Kazimierz Orzechowski, Dariusz Przybytek, Marian Ptak

DOLNY ŚLĄSK. PODZIAŁY TERYTORIALNE OD X DO XX WIEKU

Wrocław 2008

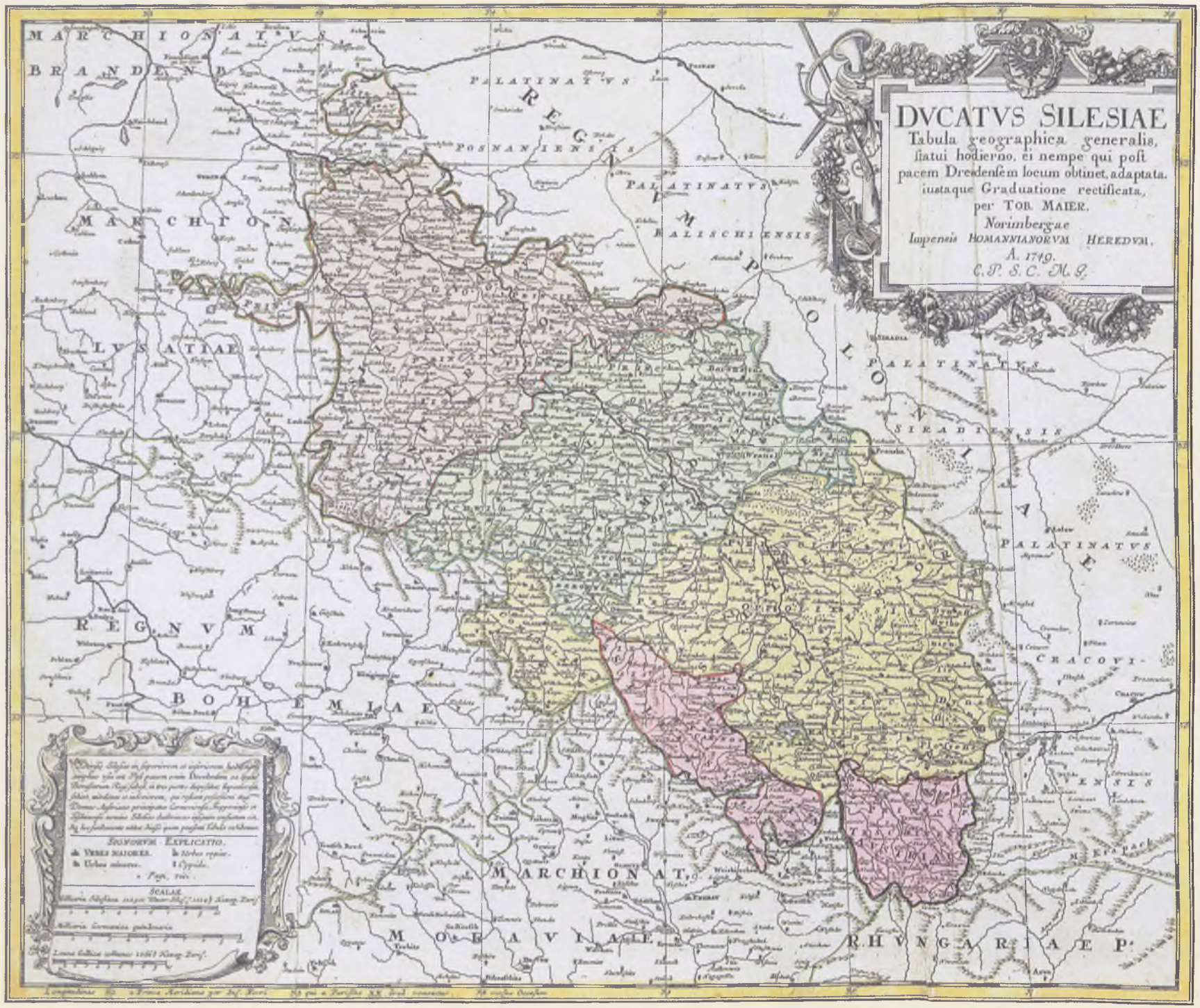
DVCATVS SILESIAE
Tabula geographica generalis,
ſtatui hodierno, ei nempe qui poſt
pacem Dresdenſem locum obtinet, adaptata,
iustaque Graduatione rectificata,
per TOB. MAIER.
Norimbergae
Impensis HOMANNIANORVM HEREDVM.
A. 1749.
C.P. S.C. M.Q.
MARCHIONATVS
BRANDENB
PALATINATVS
REGNI
POSNANIENSIS
PALATINATVS
MARCHIONATVS
BALISCHIENSIS
POLONIAE
LVSATIAE
PALATINATVS
SIRADIENSIS
PALATINATVS
REGNVM
BOHEMIAE
CRACOVI-
ENSIS
MARCHIONAT.
MORAVIAE
RHVNGARIAE P.
SIGNORVM EXPLICATIO.
VRBES MAIORES.
Vrbes regiae.
Vrbes minores.
Oppida.
SCALAE

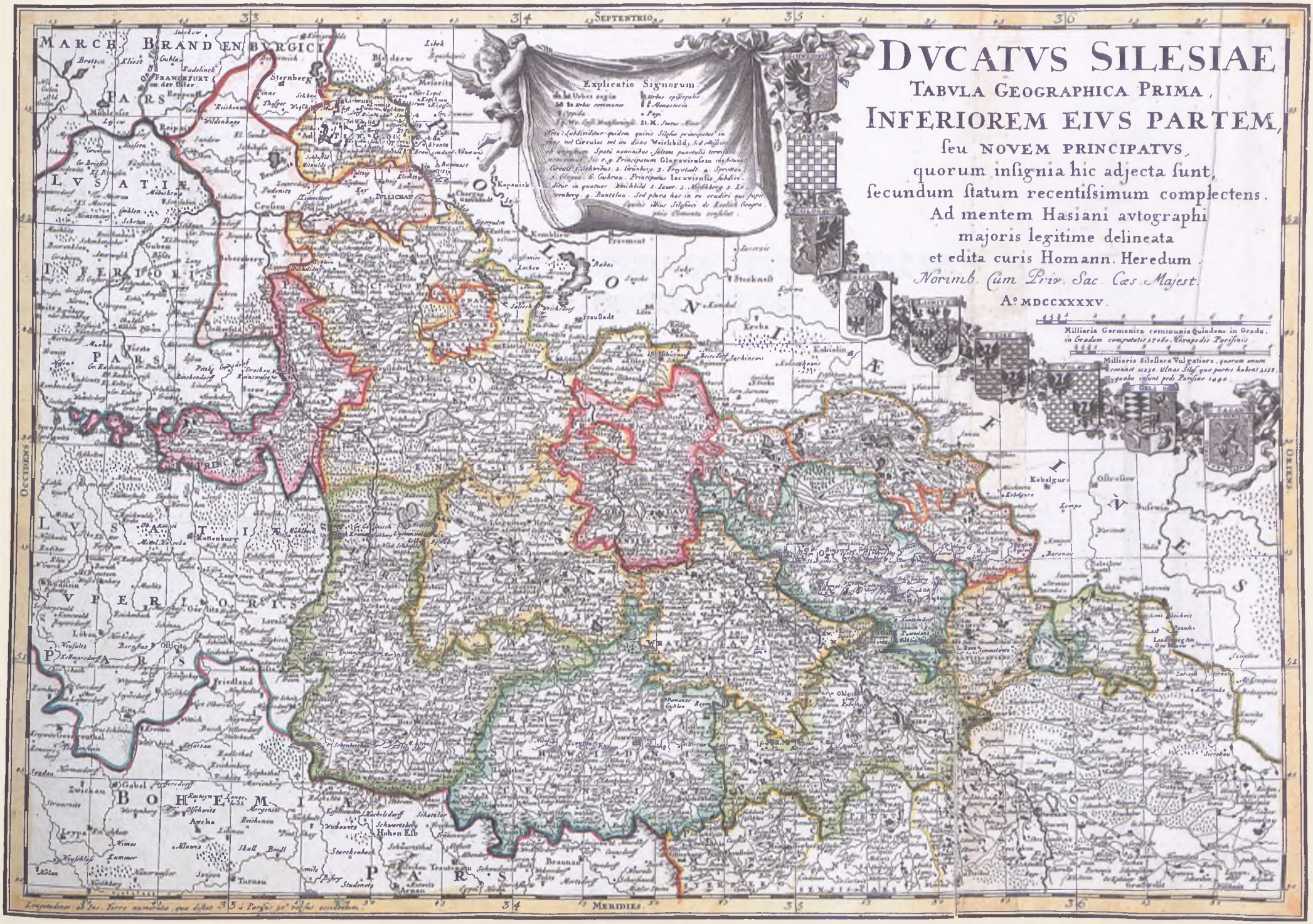
DVCATVS SILESIAE
TABVLA GEOGRAPHICA PRIMA,
INFERIOREM EIVS PARTEM,
seu NOVEM PRINCIPATVS,
quorum insignia hic adjecta sunt,
secundum statum recentissimum complectens.
Ad mentem Hasiani avtographi
majoris legitime delineata
et edita curis Homann. Heredum.
Norimb. Cum Priv. Sac. Cæs. Majest.
A° MDCCXXXXV.
Explicatio Signorum
Milliaria Germanica communia Quindecim in Gradu, in Gradum computatis 17060. Hexapedis Parisinis.
Milliaria Silesiaca Vulgatiora, quorum unum continet 1250. Ulnas Silesiacas quæ partes habent 2250. quales insunt pedi Parisino 1440.
SEPTENTRIO
MERIDIES
OCCIDENS
ORIENS
MARCH. BRANDENBVRGICI
LVSATIA
INFERIORIS
PARS
LVSATIA
SVPERIORIS
PARS
BOHEMIA
PARS
SILESIA
Breslau
Liegnitz
Brieg
Jauer
Schweidnitz
Glogau
Sagan
Crossen
Sternberg
Guben
Cottbus
Kottenburg
Hoyerswerda
Bautzen
Görlitz
Lauban
Friedland
Zittau
Zwickau
Gabel
Aicha
Hohen Elb
Braunau
Tiernau
Kosel
Oppeln
Ratibor
Tarnowitz
Beuthen
Tarnowitz
Kobelgurt
Ostrosow
Lublinitz
Pleß
Rybnik
Cosel
Neisse
Ottmachau
Frankenstein
Glatz
Landeshut
Hirschberg
Jauer
Bunzlau
Liegnitz
Brieg
Breslau
Schweidnitz
Jauer

DOLNY ŚLĄSK. PODZIAŁY TERYTORIALNE OD X DO XX WIEKU

DOLNY ŚLĄSK. PODZIAŁY TERYTORIALNE OD X DO XX WIEKU

Kazimierz Orzechowski, Dariusz Przybytek, Marian Ptak

Wrocław 2008

Publikacja w ramach cyklu wydawniczego „DOLNY ŚLĄSK WCZORAJ I DZIŚ"

Rada Programowa cyklu: dr Bogdan Cybulski, bp dr Edward Janiak, dr Adolf Juzwenko, Jerzy Ludwin, Sławomir Najnigier, Rainer Sachs, prof. dr hab. Włodzimierz Suleja

Koncepcja tomu i opieka redakcyjna: Bogdan Cybulski

Zespół redakcyjny: Lidia Huzarewicz, Paweł Cesarz, Cezary Żyromski
Autor okładki: Paweł Cesarz

Grafiki Theodora Blätterbauera — reprodukcje z: Schroller Franz, *Schlesien. Eine Schilderung des Schlesierlandes*, Glogau [1885–1888].
Alegorie i herby: repr. z map Śląska i księstw śląskich oraz Łużyc i Hrabstwa Kłodzkiego, wyd. w poł. XVIII w. w oficynie Homanna
Zdjęcia lotnicze: Romuald M. Sołdek

Wydawca: Stowarzyszenie na Rzecz Promocji Dolnego Śląska — Wrocław

Sponsorzy:
KGHM
Koncern Energetyczny EnergiaPro Wrocław

ISBN 978-83-923255-5-0

© Copyright by Stowarzyszenie na Rzecz Promocji Dolnego Śląska

Druk: Drukarnia PRINT www.print.wroc.pl

Przedruk i reprodukcja w jakiejkolwiek postaci całości lub części opracowania wymaga zgody wydawcy

Spis treści

Od Wydawcy ... 7

Granice Śląska od X do XX wieku – *Dariusz Przybytek* ... 9

Część I

Śląsk w przeszłości i jego terytorialne podziały – *Kazimierz Orzechowski* ... 15

Od Autora ... 17

I. Granice. Miejsce w wyższych strukturach politycznych ... 19
1. Granice Śląska ... 20
2. Śląsk w strukturach politycznych wyższego rzędu ... 26

II. Podziały geograficzne. Podziały „wielkie" do schyłku XIII wieku ... 31
1. Podziały geograficzne ... 31
2. Ogólne uwagi o podziałach politycznych i administracyjnych w przeszłości Śląska ... 34
3. Terytoria plemienne ... 35
4. Śląsk w polskim państwie wczesnośredniowiecznym ... 37
5. Podziały Śląska w dobie rozbicia dzielnicowego do końca XIII wieku ... 37

III. Wiek XIV i XV ... 42
1. Przed wejściem w lenną zależność od Korony Czeskiej ... 42
2. W luźnej zależności lennej od Czech ... 45
3. Dziedziczne terytoria Korony ... 54
4. Wolne państwa stanowe ... 56

IV. Podziały czasów jagiellońskich i habsburskich ... 56
1. Księstwa lenne w czasach jagiellońskich i habsburskich ... 58
2. Wolne państwa stanowe w latach 1490–1740 ... 62
3. Dziedziczne terytoria Korony w latach 1490–1740 ... 63
4. Podziały szczególne ... 64
5. Podziały „małe" na Śląsku do 1740 r. ... 69
6. Podziały terytorialne Śląska u schyłku czasów austriackich ... 70

V. Śląsk w państwie pruskim (fryderycjańskim) ... 72
1. Cały Śląsk ... 73
2. Departamenty kameralne ... 74
3. Powiaty ... 75
4. Inspekcje podatkowe ... 77
5. Kantony wojskowe ... 78
6. Okręgi sądowe ... 79
7. Podziały terytorialne Kościoła katolickiego ... 80
8. Podziały terytorialne Kościoła ewangelickiego ... 81
9. Związki terytorialnych podziałów fryderycjańskiego Śląska z podziałami okresów wcześniejszych ... 82

VI. Wiek XIX ... 83
1. Prowincja śląska ... 84
2. Rejencje ... 84
3. Powiaty ... 86
4. Obwody policyjne (*Amtsbezirke*) ... 87
5. Podziały terytorialne Kościoła katolickiego ... 87
6. Podziały terytorialne Kościoła ewangelickiego ... 88

VII. Wiek XX ... 89
1. Traktat wersalski i plebiscyt ... 89
2. Podziały administracyjne Śląska w Republice Weimarskiej i w Trzeciej Rzeszy ... 90
3. Podział administracyjny ziem śląskich w Drugiej Rzeczypospolitej ... 90

4. Śląsk w latach drugiej wojny światowej 92
5. Śląsk w Polsce Ludowej 93
6. Śląsk historyczny w Trzeciej Rzeczypospolitej 96

Część II

Ewolucja struktury terytorialno-administracyjnej Dolnego Śląska i województwa dolnośląskiego
– *Marian Ptak* 103

Część III

Powiaty dolnośląskie w podziałach terytorialno-administracyjnych od X do XX wieku
– *Marian Ptak* 113
Powiat bolesławiecki 115
Powiat dzierżoniowski 119
Powiat głogowski 125
Powiat górowski 131
Powiat jaworski 137
Powiat jeleniogórski 143
Powiat kamiennogórski 147
Powiat kłodzki 151
Powiat legnicki 159
Powiat lubański 165
Powiat lubiński 169
Powiat lwówecki 173
Powiat milicki 177
Powiat oleśnicki 183
Powiat oławski 191
Powiat polkowicki 195
Powiat strzeliński 199
Powiat średzki 205
Powiat świdnicki 209
Powiat trzebnicki 215
Powiat wałbrzyski 221
Powiat wołowski 225
Powiat wrocławski 229
Powiat wrocławski miejski 235
Powiat ząbkowicki 241
Powiat zgorzelecki 247
Powiat złotoryjski 251

Noty biograficzne 255

Od Wydawcy

Przekazujemy Państwu drugi tom w cyklu „Dolny Śląsk wczoraj i dziś". Pierwszy był poświęcony dramatycznym wydarzeniom, które dotknęły Dolny Śląsk w trakcie II wojny światowej i po jej zakończeniu, z ukazaniem, co się zmieniło po 60 latach od zakończenia wojny (*Dolny Śląsk 1945 — Dolny Śląsk 2005*). Tom drugi, *Dolny Śląsk. Podziały terytorialne od X do XX wieku*, to pierwszy w literaturze systematyczny przegląd wszystkich przekształceń terytorialnych, które miały miejsce w naszym regionie od X wieku. Czytelnik znajdzie tu prezentację zarówno przestrzennej obszerności Śląska (jego granic zewnętrznych), jak i podziałów wewnętrznych. We wstępie dr Dariusz Przybytek omówił zmiany granic zewnętrznych Śląska od X do XX wieku. Części I i II dotyczą całego Śląska. Część III obejmuje tylko Dolny Śląsk. Po raz pierwszy w literaturze przedstawiono w niej przynależność dzisiejszych powiatów dolnośląskich (ich aktualnych obszarów) do struktur terytorialno-administracyjnych od X wieku do roku 1999, czyli daty najnowszego podziału.

Jesteśmy wdzięczni Autorom za akceptację formuły książki i przygotowanie opracowań, które w znacznej części zawierają zupełnie nowe ustalenia. Profesor Kazimierz Orzechowski (część I) dokonał przeglądu swoich artykułów dotyczących podziałów terytorialnych Śląska, które ukazały się w „Kwartalniku Opolskim", w bardzo małym nakładzie, na początku lat siedemdziesiątych XX wieku. Są one do dnia dzisiejszego fundamentalnym opracowaniem wykorzystywanym przez polskich i niemieckich historyków. Doktor Dariusz Przybytek dokonał również unowocześnienia kartogramów zawartych w opracowaniu prof. Orzechowskiego. Profesor Marian Ptak w części II zapoznaje Czytelnika z treścią pojęć stosowanych przy podziałach terytorialnych i administracyjnych oraz chronologią ich stosowania. Opracowanie to ułatwi Czytelnikowi korzystanie z części III książki, w której prof. Ptak przedstawił przynależność dzisiejszych obszarów powiatowych do jednostek terytorialno-administracyjnych od X do XX wieku.

Wydawca, mając na uwadze, iż wiele informacji dotyczących podziałów terytorialnych Dolnego Śląska w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu oraz w 2005 r. znalazło się w tomie pierwszym cyklu, poprosił Autorów o zrezygnowanie ze szczegółowego prezentowania tych podziałów od lat czterdziestych XX wieku.

Książka oprócz kilkudziesięciu map i kartogramów zawiera reprodukcje grafik dokumentujących stan wielu zabytków dolnośląskich na przełomie XIX i XX wieku oraz zdjęcia lotnicze (autorstwa Romualda M. Sołdka) ukazujące obiekty charakterystyczne dla poszczególnych powiatów.

Pragniemy podziękować Radzie Programowej cyklu „Dolny Śląsk wczoraj i dziś" za przygotowanie tomu drugiego, a także suplementów do tomu pierwszego: w 2006 r. *Polski Cmentarz Wojenny na Grabiszynie we Wrocławiu* i *Stan wojenny na Dolnym Śląsku*, a w 2007 r. *Ossolineum we Wrocławiu*.

Prowadzone są prace nad następnymi tomami cyklu dotyczącymi (zawsze od X do XX wieku) wydarzeń militarnych, gospodarki, miast, mieszkańców, ich wiary, infrastruktury społecznej i technicznej.

Granice Śląska od X do XX wieku

dr Dariusz Przybytek

Śląsk posiadał zawsze swoją odrębność geograficzną, stanowiącą obiektywnie o jego istnieniu jako jednej z tzw. naczelnych krain w trzonie Europy[1]. Dzieje pokazały, że jego naturalne hydro- i orograficzne granice są trwalsze niż jakiekolwiek inne, najlepiej nawet zabezpieczone traktatami linie podziałów politycznych. Śląsk bowiem tworzy wyraźną jednostkę fizjograficzną w ramach zlewiska macierzystej rzeki Odry, która w swym górnym i środkowym biegu jest jego osią, a on jej łożem. Mało która z europejskich krain jest tak ściśle i wyłącznie związana z systemem swych wód, jak Śląsk z dorzeczem Odry, która zadecydowała o jego zasiedleniu i granicach[2].

Granice pojmowane jako linie są wytworem długiej ewolucji działalności człowieka. Przeto także pojęcie Śląska przechodziło swego rodzaju ewolucję, w której Władysław Semkowicz wyróżnił cztery okresy:
1) plemienny, w którym nazwa Śląska ograniczała się do terytorium państwa Ślężan nad słabo zalesioną Odrą środkową, 2) po utworzeniu w roku 1000 „prowincji" kościelnej, obejmującej wszystkie ziemie nadodrzańskie (aż po ujście Bobru) z silnym ośrodkiem stołecznym we Wrocławiu, 3) po wyodrębnieniu się księstwa opolskiego z początkiem XIII wieku, kiedy to pojęcie Śląska kurczy się znowu do dzielnicy wrocławskiej, 4) po opanowaniu wszystkich księstw śląskich przez Koronę Czeską, kiedy rozpoczął się ponowny proces konsolidacji całej dzielnicy znajdujący swój wyraz w stopniowym rozszerzaniu się pojęcia Śląska także na Opolszczyznę. Ten ostatni okres trwa aż do drugiej połowy XV wieku, gdy ustala się wreszcie pojęcie jednego Śląska, dzielącego się na dwie krainy, Śląsk Górny i Dolny[3].

Najwyraźniejszą spośród wszystkich granic naturalnych Śląska jest stanowiący dział wód między dorzeczami Odry i Łaby grzbiet głównych łańcuchów Sudetów, o które opiera się Śląsk „plecami"[4]. Owa orograficzna granica stała się także na całym swym odcinku polityczną linią oddzielającą Śląsk od Czech i Moraw. Wyjątek stanowiła jedynie sporna, choć znajdująca się w zlewisku Odry, Kotlina Kłodzka. Zaś Opawszczyzna oraz wchodząca w Bramę Morawską i opierająca się o Beskid Zachodni część księstwa cieszyńskiego mimo sporów politycznych i zmiennej przynależności państwowej nigdy nie przestały być częścią Śląska w sensie geograficznym, ani nawet polityczno-administracyjnym[5].

Dokładnie naturalnych granic geograficznych Śląska dotyczył zasięg diecezji wrocławskiej, dzięki czemu można odtworzyć także przebieg najstarszych granic polityczno-administracyjnych całej dzielnicy. Zwłaszcza zaś tam, gdzie odpadł wyraźny czynnik fizjograficzny, jak np. na wschodniej granicy Śląska z Małopolską. Tutaj właśnie granica geograficzna jest dość płynna, przeto jedynym wiarygodnym rozgraniczeniem Śląska od ziemi krakowskiej była linia podziałów etnograficznych, kościelnych i politycznych, przynajmniej do czasu, gdy się one pokrywały. Już w 1179 roku skutkiem zapisu Kazimierza Sprawiedliwego dla księcia raciborskiego, w granicach politycznych Śląska znalazły się kasztelanie bytomska i oświęcimska, której granica wiek później dzięki darowiźnie Bolesława Wstydliwego

na rzecz księcia opolskiego przesunięta została na wschód aż pod Tyniec, czyli w bezpośrednie sąsiedztwo Krakowa. Mimo jednak istotnych zmian politycznych w wiekach następnych, związanych z uznaniem przez książąt śląskich zwierzchności Pragi, oderwane od ziemi krakowskiej kasztelanie nie stały się trwale częścią Śląska. W XV wieku na drodze wykupu już jako księstwa siewierskie (1443 r.), oświęcimskie (1457 r.) i zatorskie (1494 r.) powróciły (z wyjątkiem Bytomia) do Korony (dwa ostatnie inkorporowane formalnie w 1564 r., a pierwsze dopiero w 1790 r.) scalając się na powrót z Małopolską[6]. Tak wschodnią granicą Śląska pozostaje morfologiczne rozgraniczenie działu wód Odry i Wisły, oparte o krawędź Jury Krakowsko-Częstochowskiej, a pokrywające się także ze wschodnim zasięgiem dialektu śląskiego.

Dopiero jednak przy zejściu na nizinę granica Śląska schodzi z wododziału i zaczyna szukać niepewnego oparcia o rzeki, z których Prosna i Barycz nadają jej jednocześnie kierunek północno-zachodni i odgradzają Śląsk od Wielkopolski. Jednakże stanowiąca naturalną granicę międzydzielnicową dolina Baryczy stała się z czasem cała własnością biskupstwa wrocławskiego, gdy granicę kościelną przesunięto z jej łożyska na około 8-10 km na północ od rzeki, przez co już na całej długości północna granica Śląska biegła wododziałem między dorzeczami Odry i jej największego dopływu Warty, która tworzy swój własny system rzeczny spinający nizinną Wielkopolskę[7].

Najbardziej problematyczna pozostaje granica zachodnia Śląska. Historycznie ukształtowała się już bardzo wcześnie na linii Kwisy i Bobru. Geograficznie jednak łącznikiem między naturalnymi tu węzłami granicznymi – **orograficznym**, od wierzchołka rombu czeskiego, przez który przepływa ostatni lewobrzeżny dopływ Odry, a **hydrograficznym**, do którego na kolanie skręcającej nagle i samotnie na północ Odry ów dopływ uchodzi, jest on sam, czyli rzeka Nysa. Władysław Semkowicz uważa, że ustalenie granic politycznych i kościelnych na linii Kwisy i Bobru nastąpiło wskutek wcześniejszego wycofania się Polski właśnie z linii Nysy pod wpływem niepowodzeń wojennych z końca X wieku. Dodatkową przesłanką potwierdzającą tę hipotezę są utrzymujące się w późniejszych czasach śląskie kliny na zachodnim brzegu Bobru, m.in. w okolicach Borów Dolnośląskich i Krosna Odrzańskiego, które dopiero w 1443 roku weszły w skład Brandenburgii[8]. Przy czym nie wytrzymuje krytyki pogląd Glogera o odgradzaniu akurat przez Kwisę Polski Mieszka I od Serbołużyczan i Milczan, jako że cały ten obszar pozostawał wtedy jeszcze gęsto zarośnięty nieprzebytym pralasem (Puszcza Śląsko-Łużycka)[9].

W pierwszych trzech wiekach władztwa piastowskiego w Polsce ścisły związek ze Śląskiem miała też będąca jego „przedłużeniem" na północy ziemia lubuska, która jednak jako sporna z Wielkopolską już w połowie XIII wieku trwale odpadła od Polski na rzecz Brandenburgii, stąd nie znajduje ona miejsca w kartografii historycznej Śląska[10].

Od momentu wejścia na arenę historyczną pozostawał Śląsk obiektem sporu między Czechami a Polską. Wprawdzie zjednoczone państwo piastowskie rozstrzygnęło ów konflikt na swoją korzyść aż na trzy wieki, to jednak skutkiem jego późniejszego rozbicia feudalnego księstwa śląskie same zaczęły szukać silnego protektora w Pradze. Ponownie zjednoczona przez ostatnich królewskich Piastów Polska nie zdołała już wyrwać ich spod wpływu kwitnącego i potężnego dworu Luksemburgów. Ostatecznie Kazimierz Wielki zrzekł się na rzecz Czech praw do Śląska, który od tamtej pory aż przez cztery stulecia miał dzielić losy Korony św. Wacława. Z nią też w 1526 roku trafił pod berło Habsburgów, którzy w połowie osiemnastego wieku utracili go niemal w całości na rzecz Prus.

Ukształtowany w wiekach XIII/XIV terytorialny podział Śląska na księstwa stanowił podstawę jego podziału administracyjnego aż do

XVIII wieku. W okresie tym dzielnica składała się z szesnastu księstw (z czego 11 przypadało na Dolny, a 5 na Górny Śląsk), jednego hrabstwa (kłodzkiego) i kilkunastu mniejszych wolnych terytoriów stanowych, z których największymi były Milicz, Syców, Żmigród, Pszczyna i Bytom. Dokonany w latach 1742–1763 podział Śląska między Austrię i Prusy nie uwzględniał tych historycznych granic i nowa granica międzypaństwowa przebiegała przez terytoria księstw nyskiego, karniowskiego, opawskiego i cieszyńskiego, których południowe części pozostały pod administracją Habsburgów, nosząc od tamtej pory nazwę tzw. Śląska austriackiego. Prusacy zaś zdobytej, lwiej części Śląska, niemal od razu nadali status państwowej prowincji, która składała się z dwóch departamentów kameralnych podzielonych na 48 powiatów. Po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej w 1795 roku Prusy przyłączyły do prowincji śląskiej także skrawek województwa krakowskiego, z którego utworzono dwa powiaty (siewierski i pilicki) i nazwano urzędowo „Nowym Śląskiem". Ten istniał jednak niewiele ponad dekadę, gdyż w 1807 roku po traktacie w Tylży stał się częścią nowo utworzonego Księstwa Warszawskiego.

Po Kongresie Wiedeńskim, w latach 1815–1825, na fali ciągłych reform państwa pruskiego, prowincja śląska otrzymała zarówno nowe granice zewnętrzne, jak i wewnętrzną strukturę administracyjną. Odłączono od niej osobno leżący powiat świebodziński (wcielając go do Brandenburgii), a przyłączono 4 zagarnięte Saksonii powiaty łużyckie (zgorzelecki, lubański, rozborski i wojerecki). W zarządzie wewnętrznym zaś, w miejsce zlikwidowanych departamentów kameralnych, utworzono początkowo cztery rejencje podzielone na 57 powiatów (do końca wieku liczba ta wzrosła do 64)[11]. Śląsk austriacki, stanowiący do 1861 roku część guberni morawsko-śląskiej, w ramach reformy państwowej Monarchii Naddunajskiej stał się tzw. *krajem* i w takiej też postaci (choć z wyjątkiem północno-wschodniej części księstwa cieszyńskiego, przyłączonego w 1918 roku do odrodzonej Polski) został też po I wojnie światowej wcielony do Czechosłowacji. Według postanowień traktatu wersalskiego, o losach zamieszkanego w znakomitej większości przez ludność polskojęzyczną Górnego Śląska miał zadecydować plebiscyt. Skutkiem jednak skomplikowanej sytuacji politycznej, zarówno na samym Śląsku (trzy powstania), jak i na arenie międzynarodowej (sprzeczne interesy zwycięskich mocarstw wobec pokonanych Niemiec), Rada Ambasadorów przyjęła ostatecznie 20 X 1921 r. wariant kompromisowy. Sztucznie podzielono Górny Śląsk, rozbijając go jako jednostkę administracyjną, historyczną, etniczną i ekonomiczną. W czerwcu 1922 r. Polska otrzymała jedną trzecią obszaru plebiscytowego z połową jego ludności i lwią częścią przemysłu. Oprócz wschodniej części górnośląskiego obszaru plebiscytowego, Polsce przyznano także polskojęzyczne skrawki powiatów dolnośląskich: sycowskiego, milickiego, namysłowskiego i górowskiego, które przyłączone do województwa poznańskiego utraciły administracyjny kontakt ze Śląskiem[12]. Z odzyskanej zaś części Śląska Górnego i Cieszyńskiego utworzyła Polska jedno województwo śląskie ze stolicą w Katowicach (poszerzone w 1938 r. o tzw. Zaolzie).

Pozostały przy państwie niemieckim Śląsk dzielił się od 1919 roku na dwie prowincje: górnośląską (ze stolicą w Opolu) i dolnośląską (ze stolicą we Wrocławiu), składającą się z dwóch rejencji (wrocławskiej i legnickiej). W 1938 roku władze nazistowskie połączyły ponownie obie części Śląska, degradując prowincję górnośląską do poziomu rejencji. Rok później, już po zajęciu Polski, z okupowanego województwa śląskiego utworzyli nową rejencję katowicką, zaś w 1941 roku w wyniku kolejnej reformy administracyjnej reaktywowali prowincję górnośląską (tym razem ze stolicą w Katowicach). Obejmowała ona obie górnośląskie rejencje – katowicką i opolską – wraz z anektowanymi do Rzeszy powiatami małopolskimi (Żywiec, Biała, Wadowice, Chrzanów, Sosnowiec, Będzin, Zawiercie, Olkusz i Blachownia). Pozostałe

dwie zachodnie rejencje – legnicka i wrocławska – na powrót (choć zaledwie na niespełna cztery lata) stały się prowincją dolnośląską[13].

Po 1945 roku, gdy cały niemal obszar obu niemieckich prowincji Śląska (z wyjątkiem części powiatów położonych na zachód od nowej granicznej rzeki Nysy Łużyckiej) przyłączony został do Polski, na ich miejsce utworzone zostały dwa województwa: wrocławskie i śląsko-dąbrowskie. W latach pięćdziesiątych dokonano nowego podziału, tworząc dodatkowo województwa opolskie i zielonogórskie. Reforma administracji PRL w 1975 roku całkowicie zignorowała i zatarła historyczne granice Śląska, który w scentralizowanym państwie zatracił swoją administracyjną odrębność na prawie ćwierć wieku[14].

W 1999 r. III Rzeczpospolita w ramach reformy administracyjnej przywróciła województwo śląskie ze stolicą w Katowicach i dolnośląskie ze stolicą we Wrocławiu. Trzecim śląskim województwem jest od 1999 r. województwo opolskie. Wraz z trójstopniowym podziałem administracyjnym przywrócono także powiaty.

Przypisy

1 W. Semkowicz, *Geograficzno-historyczne podstawy Śląska*, [w:] *Historia Śląska*, t. 1, Kraków 1933, s. 61-62.

2 Ib., s. 66-67; J. Janczak, *Środowisko geograficzne Śląska w rozwoju historycznym*, [w:] *Historia chłopów śląskich*, Warszawa 1979, s. 7.

3 W. Semkowicz, ib., s. 29.

4 J. Mitkowski, *Śląsk w okresie formowania się państwa polskiego (do roku 1138)*, Opole 1966, s. 4.

5 St. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII)*, [w:] *Prace Komisji dla Atlasu historycznego Polski*, Kraków 1922, z. II, s.106-110; Semkowicz, op.cit., s. 34-51; J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski do 1572 roku*, Warszawa 1964, s. 88-89.

6 Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 177-180.

7 Semkowicz, op.cit., s. 55-57.

8 Ib., s. 31-34; Janczak, op.cit., s. 22.

9 Gloger, op.cit., s. 27; Janczak, op.cit., s.10.

10 Z wyjątkiem jej skrawka z okolicami Świebodzina, który jako śląska enklawa na terenie Nowej Marchii istniał „przyklejony" do polskiej granicy aż do podboju Śląska przez Prusy. One ostatecznie odłączyły go od prowincji śląskiej dopiero w 1815 roku.

11 Szybko jednak wycofano się z pomysłu na rejencję dzierżoniowską, która już w 1820 roku została rozwiązana, a jej powiaty włączone do rejencji legnickiej; por. Janczak, op.cit., s. 24.

12 I to niezależnie od zmian jego przynależności państwowej. Po drugiej wojnie światowej bowiem nie przyłączno ich do województwa wrocławskiego. Analogicznie przyłączona w 1938 roku przez Niemcy do rejencji legnickiej Wschowa nie powróciła już nigdy do Wielkopolski, stając się po wojnie częścią województwa zielonogórskiego.

13 *Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815-1945*, Reihe A: *Preußen*, hrsg. v. W. Hubatsch, Bd. 4: *Schlesien*, bearb. v. D. Stüttgen, H. Neubach u. W. Hubatsch, Marburg 1977.

14 Janczak, op.cit., s. 26.

Część I

Śląsk w przeszłości i jego terytorialne podziały

prof. dr hab. Kazimierz Orzechowski

Od Autora

Dzięki staraniom i życzliwości dra Bogdana Cybulskiego pojawiła się możność ponownego wydania moich przeglądowych historyczno-geograficznych ujęć sprzed trzydziestu pięciu lat, które pod wspólnym tytułem „Terytorialne podziały na Śląsku" ukazywały się w latach 1971 i 1972 w „Kwartalniku Opolskim".

Przeznaczenie te prace miały czysto praktyczne. Chodziło w nich o możliwie jasne i jednoznaczne przedstawienie politycznej i terytorialnej struktury Śląska, która w przeszłości była nie tylko wyjątkowo skomplikowana, ale też ulegała częstym i różnokierunkowym zmianom.

Niewielkie z natury rzeczy rozmiary opracowania nie pozwoliły na danie obrazu kompletnego i dostatecznie szczegółowego. Byłoby to zresztą niemożliwe, ponieważ jeszcze bardzo wiele jest tu kwestii niewyjaśnionych, dla rozwiązania których konieczne są żmudne prace źródłowe.

Niewątpliwie największą trudność powodowało, iż terytorialne przesunięcia między księstwami były zjawiskiem ogromnie częstym, przez to nie tylko trudno uchwytnym, ale obecnie wręcz niemożliwym do kartograficznego odzwierciedlenia. Najlepszym wyjściem byłoby tu graficzne opracowanie każdego księstwa we wszystkich jego przestrzennych zmianach, zaszłych w czasie jego istnienia. Drugą rzeczą istotną, lecz w naszych wywodach nieuwzględnioną niemal zupełnie, była różnorodność tytułów prawnych, na których konkretni książęta władali rozmaitymi częściami podległego im terytorium. To samo odnosi się także do ziem, będących wdowim zaopatrzeniem księżnych, którymi one rzeczywiście, i czasem przez czas dłuższy, władały. Jeżeli dodamy do tego, iż prawna natura (wewnętrznopaństwowa i międzynarodowoprawna) śląskich księstw nie została jeszcze sprecyzowana w nauce ani dostatecznie zbadana, stanie się dopiero jasne, jak wiele jest tu ciągle do zrobienia.

Istnieją na Śląsku pewne terytoria, których przynależność i sposób władania nimi są ciągle jeszcze szczególnie niejasne i zagmatwane. Stąd więc stosunki ich dotyczące przedstawione zostały zaledwie w dużym przybliżeniu. Idzie tu w szczególności o teren księstwa głogowskiego z jego skomplikowanymi i niejasnymi podziałami, o przynależność Ścinawy i Góry, a także Bytomia (górnośląskiego), Gliwic i Toszka, również wielokrotnie dzielonych, wszystko to w XIV i XV wieku. Zachowane źródła nie zawsze pozwalają orzec, kiedy podział czy tytuł posiadania były rzeczywiste, kiedy zaś za podziałem kryje się tylko udział w dochodach, kiedy nadanie jest tylko nadaniem ekspektatywy itp. Mimo tych wszystkich zastrzeżeń i niedociągnięć mamy jednak nadzieję, że nasze wywody przyczynią się do uporządkowania i usystematyzowania wiadomości o terytorialnych podziałach, które występowały w przeszłości Śląska.

Cel ten — jak się wydaje — został w znacznej mierze osiągnięty, artykuły w niejednym okazały się bowiem przydatne, co uzasadnia też ich obecny przedruk. Mając jednak na uwadze, że opracowania, w sposób w pełni uzasadniony poznawczo i konstrukcyjnie, wykroczyły tematycznie poza łączny tytuł (z lat 1971 i 1972), zaproponowałem Wydawcy zmianę tytułu nadanego teraz całości (czyli części I monografii). Obecnie brzmi on: „Śląsk w przeszłości i jego terytorialne podziały".

W niniejszym, ponownym wydaniu „Terytorialnych podziałów" dokonano pewnych terminologicznych uściśleń. Prócz tego w dwu kwestiach uzupełniono wcześniejszy tekst, mianowicie o ustęp poświęcony podziałom szczególnym pod rządami Habsburgów, przy czym jako ilustracją posłużono się generalnymi śląskimi katastrami. Z drugiej strony, w samym już zakończeniu, mając na względzie 35

lat minionych od pierwszego wydania, dodano też wzmianki o podziałach administracyjnych śląskiego obszaru na mocy ustaw z 1975 i 1998 roku. To drugie spowodowało zamieszczenie nowego ustępu: *Śląsk historyczny w Trzeciej Rzeczypospolitej*, ujętego zresztą już tylko zarysowo, dla dopełnienia obrazu.

Muszę także poruszyć sprawę periodyzacji zastosowanej przed 35 laty i teraz w pełni zachowanej. W trakcie pisania kolejnych części

Cezury	Periodyzacja zastosowana w: *Śląsk w przeszłości i jego terytorialne podziały*	Cezury	Periodyzacja zastosowana w: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*
VIII w. IX w.	Doba przedpaństwowa		
IX w. 1138	Monarchia wczesnośredniowieczna		
1138 1300	Rozbicie dzielnicowe	1202 1327	Rozbicie dzielnicowe (zanik pryncypatu, pełnia rozbicia dzielnicowego)
1300 1490	Rozbicie lenne „Wiek XIV i XV"	1327 1526	Rozbicie lenne
1490 1740	Czasy jagiellońskie i habsburskie	1526 1629	Śląsk pod władzą monarchy i stanów
		1629 1740	W monarchii absolutnej. Pod władzą Urzędu Zwierzchniego
1740 1807	W Prusach fryderycjańskich		
1807 2000	Wiek XIX i XX		

„Terytorialnych podziałów" naukowa dyskusja na temat periodyzacji ustrojowych dziejów Śląska toczyła się jeszcze i była wciąż odległa od dokładniejszych ustaleń. W chwili obecnej istnieje już taka periodyzacja. Chodzi o periodyzację, która została zastosowana w wydanej ostatnio syntezie dziejów ustrojowych Śląska (K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wyd. UWr, Wrocław 2005). Przyjęto w niej założenie, że synteza taka dotycząca obszaru niebędącego państwem jest wykonalna tylko w warunkach ustrojowej odrębności danego obszaru, w zestawieniu z daną państwową całością — tak jak właśnie Śląsk. W konsekwencji synteza ta — i ustalona dla niej periodyzacja — zamknięta została między latami 1202–1740. Łatwo jest zauważyć, że już tutaj występuje wyraźna różnica, ponieważ wywody „Terytorialnych podziałów" biorą początek w dobie jeszcze przedpaństwowej (wiek VIII), kończą się zaś na współczesności. Stąd więc jakiekolwiek periodyzacyjne zestawienia między syntezą a „Terytorialnymi podziałami" mogą być czynione tylko dla czasu od początków XIII w. do połowy wieku XVIII, z tym że dalsze czasowe tło trzeba wziąć z „Terytorialnych podziałów".

Widać, że przesunięcia zasadniczych cezur są tu nieznaczne i można złożyć je na karb przybliżeń czasowych częstszych w „Terytorialnych podziałach". Zaskakuje natomiast niewyodrębnienie w nich rządów absolutnych z równoczesnym wzięciem ich pod jeden strychulec z czasami niezaprzeczonej potęgi śląskich stanów. Nie jest to jednak błąd, zdecydował o tej różnicy przedmiot wywodów, przestrzenna struktura Śląska, jego „terytorialne podziały". Te bowiem ostatecznie, gdy o ich zasadnicze granice idzie, utrwaliły się już w XVI wieku.

Na nowo zostały opracowane kartograficznie przez dra Dariusza Przybytka mapki ilustrujące podziały terytorialne. Mapki te zostały w zasadzie przejęte z pierwszego wydania i dodatkowo uzupełnione przez Autora.

I. Granice. Miejsce w wyższych strukturach politycznych

Śląsk jest dzielnicą o historii bogatej i skomplikowanej, między innymi również gdy idzie o kolejne jego podziały terytorialne. Dzięki odrębności węzłów lennych, łączących jego poszczególne księstwa z Koroną Czeską, szczególnie zaawansowane tu rozbicie dzielnicowe utrzymało się długo, zachowując ponadto płynność wewnętrznych granic i dopiero stopniowo nabrało cech podziału administracyjnego. Równie archaiczne i skomplikowane, zmienne w czasie, były podziały o mniejszej skali — na okręgi grodowe, weichbildy czy wreszcie powiaty. Nie koniec na tym. Zmienne koleje polityczne wprowadziły Śląsk w XVIII wieku w ramy państwa pruskiego i wtłoczyły go w schemat zupełnie odmiennych podziałów administracyjnych. Te po klęskach poniesionych przez Prusy w wojnach napoleońskich uległy kolejnej metamorfozie, w miarę przekształceń starego państwa. Dalsze zmiany przyniosło zakończenie pierwszej wojny światowej oraz potem objęcie władzy przez Hitlera. Na koniec wreszcie, powrót Polski na tzw. Ziemie Zachodnie pociągnął za sobą zmiany podziałów administracyjnych, kolejno wyrażone w ustawach z 1950, 1975 i 1998 roku. Prócz tego w literaturze i potocznych określeniach używa się jeszcze terminów o odmiennych treściach i przesłankach zróżnicowania, mianowicie geograficznych i osadniczych.

Wszystko to powoduje duże trudności przy nauczaniu historii, a także przy wszelkich pracach badawczych i popularyzatorskich związanych ze Śląskiem, które ujmują zagadnienia w sposób historyczny i sprowadzają je do określonych mniejszych terytoriów. Optymalnym wyjściem z tej sytuacji byłoby opracowanie szczegółowego atlasu historycznego Śląska, który by zaspokoił wszystkie te wymagania. Niestety — prace w tym kierunku prowadzone dalekie są jeszcze od zakończenia. Dlatego też zdecydowaliśmy się ogłosić niniejszy ogólny przegląd, traktując go tylko jako doraźną pomoc dla dydaktyki i badaczy niespecjalizujących się w zakresie politycznych dziejów Śląska. Obraz tu dany — przede wszystkim dla ujęć syntetyzujących — będzie więc z konieczności tylko orientacyjny i przybliżony.

Różnorodność stosowanych kryteriów przy dawniejszych i obecnych podziałach Śląska, zmienność podziałów w czasie przy analogicznym kryterium, wreszcie istnienie podziałów historycznie wytworzonych obok takich, które zaproponowano w nauce, zmuszają, by omówienie niniejsze odpowiednio usystematyzować. Na wstępie zatem zestawione zostaną określenia Śląska jako całości, używane przez geografów i przez historyków. Bezpośrednim już wprowadzeniem do zasadniczego przedmiotu naszego zainteresowania, podziałów terytorialnych, polityczno-administracyjnych, będzie obraz kształtowania się politycznych granic całego obszaru śląskiego wraz z jego zmianami oraz miejsce Śląska w państwach, do których kolejno należał.

Wspomniano już, że Śląsk w dobie rozbicia dzielnicowego był podzielony na szczególnie dużą ilość księstw i że rozdrobnienie to pogłębiało się jeszcze z biegiem czasu. Dlatego też przedstawienie podziałów politycznych w skali całego Śląska (dla czasów przed panowaniem pruskim) nie dałoby przejrzystego obrazu. Ujęcie przeciwne, tzn. przedstawienie terytorialnego rozwoju każdego księstwa (czy wolnego państwa stanowego), choć niewątpliwie celowe — przekraczałoby ramy i zamierzenia niniejszej publikacji. Należy zatem wybrać drogę pośrednią i przedstawić łącznie określone grupy księstw, skupione wokół terytoriów, przejawiających w swej politycznej odrębności szczególną trwałość. Ponieważ dla politycznych stosunków Śląska szczególnie charakterystycznym zjawiskiem były tzw. księstwa dziedziczne, czyli terytoria bezpośrednio podporządkowane

królowi, ich rozwój przestrzenny też powinien stanowić przedmiot osobnego ujęcia.

Po przejściu Śląska pod panowanie pruskie aż do współczesności, obraz jest już prostszy. Tutaj wystarczy przedstawienie łączne, dla całego terytorium. Jest zrozumiałe, że kolejne omówienia będą w miarę potrzeby poprzedzane uwagami o charakterze i przesłankach konkretnych podziałów.

1. Granice Śląska

Sposób, w jaki pod względem przestrzennym był i bywa rozumiany Śląsk, przejawia duże rozbieżności z uwagi na dyscyplinę naukową, która się w tym względzie wypowiada, oraz (w naukach stosujących metodę historyczną) z uwagi na czas, którego wypowiedzi te dotyczą, ponieważ polityczne granice Śląska były zmienne. Najogólniej rzecz biorąc, z określaniem Śląska jako większej całości mamy do czynienia w sensie geograficznym, opisowo-historycznym, przesyconym im dalej wstecz, tym bardziej elementami etnograficznymi, oraz w rozumieniu politycznym. Odnośne pojęcia bywają bardzo do siebie zbliżone, ponieważ łączą je ścisłe związki, niemniej jednak należy je odrębnie omówić.

A. *Przestrzenne ujęcia geograficzne*, niezależne od politycznych granic, są stosunkowo najświeższej daty. Jeszcze w XIX wieku w tej dyscyplinie niewolniczo trzymano się podziałów politycznych i administracyjnych nawet zupełnie niewielkich obszarów. Podstawowy i klasyczny do dziś geograficzny opis Śląska J. Partscha[1] tę właśnie stosuje metodę. Dopiero wiek XX do przestrzennych podziałów geograficznych wprowadził właściwe tej dyscyplinie kategorie przyrodnicze, nie osiągając jednak pożądanej jednolitości ujęć. Przykładem najbardziej konsekwentnego zerwania z kryteriami historycznymi i politycznymi może być podział na regiony fizycznogeograficzne (naturalne), proponowany przez J. Kondrackiego, w którym w ogóle nie występuje obszar ujęty łączną nazwą Śląska. Interesujące nas terytorium wchodzi tam w skład czterech „prowincji", mianowicie Niżu Środkowoeuropejskiego, Masywu Czeskiego, Wyżyny Małopolskiej oraz Karpat i Podkarpacia[2].

Historyczne nazwy terytoriów i ich zasięg, dawne i współczesne podziały administracyjno-polityczne, bywają natomiast stosowane w opracowaniach z zakresu geografii regionalnej. Przykładem może tu być *Wielkopolska* T. Bartkowskiego[3], przede wszystkim zaś dwie publikacje W. Walczaka, który dał regionalny opis większej części interesującego nas tu Śląska[4]. Sam przedmiot jego prac zakłada powiązanie ich z rzeczywistymi dziejami osadniczymi, skąd przecież nazwę swą wziął region przezeń opisywany. Autor wyodrębnia go wprawdzie na podstawie właściwych dla dyscypliny kryteriów morfologicznych, ale też występuje u niego daleko posunięta faktyczna zbieżność z granicami Śląska historycznego: od południa wzdłuż Sudetów aż po wschodni skraj Karpat w postaci Beskidu Śląskiego, stamtąd ku północy, ogarniając Wyżynę Śląską, następnie ku północnemu zachodowi i dalej równoleżnikowo obejmując pradolinę Baryczy, na koniec od zachodu biegiem Kwisy i Bobru[5]. Zbieżność ta jest wynikiem pierwotnego procesu osadniczego, który zamknął się w naturalnym geograficznym środowisku. W ten sposób okazuje się, że odpowiednio ustalone i uzasadnione podziały geograficzne Śląska, które przynosi geografia regionalna, z pełnym pożytkiem mogą być wykorzystywane w badaniach historycznych.

B. *Historyczno-opisowe* określanie Śląska jako całości wychodzi z dziejów plemiennego zasiedlenia tego terytorium, w dalszej kolejności posługuje się rezultatami oddziaływania organizacyjnego władz państwowych oraz zdarzeń politycznych. Problem ten dla czasów wcześniejszych rozwiązał W. Semkowicz w swym znakomitym studium o historyczno-geograficznych podstawach Śląska. Wycho-

dząc częściowo z opracowań wcześniejszych, stwierdził najpierw przestrzenną zmienność samej nazwy Śląsk. W dobie plemiennej przed wejściem tego obszaru w skład państwa polskiego, tzn. w wiekach IX i X, mianem tym określane było jedynie terytorium plemienne Ślężan, obejmujące jego ziemie centralne, wokół góry Ślęży, w sąsiedztwie rzeki Ślęzy i po prawym brzegu Odry. Nazwa ta w tym samym odniesieniu przetrwała również później, już po włączeniu całego terytorium do państwa Piastów, mianowicie jako wymieniany przez Thietmara „pagus Silensis"[7]. Tutaj jednak chodzi tylko o część składową większej jednostki terytorialnej, mianowicie prowincji. Źródła pisane dotyczące czasów pierwszych Piastów nie przekazały — co prawda — dla tej prowincji nazwy „Śląsk"[8], jej jednak wówczas w tym zasięgu przestrzennym stosowanie jest bardzo prawdopodobne. Dla XII wieku Semkowicz udowodnił, że „Zlesia" względnie „Slansko" obejmowały już bezspornie cały Śląsk historyczny. Od początków następnego stulecia (XIII) przestrzenny zasięg tego pojęcia uległ kolejnej zmianie, tym razem zacieśniając się do ziem, określanych później mianem Dolnego i Środkowego Śląska. Obszar pozostały, na wschód od przesieki, utrwalony w ręku potomków Mieszka Plątonogiego, uzyskał nazwę księstwa opolskiego, taki też tytuł przybrali tamtejsi dzielnicowi książęta[9]. Węższe to pojęcie przetrwało do drugiej połowy XV wieku, kiedy — nie bez wpływu jednolitej dla całego niemal terytorium organizacji kościelnej[10], przede wszystkim zaś w warunkach stopniowego scalania się politycznego tego terytorium — powraca pierwotne, najszersze pojęcie Śląska. Odtąd jednak mamy do czynienia z obocznością nazw: stosowany jest dwoisty termin „oba Śląski" (*utraque Slesia, beide Schlesien*) obok łącznego. „Śląsk". „Utraque Slesia" odzwierciedlało wynikłe wówczas (najwcześniejsza wzmianka w 1458 r.)[11] terminologiczne i przestrzenne przeciwstawienie Śląska Górnego (*Silesia Superior, Oberschlesien*) Dolnemu (*Silesia Inferior, Niederschlesien*). Dwoistość ta utrzymała się niemal do połowy XVIII wieku, z tym że dwuczłonową nazwą posługiwały się przede wszystkim stany śląskie w swej korespondencji. W terminologii kancelarii królewskiej ustąpiła ona miejsca nazwie jednolitej jeszcze w XVI stuleciu.

W. Semkowicz określił również najwcześniejsze historyczne granice Śląska (tzn. jego zasięg przestrzenny) w ścisłym powiązaniu z elementami geomorfologicznymi, stwierdzając że „można bez przesady nazwać Śląsk historyczny wybitną jednostką fizjograficzną w ramach wododziałów macierzystej rzeki Odry"[12]. Ustalona przezeń granica zachodnia biegła od Odry w górę Nysy Łużyckiej do łańcucha Sudetów, których grań stanowiła granicę, z tym że biegła pasmem Gór Bystrzyckich, względnie Orlickich, obejmując ziemię kłodzką. Następnie granią Jesionika Hrubego i Niskiego przez Bramę Morawską aż do pasma Jawornika. Jego granią szła aż do wysokości mniej więcej Babiej Góry, stamtąd wprost na północ do Wisły, następnie też na północ, lecz przesunięta nieco ku wschodowi, nie sięgając Bytomia i Woźnik. Od Woźnik biegła ku północnemu zachodowi (częściowo wzdłuż Liswarty i Przemszy) w sąsiedztwo Ołoboku i Odolanowa (lecz ich nie obejmując), dalej północnym skrajem pradoliny Baryczy, objąwszy Górę, i w tym samym kierunku nadal, ogarniając Wschowę i Świebodzin, wreszcie na południowy zachód, kończąc na ujściu Nysy Łużyckiej do Odry[13].

Studia Semkowicza dotyczą Śląska średniowiecznego, uwzględniają zatem również zaistniałe w tym czasie zmiany. Te były dwojakiej natury: z jednej strony wynikały z postępów rodzimego osadnictwa na Śląsku, z drugiej decydowały o nich ówczesne sytuacje polityczne i spowodowane przez nie zmiany przestrzenne. Autor ten konstatuje dwa istotniejsze przemieszczenia natury osadniczej. Pierwsze, zaistniałe pod naporem z zachodu, przesunęło granicę z Nysy Łużyckiej na Bóbr i Kwisę, z wyjątkiem ziemi na zachód od Żagania, gdzie granica utrzymała się na Nysie Łużyckiej, co musiało nastąpić w X wieku, przy współudziale militarnej ekspansji Niemiec na wschód[14].

Drugie — dotyczy dziedzin gołężyckich, czyli najbardziej na południe wysuniętego krańca terytorium, gdzie osadnictwo śląskie (polskie) dopiero w XIV wieku przekroczyło Beskid Zachodni (pasmo Jabłonkowskie), dochodząc aż do Jawornika, aby zresztą od XV wieku znów się stopniowo cofać pod osadniczym parciem od południa i ustalić się ostatecznie ma paśmie Jabłonkowskim.

Zmiany wynikłe z przesłanek czysto politycznych były znacznie liczniejsze i nie zawsze trwałe. Omówione zostaną one w punkcie następnym.

C. *Polityczne ujmowanie* Śląska jako całości — jak widać z powyższego — nie daje się ściśle przeciwstawiać „historycznemu" czy opisowemu, ponieważ i ono mieści w sobie istotne treści polityczne. Niemniej jednak wyodrębniamy je tutaj dla zaznaczenia, że ujęcia te nie są już w ogóle (jeżeli abstrahujemy od ich związków genetycznych) determinowane przez względy osadnicze i geograficzne.

Jest oczywiste, że ustalona przez Semkowicza średniowieczna, „historyczna" granica Śląska jest zarazem jego granicą polityczną. Dlatego też obecnie ograniczymy się tylko do przedstawienia zmian tej granicy, w średniowieczu i stuleciach późniejszych, nosiły one bowiem już tylko polityczny charakter. Pierwszą było (jak już wspomniano) cofnięcie zachodniej rubieży z Nysy Łużyckiej na Bóbr i Kwisę. Druga tego rodzaju zmiana dotyczy ziemi kłodzkiej, która w 1096 r. została zagarnięta przez Przemyślidów. Jej polityczny związek ze Śląskiem został przywrócony przez Probusa w niespełna stulecie później (1278), lecz nie na długo, bo tylko do 1290, na trwałe ustalił się on od ostatniej ćwierci XIV wieku[15].

Dalszym śląskim terytorium spornym, o zmiennej przynależności politycznej, są dziedziny plemienne Gołężyców w dorzeczu górnej Odry i nad Ostrawicą, w regionie Jesionika Niskiego, czyli późniejsze księstwa opawskie i karniowskie. Już bowiem w początkach XI wieku (przed 1038) przeszły one we władanie czeskiego Brzetysława, aż niemal po Racibórz. Fakt ten odzwierciedlił się w sporze o granicę biskupstw wrocławskiego i ołomunieckiego z 1229 r., w którego wyniku „provincia Golessicensis" (aż po Prudnik) weszła w skład diecezji ołomunieckiej[16].

Związek terytorium golężyckiego z Czechami utrzymał się do końca XIII w.[17], w następnym stuleciu jednak ówczesne księstwo opawskie zaczęło ciążyć ku Śląskowi, tak że w XV i XVI wieku przynależność tego terytorium do Śląska ustaliła się ostatecznie[18]. Przy tym jednak szeroki klin między księstwem opawskim i cieszyńskim, między górną Odrą i Ostrawicą, pozostał już w swym poprzednim związku z Morawami[19].

Dalsze zmiany granic Śląska[20] nastąpiły w 1179 r., gdy Kazimierz Sprawiedliwy przekazał księciu raciborskiemu terytoria bezspornie małopolskie, mianowicie kasztelanię bytomską wraz z siewierską i Chrzanowem oraz kasztelanię oświęcimską (od 1274 r. nawet poza Skawę)[21].

W ten sposób na długi czas wschodnia granica Śląska przekroczyła na wschód Skawę i dalej ku północy wiodła stokiem Jury Krakowsko-Częstochowskiej, obejmując Woźniki. Dopiero w XV wieku nastąpiły tu zmiany: w 1443 r. ziemia siewierska przeszła drogą kupna na rzecz biskupów krakowskich, w 1457 r. w podobny sposób we władanie królów polskich powróciło księstwo oświęcimskie, w 1494 r. zaś wyodrębnione zeń — zatorskie[22]. W ten sposób większość terytoriów małopolskich, ongiś doń przyłączonych, znalazła się znów poza politycznymi granicami Śląska. Tylko Bytomskie pozostało śląskie aż po dziś dzień. Wschodnia polityczna granica ustaliła się wówczas od pasma Jabłonkowskiego wzdłuż Wisły w jej najgórniejszym biegu, dalej zaś Przemszą i Brynicą do Woźnik.

W XIII stuleciu istotnym zmianom uległa granica północna, między Śląskiem i Wielkopolską. Po początkowej ekspansji Brodatego (1224–1239), w której zawładnął on terytorium aż po Wartę i przekazał książętom opolskim ziemię rudzką i kaliską, w latach 1244–1249

nie tylko terytoria te zostały odzyskane przez książąt wielkopolskich, ale też — prawdopodobnie wówczas — na trwałe od Śląska odpadła ziemia ostrzeszowska, na zachód od Prosny[23]. Spornym terytorium między Śląskiem i Wielkopolską była też ziemia wschowska, szczególnie w XIII wieku. Od 1343 r. na trwałe utraciła ona związek ze Śląskiem[24].

Ciekawe są dzieje granicy śląskiej w cyplu najsilniej wysuniętym na północny zachód, na styku z ziemią lubuską. Ta w ręce książąt wrocławskich dostała się dopiero w XIII wieku (przed 1217 r.), ostatecznie zaś utracili ją w 1249 r.[25] Niemniej jednak w trwałym związku ze Śląskiem pozostał lubuski Świebodzin, na północ od Sulechowa, należąc najczęściej do księstwa głogowskiego. Gdy w 1482 r. Krosno wraz z Sulechowem zostało sprzedane margrabiom brandenburskim[26] i na trwałe odpadło od Śląska, okręg świebodziński, stanowiący nadal część księstwa głogowskiego, utracił terytorialny związek ze Śląskiem i do początków XIX wieku stanowił oddzielną, lecz administracyjnie przynależną wyspę (mapa 1).

Kolejne istotne zmiany politycznej granicy Śląska przyniósł dopiero wiek XVIII, w szczególności zaś rezultat wojen prusko-austriackich o Śląsk. W myśl ostatecznego pokoju w Hubertsburgu (1763) Prusom przypadł cały niemal Śląsk, z wyjątkiem księstw karniowskiego, opawskiego i cieszyńskiego, które odtąd stanowiły tzw. Śląsk austriacki w odróżnieniu od „pruskiego". Granica biegła wzdłuż rzek Opawy i Opawicy, tak samo jak dzisiejsza granica polsko-czeska w tym rejonie. W wyniku trzeciego rozbioru Polski (1795) zwiększyło się przejściowo terytorium pruskiego Śląska, mianowicie o ziemię siewierską, zwaną obecnie Nowym Śląskiem (*Neuschlesien*). Obszar ten odpadł od Prus (i od Śląska zatem) w wyniku pokoju w Tylży w 1807 roku.

Kongres wiedeński (1815) i uzyskane tam terytorialne nabytki Prus od Saksonii oraz zrealizowana zaraz w latach następnych reforma podziału administracyjnego państwa[27] przyniosła ponowną

zmianę granic prowincji śląskiej[28]. Na północy, leżący w oderwaniu od Śląska powiat świebodziński został włączony do Nowej Marchii, z przypadłych zaś Prusom Górnych Łużyc do prowincji śląskiej włączono najpierw (1815) powiaty lubański i zgorzelecki, przez co granica zachodnia objęła ponownie, jak przed tysiącleciem niemal,

Nysę Łużycką, a dziesięć lat później dołączone zostały jeszcze dwa dalsze górnołużyckie powiaty podgórskie, mianowicie Rotenburg i Wojerecy (Hoyerswerda). Tutaj więc granica administracyjna utraciła już jakikolwiek związek z historycznym zasięgiem naszego terytorium (mapa 2).

Klęska państw centralnych w pierwszej wojnie światowej pociągnęła za sobą ponowną zmianę politycznej przynależności i administracyjnych granic Śląska. Na mocy art. 88 traktatu wersalskiego w sprawie państwowej przynależności Górnego Śląska (wraz z Kluczborkiem i Byczyną) przeprowadzono plebiscyt (1921), w częściowym oparciu o jego wyniki Konferencja Ambasadorów dokonała podziału. Przypadła Polsce wówczas większość powiatu lublinieckiego, część tarnogórskiego, bytomskiego, niemal cały katowicki, cały powiat pszczyński i rybnicki oraz skrawki gliwickiego i raciborskiego. Odtąd w terminologii niemieckiej ta część Górnego Śląska nazywana była Górnym Śląskiem Wschodnim, względnie Polskim, w przeciwieństwie do pozostałej części, zwanej tam Zachodnim, względnie Niemieckim Górnym Śląskiem. Niemal równocześnie (1920) Rada Najwyższa Ligi Narodów zdecydowała o podziale Śląska (tzn. byłego księstwa) Cieszyńskiego, oddając Polsce 43,8% tamtejszego terytorium. Ziemie te (dwa powiaty) zostały w strukturze państwa polskiego później połączone z częścią Górnego Śląska przyznaną przez Konferencję Ambasadorów, tworząc jedno województwo śląskie, czyli tzw. Śląsk Wojewódzki.

Dalsze zmiany administracyjnych granic Śląska wiązały się z kolejnymi aktami agresji hitlerowskich Niemiec. W wyniku układu monachijskiego z 1938 r. Niemcy zagarnęły tzw. Sudetenland, z którego drobna część, terytorium hulczyńskie, została włączona do powiatu raciborskiego. Cały „Reichsgau Sudetenland" został podzielony na trzy rejencje, z których najbardziej na wschód wysunięta miała stolicę w Opawie. Obejmowała ona pozostałe ziemie dawnych księstw opawskiego i karniowskiego oraz pewne tereny położone bardziej na zachód i południe[29]. Równocześnie ze strony Rzeczypospolitej dokonano zaboru tzw. Zaolzia i włączono je do województwa śląskiego. O wiele istotniejsze przemieszczenia granic pociągnęła za sobą hitlerowska agresja na Polskę w 1939 roku. Do Śląska włączono wówczas powiat wschowski,

część babimojskiego, szereg gmin przyległych do powiatów górowskiego, sycowskiego i namysłowskiego, powiaty Blachownię i Zawiercie oraz cały obszar ongiś (1921) przypadły Polsce.

Zasadniczą zmianę sytuacji przyniosła klęska hitlerowskich Niemiec w drugiej wojnie światowej. Polsce przypadł wówczas niemal cały historyczny Śląsk, aż po pierwotną granicę osadniczą na Nysie Łużyckiej. Niemniej jednak we wprowadzonym w 1946 r. podziale administracyjnym tylko Górny Śląsk uzyskał miano województwa śląskiego. Pozostałe terytorium otrzymało nazwę województwa wrocławskiego. Z dawniejszego Śląska włączony wówczas został do województwa poznańskiego powiat zielonogórski i gubiński (a także wschowski), przy województwie śląskim jednakże pozostały już powiaty Zagłębia Dąbrowskiego, mianowicie blachowniański i zawierciański[30]. Dalsze zmiany w tym względzie wprowadziła reforma podziału administracyjnego z 1950 roku. W jej wyniku od interesującego nas terytorium odłączono dalsze powiaty dolnoślą-

skie: głogowski, żagański, szprotawski, kożuchowski i (łużycki) żarski, wcielając je do nowo tworzonego województwa zielonogórskiego, równocześnie jednak do województwa katowickiego (tak bowiem przemianowano wówczas województwo śląskie) przyłączono powiat częstochowski[31].

W ten sposób w terminologii terytorialnych podziałów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie istniała nazwa Śląska. Jego przestrzennym odpowiednikiem były województwa katowickie, opolskie i wrocławskie, z tym jednak, że ich łączne granice z jednej strony pozbawione były dużej północnej części historycznego Śląska, z drugiej zaś obejmowały pewne terytorium w przeszłości małopolskie.

Dalsze zmiany w tym zakresie wprowadzono ustawami z 1975 oraz 1998 roku.

2. Śląsk w strukturach politycznych wyższego rzędu

Ani pierwotne plemiona śląskie nie utworzyły osobnej organizacji politycznej[32]*, ani też później interesujące nas terytorium nie stanowiło nigdy jako całość odrębnego państwa. Przez całe ostatnie tysiąclecie Śląsk zawsze był częścią składową szerszych organizmów politycznych, choć z reguły o dużym znaczeniu dla odpowiedniego państwa. W niniejszym rozdziale przedstawione zo-*

stanie pokrótce miejsce, jakie zajmował w państwach, do których kolejno należał.

We wczesnośredniowiecznym państwie polskim (przed 1138 r.) Śląsk stanowił jego część południowo-zachodnią i tworzył (jako dawne zwarte terytorium plemienne) jedną z pięciu prowincji[33] (mapa 3).

W dobie rozbicia dzielnicowego, w szczególności po zaniku pryncypatu (pocz. XIII w.), księstwa dzielnicowe były sobie formalnie równorzędne i ich wzajemna łączność stosunkowo luźna. Interesujące nas terytorium — rozdrobnione — utraciło już wówczas charakter prowincji. Geograficznie rzecz biorąc, miejsce jego wśród ziem polskich było oczywiście nadal takie jak poprzednio (mapa 4).

Gdy w latach 1327–1331 większość księstw śląskich weszła w lenną zależność od Jana Luksemburczyka, króla Czech, nie spowodowało to politycznego scalenia tego terytorium. Wszystkie te księstwa lenne w sumie wzięte nie utworzyły jeszcze w państwie Luksemburczyków zwartej jednostki administracyjnej ani określonej części składo-

wej[34]*. Wraz z Łużycami stanowiły one niemal jedną trzecią całego terytorium (stan z 1378 r.), przy tym zaś — co szczególnie ważne — łączyły obszar Czech i Moraw z marchią brandenburską na północy (mapa 5).*

W XV wieku Śląsk (w ramach Korony Czeskiej) znalazł się krótkotrwale jako część Korony Czeskiej w unii personalnej z krajami austriackimi (za rządów Albrechta Habsburga na tronie praskim). Podobnie później, faktycznie od 1499 r., formalnie zaś po pokoju ołomunieckim z 1479 r., pod berłem Macieja Korwina (zm. 1490) wraz z Łużycami i Morawami w unii personalnej z państwem węgierskim. Związku tego nie zerwała śmierć Macieja, ponieważ Władysław Jagiellończyk, król Czech, i jego syn Ludwik władali całym tym łącznym terytorium, tzn. wszystkimi ziemiami Korony św. Wacława (Czechy, Morawy, Śląsk, Łużyce) oraz Węgrami (1490–1526). W ciągu XV wieku zaistniała na interesującym nas terytorium bardzo ważna zmiana w postaci jego stopniowego scalania się go pod względem politycznym (mapa 6). Proces ten można uznać za zakończany za rządów Macieja Korwina (urząd starosty generalnego, trybunał książęcy, sejm). W jego wyniku Śląsk utworzył jedną z czterech składowych części Korony Królestwa Czeskiego, jako osobny „kraj"

(*Land*). W ustalonej kolejności zajmował on trzecie wśród nich miejsce, po Czechach i Morawach, zaś przed Łużycami. W czesko-węgierskim państwie Jagiellonów stanowił on (z Łużycami) terytorium najbardziej wysunięte na północ (mapa 7).

Po śmierci młodego Ludwika pod Mohaczem (1526) całe państwo przypadło Ferdynandowi Habsburgowi, przez co Śląsk wszedł w terytorialny związek z krajami austriackimi. Również i w tym układzie zajmował on analogiczną pozycję, najbardziej na północ wysuniętą[35]. Struktura państwa austriackiego w XVI wieku była dwoista, składały się na nią dwie „grupy krajów" (*Ländergruppen*), mianowicie: czeska i austriacka oraz Królestwo Węgierskie. Śląsk, jako część składowa Korony Królestwa Czeskiego, znajdował się w grupie krajów czeskich. Sytuację tę zachował aż do przejścia pod władzę Prus w wyniku wojen śląskich, w połowie XVIII wieku (mapa 8).

Prusy Fryderyka II nie stanowiły zwartego terytorium, lecz były rozłożone równoleżnikowo. Jego dwa większe kompleksy stanowiły Prusy Książęce (wschodnie) oraz Marchia

Brandenburska (wraz ze Starą Marchią). Prócz tego wchodził w ich skład oderwany skrawek Łużyc (Chociebuż) oraz szereg drobnych terytoriów na zachodzie[36]. Śląsk po przyłączeniu (ostatecznie w 1763 r.) utworzył z tego państwa silnie na południowy wschód wysuniętą odnogę, o bezpośrednim połączeniu z Marchią Brandenburską (mapa 9). Stanowił tam osobną prowincję, administrowaną przez specjalnego ministra (*Provinzialminister*) bezpośrednio podporządkowanego królowi. Po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej (1772) terytorium Prus zyskało na zwartości, ponieważ Prusy Wschodnie uzyskały bezpośrednie połączenie z Marchią. Dalsze zabory zaokrągliły jeszcze bardziej zasadniczy zrąb państwa Hohenzollernów. Dopełnieniem tego przestrzennego procesu były nabytki Prus w wyniku klęski Napoleona i Kongresu Wiedeńskiego (1815) przyłączono bowiem Łużyce i inne północne ziemie Saksonii. W ten sposób Śląsk utracił swą wysuniętą na zewnątrz i w zasadzie luźną pozycję w państwie pruskim.

MAPA 10
Śląsk w okresie międzywojennym
Skala 1 : 12 000 000 (1 cm–120 km)
granice III Rzeszy od III do VIII 1939 r.
granice państw w latach 1923–1937
Śląsk pruski w latach 1922–1939
Polska w latach 1922–1938

Zjednoczenie Niemiec i powstanie Drugiej Rzeszy (1871) nie wprowadziły istotnych zmian w położeniu Śląska. Zauważyć tu można, że Śląsk, ongiś część składowa Korony Królestwa Czeskiego, mimo iż Czechy jako takie były państwem należącym do Rzeszy Niemieckiej[37], elementu tej Rzeszy nie stanowił[38]. Od 1871 r. jednak został objęty granicami II Rzeszy, oczywiście jako część Prus, nie jako odrębne terytorium.

Po klęsce państw centralnych w pierwszej wojnie światowej i odrodzeniu państwa polskiego (1918) Śląsk w większości pozostał przy Niemczech, gdzie znalazł się w podobnej sytuacji terytorialnej jak w Prusach przed 1772 rokiem. Stanowił obszar wysunięty silnie na południowy wschód i gospodarczo ciążył zdecydowanie ku pozostałym ziemiom polskim. Niekorzystność tego położenia była znana w Niemczech, nazywano ją też „pozycją ślepej ulicy", *Sackgassenstellung* (mapa 10).

Pewne w tym względzie zmiany przyniosła imperialistyczna ekspansja hitlerowskich Niemiec przez zagarnięcie Sudetów i ustanowienie Protektoratu Czech i Moraw (1939). Dalszym etapem zaborczej polityki — w rezultacie zabójczym dla Trzeciej Rzeszy — było rozpętanie w rok później drugiej wojny światowej. Ziemie Rzeczypospolitej wówczas do Rzeszy włączone (*die eingegliederten Reichsgebiete*) oraz przyległe do nich od wschodu Generalne Gubernatorstwo uczyniło na krótki czas ze Śląska wewnętrzne terytorium Rzeszy.

Bezwarunkowa kapitulacja hitlerowskich Niemiec i układ poczdamski z 1945 r. przywróciły Śląsk w przesunięte na zachód granice Rzeczypospolitej. W ten sposób, po prawie tysiącu lat, Śląsk odzyskał to miejsce i znaczenie w państwie polskim, które ongiś zapewnił mu Chrobry.

II. Podziały geograficzne. Podziały „wielkie" do schyłku XIII wieku

1. Podziały geograficzne

W poprzedniej części naszych wywodów omówiliśmy granice Śląska geograficzne, historyczne i polityczne, a także miejsce tego terytorium w państwach, do których kolejno należał. Obecnie przystępujemy do właściwego przedmiotu, mianowicie do podziałów terytorialnych Śląska. Podobnie jak poprzednio, rozpoczynamy od ujęć geograficznych.

MAPA 11
Regiony geograficzne Śląska (wg J. Kondrackiego)

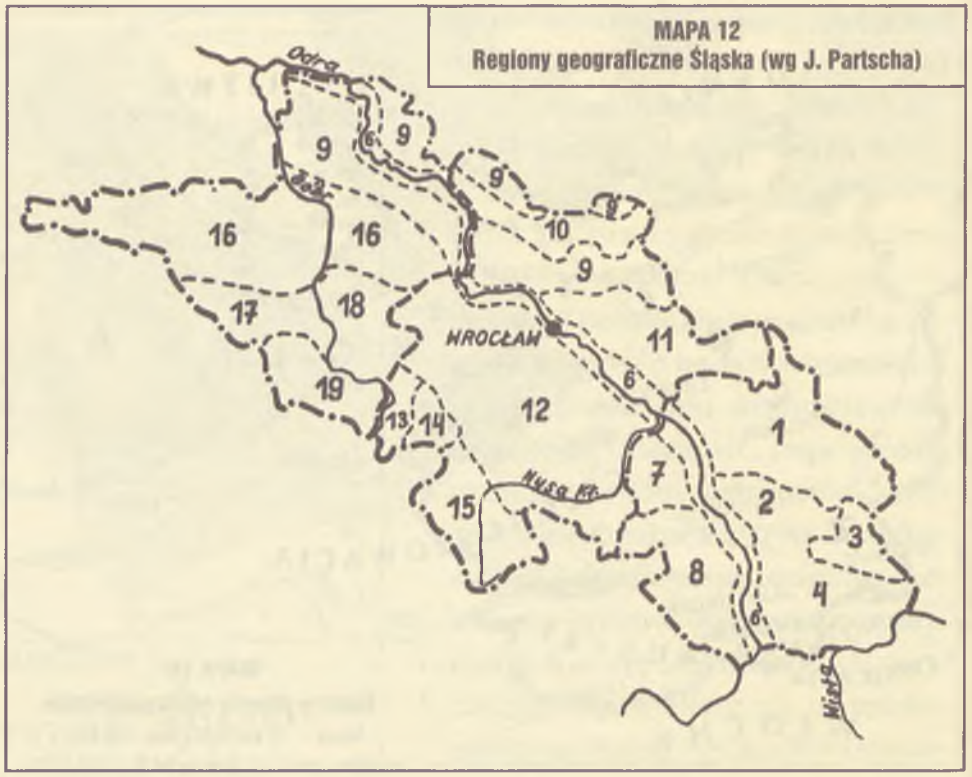

MAPA 12
Regiony geograficzne Śląska (wg J. Partscha)

Jak już stwierdzono w geografii fizycznej Polski, przy ustalaniu fizycznogeograficznej regionalizacji, Śląsk nie jest traktowany jako osobna jednostka, lecz wchodzi w skład czterech „prowincji" (dawniej zwanych „obszarami naturalnymi"), tworząc tam kilka makroregionów i szereg mezoregionów. Ich wykaz (według wydania z 1967 r.) znajduje się w odsyłaczu, ich rozmieszczenie odzwierciedla mapa[1] (mapa 11). Poszczególni autorzy różnią się między sobą w kwestiach tej regionizacji; tutaj przytoczono podział z najbardziej rozpowszechnionego podręcznika.

Historyczna nazwa i przybliżony zasięg Śląska występuje natomiast w geografii regionalnej. J. Partsch w swym szczegółowym opisie Śląska[2] podzielił go najpierw na trzy duże obszary: Górny Śląsk, Śląsk Środkowy oraz Śląsk Dolny (mapa 12). W zasadzie wychodził tu od kryteriów fizycznogeograficznych, ale jednak liczył się też z granicami politycznymi i administracyjnymi[3], przez co wyróżnione części w przybliżeniu odpowiadają administracyjnemu podziałowi Śląska na rejencje w państwie pruskim. Występujące rozbieżności niemal wszystkie wiążą się jednak z podziałami historycznymi jeszcze wcześniejszymi (np. przynależność Nysy, Grodkowa i Kluczborka do Śląska Środkowego). Podział bardziej szczegółowy u tego autora operuje już czysto geograficznymi przesłankami. Na Górnym Śląsku wyróżnia on zatem lesiste tereny Stobrawy i Małejpanwi [1], grzbiet wapienny na północ

od Kłodnicy [2] i, dalej na wschód, region górniczo-hutniczy [3], a na południe od tej rzeki — aż po Wisłę górną i Olzę — wzniesienia pszczyńsko-rybnickie [4]; wszystko to oddzielone jest doliną Odry [6] od lesistego regionu niemodlińskiego [7] i — bardziej na południe — regionu lessów głubczyckich [8][4]. Podobnie Śląsk Środkowy podzielił on na północ od Odry na grzbiet śląski [9], przedzielony doliną Baryczy [10], płaszczyzną stobrawsko-widawską [11], doliną Odry [6], tzn. jako dalszy ciąg wyróżnionego regionu górnośląskiego, płaszczyznę środkowośląską [12], obniżenie bolkowsko-kamiennogórskie [13], góry wałbrzyskie [14] oraz hrabstwo kłodzkie [5], w tym ostatnim powracając do terminologii historyczno-politycznej[5]. Wreszcie Dolny Śląsk w jego podziale obejmował dalszą część doliny Odry na północy [6], następnie ku południowi dalszy ciąg grzbietu śląskiego [9], puszcze dolnośląsko-łużyckie [16], wzniesienia górnołużyckie na zachód od górnej Kwisy [17] oraz bardziej na wschód — przedgórze dolnośląskie [18], wreszcie góry wysokie [19][6].

Najbardziej aktualny współczesny regionalny podział Śląska w polskiej literaturze geograficznej przynoszą prace W. Walczaka: *Sudety*[7] oraz *Obszar Przedsudecki*[8], które niestety nie obejmują całego interesującego nas terytorium. Dolny Śląsk w ujęciu tego autora obejmuje obszar od Sudetów na południu, na północy zaś dolinę Baryczy i dalej dolinę Odry, mniej więcej pod Nową Sól. Na zachodzie granica wiedzie Nysą Łużycką z wyjątkiem łużyckiego Wału Mużakowskiego i Kotliny Zasieckiej, na wschodzie wreszcie obejmuje dolinę Nysy Kłodzkiej, następnie dolinę Stobrawy aż po Kluczbork. Do tego obszaru od wschodu przylega Śląsk Opolski, czyli Górny, najpierw o charakterze przejściowym, mieszczący się w makroregionach występujących również na Dolnym Śląsku, następnie Wyżyna Śląska, która stanowi tego terytorium makroregion ostatni ku wschodowi. Jak widać więc, przyjęty tu podział na dwie części ma nadal pochodzenie historyczne, nawet przebieg granicy wykazuje związek z dawnymi podziałami politycznymi i administracyjnymi. Śląsk Dolny podzielony został przez W. Walczaka na osiem makroregionów (mapa 13). Są to, idąc od północy: Obniżenie Milicko-Głogowskie [1], Wał Trzebnicki [2], Nizina Śląsko-Łużycka [3], na wschód od niej — Nizina Śląska [4], od tej na południe — Przedgórze Sudeckie [5], wreszcie trzy makroregiony górskie: Sudety Zachodnie [6], Środkowe [7] i Wschodnie [8][9]. Jest ważne, że makroregiony te nie mieszczą się bez reszty w granicach Śląska Dolnego (podobnie było u J. Partscha). Dolina Śląska obejmuje znaczną część Śląska Górnego (po Pyskowice – Toszek), południowa zaś część Górnego Śląska to dalszy ciąg Sudeckiego Przedgórza, mianowicie Sudeckie Przedgórze Wschodnie. Wyraźny i osobny fizycznogeograficzny ma-

MAPA 13
Regiony geograficzne Śląska (wg W. Walczaka)

kroregion górnośląski stanowi tylko Wyżyna Śląska (na wschód od Pyskowic – Toszka), na wschodzie korespondująca już z małopolską Wyżyną Częstochowską[10].

Podziały regionalne w ogóle, tym samym i dokonywane w większej lub mniejszej skali podziały Śląska, ciągle jeszcze są przedmiotem naukowej dyskusji, ponieważ nie osiągnięto tu jeszcze pełnej zgodności poglądów[11].

2. Ogólne uwagi o podziałach politycznych i administracyjnych w przeszłości Śląska

Zanim przystąpić będzie można do zasadniczego przedmiotu tego opracowania, do przedstawienia kolejnych politycznych i administracyjnych podziałów Śląska, trzeba uprzednio określić nie tylko pojęcia, które następnie będą używane, ale też omówić kilka kwestii ogólniejszej natury.

W przeszłości każdego terytorium jego kolejne podziały różniły się nie tylko przebiegiem swoich granic, ale i naturą wyodrębnianych jednostek terytorialnych oraz rodzajem przesłanek, które o tych podziałach decydowały. Charakter i rodzaj tych podziałów są więc zjawiskami historycznymi. Determinuje je kształt państwa, w którym istnieją, w dalszej kolejności zaś — jego forma.

Podziały terytorialne różnią się od siebie nie tylko w czasie, ale i pod względem skali samego podziału. Jest to z reguły podział wielostopniowy, ponieważ każda obszerniejsza jednostka terytorialna rozpada się z kolei na mniejsze itd. Oczywiście w tym zjawisku nie mamy do czynienia jedynie z odmiennościami ilościowymi: wielkość jednostki podziału w przybliżeniu bowiem określa również jej charakter i polityczną wagę. Zjawisko to jest bardzo wyraźne w państwach średniowiecznych, dostrzec je jednak również można w państwach późniejszych, na wyższych stopniach rozwojowych. Narzuca to konieczność wyróżniania podziałów wielkich i małych. Przez jednostki „małego" podziału będziemy rozumieli nie poszczególne jednostkowe fenomeny osadnicze (jak wieś, miasto itp.) ani nawet ich skupiska, ale dopiero takie obszary, które odgrywały już określoną funkcję w wewnętrznej strukturze państwa (administracyjną, sądową itp.), zarazem zaś w tej terytorialnej i funkcjonalnej strukturze nie były bezpośrednio podporządkowane władzy centralnej. Przeciwnie, za jednostki podziału „wielkiego" uznawać będziemy te wszystkie jednostki terytorialne, które były bezpośrednimi częściami składowymi politycznej całości, których władze były bezpośrednio podporządkowane władzom centralnym. Oczywiście tak samo traktować będziemy terytoria koordynowane sobie, lecz równocześnie niepodporządkowane władzy centralnej, a mianowicie księstwa dzielnicowe w Polsce z okresu rozbicia, po zaniku władzy księcia zwierzchniego.

Różne były przesłanki, które decydowały o tych podziałach. W okresie najwcześniejszym, a więc w Polsce wczesnośredniowiecznej (przed 1138 r.)[12], przesłanką podziałów wielkich, a też i małych, były zastane przez państwo stosunki osadnicze, terytoria plemienne, opola i ich związki. W miarę nasilania się tendencji odśrodkowych w społeczeństwie, podziały, najpierw przemijające, później trwałe, nabierają charakteru politycznego. Ich przesłanka jest polityczna, wyraża się w stopniowym rozpraszaniu dotychczas jednolitej, centralnej władzy i przynosi w rezultacie rosnącą stopniowo ilość księstw dzielnicowych. Równocześnie, a może nawet wcześniej, w podziałach „małych" dochodzi do głosu przesłanka organizacyjna. Okręgi grodowe (kasztelanie), mimo swego genetycznego związku z pierwotnymi wspólnotami terytorialnymi (opolami) i ich związkami, stają się teraz wyłącznie okręgami sądowymi i administracyjnymi (skarbowymi, wojskowymi itp.). W miarę pojawiania się i wzrostu immunitetu znaczenie organizacyjnej przesłanki w podziałach małych maleje, obok niej zaś występuje okoliczność typowa niewątpliwie dla rozwiniętego średniowiecza, mia-

nowicie przesłanka własności ziemskiej szczególnie uprzywilejowanej. W warunkach upowszechnionego immunitetu (przełom XIII i XIV w.) włość pana, na skutek przysługującej mu władzy administracyjnej i sądowniczej, miała warunki po temu, by tworzyć podstawową jednostkę „małego" podziału.

Przełamanie rozbicia dzielnicowego pod silnymi rządami ostatnich Piastów pozbawia przesłanki podziałów „wielkich" ich charakteru politycznego. Księstwa (*ducatus*) przekształcają się w ziemie (*terrae*). Genetycznie tylko wiążą się one z dawnymi dzielnicami, tym, co w dalszym ciągu je kształtuje, jest już przesłanka organizacyjna w zjednoczonym państwie. Zanika też — w państwie polskim — wyraźna jeszcze w XIII wieku przesłanka własności ziemskiej szczególnie uprzywilejowanej. Jej miejsce przy podziałach małych zajmuje terytorialna struktura sądów szlacheckich pierwszej instancji w postaci powiatów. Mamy tu zatem do czynienia w skali obu podziałów z przesłankami tylko organizacyjnymi, choć ich punkt ciężkości bywa odmienny (przeszłość polityczna i kształtujące się osobno instytucje reprezentacyjne przy podziałach „wielkich", względy jurysdykcyjne przy „małych").

Na Śląsku, który nie wszedł w skład zjednoczonego państwa polskiego i gdzie dzięki odrębności więzów lennych wobec Korony Czeskiej rozdrobnienie polityczne utrzymało się jeszcze z górą półtora wieku, polityczna przesłanka „wielkich" podziałów o wiele dłużej była aktualna, mianowicie aż po schyłek wieku XVI. Niemniej jednak już o stulecie wcześniej (przełom XV i XVI w.) zaznaczył się tu (w postaci wolnych państw stanowych) wpływ znanej już przesłanki własności alodialnej szczególnie uprzywilejowanej, z tym iż rozciągał się on stopniowo, lecz wyraźnie, na sferę podziałów „wielkich", śląskich lennych księstw. Już też w XVI wieku stają się uchwytne symptomy zmieniającego się ich charakteru, w wieku następnym zaś utracą one już swe treści polityczne i przekształcą się ostatecznie w rozległe kompleksy szczególnie uprzywilejowanej własności ziemskiej. Obserwujemy tu zatem również ujednolicenie przesłanki, ale treścią odmienne niż w Rzeczypospolitej. Dopiero czasy rozwiniętego absolutyzmu habsburskiego (po połowie XVII w.) zmienią naturę, tej — jednolitej już — przesłanki, przekształcając ją w organizacyjną (administracyjno-organizacyjną) w pełnym rozumieniu tego wyrazu[13]. Od podobnie jednolitej organizacyjnej przesłanki podziałów w szlacheckiej Rzeczypospolitej odróżnia je swoisty „ośrodek dyspozycyjny" ich funkcjonowania, w Polsce była nim szlachta przez swe ciała reprezentacyjne, na Śląsku zaś — absolutny monarcha.

Dominacja przesłanki administracyjno-organizacyjnej (bez udziału w tym elementów przestrzennych ustroju sądowego) jest charakterystyczna dla państw absolutnych w tej schyłkowej postaci. Fakt ten najjaskrawiej wystąpił na Śląsku pod rządami pruskimi, od połowy XVIII wieku. Wówczas jednak związki aktualnych podziałów z dawniejszymi, historycznie wytworzonymi, były jeszcze stosunkowo wyraźne. Uległo to zmianie w wyniku wielkich pruskich reform po wojnach napoleońskich i traktacie wiedeńskim. Podziały wówczas wprowadzone, zarówno „wielkie" jak „małe" (w zasadzie przetrwały one aż do końca drugiej wojny światowej), wychodziły już z przesłanek właściwych nowożytnemu państwu[14] i miały służyć jedynie sprawności zarządzania: decydowała o nich zwartość terytorium, jego oblicze gospodarcze i ludnościowe. Tym samym więc wszelkie genetyczne związki z dawnymi podziałami terytorialnymi uległy zerwaniu. Ewentualna, częściowa zbieżność granic jest jedynie dziełem przypadku, względnie funkcją obiektywnych czynników fizycznogeograficznych[15].

3. Terytoria plemienne

Wiadomo jest, że punktem wyjścia dla późniejszych podziałów terytorialnych, już w państwie Piastów, były obszary plemiennego

osadnictwa wczesnośredniowiecznego. To więc są stosunki, od których należy rozpocząć.

Terytorium Śląska, stanowiące we wczesnym średniowieczu niewątpliwą całość terytorialną[16], jest przedzielone na dwie nierówne części pasem puszcz (od Barda wzdłuż Nysy Kłodzkiej, przekraczając Odrę i dalej wzdłuż Stobrawy) zwanym przesieką. To pozwala wyróżniać na interesującym nas terenie dwa wielkie kompleksy osadnicze, dolnośląski i górnośląski[17], być może będące śladem rozpadu dawnych śląskich Obodrytów na dwie obszerniejsze grupy plemienne, względnie osadniczego naporu małopolskich Chorwatów[18].

Bardziej szczegółowy podział osadniczy tych obu śląskich obszarów wkracza w ciągle sporną i w rozwiązaniach hipotetyczną problematykę plemion małych. W tym zakresie o Śląsku istnieją stosunkowo liczne wiadomości pisane, mianowicie tzw. Geograf Bawarski z IX wieku oraz dokument praski z 1086 roku. Wymieniają one sześć plemion, przy czym w nauce ostatnio rozważano jeszcze możliwość hipotetycznego siódmego plemienia na Górnym Śląsku. W ich świetle dolnośląski kompleks osadniczy obejmował terytorium Ślężan z ośrodkiem we Wrocławiu, od przesieki na zachód, na południu sięgające Sudetów (wraz z Kotliną Kłodzką), na północy prawdopodobnie Baryczy, od zachodu wreszcie odgraniczone biegiem rzeki Bystrzycy. Drugie plemię, Dziadoszan, zasiedlało niższy bieg Odry, od ujścia Baryczy, oraz dolny bieg Bobru. Ośrodek jego znajdował się przypuszczalnie w Głogowie. Od tych dwóch znacznie mniejsze plemię Bobrzan nazwę swą wzięło od rzeki Bóbr i obejmowało jego średnie i górne pobrzeże. Ostatnie małe plemię tego obszaru, Trzebowianie, miało swe siedziby najprawdopodobniej wokół Legnicy, choć sprawa ta ciągle jeszcze sporna jest w literaturze. W ramach górnośląskiego kompleksu osadniczego, na wschód od przesieki, mamy poświadczone źródłowo dwa plemiona. Pierwsi Opolanie, zasiedlali wschodnią część Niziny Śląskiej, nad Odrą wokół Opola, drudzy — Gołęszyce, mieli swe siedziby w południowo-wschodniej części Śląska, wokół Grodźca Gołęszyckiego (Hradec). Ponieważ między obydwoma tymi plemionami występuje jeszcze teren niedający się osadniczo zakwalifikować (Koźle – Racibórz), zresztą prawdopodobnie pusty, niektórzy badacze przypuszczają istnienie tam we wczesnym średniowieczu trzeciego jeszcze górnośląskiego małego plemienia, którego nazwa zaginęła[19] (mapa 14).

4. Śląsk w polskim państwie wczesnośredniowiecznym

W dziejach państwa polskiego okres wczesnośredniowieczny (w szerszym rozumieniu) obejmuje czas do śmierci Bolesława Krzywoustego (1138). Polska była wówczas państwem jednolitym i scentralizowanym. Z czasów tych zachowały się wiadomości o jednostkach terytorialnego podziału w trojakiej skali. Trudno orzec, czy wszystkie one występowały przez cały czas, tworząc zamknięty trójstopniowy system[20], czy też są to ślady kolejnych zmian w trakcie organizacyjnego scalania i porządkowania państwa przez pierwszych Piastów.

Najwcześniejsze są tu wzmianki Thietmara o „pagi" (Ślężan, Dziadoszan)[21]. Dowodzą one, że za czasów Chrobrego tereny osadnicze małych plemion mogły stanowić rodzaj jednostek terytorialnych, zapewne o charakterze podziału „wielkiego", których zatem, tak jak tych plemion, byłoby na Śląsku sześć (względnie siedem), a ich granice pokrywałyby się z terytoriami plemiennymi. W stosunku do nich jednostkami podziału „małego" były okręgi grodowe, które jednak od owych „pagi" znacznie większą wykazały trwałość.

Źródła wieku XII przynoszą już zupełnie pewne wiadomości o innych jednostkach podziału „wielkiego", obszerniejszych od „pagi", mianowicie o prowincjach. Odpowiadały one przestrzennie terytoriom wielkich plemion (czy grup plemion) i Śląsk jako całość stanowił jedną z nich pod nazwą wrocławskiej. Stwierdzalne źródłowo dla XII stulecia, początkami swymi sięgają znacznie bardziej wstecz. Ich istnienie można zakładać już w XI wieku[22].

Jednostkami podziału w skali „małej" były w tym czasie niewątpliwie nadal okręgi grodowe. W wieku XI dawniejsze „pagi" jako (ewentualne) stadium pośrednie między okręgami grodowymi i prowincjami[23] dawno już musiały zaniknąć.

5. Podziały Śląska w dobie rozbicia dzielnicowego do końca XIII wieku

Dowiedziono w nauce, że podział państwa dokonany w 1138 r. przez Krzywoustego nawiązał bezpośrednio do prowincji jako do jed-

nostek „wielkich" istniejących w państwie. W ten sposób istnieje nieprzerwana w zasadzie ciągłość między wczesnośredniowiecznym wielkoplemiennym terytorium osadniczym, śląską („wrocławską") prowincją państwa pierwszych Piastów i dzielnicowym księstwem najstarszego z Bolesławowiców, Władysława Wygnańca, od 1138 r. obejmującym prawdopodobnie także Lubusz. Kiedy Władysław był seniorem (1138–1146) i przez pewien czas po jego wygnaniu, gdy Śląsk i dzielnicę senioracką zagarnął młodszy z braci, Bolesław Kędzierzawy, Śląsk nadal stanowił całość osobną czy to jako księstwo dzielnicowe Władysława, czy też może jako prowincja w ramach terytorium podległego Kędzierzawemu. Taka sama sytuacja, tzn. jedność terytorium, istniała jeszcze po powrocie synów Władysława (1163) aż do pierwszego podziału, który nastąpił w 1169 r. (wzgl. 1177 r., jak sądzi R. Grodecki – mapa 15). Wówczas najstarszy, Bolesław Wysoki, zatrzymał większość terytorium, Mieszkowi Plątonogiemu zaś przypadła niewielka część Górnego Śląska, a mianowicie Racibórz. Dawne dziedziny gołęszyckie pozostawały wówczas w większości przy Czechach, podobnie jak Kłodzko. Walki z 1177 r., w których przeciw Bolesławowi wystąpili jego bracia i syn Jarosław, doprowadziły do nowego podziału (mapa 16). Dzielnica Bolesława skurczyła się do dawnego terytorium Ślężan, Legnickie i Głogowskie otrzymał brat Bolesława, Konrad, Jarosławowi wydzielone zostało księstwo opolskie, obejmujące też Toszek i Koźle. Równocześnie terytorium Plątonogiego zwiększyło się na wschodzie o małopolski Siewierz, Bytom i Oświęcim, otrzymane od Kazimierza Sprawiedliwego. Terytorialny zasięg dzielnicy Jarosława w pewnej swej części nie jest łatwy do określenia, szczególnie gdy idzie o teren nysko-otmuchowski. Obejmująca je tzw. darowizna Jarosława (1198–1201) została poważnie zakwestionowana w literaturze[24], niemniej jednak ostatnio znów przyjmuje się możliwość, że pozostawały one w jego władaniu.

Podział Śląska na cztery dzielnice uległ likwidacji wskutek niemal równoczesnej śmierci Bolesława Wysokiego, Konrada i Jarosława (1201). W rezultacie Henrykowi Brodatemu, młodszemu synowi Bolesława, przypadła również dzielnica Konrada, Mieszko Plątonogi zaś (w 1202 r.) zawładnął księstwem opolskim, z wyjątkiem pewnego terytorium, odstąpionego bratankowi[25] (mapa 17). Starania Brodatego

o tron krakowski i wiążącą się z tym jego ekspansję terytorialną pozostawiamy poza zasięgiem tego opisu, jako fakty, które nie wpłynęły na wewnętrzne podziały Śląska. Zmianę w tym względzie przyniosła natomiast śmierć (1229) Kazimierza Opolskiego, syna Mieszka: w jej wyniku Brodaty, objąwszy opiekę nad wdową ks. Violą oraz jej synami, rozciągnął swą władzę na cały Śląsk, przy czym u schyłku życia włączył jeszcze do księstwa opolskiego część Wielkopolski, ziemie rudzką i kaliską (mapa 18). Faktyczne to zjednoczenie Śląska[26] nie trwało długo, ponieważ bezpośrednio po śmierci Henryka Brodatego (1238) Mieszko Kazimierzowic wyłamał się spod władzy Pobożnego i przywrócił stan sprzed 1229 roku.

Od połowy XIII wieku, jako pośredni skutek przedwczesnej śmierci Pobożnego pod Legnicą (1241) i późniejszych podziałów księstwa między jego synów, na Śląsku wystąpiło polityczne rozdrobnienie, tym razem trwałe, które w XIV wieku miało się jeszcze bardziej pogłębić. Terytorium to utworzyło w ten sposób skomplikowaną polityczną pstrokaciznę, co narzuca konieczność wyodrębnienia większych kompleksów terytorialnych, w których, na ogół nie wykraczając poza nie, przebiegały późniejsze podziały.

Pierwszy podział Dolnego Śląska nastąpił około 1249 r., gdy syn Pobożnego, Bolesław Rogatka, zatrzymał sobie Legnicę, Głogów i Świdnicę, młodszemu Henrykowi III Białemu odstępując Wrocławskie, Nyskie, Otmuchowskie oraz na północy Kluczbork, Wołczyn i Byczynę. Po wojnie, wszczętej przeciw Rogatce przez trzeciego z braci, Konrada, między 1251 a 1254 r. wyodrębniona została dlań dzielnica głogowska z Głogowem, Bytomiem n.O. i Krosnem. W ten sposób zostały utworzone podstawy terytorialne trzech linii Piastów dolnośląskich: wrocławskiej, legnickiej i głogowskiej (mapa 19).

W sumie dało to (gdy księstwo Władysława Opolskiego wliczymy) podział całego Śląska na cztery zasadnicze terytorialne kompleksy, teraz jeszcze stanowiące po prostu księstwa dzielnicowe. Najbardziej

na południowy wschód wysunięta, od innych odgraniczona przesieką, była dzielnica opolska. Do niej od zachodu przylegało księstwo wrocławskie, szerokim pasem od Baryczy po Sudety, odpowiadające mniej więcej dawnym dziedzinom Ślężan. Pozostałe terytorium podzielone w przybliżeniu równoleżnikowo na północ od Bolesławca i Chojnowa

tworzyło księstwo legnickie (mniej więcej dziedziny Bobrzan i Trzebowian) oraz głogowskie obejmujące tereny Dziadoszan.

Większość tych terytoriów — w wyniku działów spadkowych — dała początki grupom księstw, zamkniętych w odpowiednich terytorialnych kompleksach. W 1273/74 r. powstała w ten sposób grupa księstw głogowskich (Głogów, Żagań, Ścinawa), w 1278 r. — grupa księstw legnickich (Legnica, Jawor, Lwówek). Rok 1281 przyniósł nową grupę księstw, mianowicie opolskich (Opole, Koźle – Bytom, Racibórz, Cieszyn). Tylko terytorium wrocławskie takiej grupy nie wytworzyło, przez bezpotomne zejście Probusa. W sumie dało to dla 1281 r. jedenaście śląskich księstw dzielnicowych w czterech grupach, jeżeli pominiemy Opawszczyznę pozostającą w granicach państwa czeskiego.

Podział ten — jak się stopniowo ukształtował — nie był czymś statycznym i niezmiennym. W szczególności dwa księstwa przejawiły wówczas terytorialną ekspansję. Legnickie w 1277 r. wchłonęło dotychczas wrocławskie, tj. Środę Śląską i Strzegom. W dziesięć niemal lat później (1286) wrocławski książę Henryk IV Probus — okrzepnąwszy politycznie — zagarnął niedawno wyodrębnione księstwo ścinawskie, przez co liczba księstw grupy głogowskiej została zredukowana do dwóch. W tym samym roku, przez połączenie księstw jaworskiego i lwóweckiego w ręku Bolesława, również grupa księstw legnickich została zmniejszona do dwóch, tyle że bez terytorialnych ubytków (mapa 20).

Walka o schedę po zmarłym bezpotomnie Probusie (1290) nie tylko złamała bezpowrotnie dominującą pozycję księstwa wrocławskiego, ale też przyspieszyła podziały na Dolnym Śląsku i pociągnęła odmienne układy terytorialne. Henryk V legnicki zawładnął wprawdzie księstwem (wbrew znanemu testamentowi Probusa), ale już w 1291 r. musiał okupić sobie poparcie brata, Bolka jaworskiego, odstępując mu całą południową połać dzielnicy zmarłego księcia ze Świdnicą, Strzegomiem, Strzelinem i Ziębicami. Obszerne mimo to księstwo legnicko-wrocławskie nie utrzymało się długo w swych nowych granicach. Henryk bowiem w 1296 r. uległ w walce księciu głogowskiemu, też Henrykowi, i z kolei musiał oddać mu całą niemal prawobrzeżną część księstwa wrocławskiego ze Ścinawą, Sądowlem, Urazem, Miliczem, Trzebnicą, Oleśnicą, Kluczborkiem i Gorzowem Śl. oraz część własnego księstwa z Bolesławcem i Chojnowem (mapa 21).

W ten sposób uległy zmianie grupy księstw i odpowiadające im łączne kompleksy terytorialne. Śląsk Górny (grupa księstw opolskich) pozostał wprawdzie bez zmiany, ale za to na Dolnym Śląsku po likwidacji księstwa wrocławskiego interesujące nas kompleksy ukształtowały się na nowo, tym razem w trzech pasach mniej więcej równoleżnikowych, w przybliżeniu równoległych do Sudetów i średniego biegu Odry. Był to na północy, rozbudowany potem na wschód, kompleks grupy dwóch księstw głogowskich (żagańskie i głogowskie) obejmujący odrzańskie prawobrzeże od Świebodzina aż po Kluczbork, na lewym brzegu zaś Krosno, Żagań, Bolesławiec i Chojnów. Dawną grupę dwóch księstw legnickich, obecnie o istotnie zmienionym zasięgu, należy teraz potraktować z uwagi na ich dzieje późniejsze jako dwa osobne kompleksy. Jeden to nowo ukształtowany kompleks księstwa legnickiego, głównie po lewym brzegu Odry, od Złotoryi, z Legnicą, Środą, Wrocławiem, Niemczą, Brzegiem i Nysą. Drugi, szerokim pasmem ciągnący się wzdłuż Sudetów, to kompleks świdnicko-jaworski, sięgający od Lwówka po Ziębice.

W ramy tych czterech kompleksów: głogowskiego, legnickiego[27], świdnicko-jaworskiego i opolskiego miały w przyszłości wpisywać się dalsze terytorialne podziały Śląska tamtych czasów.

III. Wiek XIV i XV

1. Przed wejściem w lenną zależność od Korony Czeskiej

W pierwsze lata XIV wieku Śląsk wkroczył wprawdzie rozpadły już na wiele księstw, niemniej jednak przez pewien czas wystąpiły w nim tendencje scaleniowe. Wpłynęła na to szczególnie wówczas częsta praktyka współrządów oraz rządy opiekuńcze, które łączyły w ręku księcia-opiekuna jego ziemie dziedziczne i te, wobec których sprawował opiekę.

Jeszcze u schyłku XIII wieku (w 1296 r.), po śmierci Henryka Grubego legnickiego, księstwo jego przypadłe trzem pozostałym synom w częściach legnickiej, wrocławskiej i brzeskiej nie zostało podzielone. Opiekę nad małoletnimi objął Bolko świdnicko-jaworski aż do swej śmierci w 1301 r., jednocząc pod swą władzą (choć z różnych tytułów) oba te obszerne księstwa. Następnie przez dziesięć lat księstwa legnic-

kie, wrocławskie i brzeskie były nadal zarządzane łącznie, najpierw przez biskupów wrocławskich, później króla czeskiego, wreszcie przez najstarszego z braci, Bolesława. Ostateczny ich rozdział — nie bez wzajemnych walk — nastąpił dopiero w 1311 r., przy czym najstarszemu Bolesławowi przypadły Legnica i Brzeg jako księstwo legnickie, Henrykowi (VI) odtworzone księstwo wrocławskie[1]. Najmłodszy, Władysław, został pozbawiony dzielnicy. W następnych kilkunastu latach księstwa te — czasowo lub trwale — powiększyły swe terytoria na północy. Najpierw w wyniku wojny z Konradem namysłowsko-oleśnickim, w 1322 r. książę wrocławski, częściowo na zasadach zastawu, zagarnął pas ziemi od Żmigrodu, przez Prusice, Oborniki wraz z samą Oleśnicą aż niemal po Wrocław, dzieląc w ten sposób księstwo Konrada na dwie oddzielne części.

W wyniku podjętej jeszcze w tym samym roku wojny z Konradem przez koalicję książąt, której przewodził Bolko legnicki, doszło w 1323 r. do nowego ustalenia granic, w którego wyniku w skład księstwa legnickiego weszła cała wschodnia część księstwa oleśnickiego, mianowicie Namysłów, Bierutów, Wołczyn, Kluczbork, Byczyna, Gorzów Śl. oraz Bolesławice. Z tego wnet potem Bierutów w drodze zastawu powrócił do rąk Konrada. Zastawnicze władanie Henryka VI w Żmigrodzie, Prusicach itd. przez pewien czas jeszcze zostało utrzymane w mocy.

W grupie księstw legnickich w pierwszej ćwierci XIV wieku trzeba wymienić jeszcze jedną istotną zmianę terytorialną, która dała początek nowemu księstwu o charakterze dotychczas na Śląsku niespotykanym. Idzie tu mianowicie o latyfundium biskupów wrocławskich, położone w zwartym kompleksie w południowej części księstwa wrocławskiego, Biskupi, szczególnie przywilejem Probusa z 1290 r., wyposażeni w nadzwyczaj szerokie przywileje, od 1304 r. (Henryk z Wierzbna) wyłamali się spod władzy księcia wrocławskiego i uzurpowali sobie w terytorium nysko-otmuchowskim władzę książęcą, tworząc pierwsze na Śląsku księstwo niepiastowskie. Tego rodzaju ewolucja była zjawiskiem częstym na zachodzie Europy. Warunki dla niej były i w Polsce, niemniej jednak tylko biskupom wrocławskim udało się uzyskać pozycję książąt dzielnicowych.

Na samym początku XIV wieku, wskutek śmierci Bolka świdnicko-jaworskiego (1301), zaistniały warunki dla odtworzenia się grupy księstw świdnicko-jaworskich. Pozostawił on bowiem trzech synów, wyposażywszy Bernarda — Świdnicą, Henryka — Jaworem, najmłodszego, Bolka — Ziębicami. I tu jednak, podobnie jak w legnickim po śmierci Henryka Grubego, faktyczny podział natychmiast nie nastąpił, ponieważ opiekę nad braćmi i rządy w księstwie sprawował początkowo Herman, margrabia miśnieński. Podział rzeczywisty nastąpił prawdopodobnie w 1311 r. lub nieco później, przy czym jednak wówczas wyodrębniły się zrazu tylko dwa księstwa, jaworskie i świdnicko-ziębickie, ponieważ Bernard świdnicki do 1321 r. sprawował rządy opiekuńcze również w dzielnicy najmłodszego z braci, Bolka ziębickiego. Nieco wcześniej (1319) zaznaczył się też terytorialny rozrost księstwa jaworskiego, Henryk bowiem zawładnął wówczas Zgorzelcem wraz z częścią Górnych Łużyc.

Analogiczne zjawiska dają się obserwować w grupie księstw głogowskich. Na początku XIV wieku istniały dwa, mianowicie obszerne księstwo głogowskie oraz księstwo żagańskie. W 1304 r., po śmierci bezdzietnego Konrada głogowskiego, całe to terytorium[2] uległo scaleniu pod rządami Henryka żagańskiego. Mimo jego rychłej śmierci (1309) i pozostawienia przezeń pięciu synów, sytuacja na razie nie uległa zmianie, ponieważ do 1312 r. istniały tu współrządy braci. Podział wówczas dokonany też był najpierw częściowy, nie na pięć dzielnic, tylko na dwa większe kompleksy, nadal wspólnie — każdy z nich — zarządzane, mianowicie oleśnicko-wołowsko-trzebnicko-namysłowski we władaniu Konrada i Bolesława oraz głogowsko-żagańsko-ścinawski w ręku Henryka, Przemka i Jana. Mniej więcej

w dwa lata później z pierwszego kompleksu wyodrębniło się oleśnickie księstwo Bolesława i namysłowskie Konrada. Między 1320 a 1321 r. Bolesław umarł, nie pozostawiając dziedzica, tak że całe to terytorium znalazło się odtąd w ręku jednego dynasty. Poprzednio już wspomniano o wojnach z książętami legnickimi z lat 1322 i 1323, w wyniku których terytorium to zostało pozbawione całej wschodniej połaci, od Kluczborka przez Namysłów aż po Bierutów.

W tym samym mniej więcej czasie (1321–1323) nastąpił też ostateczny podział drugiego kompleksu w grupie głogowskiej, wyosobnionego w 1312 r. na księstwa: żagańskie Henryka, głogowskie Przemka i ścinawskie Jana.

Grupa księstw opolskich od 1281, względnie od 1291 r., jeżeli uwzględnimy do tego czasu istniejące współrządy Przemka i Mieszka w Raciborzu i Cieszynie, była reprezentowana przez cztery terytoria:

opolskie, kozielsko-bytomskie, raciborskie i cieszyńskie. Opawsko-karniowskie znajdowało się wówczas we władaniu Czech. W drugim dziesięcioleciu XIV wieku w grupie tej wystąpił silny rozpad[3]. Po śmierci (1312) Kazimierza bytomskiego powstały z jego dzielnicy trzy księstwa, mianowicie toszeckie, kozielskie i bytomskie. Zaraz w roku następnym zmarł Bolko opolski, przekazując swe ziemie trzem synom: Bolkowi niemodlińskiemu, Bolkowi opolskiemu oraz Albertowi strzeleckiemu. Wreszcie w latach 1313–1317 uległo podziałowi księstwo cieszyńskie, dając początek cieszyńskiemu (Kazimierza) i oświęcimskiemu (Władysława, później syna jego — Jana)[4] (mapa 22).

W ten sposób w czasie, gdy miały pojawić się trwałe związki lenne z Koroną Czeską[5], na Śląsku istniało w sumie siedemnaście księstw dzielnicowych. Były to w grupie księstw głogowskich: oleśnickie, żagańskie, głogowskie i ścinawskie; w grupie księstw legnickich: legnicko-brzeskie i wrocławskie oraz wyodrębnione z nich biskupie; w grupie księstw świdnicko-jaworskich: jaworskie, świdnickie i ziębickie; wreszcie w grupie księstw opolskich: opolskie, niemodlińskie, strzeleckie, kozielsko-bytomskie, raciborskie, cieszyńskie i oświęcimskie. Ich ówczesny zasięg terytorialny i granice pozwalają poznać zachowane akty lenne, głównie oblacje i inwestytury[6]. Wszystkie te księstwa, aczkolwiek często nader różne powierzchnią, stanowiły jednostki „wielkiego" podziału terytorialnego.

2. W luźnej zależności lennej od Czech

W latach 1327, 1329 i 1336 większość książąt śląskich weszła w stosunek lenny wobec królów czeskich (mapa 23). Niezawisłe pozostały wówczas, przez pewien jeszcze czas, tylko[7] księstwa świdnickie, jaworskie oraz biskupie, to ostatnie jednak w specyficznej sytuacji, określanej jako „specialis protectio". Czas od 1327 r. do początku faktycznych rządów Macieja Korwina na Śląsku (1469) nazwano w ustrojowych dziejach Śląska okresem rozbicia lennego. Śląsk nie tworzył wówczas politycznej całości, istniejące zaś więzy zależności były jeszcze luźne i tylko nieznacznie krępowały śląskich dynastów w ich wewnętrznej i zewnętrznej polityce. W tej sytuacji jednak wystąpiły dodatkowe tendencje w kształtowaniu się podziałów terytorialnych. Dotychczasowa, tzn. podziałów przebiegających zasadniczo w ramach grup księstw, utrzymała się nadal. Obok niej jednakże, jako wynik władzy zwierzchnika lennego, wystąpiła obecnie stosunko-

wo znaczna płynność terytoriów o niewielkiej czasowej trwałości, wyrażona w nadaniach czasowych lub dożywotnich względnie częstszych teraz zastawach. Skutkiem jej stały się księstwa-efemerydy, gwałtownie, lecz na krótki czas rozrastające się przestrzenie, następnie zaś równie szybko malejące do swych pierwotnych granic. Zależność lenna pociągnęła za sobą jeszcze dwa dalsze skutki. Oto w miarę wygasania pierwotnych linii pojawiły się teraz drogą nowych nadań księstwa niepiastowskie, wyłamane ostatecznie z dawniejszych grup księstw, powstałych w oparciu o węzły pokrewieństwa. Z drugiej strony, w wyniku konsolidacji typowej dla prawa lennego, wystąpiły na Śląsku terytoria bezpośrednio podległe królom czeskim, tzw. dziedziczne księstwa Korony (*Erbfürstentümer*), fakt dla przyszłości tego kraju niepospolitej wagi (mapa 24).

Przemieszczenia terytorialne w grupie księstw głogowskich przejawiały z jednej strony tendencję do stabilizacji, z drugiej zaś do silnego rozdrobnienia. Księstwo oleśnickie przez blisko stulecie nie ulegało podziałom[8] i przejawiało nawet w tym czasie terytorialny rozrost. Najpierw na stałe został nabyty Bierutów (1339, dotąd w zastawie), w wyniku sporu o schedę po Bolku kozielsko-bytomskim przyłączone zostało do księstwa Koźle (1357), w 1358 r. wykupiona, dotychczas własność kapituły wrocławskiej, enklawa milicka, następnie (formalnie 1359) — połowa Bytomia, w dwadzieścia lat później — Kąty, na południe od Wrocławia, w 1385 r. — Głubczyce, wreszcie w 1397 r. — połowa Ścinawy i połowa Góry. Panujący tu po Konradzie II (zm. 1403) Konrad III Stary (zmarł w 1412–1413 r.) pozostawił pięciu synów, tego samego imienia. Dwaj z nich byli w stanie duchownym (Konrad IV Starszy, biskup wrocławski i Konrad VI), najmłodszy (Konrad VIII) był Krzyżakiem. Przez pewien czas bracia zarządzali wspólnie dzielnicą ojcowską, choć jest możliwe, że późniejszy biskup już w 1413 r. miał wydzielony Bierutów, Kąty i Smogorzew. Nie jest jasny podział terytorium między dwóch pozostałych, Konrada V Kantnera i Konrada VII Białego. Od 1416 r. temu ostatniemu przypadły dziedziny górnośląskie (Koźle – Bytom), pozostałymi, wraz z Bierutowem jako własnymi względnie współzarządzanymi, władał Kantner. Z ubytków terytorialnych tego czasu wymienić trzeba tylko Kąty, które w 1419 r. przeszły w zastaw kapituły. Wszyscy ci książęta, z wyjątkiem Kantnera, zmarli, nie pozostawiając męskich potomków. Po śmierci Kantnera (1439) dzielnicę jego przejął jego brat Konrad VII Biały, jednocząc w ten sposób całe ojcowskie terytorium. Dożył on do 1452 r., po czym nastąpił podział między jego bratanków: Konrad IX Czarny przejął Oleśnicę, Koźle, Bytom i Gliwice, Konrad X Biały Młodszy zaś pozostałość, czyli Wołów, Milicz, Trzebnicę, Ścinawę i Syców. Podział nie na długo się utrzymał (jeżeli w ogóle nie należałoby tu zakładać współrządów): po zejściu bowiem w 1471 r. Czarnego całość znów znalazła się w ręku jego brata, aż do jego (również bezpotomnego) zgonu w 1492 r., z wyjątkiem krótkiego okresu, gdy ziemiami tymi zawładnął Korwin. Wystąpiły wówczas pewne ubytki terytorialne, mianowicie w 1472 r. Koźle, możliwe, że również Bytom i inne[9].

Księstwo żagańskie było drugim z dawnej grupy księstw głogowskich, które przejawiło poważniejszą trwałość, choć też ulegało wielokrotnym podziałom. Jak wiadomo, po śmierci Henryka II (IV) w 1342 r. syn jego, Henryk V Żelazny, odmówił zrazu złożenia hołdu królowi czeskiemu. W drodze zbrojnego konfliktu sprawa została uregulowana, z tym jednak, że posiłkujący Karola IV Kazimierz Wielki odzyskał wówczas terytoria wielkopolskie (Przemęt) należne przedtem do księstwa żagańskiego. W następnych dziesięcioleciach Henryk Żelazny nabył jednak pewne terytoria w związku z rozpadem dwóch pozostałych księstw tej grupy, głogowskiego i ścinawskiego. Odnośne zdarzenia bardzo były powikłane, niemniej jednak w latach 1353–1365 bezspornie już w jego ręce przeszedł pas ziem na południe od Odry, od Nowego Miasteczka przez Polkowice, wraz z połową Ścinawy, Chobieni i tzw. Międzyrzecze, klin ziemi między Odrą i Baryczą w jej dolnym biegu —

na wschodzie. Prócz tego w 1360 r. został dokonany podział części dawnego księstwa głogowskiego między króla i Henryka V, przy czym temu ostatniemu przypadła wschodnia część Bytomia n.O. oraz przypuszczalnie pewne terytoria na południe od Głogowa. Henryk Żelazny po śmierci (1369) pozostawił trzech synów, również Henryków, którzy rządzili, księstwa nie dzieląc, do 1378 roku. W tym roku jednakże podział został przeprowadzony. W rezultacie Henryk VI Starszy otrzymał Żagań, Krosno, Świebodzin i Nowogród n.B., Henryk VII Rumpoldt: Głogów (tzn. część Głogowa), Górę, Ścinawę, Chobienię, Bytom n.O. (część), Ryczeń z Międzyrzeczem, Rudną, Polkowice oraz Przedmoście, najmłodszemu zaś Henrykowi V Wróblowi przypadły Kożuchów, Nowe Miasteczko, Szprotawa, Przemków, Zielona Góra, Sława Śl. i Sulechów[10]. Niemal równoczesna śmierć obu starszych braci, przy tym bezpotomna, skupiła od 1394 r. z powrotem całe terytorium w ręku Wróbla, zaledwie jednak na przeciąg trzech lat (zm. 1397). Z czterech jego synów tylko prawdopodobnie najstarszy Jan I uzyskał wówczas osobną dzielnicę żagańską. Pozostali (Henryk IX, Henryk X, Wacław) — jak się wydaje — wspólnie zarządzali wszystkimi pozostałymi ziemiami. Jan zmarł w 1439 r., pozostawiając czterech synów (Baltazar, Rudolf, Wacław, Jan II), którzy dość długo nie dzielili schedy, następnie jednak (1450) wyodrębnili w księstwie dwie części: żagańską i przewoską. Połączona siłą w ręku najwybitniejszego z braci, Jana II Okrutnego, dzielnica żagańska niedługo jednak potem (1472) przeszła drogą sprzedaży w ręce margrabiów saskich, którzy z terytorium żagańskiego uzyskali pozycję książąt śląskich.

Pozostałe terytorium z dawniejszego księstwa Henryka Żelaznego trwało tymczasem niepodzielone. Z tamtejszych Henrykowiczów tylko Henryk IX (zm. 1467) miał — i to tylko jedynego — potomka, Henryka XI (zm. 1476). Do sukcesji po nim rościli sobie prawa margrabiowie brandenburscy (przez wdowę po nim, Barbarę) oraz Jan II żagański. Wynikła stąd wojna została zakończona ugodą kamieniecką

z 1482 r.: margrabiom przypadło wyodrębnione teraz księstwo krośnieńskie (Krosno, Lubsko – Bobrowice, Sulechów), pozostałe terytorium, w 1480 r. powiększone o zagarniętą przez Jana II królewską część Głogowa, pozostało przy tym księciu.

Niewielkie księstwo głogowskie po śmierci Przemka, który nie złożył hołdu lennego (1331 r.), siłą zagarnął król czeski, wnet jednak (1337), w zamian za Łużyce, oddał je w dożywocie Henrykowi jaworskiemu (zm. 1346). Pretensje do tego terytorium zgłaszał również książę żagański, toteż w 1360 r. dokonano jego podziału, po czym część przypadłą królowi objął w dożywocie Bolko II świdnicko-jaworski. W pewien czas po jego śmierci (1368), mianowicie w 1384 r.

MAPA 26
Księstwa głogowskie w 1452 r.

MAPA 27
Grupa księstw legnickich w 1359 r.

tę połowę Głogowa, wraz z połową Ścinawy oraz Górą, król nadał księciu cieszyńskiemu, Przemkowi. Połączenie obu części dawnego księstwa głogowskiego nastąpiło dopiero w 1480 r. w ręku Jana II żagańskiego (mapa 25 i mapa 26).

Poprzednie księstwo głogowskie przestało istnieć jako politycznie wyodrębnione terytorium w 1337 r., niemniej jednak zostało następnie odtworzone przy podziałach dzielnicy żagańskiej. Inaczej potoczyły się losy księstwa ścinawskiego, które na zawsze już przestało wieść byt polityczny. Książę Jan (ścinawski), osobistość mało ciekawa, „kupczył" swymi ziemiami niemal bez przerwy. Koniec końców w 1338 r. Lubin z okręgiem przeszedł na własność Luksemburgów (by w roku następnym przejść do książąt legnickich), podobnie w 1345 r. połowa Ścinawy, Góry i Chobieni, tyle że z zastrzeżeniem dożywocia dla Jana; w 1353 r. i później na rzecz księcia żagańskiego przeszła zachodnia część dziedzin Jana: Nowe Miasteczko, Polkowice, także Ryczeń i Międzyrzecze; na rzecz księcia oleśnickiego wreszcie — pewne ziemie na prawym brzegu Odry. Gdy w momencie śmierci Jana ścinawskiego wygasły jego prawa dożywotnie, księstwo rozpadło się ostatecznie (między króla, książąt żagańskich, oleśnickich i legnickich), aby nigdy już, w żadnej postaci, się nie odrodzić. W dziejach księstw grupy głogowskiej w XIV i XV wieku na uwagę zasługuje wyraźna i długotrwała ekspansja księstwa oleśnickiego na Górny Śląsk[11].

MAPA 28
Grupa księstw legnickich w 1399 r.

Dawna grupa księstw legnickich w momencie wejścia w zależność lenną (1329) tworzyła pod względem politycznym jedno księstwo (choć terytorialnie niezwarte) pod rządami Bolka III. W 1339 r. powiększyło się ono o okręg lubiński, przejęty (pośrednio) z księstwa ścinawskiego, zmniejszyło zaś (w 1342 r.) o oddany w zastaw biskupom wrocławskim, nigdy już nie odzyskany, Grodków. Jeszcze na długo przed śmiercią Bolka (zm. 1352) księstwo zaczęło się rozpadać. Około 1338 r. starszy jego syn, Wacław, objął Namysłów, zaś w 1342 r. stary książę zrzekł się władzy na rzecz obu synów (Wacława i Ludwika), którzy też na całe ojcowskie terytorium w następnym roku (1343) uzyskali królewską inwestyturę. Niemniej jednak nie jest wykluczone, że Bolko aż do swej śmierci władał faktycznie brzeskim terytorium. Pozostała część, najpierw wspólna, została wprawdzie w 1345 r. podzielona, następnie jednak znów siłą połączona pod władzą Wacława. Z poważniejszych ubytków terytorialnych tego czasu trzeba wymienić sprzedaż Namysłowa królowi w 1348 r. oraz odprzedaż połowy Brzegu i Oławy w 1358 r. Bolkowi II świdnicko-jaworskiemu. Pozostałe terytorium uległo ponownemu podziałowi w 1359 r., gdy Wacławowi przypadła Legnica, Złotoryja i Chocianów, Ludwikowi I zaś połowa Brzegu i Oławy, Lubin, a także Chojnów (mapa 27). Dziedziny Ludwika I po śmierci Bolka świdnicko-jaworskiego (1369) zwiększyły się o pozostałe części Brzegu i Oławy, oraz o Kluczborskie.

Odtąd przez pół z górą wieku oba te księstwa grupy legnickiej wiodły żywot odrębny. Synowie Wacława I legnickiego (zm. 1364) nie dzielili księstwa. W braku męskich potomków Ruprechta I (zm. 1409) i po śmierci Wacława II (biskup wrocławski, zm. 1419) dzielnica przypadła brzeskiej unii Piastów legnickich (mapa 28 i mapa 29).

Dzieje księstwa brzeskiego potoczyły się odmienną koleją. Ludwik I brzeski jeszcze w 1381 r. wydzielił swemu synowi (Henryk VIII) księstwo lubińskie. Ten po śmierci ojca (1398), a zaledwie na rok przed własnym zgonem (1399), objął swą władzą również wszystkie inne jego terytoria. W 1399 r. księstwo rozpadło się ponownie na część chojnowsko-lubińsko-niemczańsko-oławską Henryka IX (zm. 1419–1420) i brzesko-kluczborską Ludwika II. Temu ostatniemu właśnie w czasie od 1413 do 1419 r. przypadła również cała dzielnica legnicka. Zmarł on bez męskiego potomka w 1436 roku.

Księstwo Henryka IX zostało po jego śmierci podzielone (1420) na dwie części: lubińsko-chojnowską Ruprechta II (dożywocie, ponieważ był joannitą) oraz oławsko-niemczańską Wacława i Ludwika III. Rychły zgon Wacława (1423) i Ruprechta (1431) zespoliły to terytorium w ręku Ludwika III (zm. 1441). Ten pozostawił dwóch synów: Jana I lubińskiego i Henryka X złotoryjsko-chojnowskiego.

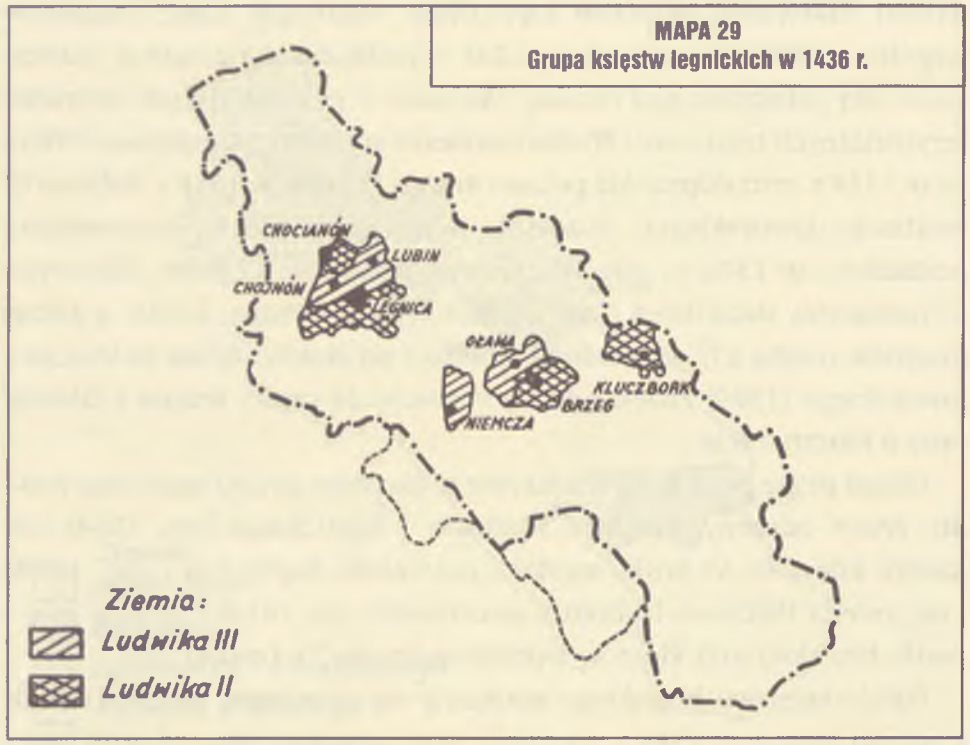

MAPA 29
Grupa księstw legnickich w 1436 r.

MAPA 30
Grupa księstw opolskich w 1400 r.

Po śmierci Ludwika II brzesko-legnickiego wynikł spór o lenno legnickie między książętami chojnowsko-lubińskimi i królem, który zamierzał zawładnąć tym obszernym terytorium na zasadach konsolidacji lenna, łamiąc dokonane poprzednio układy o dziedziczenie, zawarte między książętami linii legnickiej. Spór zakończył się po myśli książąt i — po śmierci wdowy po Ludwiku II (zm. 1446) — Jan lubiński objął swą władzą Legnicę i Brzeg. Ziemie te, niepodzielone, przeszły w 1453 r. na jego jedynego syna, Fryderyka I, który zresztą już rok wcześniej przejął Złotoryję i Chojnów po bezdzietnym stryju. W ten sposób Fryderyk skupił w swym ręku terytorium zbliżone do księstwa, z którego przed stu kilkudziesięciu laty jego przodek, Bolko III, hołdował Janowi Luksemburskiemu. Ponieważ zmarł on (1488) pozostawiając synów, wnet potem przywrócony został ponownie podział na część legnicką i brzeską.

Grupa księstw legnickich, jak widać z powyższego przeglądu, mimo stałych finansowych trudności ich dynastów, wykazała poważną trwałość w ciągu XIV i XV stulecia. Wprawdzie nie obserwujemy w nich ekspansji terytorialnej (jak np. w księstwie oleśnickim), ale też — z małymi wyjątkami — nie poniosły one większych strat. Fakt, iż ich kolejno silne rozdrobnienia były szybko przełamywane, nie był wynikiem określonej koncepcji politycznej, tylko skutkiem rychłego wymierania poszczególnych bocznych linii.

Ostatnią grupą księstw, która utrzymała się w ciągu tych dwóch stuleci, były księstwa górnośląskie, czyli opolskie. W momencie wej-

ścia w lenną zależność było ich (nie licząc Opawy) siedem: opolskie, niemodlińskie, strzeleckie, kozielsko-bytomskie, raciborskie, cieszyńskie i oświęcimskie. Grupa ta w tym czasie przejawiała już tendencję odwrotną niż poprzednio, gdy rozdrobnienie osiągnęło swój zenit; teraz obserwujemy w niej wyraźną koncentrację terytoriów. Oczywiście, był to również głównie skutek stosunkowo szybkiego wygasania poszczególnych bocznych linii (mapa 30 i mapa 31).

Pierwszą terytorialną zmianą do odnotowania było włączenie do księstwa niemodlińskiego Prudnika (od księstwa opawskiego, ostatecznie 1337 r.). Następnie wskutek bezpotomnej śmierci Alberta strzeleckiego (1366) dzielnica ta przypadła jego bratankowi, Bolkowi III, wraz z częścią Opola. Resztą księstwa opolskiego władał od 1356 r. głośny w owych czasach — również poza Śląskiem — Władysław Opolczyk, który poważnie, choć tylko czasowo — rozszerzył swe tereny. Były to w 1365 r. Byczyna, Kluczbork i Wołczyn, w 1375 r. — Pszczyna, w 1385 r. — Karniów, w 1387 r. — Namysłów.

Niemal równoczesne zgony Henryka niemodlińskiego (bezpotomnie), Bolka strzeleckiego zaś z pozostawieniem trzech synów (1382) spowodowały nowe przemieszczenia terytorialne. Opolczyk przejął wówczas Głogówek (ewentualnie z Prudnikiem), najstarszy syn Bolka opolskiego, biskup Jan Kropidło — Opole, chyba jego część ojcowską, nieco później zaś (1386) obaj młodsi Bolesławowice (Bolesław IV i Bernard) objęli — prawdopodobnie na zasadzie współrządów — Niemodlin i Strzelce Opolskie.

W 1401 r. zmarł Władysław Opolczyk, ziemie pozostawiając bratankom. Z tych tylko Bolko IV (zm. 1437) miał dwóch synów, z których starszemu, Bolkowi V, jeszcze w 1430 r. wydzielił małą dzielnicę (Prudnik z Głogówkiem), reszta wraz z Opolem[12] przypadła Bernardowi (zm. 1455), po nim zaś w części Bolkowi V (Niemodlin, Strzelce), w części jego bratu, Mikołajowi I. Kolejna bezpotomna śmierć w tej linii, Bolka V (zm. 1460), połączyła całe terytorium w ręku Mikołaja

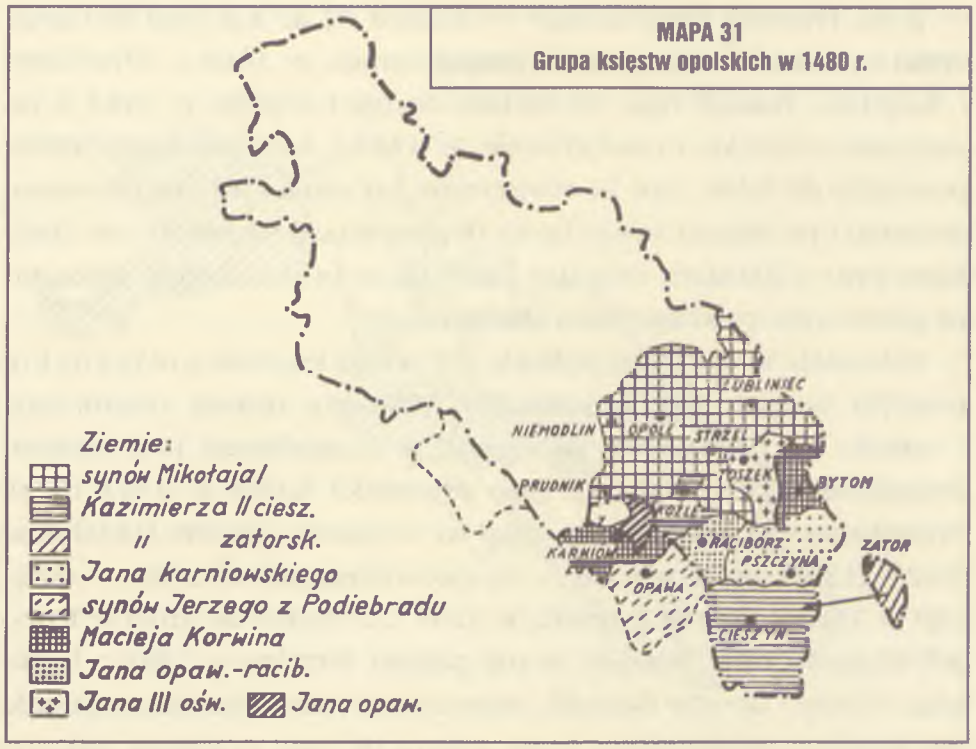

na lat kilkanaście (zm. 1474). Po jego zgonie, mimo iż miał dwóch synów, terytorium to nadal pozostało niepodzielone.

Inną koleją potoczyły się losy księstwa kozielsko-bytomskiego. Po bezpotomnej śmierci Bolka (zm. 1355) wybuchł spór o sukcesję między Konradem oleśnickim i Przemkiem cieszyńskim z jednej a innymi górnośląskimi książętami z drugiej strony. Jeszcze w tym samym roku rozstrzygnął go cesarz Karol IV, przyznając księstwo Konradowi i Przemkowi. Po pewnym okresie współrządów i sporów nastąpił wreszcie podział, w którym Konradowi przypadło Koźle i pół Bytomia, reszta księciu cieszyńskiemu.

Księstwo oświęcimskie (Oświęcim-Zator) trwało niepodzielone do wygaśnięcia linii tamtejszych Piastów (Jan II, zm. 1405). Wówczas

— przez Przemka cieszyńskiego — dostało się do rąk jego starszego syna i pozostało tam wraz z przyłączonym w 1416 r. Strzelinem i Toszkiem. Podział tego terytorium nastąpił dopiero w 1445 r. na zatorskie, toszeckie i oświęcimskie. W 1457 r. księstwo oświęcimskie powróciło do Polski, Jan III oświęcimski zaś władał jedynie Gliwicami (połowa) i po śmierci swego brata (Przemysława) na krótki czas Toszkiem wraz z Ujazdem. Księstwo zatorskie w 1494 r. zostało wykupione przez króla polskiego Jana Olbrachta.

Niewielkie w pierwszej połowie XIV wieku księstwo cieszyńskie przeżyło w tych dwóch stuleciach poważny rozrost terytorialny i zyskało na politycznym znaczeniu, w szczególności pod rządami Przemka I (1358–1409) oraz jego prawnuka Kaźka II (1452–1528): Przemko jeszcze za życia ojca objął we władanie Siewierz (1355) oraz Toszek (1357), następnie zaś — do ojcowskiego już Cieszyna — dołączył w 1369 r. połowę Bytomia, w 1384 r. otrzymał od króla w lenno pół Głogowa i pół Ścinawy, w rok później Strzelin, w 1397 r. Lubliniec, Olesno i Gorzów Górnośl., wreszcie tuż przed śmiercią przypadło mu księstwo oświęcimskie, które zresztą od razu przekazał najstarszemu synowi.

Pozostałym terytorium władał jego syn, Bolesław (zm. 1431), a później, nie dzieląc się na razie, czterej jego wnukowie. Rozdział nastąpił w 1442 r., przy czym Wacławowi przypadł Siewierz i Bytom, Władysław i Przemysł II wspólnie zarządzali Głogowem (tzn. jego połową), Bolesław II otrzymał Cieszyn i Frysztat. Już jednak w tym samym roku Wacław odprzedał Siewierz biskupowi krakowskiemu (stąd powrót tej ziemi do Polski), w 1459 r. zaś Bytom (połowę) księciu oleśnickiemu. Po wygaśnięciu linii książąt cieszyńsko-głogowskich (Przemysł II zm. 1477, w tymże też roku Przemysł Władysławowicz) ziemia ta przypadła synowi Bolesława II, Kaźkowi II, który władał już od 1452 r. — po ojcu — Cieszynem, w 1479 r. zaś uzyskał jeszcze od króla Koźle. Nie były to jednak nabytki trwałe. Połową Głogowa zawładnął bowiem już w 1480 r. Jan II żagański, Koźle zaś jeszcze przed 1490 r. jest znów w rękach królewskich.

Jak widać więc, księstwo cieszyńskie w tym samym czasie mniej więcej, w którym książęta oleśniccy przejawili ekspansję na Górny Śląsk, zdołali się usadowić na Śląsku Dolnym, w Głogowskiem. W ten sposób swoiste „granice" grup księstw zostały tu obustronnie i na półtora wieku niemal przełamane.

Księstwo raciborskie już od śmierci Leszka (1336) przestało wieść żywot odrębny i zostało nadane w lenno książętom opawskim. Dzięki temu tamtejsi Przemyślidzi, zagarniając dalszą połać Górnego Śląska, weszli w związek ze Śląskiem. Mimo wyraźnych i długo jeszcze występujących tendencji odśrodkowych z ich strony, fakt ten koniec końców zdecydował o włączeniu księstwa opawskiego w skład Śląska jako przyszłej jednostki politycznej.

Księstwo opawskie, od 1336 r. powiększone o Racibórz, w rok później utraciło Prudnik na rzecz księcia niemodlińskiego. W 1367 r. Mikołaj II wydzielił dla syna Jana księstwo raciborskie, do którego w 1377 r. włączono jeszcze Karniów i Bruntál. W tymże roku (1377) uzyskali swe dzielnice również pozostali trzej synowie Mikołaja II; po śmierci dwu z nich, od 1394 r., niemal całe pozostałe terytorium (wraz z wykupionymi w 1417 r. Głubczycami) znalazło się w ręku najmłodszego, Przemka. W ten sposób wyodrębniły się dwie linie: raciborska potomków Jana oraz opawska wywodząca się od Przemka.

Raciborskie księstwo Przemyślidów istniało niepodzielone do 1437 r.[13], wówczas jednak rozpadło się na karniowskie z Bruntálem, Pszczyną, Rybnikiem i Wodzisławiem[14] oraz raciborskie trwające w całości aż do wygaśnięcia linii na Mikołaju III w 1506 roku.

Księstwo opawskie po śmierci Przemka (1433) rozpadło się między trzech jego synów. Każdy wziął trzecią część Opawy, najstarszy Wacław prócz tego Głubczyce. Drugi z braci, Wilhelm, w 1443 r. na-

był drogą spadku również księstwo ziębickie, które następnie (zm. 1452) przeszło na najmłodszego Ernesta. Te części Opawy nabył w 1456 r. Bolko opolski, po jego śmierci zaś Jerzy z Podiebradu, tak samo jak w 1464 r. część Opawy ongiś Wacława, od jego syna Jana, który odtąd pozostał tylko na Głubczycach.

W 1472 r. (już po śmierci Jerzego z Podiebradu) Opawa stała się lennem jego synów. W latach następnych Maciej Korwin, skupiając ziemie śląskie w swym bezpośrednim władaniu, zagarnął w 1474 r. Karniów, w 1482 r. Głubczyce, w 1485 r. zaś uzyskał też Opawę od Wiktoryna Podiebradowicza.

Na zachód od księstw opawskiego i niemodlińskiego było nadal nysko-otmuchowskie księstwo biskupie. Jako księstwo „martwej ręki" nie tylko nie zmniejszyło ono swego obszaru w XIV i XV wieku, lecz nawet się rozrosło, mianowicie o Grodków w 1343 r. nabyty od książąt brzeskich, następnie od królów otrzymany w lenno[15].

W latach, gdy Śląsk wchodził — przez swe księstwa — w lenną zależność od królów czeskich, grupa księstw świdnicko-jaworskich składała się z trzech: jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego. Z tych księstwo jaworskie przejawiło początkowo pewną ekspansję, zawładnąwszy znaczną częścią Górnych Łużyc; ta jednak w 1337 r. przeszła w ręce królewskie (już na zawsze) w zamian za dożywocie Henryka jaworskiego na królewskiej części Głogowa. Samo zaś księstwo jaworskie w 1346 r. przypadło bratankowi Henryka, Bolkowi II, który już od 1343 r. władał Świdnicą, ongiś dzielnicą jego brata, Henryka II. Trzecie z tych księstw, ziębickie, w 1336 r. powiększyło się o Kłodzko, w tym też roku tamtejszy książę przyjął zależność lenną. Księstwo to, niepodzielone, lecz z utratą Sobótki (1343) i Kątów (1368) przetrwało w linii Bolka II aż do 1428 r., do wygaśnięcia rodu. Następnie (1443) jego terytoria przeszły we władanie opawskich Przemyślidów (Wilhelm, potem Ernest). Po 1456 r. Ziębice wraz z Kłodzkiem były już w rękach Jerzego z Podiebradu, od 1462 r. jego (wówczas już króla)

MAPA 32
Terytoria podległe Bolkowi II świdnickiemu w 1368 r.

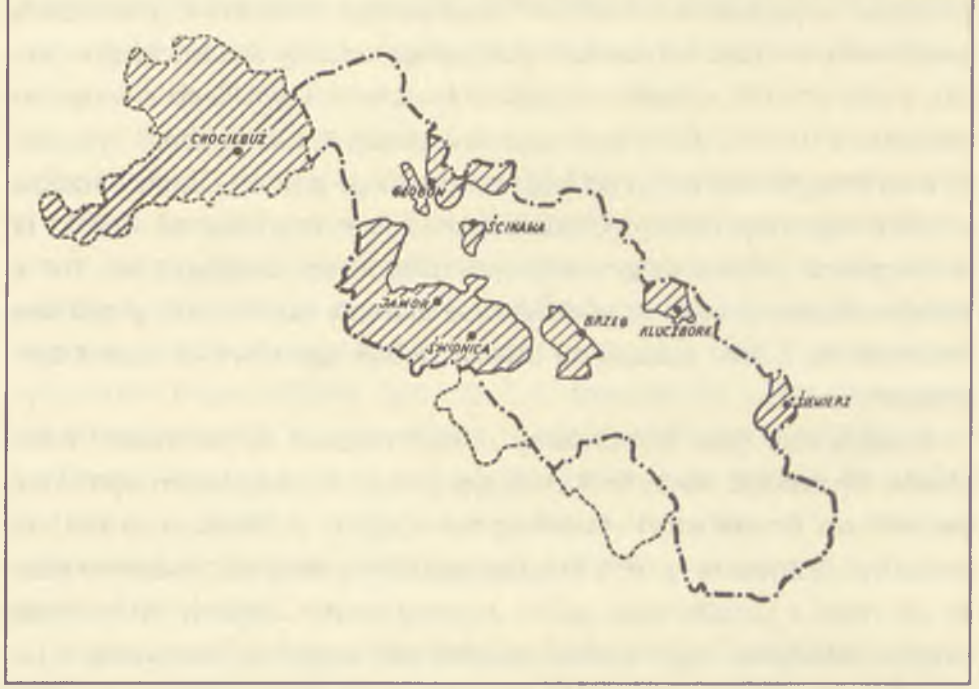

synów, jako książąt ziębickich i hrabiów kłodzkich. W 1488 r. Maciej Korwin pozbawił ich tych ziem.

Szczególne były dzieje księstwa świdnickiego, z którego — jak wiadomo — nie został złożony Luksemburgom hołd lenny (mapa 32).

W 1343 r. powiększyło się ono o okręg Sobótki, nabyty od księcia ziębickiego, w trzy lata później zaś (1346), połączone z księstwem jaworskim, utworzyło poważny kompleks terytorialny wzdłuż Sudetów. Od połowy stulecia w polityce Bolka II świdnickiego nastąpił diametralny zwrot polegający na zbliżeniu do Luksemburgów. Nie wyraził się on, co prawda, w hołdzie lennym bezdzietnego księcia, ale w małżeństwie jego bratanicy Anny najpierw z synem Karola IV

Luksemburczyka, następnie z samym Karolem. Duże środki pieniężne i poparcie potężnego monarchy (któremu — przez Annę — miało przypaść w przyszłości księstwo bezdzietnego Bolesława) umożliwiły gwałtowny rozrost terytorium podległego władzy świdnickiego księcia. I tak w 1353 r. Bolko zakupił u księcia cieszyńskiego ziemię siewierską, w 1356 r. Złoty Stok oraz zawładnął Kluczborkiem i Byczyną. W dwa lata później nabył od księcia brzeskiego połowę Oławy i Brzegu, w 1360 zagarnął biskupi Grodków, w 1361 r. otrzymał od Karola IV w dożywocie połowę księstwa głogowskiego i ścinawskiego, w 1364 r. wziął w zastaw Złotoryję, w dożywocie marchię łużycką, tuż przed swą śmiercią zaś (1368) zakupił od księcia ziębickiego również Kąty z dystryktem.

Potężny ten, choć rozproszony, obszar rozpadł się po śmierci Bolesława. Kluczbork, Byczyna i Wołczyn przypadły książętom opolskim, połowa zaś brzeskiego i oławskiego w 1368 r., a Niemcza w 1392 r., znalazły się znów w rękach książąt legnicko-brzeskich. Podobnie miała się rzecz z Grodkowem, gdzie automatycznie wygasły dożywotnie prawa Bolesława. Jego ziemie dziedziczne, księstwo świdnickie i jaworskie z częścią późniejszych nabytków, nie przeszły zaraz po jego śmierci w ręce królów czeskich. Dożywocie na nich zachowała żona Bolka, Agnieszka, aż po rok 1392. Od tego momentu faktycznie (choć formalnie od śmierci Bolka) ziemie te uzyskały charakter taki, jak wcześniej księstwo wrocławskie i części Głogowa, Ścinawy i Góry stały się dziedzicznymi terytoriami Korony.

3. Dziedziczne terytoria Korony

Losy księstwa świdnicko-jaworskiego w XIV stuleciu doprowadzają nas do zjawiska, które miało podstawowe znaczenie dla późniejszych politycznych i gospodarczych dziejów Śląska oraz jego podziałów terytorialnych. Było to powstanie dziedzicznych księstw Korony Czeskiej tym charakterystycznych, że — skupiane kolejno w rękach królewskich — nie tworzyły organizmów zwartych i jednolitych. Granice wcześniejsze, historycznie wykształcone, nie ulegały w nich zatarciu, jak to działo się w wypadku trwałego łączenia terytoriów lennych. Wręcz przeciwnie, dawne granice księstw utrzymywały się, tworząc w ten sposób najwcześniejszy podział terytorium dla celów zarządzania. W konsekwencji utrzymanie dawnych księstw w ramach dziedzicznych terytoriów Korony zachowało dla nich charakter jednostek podziału wielkiego (mapa 33).

Na Śląsku zagarnianie pewnych terytoriów pod bezpośrednią władzę królów czeskich nie było czymś nowym. Wystarczy przypomnieć ziemię kłodzką i opawską, które na dłuższy czas w ten sposób od Śląska (rozumianego jako polityczna całość, choć wówczas już takiej całości nie stanowił) zostały oderwane, podobnie jak np. część ziem biskupich na południe od Głuchołaz itp. We wszystkich jednak wcześniejszych wypadkach były to ziemie czy tereny przygraniczne, które przyłączone do ościennego państwa traciły związki ze Śląskiem. Od drugiej ćwierci XIV stulecia sprawa przybrała odmienne oblicze. Nabytki królewskie nie przestawały być księstwami śląskimi, a w miarę powstawania pojęcia Śląska jako politycznej całości stawały się jej integralnymi częściami. Działo się to w warunkach istniejącej już zależności lennej śląskich Piastów. Tym więc jest charakterystyczniejsze, iż w XIV i XV wieku powstawanie terytoriów dziedzicznych nie było w zasadzie wynikiem konsolidacji lenn, tylko skutkiem darowizn czy dziedziczenia.

Pierwszym takim terytorium było księstwo wrocławskie, zupełnie małe, lecz stołeczny na Śląsku Wrocław obejmujące. Henryk VI w 1327 r. oddał je Janowi Luksemburskiemu z zastrzeżeniem sobie jedynie dożywocia. Prawa króla zrealizowały się w 1335 r., przynosząc pierwsze dziedziczne księstwo Korony na Śląsku. Obszar jego w 1356 r. został powiększony o Namysłów, który (mimo pewnych przerw) już pozostał w związku z Wrocławiem.

Układ między Bolkiem świdnickim i Karolem IV Luksemburskim doprowadził u schyłku XIV wieku do rozszerzenia terytoriów dziedzicznych o księstwa świdnickie i jaworskie, wobec których w 1392 r. wygasło dożywocie Agnieszki. Dało to w sumie zwarty kompleks, dominujący nad wszystkimi innymi, sięgający od grani Sudetów aż na prawy brzeg Odry, wraz z dwoma najbogatszymi miastami, o największym znaczeniu politycznym.

W procesie kształtowania się i narastania na Śląsku dziedzicznych terytoriów Korony jest pewna okoliczność zastanawiająca, na którą już powyżej zwracaliśmy uwagę. Oto mianowicie królowie czescy najoczywiściej nie starali się wykorzystywać konsolidacji lenn dla rozszerzania swych „bezpośrednich" dziedzin na Śląsku. W połowie wieku XIV wielokrotne tego przykłady mamy w odniesieniu do ścinawskich i głogowskich terytoriów. Gdy lenno kozielsko-bytomskie opustoszało w 1355 r., Karol IV przysądził je książętom oleśnickiemu i cieszyńskiemu z pominięciem praw innych książąt górnośląskich, nie dążył jednak do tego, by je zagarnąć. Podobna sytuacja wystąpiła wobec księstwa raciborskiego, które wcześniej jeszcze (1336) przeszło do opawskich Przemyślidów. Wszystko to dowodzi, że Luksemburgowie nie wykorzystywali swojej władzy i przewagi dla gromadzenia ziem na Śląsku. Tendencja ta nie uległa też zmianie do połowy XV wieku, ponieważ w 1446 r. przy sporze o lenno legnickie nie dążono do zwiększenia terytoriów dziedzicznych, tylko do przekazania tych ziem margrabiom saskim.

Ze zrozumiałych powodów inną politykę w tym względzie prowadził Jerzy z Pobiebradu, panujący od 1458 roku. Jeszcze poprzednio, jako wielkorządca Czech, uzyskał dla siebie w lenno (1453) Ziębice, Ząbkowice i Kłodzko. Następnie zaś — już na tronie — rozszerzył swe śląskie posiadłości o Opawę (1460, 1464). Ziemie te jednak nie zostały utożsamione z księstwami dziedzicznymi Korony, przekazał je bowiem synom, którzy stali się lennymi książętami śląskimi i hrabiami Rzeszy z tytułu Kłodzka.

Zasadniczą zmianę przyniosło dopiero panowanie Macieja Korwina na Śląsku, który bezwzględnie dążył do bezpośredniego podporządkowania sobie jak największych obszarów. I tak w 1474 r. zagarnął Karniów, w 1482 r. Głubczyce, w trzy lata później Opawę, potem Bytom i (1484) Toszek, w 1488 r. księstwo ziębickie (Ziębice, Ząbkowice, Kłodzko) i obszerne wówczas księstwo głogowskie Jana Okrutnego,

wreszcie w 1489 r. najpierw całe niemal księstwo oleśnickie, z którego jednak nieco później znów utracił Wołów i Oleśnicę. Tak zatem w ostatnich latach swego panowania Korwin skupił pod swą bezpośrednią władzą większość ziem śląskich. Wszystkie one w tej sytuacji[16] posiadały prawdopodobnie jednolity charakter. Rychła śmierć Korwina i następnie diametralna zmiana sytuacji nie pozwalają zorientować się w ewentualnych różnicach, które mogły zachodzić między publicznoprawną pozycją dawnych dziedzicznych księstw Korony (Korwin przecie był tytularnie też królem czeskim) i nowych nabytków węgierskiego monarchy.

4. Wolne państwa stanowe

Panowanie Macieja Korwina jeszcze jedną nowość przyniosło terytorialnym podziałom Śląska. Były nią tzw. później wolne państwa stanowe, czyli *freie Standesherrschaften*. Były to kompleksy majątkowe feudalne odprzedawane przez króla jako alodia, a więc pozostające wobec niego w innym stosunku niż księstwa lenne. Niemniej ich właściciele publicznoprawną pozycję mieli podobną do książąt, w sejmach obok nich w pierwszej kurii zasiadając. Tego rodzaju wolne państwa stanowe znamy z czasów Korwina trzy, mianowicie: Ścinawę Jerzego v. Stein, Wąsosz Henryka i Syców Jana v. Haugwitz. Nie mamy poświadczonych danych wobec Głubczyc (Piotr v. Haugwitz) i Gliwic z Hulczynem (v. Bielick), nie jest jednak wykluczone, że pozycja ich taką właśnie z czasem mogła przybrać postać.

Ze względów wyżej wyłuszczonych wolne państwa stanowe, mimo ich szczupłych rozmiarów, należy uznać za jednostki podziału wielkiego.

IV. Podziały czasów jagiellońskich i habsburskich

Poprzednia część rozważań została zakończona na śmierci Macieja Korwina (1490 r.). Objęła tylko niecały okres rozbicia lennego (1327–1526). Niniejsze uwagi obejmą czas dłuższy, z górą bowiem dwa i pół wieku, w tym czasy jagiellońskie (1490–1526) oraz dwa dalsze okresy w ustrojowych dziejach Śląska, mianowicie Śląsk pod władzą monarchy i stanów (1526–1629) oraz okres habsburskiego absolutyzmu (1629–1740). Przypomnijmy, że oba te okresy różnią relacje między śląskimi stanami (tzn. sejmem) i monarchą. Początkowa ich równorzędność, nawet czasowa przewaga sejmu, następnie ustąpiła miejsca bezwzględnej dominacji absolutnego władcy, wobec którego sejm i jego organy spadły do roli posłusznych i bezwolnych narzędzi.

Mimo tych zasadniczych ustrojowych różnic, podziały terytorialne tych dwóch z górą stuleci posiadają wyraźnie cechy wspólne. Wynikły one z niezmiennych (w każdym razie od 1526 r.) tendencji reprezentowanych w tym względzie przez monarchów, zarówno w stosunku do księstw lennych, jak do dziedzicznych terytoriów Korony.

Maciej Korwin starał się skupić pod swą bezpośrednią władzą — per fas vel per nefas — możliwie najwięcej terytoriów. Zamierzenie to powiodło mu się w znacznej mierze, niemniej jednak rychła jego śmierć (1490) przyniosła kres tej sytuacji. Władysław Jagiellończyk, ów „rex bene", przywrócił księstwa tym śląskim dynastom, których ongiś Korwin siłą z nich usunął (mapa 34).

Mapa 34. Śląsk w 1500 r.

Legenda:

1) Hohenzollernowie
2) Wettyni
3) Zygmunt Jagiellończyk
4) Ludmiła
5) dziedziczne księstwa Korony
6) Podiebradowie oleśniccy
7) Podiebradowie ziębiccy
8) Jan opolski
9) Mikołaj III Przemyślida
10) Kazimierz II cieszyński
11) Jan Korwin
12) Barbara
13) biskup wrocławski
14) wolne państwa stanowe

Następnie zapoczątkował praktykę przekazywania dużych obszarów dotychczas „bezpośrednich" Korony Czeskiej w ręce osób trzecich, konkretnie swoich braci. Polityka ta, oczywiście na odmiennych warunkach, była kontynuowana później przez Habsburgów. Wreszcie nadal — i za obu Jagiellonów, i pod rządami habsburskimi — rozwijała się praktyka tworzenia terytoriów małych, lecz niebędących księstwami, czyli znanych nam już z czasów Korwina wolnych państw stanowych (mapa 35).

1. Księstwa lenne w czasach jagiellońskich i habsburskich

W traktacie ołomunieckim z 1479 r., który m.in. ostatecznie przyznał Śląsk Korwinowi, obydwaj władcy, tzn. Korwin i Władysław Jagiellończyk, utrzymali tytuł królów czeskich. Związek Śląska z Czechami miał zostać przywrócony po spłacie na rzecz Węgier kwoty 400 000 florenów. Po śmierci Korwina do spłaty tej nie doszło, Władysław jednak zawładnął tą prowincją. Jednym z pierwszych przy tym jego posunięć — bezsprzecznie mającym na celu zapewnienie sobie trwałego poparcia na Śląsku — było przywrócenie książętom przez Korwina usuniętym ich poprzedniego stanu posiadania. W grę wchodzili tu opawscy i ziębiccy Podiebradowie oraz Piastowie: Konrad oleśnicki i Jan II głogowski. Niemniej jednak restytucja nie objęła ich wszystkich, ponieważ zarówno Opawa (z Karniowem), jak obszerne księstwo głogowskie nie powróciły do rąk swych poprzednich posiadaczy.

Dzieje księstw lennych w omawianym tu czasie przejawiają kilka wspólnych tendencji. Pierwszą z nich było kurczenie się ich liczby. Poszczególne linie Piastów śląskich widocznie traciły swą siłę biologiczną i kolejno wygasały. Skutkiem tego był z jednej strony zanik częstych poprzednich (i kłopotliwych dla badacza przez swą niekonkretność i brak sformalizowania) współrządów braci, z drugiej wyraźna tendencja scaleniowa. Pewien także fakt szczególny wpłynął na zmniejszenie się liczby lennych księstw, mianowicie wyłączenie w 1517 r. księstwa krośnieńskiego z politycznych granic Śląska (i z zależności lennej wobec królów Czech) z równoczesnym połączeniem go z Brandenburgią Hohenzollernów. Wypływem pierwszej z tych tendencji był zanik grup księstw tak wyraźnych w poprzednich bez mała trzech stuleciach. Teraz już nie widać wzajemnego ku sobie ciążenia określonych terytoriów, może tylko z wyjątkiem łączących się i rozdzielających na przemian księstw legnickiego i brzeskiego.

Wreszcie przypomnieć należy jeszcze jeden ubytek terytorialny Śląska, mianowicie Zatora odprzedanego Janowi Olbrachtowi w 1494 r. przez tamtejszego księcia, z zachowaniem sobie przezeń dożywocia.

Z dawnej grupy lennych księstw głogowskich utrzymywało się przede wszystkim oleśnickie. Prócz niego przetrwało jeszcze przez pewien czas żagańskie, od 1472 r. w posiadaniu elektorów saskich, którzy w 1548 r. zrzekli się go na rzecz króla czeskiego. Ponownie uzyskało ono pozycję lennego księstwa (będąc przedtem kolejno przedmiotem kilku zastawów) dopiero w czasach wojny trzydziestoletniej, gdy Ferdynand II w 1627 r. sprzedał je swemu generalissimusowi, Wallensteinowi. Po jego zgładzeniu (1634) znów królewskie, w 1646 r. — również drogą kupna — przeszło w posiadanie czeskiej magnackiej rodziny Lobkowitzów, od 1641 r. będących książętami Rzeszy. W ręku tej rodziny przetrwało ono, jako lenne w stosunku do Korony Czeskiej, aż do czasów pruskich (mapa 36).

Odbudowane niedawno pod rządami Jana II Okrutnego księstwo głogowskie, zagarnięte potem przez Korwina, nie zostało restytuowane temu księciu (zmarł on dopiero w 1504 r.) przez Władysława Jagiellończyka. Zrazu królewskie, wnet (w 1491 r.) zostało przekazane Janowi Olbrachtowi jako ekwiwalent za zrzeczenie się przezeń pretensji do tronu węgierskiego, nie jednak na zasadach lenna, tylko jako niezależnemu władcy[1]. Sytuacja ta trwała krótko, ponieważ Olbracht (wówczas już król polski) musiał w 1498 r. zwrócić księstwo Władysławowi. Ten bezpośrednio potem nadał je swemu młodszemu bratu, późniejszemu na tronie polskim Zygmuntowi I, lecz już na zasadach lennych. Odtworzone w ten sposób lenne księstwo głogowskie przeżyło w następnych latach poważny terytorialny rozwój, ponieważ w 1500 r. Zygmunt objął we władanie Syców, w roku następnym zaś również księstwo opawskie[2]. Elekcja Zygmunta na tron polski w 1506 r. musiała położyć kres jego władaniu w tych trzech śląskich

Mapa 36. Śląsk w 1619 r.

Legenda:

1) Dziedziczne księstwa Korony
2) Jerzy Rudolf
3) Jan Krystian
4) Karol Fryderyk Podiebrad
5) Henryk Wacław Podiebrad
6) Fryderyk Wilhelm cieszyński
7) Hohenzollernowie
8) ks. Liechtenstein
9) biskup wrocławski
10) wolne państwa stanowe

terytoriach. Zrzekł się on ich też kolejno: w 1508 r. Głogowa, w 1511 r. Opawy. Sukcesywność tych zrzeczeń dowodzi, że nabytki z lat 1500–1501 nie utworzyły jednego „księstwa" i były tylko w posiadaniu tego samego księcia-lennika. Od 1508 r. księstwo głogowskie przybrało na trwałe charakter dziedzicznego terytorium Korony, niezależnie od późniejszego zastawu (1540–1543) u księcia legnickiego.

U schyłku panowania Korwina na Śląsku cała dawna grupa księstw legnickich była pod władzą jednego księcia Fryderyka I. Zmarł on w 1488 r., pozostawiając trzech synów, niemniej jednak aż do śmierci księżny-wdowy Ludmiły (1503) sprawującej rządy opiekuńcze[3] terytorium to nadal było niepodzielone. W 1504 r. rozpadło się na dwie części: legnicką Fryderyka II i brzeską Jerzego, aby jednak już w 1521 r. (zgon Jerzego) ponownie się połączyć, tym razem do 1547 roku. Pod koniec życia Fryderyka II władztwo jego obejmowało jeszcze większe terytorium, ponieważ w latach 1540–1543 trzymał w zastawie całe księstwo głogowskie, od 1542 r. zaś również ziębickie.

Podział dokonany w połowie XVI wieku (1547) utrzymał się do końca stulecia i nawet w tym czasie okresowo się pogłębił. Z wyodrębnionych bowiem wówczas księstw tylko legnickie (Fryderyk IV) do 1596 r. przetrwało w całości. Brzeska dzielnica Jerzego II Pobożnego w 1590 r.[4], co prawda na krótko, rozpadła się na brzeską (Joachim Fryderyk) i oławską z Lubinem (Jan Jerzy). Śmierć Jana Jerzego (1592) zjednoczyła jednak dawniejszą dzielnicę brzeską, następnie zaś również bezpotomne zejście Fryderyka IV w 1596 r. ponownie skupiło całość ziem tej piastowskiej linii w ręku jednego dynasty. Stan ten utrzymał się do 1612 roku. Wówczas starszy z synów Joachima Fryderyka (zm. 1602) Jan Chrystian objął Brzeg z Oławą, młodszy zaś Jerzy Rudolf Legnicę ze Złotoryją i Wołowem. Ponowne ich połączenie było tylko krótkim interludium (1653–1654) na zasadzie współrządów. Trwalsze nastąpiło w 1663 r. na czas zaledwie

nieco dłuższy niż dziesięciolecie, ponieważ w 1675 r. zmarł niespodzianie ostatni Piast legnicki, Jerzy Wilhelm. Mimo wynikłego wówczas sporu, gdy brandenburscy Hohenzollernowie, opierając się na wcześniejszych układach[5], starali się zawładnąć tym księstwem, przypadło ono ostatecznie Habsburgom na zasadach konsolidacji lenna i powiększyło liczbę dziedzicznych terytoriów Korony.

Jeszcze w XIII wieku — jak pamiętamy — z pierwotnej grupy księstw legnickich wyodrębniła się nowa grupa — księstw świdnicko-jaworskich. Z tych największe stało się u schyłku XIV wieku dziedzicznym terytorium Korony. W czasie wojny trzydziestoletniej (w 1625 r.) dla księstw świdnicko-jaworskiego i opolsko-raciborskiego został utworzony pozór księstw lennych. Mianowicie cesarz dla zapewnienia sobie większej liczby katolickich wotów w kurii książęcej śląskiego sejmu, nadał je wówczas następcy tronu, późniejszemu Ferdynandowi III, zresztą od tego samego roku już królowi rzymskiemu. Zaistniałą sytuację formalnie można by uważać za stosunek lenny i upatrywać w tym czasowe (choć ewidentnie pozorne tylko), przywrócenie wymienionym terytoriom charakteru księstw lennych, przy czym świdnicko-jaworskie genetycznie wiązałoby się z grupą księstw legnickich. Faktycznie były to jednak nadal księstwa dziedziczne.

Księstwo oleśnickie zagarnięte przez Korwina szybko znalazło się z powrotem w ręku tamtejszego ostatniego już Piasta, Konrada Białego Młodszego. Rychła jego śmierć (1492) kwestię władania księstwem znów uczyniła otwartą. Koniec końców nie przybrało ono jednak wówczas charakteru dziedzicznego terytorium Korony, ponieważ Władysław Jagiellończyk nadał je ziębickim podówczas Podiebradom w zamian za ich czeskie posiadłości. Podział księstwa na część ziębicką (z Kłodzkiem) i oleśnicką nastąpił najpierw na czas krótki między 1498 i 1502 rokiem, utrwalił się zaś w 1536 r. po śmierci Karola I. Część oleśnicka przez trzydzieści lat (do 1569) była zarządzana w całości, po czym uległa dalszemu podziałowi na oleśnicką

Mapa 37. Śląsk w 1675 r.

Legenda:

1) ks. Lobkowitz
2) dziedziczne księstwa Korony
3) Sylwiusz Fryderyk wirtemberski
4) Krystian Ulryk wirtemberski
5) ks. Auersberg
6) ks. Liechtenstein
7) biskup wrocławski
8) wolne państwa stanowe

i bierutowską. Stan ten został zlikwidowany dopiero w 1639 roku. Śmierć ostatniego z oleśnickich Podiebradów (Karol Fryderyk, zm. 1647) przez jego córkę przeniosła księstwo oleśnickie w posiadanie książąt wirtemberskich. Utrzymane najpierw w całości, w 1672 r. zostało podzielone ponownie na obie, wspomniane już wyżej części, aż do 1697 roku (mapa 37).

Wyodrębnione w 1536 r. księstwo ziębickie niedługo później (1542) znalazło się w zastawie u księcia legnickiego, następnie na podobnych zasadach u cesarza, tak że tamtejsi Podiebradowie zmuszeni byli rezydować w Bierutowie, należącym do linii oleśnickiej. Wprawdzie w 1569 r. księstwo powróciło do ich rąk, ale tak zadłużone, że natychmiast niemal — fakt to nader charakterystyczny — odprzedali je tamtejszym (tzn. ziębicko-ząbkowickim) stanom. Ich uroczyste poddanie się cesarzowi nadało księstwu charakter dziedzicznego terytorium Korony. Dopiero niemal w wiek później (1664) Ziębice i Ząbkowice stały się znów księstwem lennym, nadane wówczas Auersbergom, od 1653 r. będącym książętami Rzeszy.

Z dawnej grupy księstw opolskich w momencie śmierci Korwina istniały jeszcze opolskie, cieszyńskie i raciborskie, prócz tego księstwo karniowskie, od pewnego czasu ciążące ku Górnemu Śląskowi, które (wyszło ono, jak wiemy, z opawskiego) w czasie, gdy kształtowała się grupa księstw opolskich, znajdowało się poza politycznymi granicami Śląska. Wśród terytoriów tych obszarem i znaczeniem dominowało księstwo opolskie.

W interesującym nas tu czasie trwało ono niepodzielone, mimo tego że Mikołaj I (zm. 1476) pozostawił dwóch synów. Najpierw bowiem całym terytorium władał Mikołaj II do swego tragicznego końca (ścięty w Nysie w 1497 r.), następnie zaś, aż do 1532 r., ostatni z rodu, bezdzietny Jan. Za jego rządów zasięg jego władztwa się rozrósł: w 1509 r. przejął on (na prawach zastawu) księstwo ziębickie od Podiebradów, po zgonie zaś ostatniego z górnośląskich Przemyślidów (Walentyn, zm. 1521) również jego księstwo raciborskie. Jest ważne, że tylko księstwa opolskie i raciborskie weszły wówczas w ściślejszy i trwalszy wzajemny związek, pod późniejszą nazwą księstwa opolsko-raciborskiego, względnie wprost opolskiego. Księstwo ziębickie (dlatego że było tylko zastawem) utrzymywało swą odrębność w terytorialnych podziałach Śląska. Po śmierci Jana (1532) wszystkie te księstwa stały się dziedzicznymi Korony.

Księstwo raciborskie, jak wspomniano, od 1521 r. połączone z opolskim, przestało wieść żywot odrębny, tracąc z czasem nawet swą nazwę. Do tego momentu, od śmierci Korwina, było zarządzane w całości.

Duże również znaczenie w końcu XV wieku i pierwszej ćwierci XVI wieku miało księstwo cieszyńskie. Sędziwy ks. Kazimierz bowiem, prócz swego księstwa dziedzicznego, w 1522 r. otrzymał również opawskie na zasadach lenna Korony węgierskiej. Po jego śmierci (1528) terytorium księstwa skurczyło się do swych poprzednich granic i tak w zasadzie przetrwało do wygaśnięcia męskiej linii Piastów cieszyńskich (1625). Przejęła je wówczas Elżbieta Lukrecja, siostra ostatniego Piasta. Pod rządami księżny przetrwało do jej śmierci (1653), następnie uzyskało charakter dziedzicznego terytorium Korony[6]. Księstwo cieszyńskie w 1722 r. zostało nadane Franciszkowi Stefanowi, księciu lotaryńskiemu, na zasadzie lenna.

Księstwo opawskie i karniowskie (wraz z Głogowem) u schyłku życia Korwina znajdowało się w ręku jego nieślubnego syna, Jana. Po śmierci króla oba księstwa uległy rozdziałowi, ponieważ Barbara, żona Jana oświęcimskiego, a córka Mikołaja karniowskiego, zawładnęła Karniowem, Jan Korwin zaś utrzymał się przy samej tylko Opawie. W 1501 r. księstwo opawskie zostało nadane Zygmuntowi Jagiellończykowi, zwrócone następnie przezeń w 1511 r., po niedługiej przerwie, gdy stanowiło dziedziczne terytorium Korony, znalazło się w dożywotnim lennym władaniu Kazimierza cieszyńskiego[7]. Po jego

śmierci (1528) księstwo to stało się dziedzicznym Korony. Niemal w stulecie później, w 1614 r., objął je we władanie, najpierw tytułem zastawu, potem lenna, Karol von Liechtenstein, wówczas też (1614) obdarzony godnością książęcą. W 1622 r. nabył on też księstwo karniowskie, które zostało wówczas odebrane Hohenzollernom. Połączone odtąd w jednym ręku nie utraciły jednak oba księstwa swej terytorialnej odrębności.

Wydzielone w XV wieku księstwo karniowskie, jak wspomniano, pozostawało najpierw we władaniu Barbary[8], następnie zaś, przez małżeństwo, znalazło się w ręku Schellenbergów. Według zatwierdzenia królewskiego z 1506 r. obejmowało ono Karniów, Głubczyce, Wodzisław, Freudenthal, Lobenstein i Beneszów[9]. Po wymarciu tej rodziny (1511) księstwo przeszło we władanie królów na lat kilkanaście (do 1523), po czym zostało nadane w lenno Hohenzollernom na całe stulecie. Pozbawiono go ich w latach wojny trzydziestoletniej (1622). Objął je wówczas na zasadach lenna książę opawski Karol von Liechtenstein.

Ostatnim z księstw udzielnych, o którym trzeba tu wspomnieć, jest biskupie. Nie było ono — z wyjątkiem terytorium Grodkowa — lennem Korony. Jego specyficzna pozycja (stosunek „protekcji") nie uległa zmianie do końca habsburskich rządów na Śląsku. Z natury swej nie ulegało ono podziałom[10].

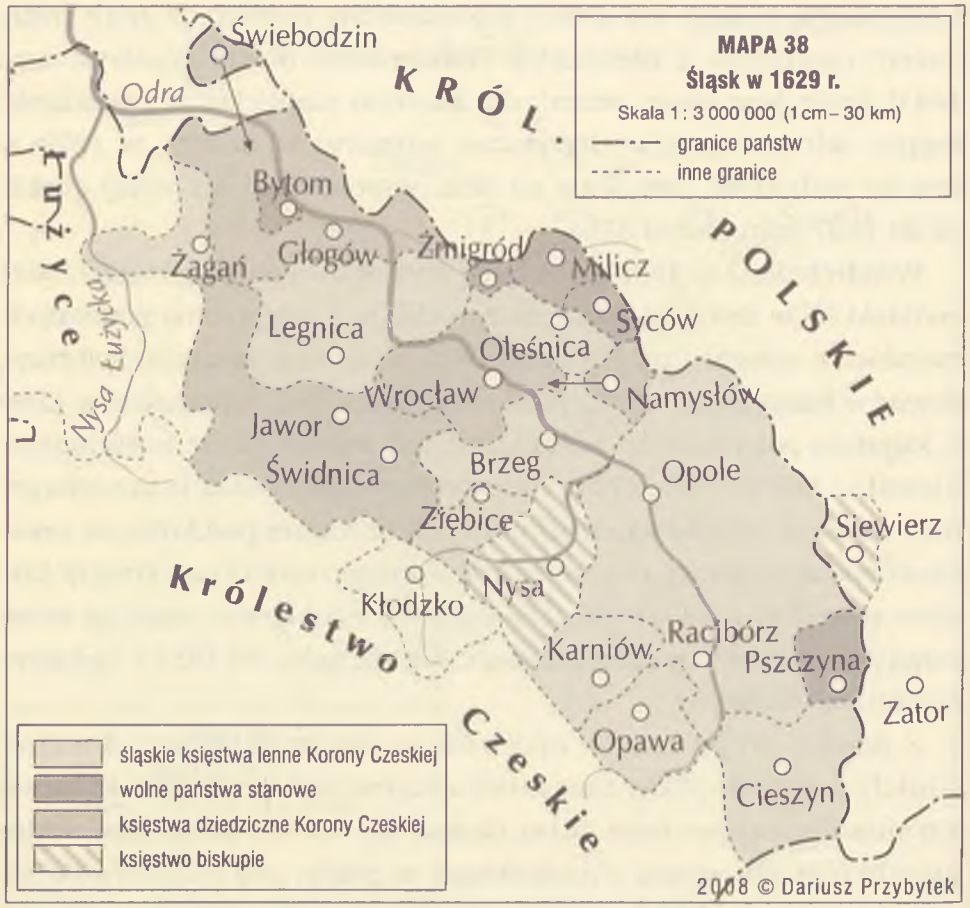

2. Wolne państwa stanowe w latach 1490–1740

Za rządów Jagiellonów i później Habsburgów istniały nadal wolne państwa stanowe. Gdy w pierwszej połowie XVI wieku powstało jeszcze tego rodzaju „państwo" pszczyńskie[11], było ich w sumie cztery: Żmigród, Milicz, Syców i Pszczyna[12] (mapa 38). W 1697 r. przybyły jeszcze dwa następne, mianowicie ten charakter uzyskały majątki Donnersmarcków Bytom (na Górnym Śląsku) wraz z Bohuminem oraz Bytom n.O. Schöneichów. Warto jeszcze raz powtórzyć, że — mimo swych niewielkich rozmiarów — w wyniku posiadanej publiczno-prawnej pozycji stanowiły one również jednostki podziału „wielkiego" w naszym rozumieniu.

Charakteru tego nie miały tzw. stany mniejsze (*status minores* w przeciwieństwie do wolnych państw stanowych zwanych „stanami większymi"). Stosunkowo liczne, mnożące się szczególnie w XVII wieku, były one jedynie specyficzną formą własności ziemskiej.

3. Dziedziczne terytoria Korony w latach 1490–1740

Polityka Jagiellonów, potem zaś Habsburgów, w odniesieniu do wygasających lenn nie stanowi jasnego obrazu, nie zawsze bowiem szła w tym samym kierunku. Niemniej jednak na dłuższą metę dominowała w niej tendencja, którą tak bezwzględnie poprzednio realizował Korwin, mianowicie stopniowego podporządkowywania terytoriów w bezpośredni sposób Koronie. Jeżeli bowiem nawet „odumarłe" terytoria nie wchodziły we władanie króla, to jednak w większości wypadków były tylko oddawane w zastaw i w dalszej lub bliższej przyszłości ściągane z powrotem do rąk monarszych. Oczywiście ponowne inwestytury na opustoszałe lenna nie zanikły, nie one jednak — w wielkiej skali wziąwszy — stanowiły zjawisko dominujące.

Początkowo tendencja „zbierania" ziem nie była jasno widoczna. W 1491 r. bowiem Władysław odstąpił księstwo głogowskie (którym poprzednio władał Jan Korwin, nieślubny syn Macieja) bratu swemu, Janowi Olbrachtowi, jako odszkodowanie za zrzeczenie się przezeń pretensji do korony węgierskiej. W następnym roku, w wyniku śmierci Konrada Białego Młodszego oleśnickiego (1492), znów lenno jego mogło było ulec konsolidacji, jednak Władysław nadał je ziębickim Podiebradowiczom w zamian za rezygnację z ich czeskich terytoriów. Gdy w 1498 r. Olbracht zwrócił Głogów królowi, ten oddał go ponownie Zygmuntowi, tyle że na zasadach lenna, podobnie też w 1501 r. księstwo opawskie, wykupione od Jana Korwina. Głogów odzyskał pozycję terytorium dziedzicznego w 1508 r.[13], Opawa w trzy lata później (1511). Już jednak w 1515 r. ta ostatnia znalazła się najpierw w ręku Jerzego brandenburskiego, następnie zaś (1522) w lennym posiadaniu Kazimierza cieszyńskiego. Po jego śmierci (1528) księstwo opawskie stało się dziedziczne niemal na stulecie. Dopiero w 1614 r. przejął je ks. Liechtenstein, najpierw jako zastaw, następnie w lenno; w 1622 r. doszło do tego księstwo karniowskie.

Odebrane elektorom saskim w 1548 r. księstwo żagańskie tylko cztery lata było „dziedziczne", ponieważ w 1552 r. przeszło w ręce Hohenzollernów w zamian za obszerne księstwo opolsko-raciborskie będące w ich zastawie, następnie zaś w ręce Promnitzów. W ostatniej ćwierci XVI wieku stało się ponownie „dziedziczne", aż do 1627 r., gdy nabył je Wallenstein. Po jego śmierci (1634) odzyskało poprzedni charakter, ale już od 1646 r. stało się znów lennem, tym razem Lobkowitzów.

Podobnie było też na Górnym Śląsku. Po wygaśnięciu Piastów opolskich (1532), wskutek wynikłego wówczas sporu o sukcesję obszerne księstwo opolsko-raciborskie znalazło się w zastawie u Hohenzollernów na przeciąg lat dwudziestu, następnie (1552) przeszło do rąk Izabelli Zapolya. Odzyskane w 1556 r. pozostawało w bezpośrednim władaniu monarchy[14] aż do 1622 r., gdy na krótko przejął je Bethlen-Gabor, następnie hr. Dohna i biskup Karol. W 1624 r. księstwo opolsko-raciborskie (wraz ze świdnicko-jaworskim) zostało nadane jako lenno następcy tronu, Ferdynandowi, co jednak w praktyce było jednoznaczne z ich „dziedzicznością" wobec Korony. Jeszcze w latach 1645–1666 terytoria te znalazły się w zastawie, tym razem polskich Wazów.

W bezpośrednim władaniu monarchów znajdowało się też, niemal przez wiek (1569–1664), księstwo ziębickie (wraz z Ząbkowicami i Kłodzkiem). Z niego następnie tylko Kłodzko nie stało się ponownie lennem (mapa 39).

Mimo tego niewątpliwego „frymarczenia" terytoriami śląskimi, w ogólnych swych wynikach polityka Habsburgów prowadziła do zwiększenia dziedzicznych terytoriów Korony. Obok dawnych już księstw tego rodzaju, wrocławskiego i świdnicko-jaworskiego, trwale charakter ów od połowy XVI wieku uzyskało księstwo głogowskie i cieszyńskie oraz Kłodzko, w 1675 r. legnicko-brzeskie, w 1666 r.

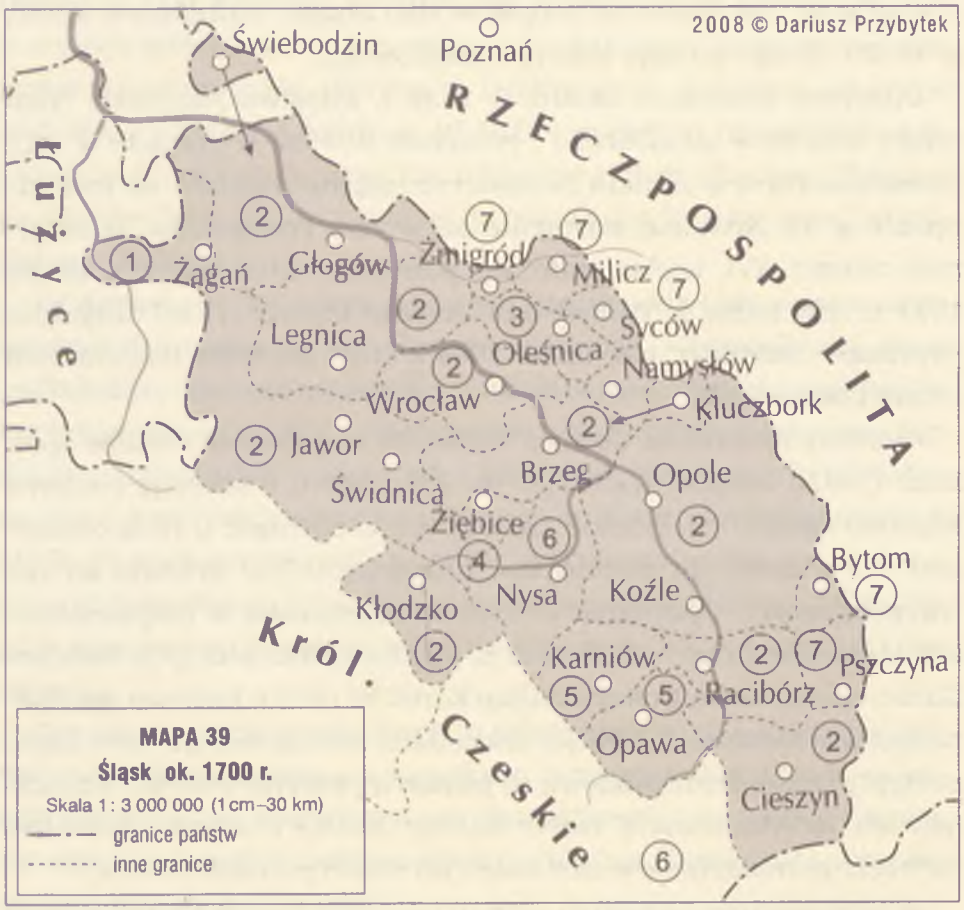

Mapa 39. Śląsk ok. 1700 r.

Legenda:

1) ks. Lobkowitz
2) dziedziczne księstwa Korony
3) Krystian Ulryk wirtemberski
4) ks. Auersberg
5) ks. Liechtenstein
6) biskup wrocławski
7) wolne państwa stanowe

opolsko-raciborskie. U schyłku XVII wieku jako księstwa lenne utrzymały się jeszcze tylko niewielkie terytoria: żagańskie, oleśnickie, ziębickie i opawskie, prócz nich zaś jeszcze kilka — znikomych powierzchnią — wolnych państw stanowych. Reszta znajdowała się w bezpośrednim władaniu cesarzy.

4. Podziały szczególne

Przedstawione dotychczas terytorialne podziały Śląska miały charakter polityczny, były determinowane przez przestrzenny zasięg publicznego władztwa sprawowanego przez różne podmioty (książę, wolny pan, stany w księstwach dziedzicznych). Dopiero w warunkach rządów absolutnych zanikła polityczność ich przesłanek, przez co zbliżyły się do współczesnych podziałów administracyjnych, służących zarządzaniu państwem.

Obok terytorialnych podziałów powyższego rodzaju niekiedy występowały na Śląsku również podziały szczególne, ponieważ służące tylko pewnej dziedzinie życia publicznego. Były one skupione na wieku XVI i nie były liczne. Wszystkie też były dziełem samych stanów. W 1529 r. w warunkach tureckiego zagrożenia sejm śląski wprowadził system obrony krajowej (Landesdefension, Bereitschaftsordnung), dla jego realizacji dzieląc Śląsk na cztery okręgi (Kreise) względnie „miejsca" (Örter), w kolejności z zachodu na wschód (mapa 40). Pierwszy okręg tworzyły księstwa żagańskie, głogowskie, legnickie oraz jaworskie. Drugi okręg był stworzony przez księstwa wrocławskie, oleśnickie i część księstwa brzeskiego (mianowicie brzeskie w węższym rozumieniu oraz Wołów, Wińsko, Ścinawa, Bierutów, Oława) oraz wolne państwa stanowe Milicz, Żmigród oraz Syców. Trzeci okręg obejmował księstwa świdnickie oraz ziębickie, księstwo biskupie oraz weichbildy strzeliński i ząbkowicki. Wreszcie do czwartego „miejsca" należał cały Górny Śląsk, czyli księstwa opolskie, raciborskie, opawskie, cieszyńskie,

karniowskie oraz Pszczyna z Bohuminem, Wodzisław, Głubczyce, Miastko oraz Biała i Bytom.

Uchwałą sejmu z 1578 r. obrona owa „Kreiseinteilung" została zmieniona, przede wszystkim przez ukierunkowanie jej składowych części ze wschodu na zachód. Okręgiem pierwszym był teraz Górny Śląsk, drugim księstwa wrocławskie oraz brzeskie, trzecim legnickie, głogowskie, żagańskie i krośnieńskie, czwartym zaś księstwa świdnickie, jaworskie oraz ziębickie (mapa 41).

Próba dalszej reformy podjęta w 1620 roku, już w czasie wojny trzydziestoletniej, zachowała obronny terytorialny podział Śląska wprowadzony w 1578 roku. Zresztą i tak rzecz stała się nieaktualna, gdy absolutny władca skupił całość wojskowej władzy w swym ręku.

Drugą dziedziną życia publicznego, dla której stany śląskie wprowadziły specjalny terytorialny podział, była kształtująca się właśnie stanowa skarbowość, konkretnie jej administracja. Sejm z 1541 r. podzielił cały Śląsk, faktycznie zaś pogrupował katastralnych podat-

ników, ujętych w generalnym katastrze szacunkowego podatku, na cztery „kwartały" dla usprawnienia ściągalności tego podatku (mapa 42). Uchwała ta miała obowiązywać na próbę tylko przez osiem lat. Zapewne nawet i do tego nie doszło w praktyce, skoro ślady po tym w ówczesnych źródłach są zupełnie znikome. Podział na podatkowe kwartały pozostał zatem na papierze.

Podobny w treści i celach zabieg był już znacznie późniejszy i był już wyłącznym dziełem absolutnego władcy. Cesarz mianowicie reskryptem z 1721 r. dokonał scalenia katastrów (*reunio catastrorum*), które sprowadziło się do podziału całego Śląska na szereg „ciał" (*corpora*).

I. Księstwo cieszyńskie (14), państwa Skoczów i Strumień (16), miasto Cieszyn (18), maj. Frysztat (18), maj. Raj (19), maj. Rychwałd (20), państwo Bielsko (21), państwo Frýdek (22).

II. Biskupstwo wrocławskie (1–4), czyli księstwo biskupie jako Ober Creis (1), kapituła katedralna wrocławska (2), klucze majątków biskupich (3) oraz weichbild Kąty Wrocławskie (4).

III. Księstwo oleśnickie (13), państwo Goszcz (31), państwo Międzybórz (32).

IV. Księstwo opawskie (37), miasto Opawa (77), państwo Bruntál (38), maj. Niemiecka Lutynia (17), państwo Wodzisław (39).

V. Księstwo karniowskie (6), maj. Olbrachcice (34), maj. Ściborzyce Małe (35).

VI. Księstwo żagańskie (42), miasto Żagań (76).

VII. Księstwo ziębickie (23).

VIII. Wolne państwo stanowe Syców (29).

IX. Wolne państwo stanowe Milicz (25).

X. Wolne państwo stanowe Żmigród (24).

XI. Wolne państwo stanowe Bytom (górnośl. 7).

XII. Wolne państwo stanowe Siedlisko-Bytom n.O. (30).

XIII. Księstwo świdnicko-jaworskie (36), miasto Świdnica (55), miasto Jawor (56), miasto Strzegom (57), miasto Lwówek Śląski (58), miasto Bolesławiec (59), miasto Jelenia Góra (60), miasto Dzierżoniów (61), miasto Bolków (62), miasto Świerzawa (63), miasto Kamienna Góra (65), miasteczko Wleń (64).

XIV. Księstwo głogowskie (40), kapituła kolegiacka w Głogowie (5), miasto Głogów (69), miasto Kożuchów (70), miasto Góra Śląska (71), miasto Szprotawa (72), miasto Zielona Góra (73), miasto Świebodzin (74), miasto Polkowice (75).

XV. Księstwo opolsko-raciborskie (41), państwo Bohumin (8).

XVI. Księstwo wrocławskie (43), komenda Joannitów Bożego Ciała we Wrocławiu (45), lenno zamkowe Krajków i Wojkowice (47), lenno zamkowe Romnów (48), lenno zamkowe Królikowice (49), lenno zamkowe Bogunów (50), lenno zamkowe Małkowice (51), miasto Środa Śląska (52), ziemianie weichbildu namysłowskiego (53), miasto Namysłów (54), lenno zamkowe Uraz (66), lenno zamkowe Piotrowice Wielkie (67), klucz Borek Strzeliński (68).

XVII. Księstwo legnickie (9).

XVIII. Księstwo brzeskie (10).

XIX. Księstwo wołowskie (11).

XX. Miasto Wrocław (44).

Liczby zamieszczone w nawiasach tego wykazu odnoszą się do oznaczeń zastosowanych poniżej przy naniesieniu podatników w katastrze z 1670 roku (mapa 43).

*

Opisując tu podziały szczególne, z zasady obejmujące zawsze cały Śląsk, funkcjonujące w dziedzinach, w których najszybciej wytwarzał się techniczny aparat administracyjny, mianowicie w zakresie ciężarów publicznych i obronności, była okazja, by zauważyć, że ramy dla odnośnych mechanizmów wykorzystywały generalny kataster śląskiego podatku szacunkowego. Rejestr ów, czyli tzw. *Generalschatzung*, był sporządzany jako ścisłe odbicie aktualnych terytorialnych podziałów Śląska i dopiero w drugiej kolejności uwzględniał ewentualne różnice podmiotów objętych opodatkowaniem. W rezultacie przedstawione szczególne podziały terytorialne w każdym wypadku były tylko pewnymi mutacjami i dostosowaniem dla danego celu generalnych katastrów jako całości.

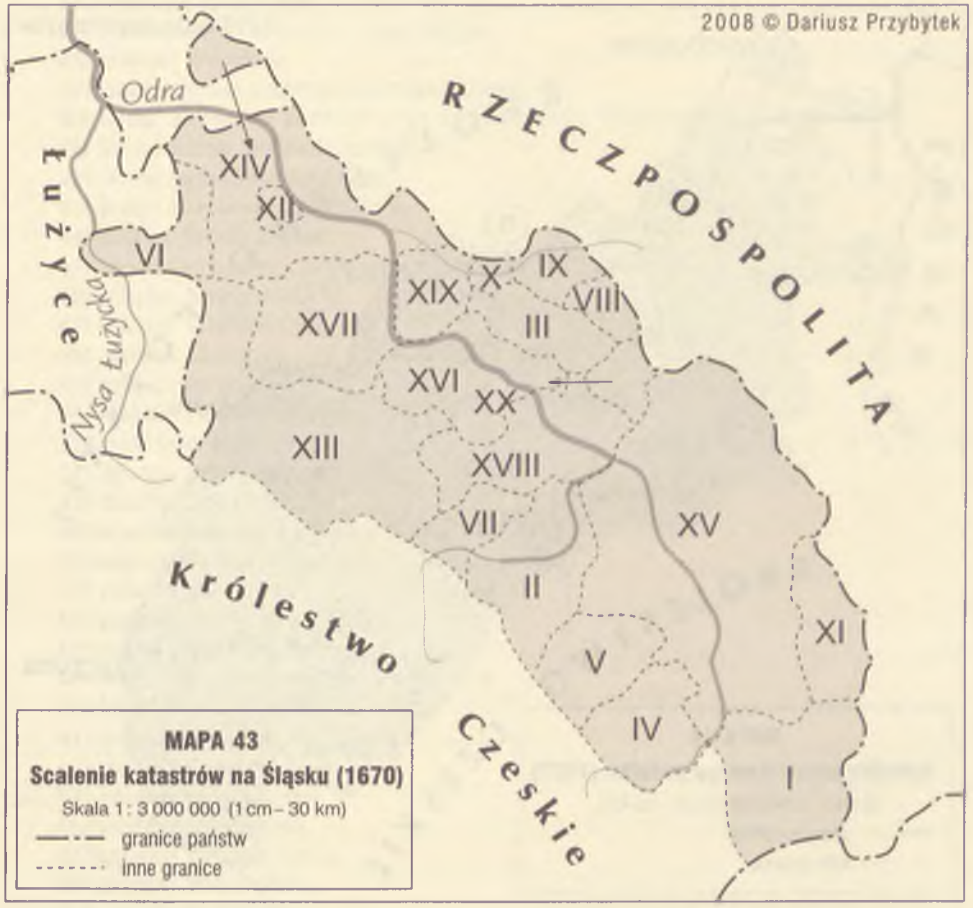

Powyższe daje szansę uzupełnienia wywodów dotyczących czasów habsburskich przez naniesienie na mapę Śląska dwu przykładowych generalnych katastrów. Uczynimy to dla najwcześniejszego z 1527 r. (mapa 44) i znacznie późniejszego, w praktyce mającego bardzo duże znaczenie katastru, z 1670 roku (mapa 45). Ponieważ narysy te tylko w wyjściowym zasadniczym tle oddają terytorialną strukturę Śląska, na którą nałożono — jako wtórne rozróżnienie — opodatkowane podmioty, ograniczymy się tutaj do podania, w przypisach, dla

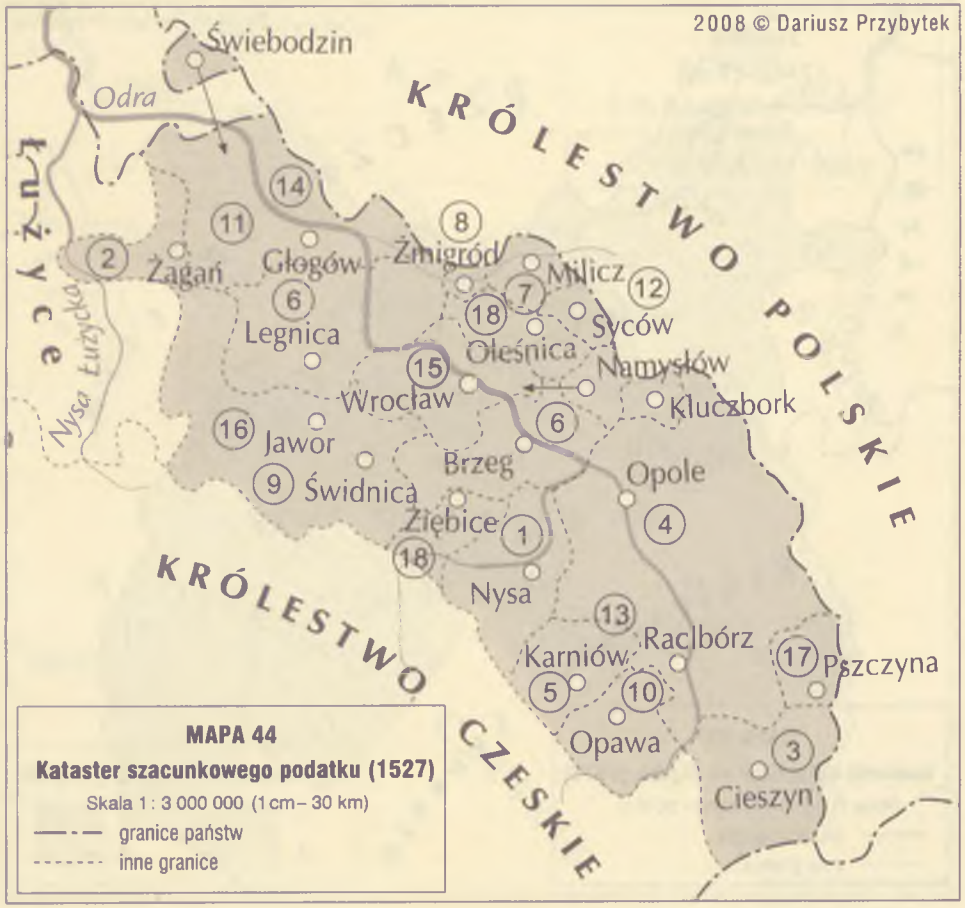

1527 r. oraz 1670 r., tylko pełnego ich wyliczenia wraz z oznaczeniami naniesionymi na obie mapy, aby spełnić mogły zarazem funkcję szczegółowej legendy do map. Teraz wystarczy tylko przypomnieć, jak bardzo oba te katastry, tego samego przecież obszaru dotyczące, różniły się liczbą ich pozycji. Oto kataster z 1527 r. wykazywał ich 18, gdy w 1670 r. aż 70.

Mapa 44. Kataster szacunkowego podatku (1527)

Legenda:

1) Biskup z wrocławską kapitułą św. Jana oraz majątkami kościelnymi
2) Książę Jerzy saski jako książę żagański
3) Książę Kazimierz cieszyński
4) Książę Jan opolsko-raciborski
5) Margrabia brandenburski jako książę karniowski
6) Książę Fryderyk legnicki i brzeski
7) Jan Kurzbach, wolny pan na Miliczu
8) Henryk Kurzbach, wolny pan na Żmigrodzie
9) Szlachta księstwa świdnicko-jaworskiego
10) Księstwo opawskie
11) Ziemiaństwo księstwa głogowskiego
12) Wolne państwo Syców
13) Fulsztyn
14) Miasta księstwa głogowskiego
15) Księstwo wrocławskie
16) Miasta księstwa świdnicko-jaworskiego
17) Jan Turzo, wolny pan na Pszczynie
18) Książę Karol ziębicko-oleśnicki

Mapa 45. Kataster szacunkowego podatku (1670)

Legenda:

1) biskupstwo wrocławskie,
2) kapituła kolegiacka w Głogowie,
3) księstwo karniowskie,
4) państwo Bytom Górnośl.,
5) państwo Bohumin,
6) księstwo legnickie,
7) księstwo brzeskie,
8) księstwo wołowskie,
9) księstwo oleśnickie,
10) księstwo cieszyńskie,
11) majątek Niemiecka Lutynia,
12) majątek i miasto Frysztat,
13) majątek Raj,
14) majątek Rychwałd,
15) państwo Bielsko,
16) państwo Frydek,

17) państwa Skoczów i Strumień,
18) księstwo ziębickie z ząbkowickim weichbildem,
19) wolne państwo Żmigród,
20) wolne państwo Milicz,
21) majątek i państwo Nowe Grodzisko,
22) majątek i państwo Cieszków,
23) państwo Sułów,
24) wolne państwo Syców,
25) państwo Goszcz,
26) państwo Międzybórz,
27) wolne państwo Pszczyna,
28) majątek Olbrachcice,
29) majątek Ściborzyce Małe,
30) ziemiaństwo księstwa świdnicko-jaworskiego,
31) ziemiaństwo księstwa opawskiego,
32) państwo Bruntál,
33) państwo Wodzisław Śl.,
34) ziemiaństwo księstwa głogowskiego,
35) księstwo opolsko-raciborskie,
36) zastawnicy opolsko-raciborscy,
37) ziemiaństwo księstwa żagańskiego,
38) miasto Wrocław,
39) ziemiaństwo księstwa wrocławskiego,
40) lenno zamkowe Leśnica wraz z Krajkowem, Wojkowicami i Romnowem,
41) lenno zamkowe Królikowice,
42) lenno zamkowe Bogunów,
43) lenno zamkowe Małkowice,
44) miasto Środa Śląska,
45) ziemiaństwo weichbildu namysłowskiego,
46) miasto Namysłów,
47) miasto Świdnica,
48) miasto Jawor,
49) miasto Strzegom,
50) miasto Lwówek Śląski,
51) miasto Bolesławiec,
52) miasto Jelenia Góra,
53) miasto Dzierżoniów,
54) miasto Bolków,
55) miasto Świerzawa,
56) miasteczko Wleń,
57) miasto Kamienna Góra,
58) lenno zamkowe Uraz,
59) lenno zamkowe Piotrowice Wielkie,
60) klucz Borek Strzeliński,
61) miasto Głogów,
62) miasto Kożuchów,
63) miasto Góra Śląska,
64) miasto Szprotawa,
65) miasto Zielona Góra,
66) miasto Świebodzin,
67) miasto Polkowice,
68) miasto Żagań,
69) miasto Opawa,
70) miasto Cieszyn.

Oznaczenia na mapie zgodne z kolejnością przyjętą w katastrze.

5. Podziały „małe" na Śląsku do 1740 r.

Sprawa podziałów „małych"[15] na Śląsku przed rokiem 1740 jest bardzo skomplikowana. Zdecydowała o tym w pierwszym rzędzie zmien-

ność występujących kryteriów i trudność w ustalaniu granic, wreszcie fakt często niewielkiej trwałości poszczególnych „małych" jednostek, które przemiennie łączyły się i rozpadały. Szczególne wreszcie trudności w tym względzie powoduje fakt, iż stosunkowo szybko i decydująco wystąpiło tu kryterium własności ziemskiej, kształtującej się głównie w terytorialnym rozproszeniu, co w wielu wypadkach zupełnie już zatarło istniejące wcześniej granice „małych" podziałów. W tej sytuacji rezygnujemy z przedstawienia rozwoju historycznego „małych" podziałów na Śląsku (bez szczegółowych studiów w szerszej skali nieprzeprowadzonych byłoby to zresztą w ogóle niemożliwe) i ograniczymy się jedynie do podania sytuacji, która istniała w pierwszej połowie XVIII wieku.

Sytuacja ta była historycznie wytworzonym rezultatem powstawania obok dawnych okręgów grodowych nowych jednostek terytorialnych, okręgów sądowych prawa niemieckiego, czyli tzw. weichbildów. Z czasem ten sam charakter (tzn. weichbildów) przybrały też dawne okręgi grodowe z tym, że pewne „małe" terytoria utrzymały w pierwszej połowie XVIII wieku jeszcze odmienną nazwę „ziem" (*terrae*), żywo przypominającą podziały terytorialne ówczesnej Rzeczypospolitej, względnie nazwę „powiatów" (*Kreis, circuitus*). Fakt to ciekawy, zasługujący na zbadanie, niemniej jednak nie ma on zdaje się zbyt wielkiego znaczenia choćby dlatego, iż nazwy te były używane przemiennie z niemieckim „weichbild". Podobnie jak przy podziałach „wielkich" jednostką ich nietypową były wolne państwa stanowe, charakter taki przy podziałach „małych" miały tzw. mniejsze państwa stanowe — *status minores, freie Minderherrschaften*. Były to kompleksy własności ziemskiej szczególnie uprzywilejowane, które jednak nie pozostawały do Korony w stosunku na tyle bezpośrednim, aby to wyłączało je z organizacji odnośnych księstw. Było ich na Śląsku stosunkowo dużo, tym bardziej że zbliżony charakter posiadały również tzw. wolne lenna zanikowe — *freie Burglehen*.

6. Podziały terytorialne Śląska u schyłku czasów austriackich

Dla uzyskania pełnego obrazu podziałów Śląska w czasie bezpośrednio wyprzedzającym jego przejście pod panowanie pruskie damy obecnie ich ogólny przegląd. Widzieliśmy, że podziały te kształtowały się przez kilka stuleci i to w dwóch płaszczyznach. Podstawową jednostką podziału wielkiego było księstwo lenne lub dziedziczne i tutaj wystąpiła największa zmienność. Ciągłe i wielokierunkowe zmiany przestrzenne, przy tym oparte na różnych tytułach prawnych, powodowały nie tylko częste zmiany granic, lecz również doprowadziły do silnego niejednokrotnie rozproszenia terytoriów podporządkowanych określonemu księciu. Oczywiście zjawisko to wystąpiło tylko w stosunku do księstw lennych, które też posiadały liczne, czasem odległe enklawy. Sprawa przedstawiała się inaczej w odniesieniu do dziedzicznych księstw Korony. Te już wcześniej utworzyły jednostki podziału administracyjnego bardziej zbliżone do pojęć obecnych, stanowiły też terytoria zwarte i o granicach w zasadzie niezmiennych. Jak widzieliśmy też, księstwa, przechodząc trwale w bezpośrednie władanie monarchy, zachowywały swe granice z dawną nazwą księstw (nie posiadały już bowiem książąt) i były odtąd tylko swoistymi jednostkami podziału administracyjnego. Co więcej, terytoria poprzednio zespolone, jak np. księstwo świdnicko-jaworskie czy opolsko-raciborskie, pod koniec czasów austriackich rozpadały się ponownie, oczywiście dla celów administracji: w ten sposób zostały odtworzone księstwa jaworskie i świdnickie oraz opolskie i raciborskie. Gdy w 1675 r. zmarł ostatni legnicki Piast, przed śmiercią władający Legnicą, Brzegiem i Wołowem, ziemie te przypadłe Koronie nie utworzyły jednego księstwa dziedzicznego, lecz trzy: legnickie, wołowskie i brzeskie. Tak zatem u schyłku czasów habsburskich podstawową jednostką podziału wielkiego stało się księstwo. Księstwa śląskie były bardzo różnej wielkości. Niektóre były tak małe,

że nie sięgały nawet rozmiarów większych weichbildów czy wolnych państw stanowych. Te ostatnie były inną, nietypową jednostką podziału wielkiego na Śląsku. Tylko większe księstwa posiadały wewnętrzny podział na jednostki podziału „małego", czyli weichbildy względnie powiaty, a także „państwa mniejsze". W niektórych wypadkach nawet ów podział wewnętrzny był wielostopniowy. Tak np. weichbild bolesławiecki dzielił się jeszcze dodatkowo na trzy „Kreise", podobnie weichbild legnicki. Nawet cały Śląsk nie stanowił terytorium zwartego, ponieważ oddzielony odeń pozostawał powiat świebodziński[16].

Podział Śląska na jednostki „wielkie" i „małe" w świetle tzw. atlasu Homanna z drugiej ćwierci XVIII wieku przedstawiał się następująco.

Najbardziej ku północy położone było księstwo głogowskie. Nie posiadało ono terytorium zwartego, ponieważ najbardziej północny jego powiat (*Kreis*) świebodziński oddzielony był przez terytorium Krosna, należącego do Prus. Następnie, na południe od równoleżnikowego w tym miejscu biegu Odry, rozciągały się trzy dalsze powiaty: zielonogórski, kożuchowski i szprotawski. Do nich od wschodu przylegał powiat głogowski[17], wąskim przesmykiem łączący się z szóstym powiatem tego księstwa, górowskim. Wewnątrz tego terytorium, ku północy od Siedliska i Bytomia n.O., rozciągało się wolne państwo stanowe Carolath-Beuthen.

Od zachodu z księstwem głogowskim (tzn. z jego powiatami szprotawskim i kożuchowskim) graniczyło księstwo żagańskie, złożone również z trzech „powiatów" (*Kreise*), mianowicie na północy był to powiat nowogrodzki (mniej więcej po Gorzupię Dolną), dalej na południe wzdłuż Bobru i Kwisy — żagański, od niego na zachód zaś, głęboko sięgając klinem w saskie wówczas Łużyce — przewoski.

Na południe od księstwa głogowskiego, na wschód od Kwisy i nad Bobrem, aż po grań Sudetów, rozciągało się księstwo jaworskie, o bardziej skomplikowanym wewnętrznym podziale na jednostki „małe". Najbardziej bowiem w nim północny weichbild bolesławiecki rozpadał się z kolei na trzy terytoria mniejsze, pod mnogą nazwą „powiatów", były to: w północno-wschodnim rogu weichbildu „powiaty tylne" (*Hintere Kreise*), ku zachodowi i południu, nad Bobrem „powiaty dolne" (*Niedere Kreise*) oraz bardziej ku południowi, z samym Bolesławcem już, „powiaty górne" (*Obere Kreise*). Od południa do bolesławieckiego przylegał jednolity już weichbild lwówecki, do niego od południa i wschodu — jeleniogórski, do tego zaś, w północno-wschodnim krańcu, weichbild jaworski z m. Jaworem.

Od księstwa jaworskiego na wschód, też o Sudety się opierając, rozciągało się księstwo świdnickie, o czterech weichbildach: bolkowsko-kamiennogórskim najbardziej zachodnim w księstwie, następnie ku wschodowi świdnickim i dzierżoniowskim. Czwarty, strzegomski, wciskał się klinem między księstwa jaworskie i legnickie z jednej, wrocławskie zaś z drugiej strony.

Teren od północy odgraniczony wschodnią częścią księstwa głogowskiego, od południa księstwami jaworskim i świdnickim, od wschodu księstwem wołowskim i wrocławskim stanowił księstwa legnickie. Jego podział był podobnie skomplikowany jak jaworskiego. Występowały w nim trzy weichbildy, na zachodzie złotoryjski i chojnowski oraz lubiński (klinem między księstwa głogowskie i wołowskie wciśnięty) na północy. Zasadniczy natomiast pas z północnego zachodu na południowy wschód stanowiły trzy powiaty (*Kreise*) legnickie: najbardziej zachodni „trzeci" (*Liegnitzisch Dritter Kreis*), samą Legnicę obejmujący, najbardziej ku wschodowi położony „pierwszy" (*Liegnitzisch Erster Kreis*) oraz zachodni wobec niego „drugi" (*Liegnitzisch Anderter Kreis*).

Od wschodu do księstw głogowskiego i legnickiego przylegało księstwo wołowskie. Było ono podzielone na sześć powiatów (*Kreise*), mianowicie na północy ryczeński i wąsoski, dalej na południe rudniański i wiński oraz jeszcze dalej — ścinawski i wołowski.

Z kolei na wschód od księstwa wołowskiego znajdowało się księstwo oleśnickie o czterech weichbildach i jednym „dystrykcie". Idąc od za-

chodu, były to weichbildy trzebnicki, oleśnicki, bierutowski i wołczyński oraz dystrykt międzyborski. Dzieje wewnętrznych podziałów tego lennego księstwa spowodowały, iż „małe" te jednostki nie stanowiły terytoriów zwartych i wykazywały szczególnie dużo enklaw. Północna rubież księstwa oleśnickiego nie stanowiła jeszcze granicy między Śląskiem a Rzecząpospolitą. Szerokim pasem bowiem ciągnęły się tam trzy wolne państwa stanowe: Żmigród, Milicz i Syców, prócz nich zaś jeszcze cztery stany mniejsze: Sułów, Nowe Grodzisko, Goszcz oraz Cieszków.

Na południe od księstwa oleśnickiego, wzdłuż Odry, rozciągało się niewielkie księstwo wrocławskie ze stołecznym dla Śląska Wrocławiem. Nie miało ono zwartego terytorium, ponieważ jeden z jego weichbildów był oddzielony, mianowicie namysłowski. Prócz niego miało ono jeszcze dwa weichbildy, średzki i kącki[18]. Pozostałe, poważne terytorium nie miało nazwy, można by je określać jako księstwo wrocławskie w węższym znaczeniu.

Od południa i wschodu do księstwa wrocławskiego przylegało księstwo brzeskie, o obszarze podobnie niezwartym. Rozpadało się ono na sześć weichbildów. Od zachodu licząc, były to: niemczański, strzeliński, oławski, brzeski oraz oddzielone przez terytorium Namysłowa dwa pozostałe: byczyński i kluczborski.

Na Śląsku Środkowym istniały jeszcze dwa księstwa, na południe od brzeskiego — ziębickie i biskupie oraz luźno tylko i pośrednio ze Śląskiem powiązane hrabstwo kłodzkie. Z tych księstwo ziębickie rozpadało się na weichbild ząbkowicki i księstwo ziębickie w węższym rozumieniu. Sytuacja to podobna zatem jak w księstwie wrocławskim. Księstwo biskupie[19] dzieliło się na trzy terytoria, co ciekawe, każde z nich o innym określeniu. Były to na zachodzie księstwa powiat (*Kreis*) otmuchowski, na wschodzie „ziemia" (*terra*) nyska oraz na północy weichbild grodkowski.

Górny Śląsk w kartograficznym ujęciu Wielanda stanowiło pięć księstw: dominujące bezwzględnie opolskie, dalej raciborskie, cieszyńskie, opawskie i karniowskie. Z tych tylko księstwo opolskie posiadało wewnętrzny podział terytorialny, w ujęciu tym występujący pod nazwą „okręgów" (*circuli*). Było ich dwanaście: opolski, niemodliński, bialski, prudnicki, głogówecki, kozielski, sławięcicki, gliwicki, toszecki, strzelecki, oleski i lubliniecki. Księstwa raciborskie, cieszyńskie, opawskie i karniowskie, terytorialnie niewielkie, nie posiadały wewnętrznego podziału. Sytuację szczególną wykazywały księstwa opawskie i karniowskie, które — w wyniku wcześniejszych podziałów i wyodrębniania się z nich wielu terytoriów (*status maiores*, czyli wolne państwa stanowe oraz tzw. *status minores*) — stanowiły terytoria skrajnie niezwarte i wzajemnie przemieszane. Tamtejsze stany mniejsze to Olbrachcice, Freudenthal, Carlsberg rozmieszczone w księstwach karniowskim oraz opawskim, Wodzisław w księstwie raciborskim oraz Frýdek, Bohumin, Bielsko i kilka pomniejszych w księstwie cieszyńskim. Prócz nich na wschodzie Górnego Śląska pasem z północy na południe rozciągały się dwa obszerne państwa stanowe, mianowicie Bytom i Pszczyna.

V. Śląsk w państwie pruskim (fryderycjańskim)

W grudniu 1740 r. król Prus Fryderyk II pod pretekstem praw do sukcesji po wygasłych w 1675 r. Piastach legnickich rozpoczął podbój Śląska. Mimo zmiennych kolei losu, ostatecznie po pokoju w Hubertsburgu (1763) niemal całe to terytorium (bez części księstw karniowskiego, opawskiego i cieszyńskiego) przypadło Prusom Hohenzollernów. Fakt ten zaważył decydująco nie tylko na gospodarczych i politycznych, ale także na ustrojowych dziejach Śląska. Prusy tego czasu były wprawdzie jak monarchia Habsburgów państwem absolutystycznym, różniły się jednak od niej przez swój charakter wyraźnie militarny i przez konsekwentną likwidację instytucji stanowych.

W austriackim Śląsku było inaczej. Sejm i mniejszego znaczenia organy stanowe przetrwały, choć pozbawione wpływów. Też podziały terytorialne tu istniejące były wynikiem stopniowego rozwoju historycznego i w genezie swej (szczególnie podział na „weichbildy") miały charakter stanowy. Włączenie Śląska do Prus musiało zatem pociągnąć za sobą z jednej strony zmiany ustrojowe, z drugiej — interesujące nas tu przede wszystkim — przekształcenie podziałów terytorialnych zgodne z celami fryderycjańskiego państwa i upodobnienie ich pod tym względem do tzw. starych pruskich prowincji.

Sposób zarządzania i terytorialna struktura państwa pruskiego zostały ustalone za panowania Fryderyka Wilhelma I na zasadach ścisłej centralizacji. Kraj składał się z departamentów „głównych", czyli departamentów kamer wojenno-dominialnych (*Kriegs- und Domainen-Kammern-Departements*), które z kolei dzieliły się na pewną ilość powiatów (*Kreise*). Aby administracja była łatwiejsza i bardziej sprawna[1], wszystkim tym jednostkom podziału nadano terytorialną zwartość pozbawioną enklaw. W zasadzie nie przejawiały one genetycznych związków z kształtującymi się w przeszłości kompleksami własności uprzywilejowanej i okręgami sądowymi, jak to miało miejsce na Śląsku. Dwustopniowy ten podział (departament, powiat) nie był jedyny w państwie pruskim. Przede wszystkim nie obejmował administracyjnie[2] miast, które tworzyły odrębne inspekcje podatkowe (*Steuerrätliche Departements*). Odmienny też był podział terytorium dla celów rekrutacji wojskowej, mianowicie na tzw. kantony. Takie były, najogólniej rzecz biorąc ramy, w które miał być wtłoczony podbity przez Prusy Śląsk.

Główne stanowe instytucje Śląska: sejm, konwent, generalny urząd podatkowy, kolegia ziemskie itp. po przejściowym okresie wahania zostały zniesione jednostronnym aktem pruskiego absolutnego monarchy. Od pierwszych też dni swojej władzy na zagarniętych ziemiach Fryderyk II przystąpił do przebudowy ich administracyjnego podziału. Chociaż nie ulega wątpliwości, że dotychczasowe księstwa jako jednostki quasi-administracyjne nie nadawały się do tych celów, jako bardzo różne powierzchnią i o terytoriach niezwartych, niemniej przy wprowadzaniu nowych, bardziej celowych podziałów dawniejsze związki terytorialne w pewnym zakresie były brane pod uwagę.

Fryderyk stoczył trzy wojny o Śląsk, w latach 1740–1742, 1744–1745 oraz trzecią, siedmioletnią w latach 1756–1763. Zasadniczy zasięg jego aneksji został zdecydowany już w czasie pierwszej z wojen śląskich, w dwóch fazach. Na mocy rozejmu z 9 X 1741 przypadł Prusom najpierw tylko Dolny i Środkowy Śląsk. Linia demarkacyjna (*lisiére*) biegła w odległości mili na wschód od Nysy Kłodzkiej. W wyniku dalszych działań wojennych nabytki te zwiększyły się o Kłodzko i cały niemal Górny Śląsk, z wyjątkiem księstw cieszyńskiego, opawskiego i części karniowskiego (pokój wrocławski z 11 czerwca 1742 r.). Przebudowa administracji zdobytych terytoriów rozpoczęła się jeszcze we wrześniu 1741 r. (w zakresie miast), w pełni jednak podjęto ją bezpośrednio po październikowym rozejmie.

1. Cały Śląsk

Mimo zasadniczej tendencji, by upodobnić nabytki terytorialne do form, w jakich zorganizowane były „stare" ziemie państwa pruskiego, Śląsk jako całość zachował (względnie wytworzył) pewne charakterystyczne odrębności. Jedna z nich, natury przemijającej, wystąpiła zaraz po rozejmie z 9 X 1741, gdy całe uzyskane wówczas terytorium przybrało w oficjalnych aktach miano Księstwa Dolnego Śląska. Po pokoju wrocławskim (11 czerwca 1742 r.) nazwa ta ustąpiła miejsca innej, która jednak nie objęła wszystkich nabytków. Odtąd bowiem stosowano nazwę dwuczłonową, przeciwstawiając Kłodzkie Śląskowi i mówiono o Suwerennym Księstwie Śląska i Hrabstwie Kłodzkim.

Odzwierciedliła się w tym odrębność pozycji Kłodzka, które zostało wyjęte spod kompetencji kamery wrocławskiej i bezpośrednio podporządkowane ministrowi śląskiemu[3]. Druga odrębność miała o wiele większe znaczenie i później była naśladowana również w innych terytorialnych nabytkach Prus. Polegała ona na wprowadzeniu, w miejsce dotychczasowej dwustopniowej, trójstopniowej struktury terytorialnej, w której Śląsk jako całość (wraz z hrabstwem kłodzkim) utworzył jednostkę administracyjną wyższego rzędu. Z czasem przyjęło się dla niej określenie prowincji. W rezultacie obok poprzednio wymienionej dwuczłonowej oficjalnej nazwy była w użyciu nazwa prowincji śląskiej.

Trójstopniowość śląskiego podziału była wyrazem odmiennego ukształtowania tu administracji. W całym państwie podstawową władzą administracyjną były kamery wojenno-dominialne, podporządkowane centralnie Generalnemu Dyrektorium. Natomiast obie śląskie kamery (wrocławska i głogowska) zostały wyjęte spod władzy dyrektorium i podporządkowane osobnemu „nadprezydentowi", czyli ministrowi śląskiemu, bezpośrednio odpowiadającemu wobec monarchy. W ten sposób zasięg władzy „prowincjonalnego ministra" objął całe terytorium śląskie, odebrane Austrii. Urząd ten jednoznaczny z powstaniem wyższej jednostki administracyjnej na tym terenie został utworzony w marcu 1742 roku (mapa 46).

2. Departamenty kameralne

Zasadnicza reforma administracji przeprowadzona w Prusach w 1723 r. przez Fryderyka Wilhelma I polegała na połączeniu administracji domen i fiskalnej z wojskową przez utworzenie tzw. kamer wojenno-dominialnych. Decyzja o powołaniu ich na zajętych terytoriach śląskich została podjęta natychmiast po rozejmie, mianowicie 11 X 1741, gdy Fryderyk nie zawładnął jeszcze Górnym Śląskiem ani Kłodzkiem. Początkowo przewidywano utworzenie ich z siedzibami we Wrocławiu i Legnicy[4], następnie jednak siedzibą drugiej z nich został Głogów. W ten sposób terytorium aż po „lisiére" zostało podzielone na dwa departamenty kameralne. Departament wrocławski objął księstwa wrocławskie, brzeskie, oleśnicko-bierutowskie, ziębickie, świdnickie, biskupie oraz wolne państwo sycowskie. Departament głogowski objął teren pozostały, mianowicie księstwa głogowskie, żagańskie, wołowskie, legnickie, jaworskie oraz wolne państwa

stanowe żmigrodzkie i milickie[5]. Podział ten — jak widać — nie liczył się z przeszłością poszczególnych terytorialnych kompleksów, czego najjaskrawszym przejawem było rozbicie księstw świdnickiego i jaworskiego (dotychczas najściślejsze wykazujących związki) między oba departamenty. Jest oczywiste, że zdecydowały tu względy geograficzne i praktyczne.

Zakończenie pierwszej wojny śląskiej i pokój wrocławski przyniosły Prusom również Górny Śląsk i Kłodzko. Dla ziem tych nie została jednak powołana trzecia kamera ani utworzony z nich trzeci departament. Po prostu zostały one wszystkie[6] włączone do departamentu wrocławskiego, który przez to obszarem stał się niemal dwukrotnie większy od głogowskiego.

Mimo iż podział na departamenty nie nawiązywał formalnie do dawnych podziałów terytorialnych (takich bowiem w sensie ściśle administracyjnym poprzednio nie było), niemniej jednak zasięg księstw i wolnych państw stanowych był punktem wyjścia przy wytyczaniu granic. Każde z nich w zasadzie w całości zostało przydzielone do jednego z dwóch tworzonych departamentów[7].

3. Powiaty

Fryderyk II w swym ordonansie z 25 XI 1741 nakazującym wydzielenie powiatów (*Kreise*) i podporządkowanie ich landratom[8] zapowiedział, że najmniejsze te jednostki podziału terytorialnego będą mniej więcej równej wielkości i że siedziba władz będzie mniej więcej w ich środku położona. Wykonanie tego zarządzenia poszło jednak po linii najmniejszego oporu i z niewielu wyjątkami wręcz niewolniczo oparło się na dawnym podziale na jednostki „małe". W ten sposób fryderycjańskie powiaty na Śląsku były w dużej mierze odzwierciedleniem dawnych księstw, ich weichbildów (powiatów, ziem) i wolnych państw stanowych. Co więcej, w kilku wypadkach zrezygnowano nawet ze zwartości terytorialnej powiatów i pozostawiono szereg większych enklaw dawnych księstw czy weichbildów. Ponieważ jednak przy tych wszystkich zbieżnościach niejednokrotnie dość istotne wprowadzono zmiany, omówimy poniżej wszystkie fryderycjańskie powiaty po kolei w ich relacji do dawnych podziałów terytorialnych. Opis rozpoczynamy od północno-zachodnich krańców Śląska.

I tak powiaty dawnego księstwa głogowskiego zostały utrzymane bez zmiany, z tym że do kożuchowskiego włączono wolne państwo stanowe Carolath-Beuthen. Były to więc: stanowiący nadal enklawę powiat świebodziński, zielonogórski, głogowski (wraz z enklawą, oddzieloną ziemiami Rzeczypospolitej, która z powodzeniem mogła zostać włączona do zielonogórskiego), górowski (też z enklawą w postaci Chobieni, która po włączeniu Międzyrzecza utworzyłaby całość z Górą lub mogła być włączona do powiatu ścinawskiego), kożuchowski i szprotawski. Na zachód od nich położone księstwo żagańskie o trzech weichbildach utworzyło teraz w całości jeden tylko powiat tej samej nazwy. Na południe od szprotawskiego szerokim pasem po obu stronach Bobru rozciągał się powiat lwówecko-bolesławiecki, utworzony z trzech powiatów weichbildu bolesławieckiego i weichbildu lwóweckiego, wchodzących ongiś w skład księstwa jaworskiego. Enklawa weichbildu bolesławieckiego położona na północ od Złotoryi została utrzymana w składzie tego powiatu. Pozostałe dwa weichbildy tego księstwa, jeleniogórski i jaworski, pozostały w swych granicach jako powiaty. Z księstwa legnickiego utworzono trzy powiaty: legnicki, z pierwszego i drugiego dawnego powiatu legnickiego, lubiński z weichbildu tego imienia powiększonego o „trzeci" dawny powiat legnicki (najbardziej zachodni w księstwie) oraz złotoryjsko-chojnowski przez połączenie obu weichbildów tego imienia. Bardziej na wschód położoną część departamentu głogowskiego stanowiło księstwo wołowskie, podzielone obecnie na dwa powiaty: ścinawski przez połączenie dawniejszych powiatów ścinaw-

skiego i rudniańskiego oraz wołowski powstały z poprzednich powiatów wołowskiego, wińskiego, wąsoskiego i ryczeńskiego. Wreszcie najbardziej na wschód, wzdłuż Baryczy, położony powiat żmigrodzko-milicki powstał z obu tam usytuowanych państw stanowych Żmigrodu i Milicza. Tych 16 fryderycjańskich powiatów stanowiło departament głogowskiej kamery wojenno-dominialnej.

Departament kamery wrocławskiej liczył niemal dwa razy więcej powiatów, mianowicie 31 (bez Kłodzka). Z tych cztery obejmowały terytorium dawnego księstwa świdnickiego, odpowiadając ściśle jego weichbildom: bolkowsko-kamiennogórski, strzegomski, świdnicki i dzierżoniowski. Od południowego wschodu graniczyły z nimi dwa powiaty: ziębicki i ząbkowicki, odpowiadające wcześniejszemu weichbildowi ząbkowickiemu i księstwu ziębickiemu w węższym rozumieniu. Z dawnego księstwa wrocławskiego (ku północy) utworzono trzy powiaty: namysłowski, w dawnych granicach weichbildu, średzki (powiększony o biskupie Kąty) oraz wrocławski, do którego na zachodnim krańcu nad Odrą został włączony również biskupi „Halt" pogalewski. Księstwo brzeskie dzieliło się ongiś na siedem weichbildów. Z tego cztery: brzeski, oławski, strzeliński i niemczański utworzyły teraz powiaty o tych samych nazwach. Pozostałe trzy, mianowicie wołczyński, byczyński i kluczborski, zostały połączone w jeden powiat kluczborski. Na terenie powiatu oławskiego, wokół biskupiego Wiązowa, pozostała enklawa powiatu grodkowskiego. Na północny wschód od powiatu wrocławskiego położone księstwo oleśnickie miało ongiś trzy weichbildy: trzebnicki, oleśnicki i bierutowski, o terytoriach bardzo przemieszanych i niezwartych. Tutaj fryderycjański podział tylko w przybliżeniu odpowiada stosunkom wcześniejszym. Wyodrębniał on tylko dwa powiaty: trzebnicki i oleśnicki, przy czym ten drugi obejmował również obszerną międzyborską enklawę. Oddzielało ją od głównego obszaru powiatu terytorium wolnego państwa stanowego Sycowa, które obecnie utworzyło osobny powiat. Położone wzdłuż Nysy Kłodzkiej księstwo biskupie rozpadało się poprzednio na „ziemię" nyską, „powiat" otmuchowski i „weichbild" grodkowski. Obecnie podział ten został uproszczony i zmieniony. „Powiat" otmuchowski uległ likwidacji. Jego część na południe od rzeki Nysy włączono do powiatu nyskiego, pozostałość razem z Grodkowem utworzyła powiat grodkowski, do którego zaliczono również wspomnianą powyżej enklawę wiązowską. Na Górnym Śląsku tylko księstwo opolskie posiadało przedtem wewnętrzny podział na okręgi (*circuli*). Z tych bezpośrednio powiatami stały się oleski, lubliniecki, strzelecki (z włączeniem biskupiego Ujazdu) i kozielski. „Circuli" gliwicki, sławięcicki i toszecki wraz z pewnymi terytoriami biskupimi utworzyły powiat toszecki. Okręgi niemodliński i bialski, powiększone o pas ku północy do Odry (odłączony od dawnego okręgu opolskiego), utworzyły powiat niemodliński, okręgi prudnicki i głogówecki — powiat prudnicki. Powiat opolski odpowiadał dawnemu okręgowi, lecz zmniejszonemu o lesiste tereny włączone teraz do Niemodlina. Księstwo raciborskie, wolne państwo stanowe pszczyńskie[9] i bytomskie utworzyło każde jeden powiat, z tym że do bytomskiego włączone zostały wsie biskupie wokół Zabrza i Biskupic. Powstał też wreszcie jeden zupełnie nowy powiat na granicy z Austrią, mianowicie głubczycki, utworzony z przypadłych Prusom części księstw opawskiego i karniowskiego, położonych na północ od Opawy i Opawicy.

Powyższy przegląd dowodzi, że zmiany, które w dotychczasowych podziałach „małych" Fryderyk II wprowadził na Śląsku, polegały na łączeniu dawniejszych zupełnie drobnych jednostek terytorialnych w większe (przede wszystkim powiaty żagański, wołowski, oleśnicki, kluczborski, prudnicki, toszecki), na pewnych przesunięciach terytorialnych między dawnymi jednostkami (opolski i niemodliński), wyjątkowo na likwidacji pewnych dawniejszych (otmuchowski przy nyskim i grodkowskim) oraz na tworzeniu zupełnie nowych jednostek (głubczycki), to jednak tylko wówczas, gdy odnośne księstwo jako ca-

łość nie znalazło się w granicach Prus. Ostatnią wreszcie — i istotną — zmianą była likwidacja przy tej okazji dotychczasowego rozproszenia podziałów terytorialnych (to głównie wobec dóbr kościelnych) i licznych drobnych enklaw. Trzeba jednak mocno podkreślić, że cały szereg większych enklaw zostało zachowanych, mącąc poważnie przejrzystość i funkcjonalność nowego terytorialnego podziału. W sumie biorąc, stwierdzić trzeba, że fryderycjański podział na powiaty w znacznie mniejszej mierze odbiegał od dawnego systemu podziałów „małych" niż to na ogół przyjmowano w literaturze.

4. Inspekcje podatkowe

Administracja terenowa w fryderycjańskich Prusach sprowadzała się przede wszystkim do ściągania dochodów państwowych i do dbałości o ich podniesienie. Wszystko to, a także i inne dziedziny, ujmowane było pod wieloznacznym określeniem „Polizei". Ponieważ jednak system danin publicznych ukształtowany był inaczej dla terenów wiejskich (*plattes Land*), inaczej zaś dla miast, dlatego też i system podziałów terytorialnych poszczególnych departamentów musiał w obu wypadkach być odmienny. Dla terenów wiejskich podział ten stanowiły opisane powyżej powiaty. Dla miast były nim tzw. *Steuerrätliche Departements*, czyli inspekcje podatkowe.

Do organizowania ich na Śląsku przystąpiono najwcześniej, ponieważ już 1 września 1741 roku[10]. Po pewnym okresie przejściowym, gdy między innymi hrabstwo kłodzkie (jak wiemy, o innej pozycji początkowo niż pozostałe powiaty) wyróżniało się połączeniem funkcji landrata i komisarza skarbowego (*Steuerrat*) w jednej osobie[11], ostatecznie ustalił się podział Śląska na 10 inspekcji podatkowych, z czego trzy przypadały na departament głogowski, siedem zaś na wrocławski. Inspekcje te nie obejmowały wszystkich osiedli, posiadających prawa miejskie, tylko te z nich, które świadczyły daniny miejskie, tzn. akcyzę. Miasta pozostałe, z reguły najmniejsze, które obciążone były podatkami „wiejskimi", tzn. kontrybucją i tzw. *Nahrungssteuer*, nazywane zatem nieakcyzowymi (*unaccisbare Städte*), nie były włączone do inspekcji.

Zasięg i skład poszczególnych inspekcji podatkowych przedstawiał się następująco. Do pierwszej inspekcji departamentu głogowskiego należały miasta: Legnica, Prochowice, Złotoryja, Chojnów, Jawor, Jelenia Góra, Cieplice, Świerzawa, Kowary, Bolesławiec, Gryfów, Mirsk, Lwówek, Wleń, Nowogrodziec i Lubomierz. Do drugiej należały Głogów, Sława Śl., Polkowice, Kożuchów, Bytom nad Odrą, Nowa Sól, Nowe Miasteczko, Zielona Góra, Otyń, Świebodzin, Szprotawa, Przemków, Żagań, Przewóz oraz Nowogród Bobrzański. Trzecia wreszcie inspekcja, głogowska, obejmowała Górę, Chobienię, Czerninę, Wołów, Wińsko, Wąsosz, Ścinawę, Rudną, Lubin, Milicz, Żmigród, Prusice i Sułów. W departamencie kameralnym wrocławskim do pierwszej inspekcji podatkowej zaliczono Wrocław, Uraz, Środę Śl., Kąty, Psie Pole i Oławę. Do drugiej — Brzeg, Lewin, Strzelin, Niemczę, Złoty Stok, Srebrną Górę, Ziębice, Ząbkowice, Bardo Śląskie, Nysę, Paczków, Głuchołazy, Grodków, Otmuchów, Wiązów oraz Skorogoszcz. Trzecia wrocławska inspekcja podatkowa obejmowała Świdnicę, Świebodzice, Mieroszów, Boguszów, Wałbrzych, Sobótkę, Strzegom, Bolków, Kamienną Górę, Lubawkę, Chełmsko Śląskie, Dobromierz oraz Dzierżoniów. Do czwartej należały Namysłów, Oleśnica, Bierutów, Rychtal, Dobroszyce, Międzybórz, Trzebnica, Strupina, Kluczbork, Byczyna, Wołczyn, Syców oraz Twardogóra. Piąta inspekcja obejmowała miasta hrabstwa kłodzkiego: Kłodzko, Nową Rudę, Bystrzycę Kłodzką, Lądek, Międzylesie, Bolesławów, Lewin Kłodzki, Duszniki oraz Radków. Do szóstej zaliczono Niemodlin, Opole, Krapkowice, Strzelce Opolskie, Leśnicę, Koźle, Prudnik, Głogówek, Białą, Racibórz, Rybnik, Żory, Głubczyce, Baborów, Hulczyn i Kietrz. Wreszcie na ostatnią, siódmą, inspekcję podatkową depar-

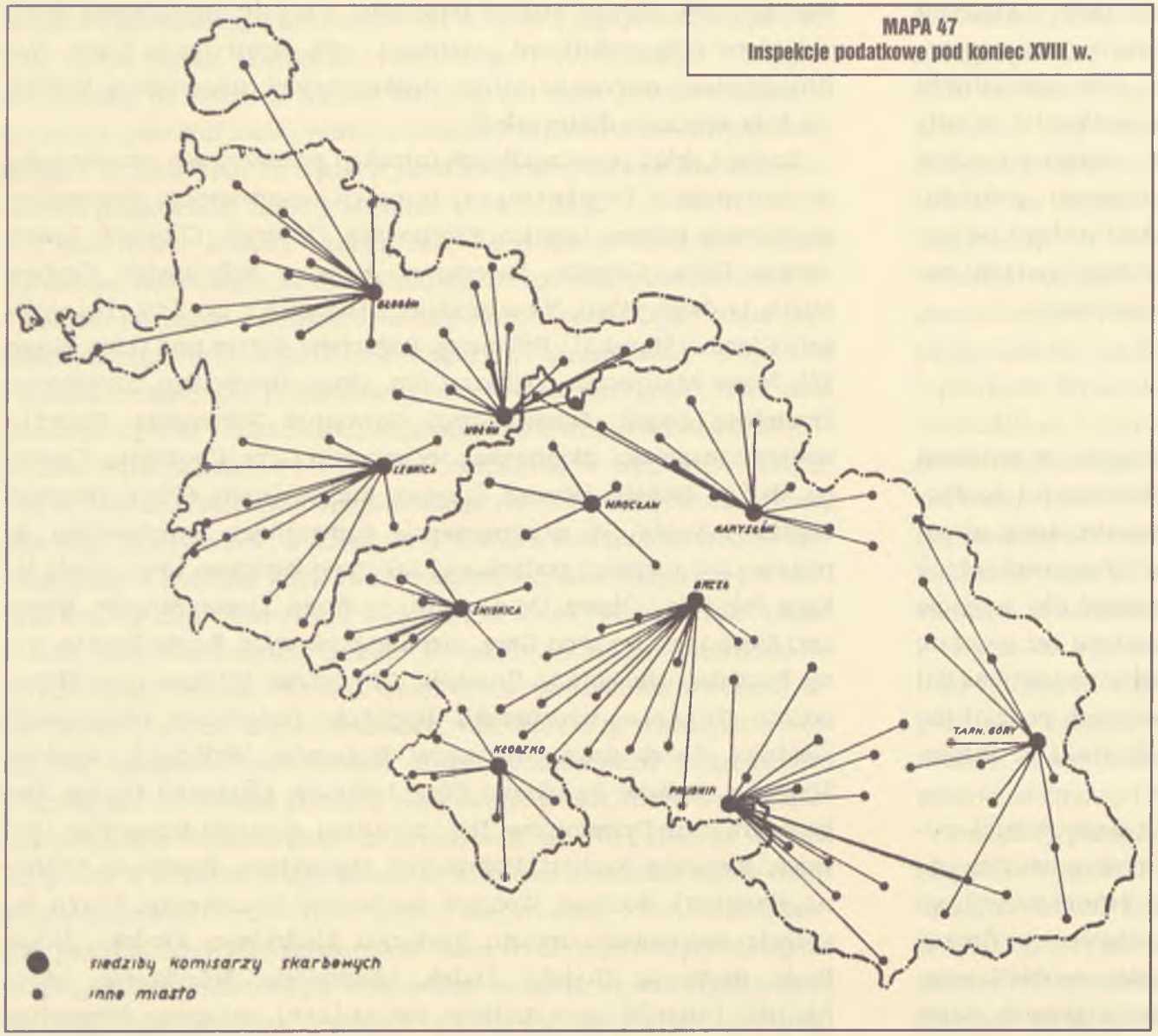

MAPA 47
Inspekcje podatkowe pod koniec XVIII w.

tamentu wrocławskiego składały się miasta Olesno, Gorzów Śląski, Lubliniec, Dobrodzień, Toszek, Gliwice, Pyskowice, Ujazd, Bytom, Tarnowskie Góry, Pszczyna, Mikołów oraz Wodzisław.

Po naniesieniu tych miejscowości na mapę widać, że podział na inspekcje podatkowe na ogół miał za swój punkt wyjścia granice powiatów, tym samym zaś pośrednio dawnych księstw, choć np. terytorium dawnego księstwa brzeskiego było rozbite na trzy inspekcje i połączone tam z terenami dawnych księstw wrocławskiego i oleśnickiego (mapa 47).

5. Kantony wojskowe

Fryderyk Wilhelm I, przeprowadzając reformę wojskową w swym państwie, wprowadził w 1753 r. specjalny system uzupełnień dla poszczególnych pułków. W tym celu kraj został podzielony na okręgi uzupełnień, zwane kantonami, z których określone pułki brały potrzebnych rekrutów. System kantonalny został na Śląsku wprowadzony reskryptem z 5 sierpnia 1742 r.[12] i regulaminem z 16 sierpnia 1743 r.[13], nie objął on jednak całego jego terytorium. Wyłączono bowiem z niego sześć podgórskich powiatów, tzn. całe księstwo jaworskie i świdnickie bez powiatu strzegomskiego (mapa 48).

Kantonalny system rekrutacji obejmował zarówno wsie, jak miasta. Jeden tylko Wrocław z przedmieściami był zeń wyjęty na podobnych zasadach jak powiaty podgórskie. W sumie utworzono na Śląsku 15 okręgów kanto-

nalnych (*Kantonbezirk*), w składzie trzech, rzadziej dwóch powiatów, każdy przeznaczając osobnemu pułkowi dla uzupełnień. Ponieważ pułk rozpadał się na 10 kompanii, zatem i każdy kanton był podzielony na tyle samo mniejszych „kompanijnych" okręgów. Kantony brały określenia od nazw (względnie nazwisk dowódców) pułków, które nie były trwałe i ulegały zmianom. Wyliczanie ich tutaj byłoby zatem zbyteczne. Przestrzenny zasięg okręgów kantonalnych przedstawiał się następująco. Okręg pierwszy stanowiły powiaty żagański, świebodziński i zielonogórski, drugi — głogowski, kożuchowski i górowski, trzeci — szprotawski, legnicki i lubiński, czwarty — wołowski, ścinawski i milicki, piąty — złotoryjski, strzegomski i średzki, szósty — wrocławski i namysłowski, siódmy — oleśnicki, trzebnicki i sycowski, ósmy — brzeski, oławski i kluczborski, dziewiąty — grodkowski i niemodliński, dziesiąty — kłodzki i ząbkowicki, jedenasty — ziębicki i strzeliński, dwunasty — nyski i niemczański, trzynasty — prudnicki, głubczycki i kozielski, czternasty — raciborski, bytomski, pszczyński i strzelecki, wreszcie do ostatniego, piętnastego okręgu kantonalnego należały powiaty toszecki, opolski, lubliniecki oraz oleski.

6. Okręgi sądowe

Z podziałem terytorium Śląska na departamenty kamer wojenno-dominialnych zharmonizowany był w pewnym stopniu podział na okręgi sądowe. Dotychczasowy nader skomplikowany ustrój sądowy został zastąpiony przez tzw. *Oberamts-Regierungen*, czyli rejencje[14], których kompetencyjny zasięg początkowo pokrywał się z terytorium danego departamentu kameralnego. Były zatem dwie: głogowska i wrocławska. W 1744 r. z okręgu rejencji wrocławskiej wydzielona została trzecia dla Górnego Śląska, z siedzibą najpierw w Opolu, następnie w Brzegu, położonym zresztą na terenie rejencji wrocławskiej. Rejencja górnośląska obejmowała terytoria dawnych księstw nyskiego, opolskiego, raciborskiego, części księstw karniowskiego i opawskiego przypadłe Prusom oraz oba wolne państwa stanowe, bytomskie i pszczyńskie. Innymi słowy, były to powiaty grodkowski, nyski, niemodliński, prudnicki, opolski, oleski, lubliniecki, strzelecki, kozielski, toszecki, bytomski, pszczyński, raciborski oraz głubczycki.

Rejencje były sądami drugiej instancji wobec sądów niższych w ich okręgach. Nie wobec wszystkich jednak, ponieważ w terytoriach,

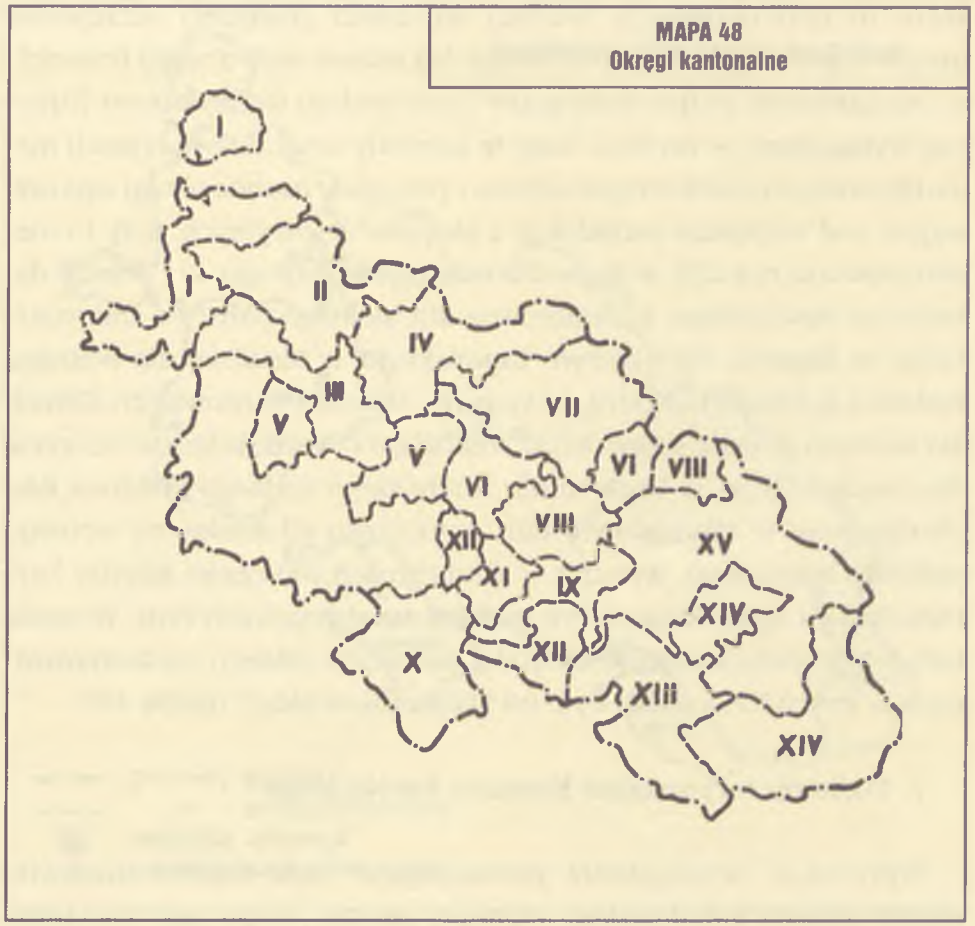

MAPA 48
Okręgi kantonalne

które utrzymały pozycję wielkiej własności feudalnej szczególnie uprzywilejowanej, zostały zachowane ich własne sądy drugiej instancji, w orzecznictwie podporządkowane bezpośrednio Najwyższemu Tajnemu Trybunałowi w Berlinie. Sądy te uzyskały teraz nazwę rejencji mediatyzowanych (*Mediatregierungen*) i posiadały osobne okręgi sądowe, wyjęte pod względem jurysdykcji z okręgów rejencyjnych. Były to mediatyzowana rejencja w Nysie dla księstwa biskupiego, w Oleśnicy dla księstwa oleśnickiego, w Żmigrodzie dla wolnego państwa żmigrodzkiego, w Żaganiu dla księstwa żagańskiego, w Siedlisku dla wolnego państwa Bytomia nad Odrą, w Sycowie, Miliczu i Tarnowskich Górach dla wolnych państw sycowskiego, milickiego i bytomskiego, w Pszczynie dla pszczyńskiego, w Goszczu dla tamtejszego wolnego państwa Reichenbachów, w Wodzisławiu dla tamtejszego od niedawna wolnego państwa stanowego, wreszcie w Głubczycach dla części księstw karniowskiego i opawskiego, które znalazły się w granicach Prus. W sumie takich uprzywilejowanych okręgów sądowych rejencji mediatyzowanych w końcu XVIII wieku było na Śląsku dwanaście[15] (mapa 49).

7. Podziały terytorialne Kościoła katolickiego[16]

Wprawdzie bezwzględnie przeważająca część Śląska stanowiła obszar diecezji wrocławskiej, niemniej jednak pewne jego niewielkie partie były pod względem kościelnym podporządkowane diecezjom sąsiednim. Była to część powiatu bytomskiego, pszczyńskiego i lublinieckiego na Górnym Śląsku należące do diecezji krakowskiej, księstwa opawskie i karniowskie, czyli w drugiej połowie XVIII wieku ich część przypadła Prusom w postaci powiatu głubczyckiego, należące do diecezji ołomunieckiej oraz hrabstwo (powiat) kłodzkie znajdujące się w granicach diecezji praskiej.

Administracyjny podział diecezji wrocławskiej był trójstopniowy: biskupstwo dzieliło się na archidiakonaty, te na archiprezbiteraty,

MAPA 49
Okręgi sądowe

które wreszcie składały się z poszczególnych parafii. Wyodrębnienie archidiakonatów w diecezji wrocławskiej nastąpiło jeszcze przed 1228 r. (wrocławski, głogowski i opolski). W drugiej połowie XIII wieku (1262) z części archidiakonatów wrocławskiego i głogowskiego wyodrębniony został czwarty, legnicki[17]. Podział ten w zasadniczych swych rysach utrzymał się i później (mapa 50). W drugiej połowie XVIII wieku, ok. 1781 r., podział tych archidiakonatów na archiprezbiteraty przedstawiał się tak, iż wrocławski liczył ich 30[18], opolski —

22[19], głogowski — 9[20], legnicki zaś zaledwie siedem[21]. W sumie czyniło to 68 archiprezbiteratów na Śląsku.

Administracyjny podział diecezji wrocławskiej kształtował się stopniowo przez kilka stuleci i w sposób zupełnie niezależny od podziałów terytorialnych o charakterze politycznym i administracyjnym. Nawet gdy idzie o archidiakonaty, nie można tu stwierdzić zbieżności. Wystarczy podać, że archidiakonat legnicki obejmował tylko pewną część ziem tego księstwa i większość dawnego księstwa jaworskiego. Górnośląski powiat prudnicki należał (częściowo) do archidiakonatu wrocławskiego, z drugiej strony w trwałym związku z księstwem brzeskim pozostająca Byczyna i Kluczbork wchodziły w skład archidiakonatu opolskiego. Przykładów takich można by przytoczyć znacznie więcej. Oczywiście, między dawnymi jednostkami podziału „małego" i archiprezbiteratami nie można już nawet mówić o rozbieżnościach. Są to po prostu zupełnie inne podziały.

8. Podziały terytorialne Kościoła ewangelickiego

Kościół ewangelicki w odróżnieniu do katolickiego, nie posiadając swego własnego całkowitego systemu organów, był w pełni podporządkowany władzy państwowej. Władzami kościelnymi w jego zakresie na Śląsku były Wyższe Konsystorze Ewangelickie, istniejące przy rejencjach wrocławskiej, głogowskiej i opolskiej. Prócz nich istniały jeszcze dwa konsystorze mediatyzowane dla księstwa oleśnickiego i miasta Wrocławia. Takie ukształtowanie władz tego Kościoła sugerowałoby, iż zasadnicze jego terytorialno-administracyjne podziały pokrywały się ze śląskimi okręgami rejencyjnymi (tzn. sądowymi) tego czasu. Tak jednak nie było. Według stanu z przełomu XVIII i XIX wieku do okręgu konsystorialnego głogowskiego nie weszły z departamentu tej samej nazwy[22] powiaty: lwówecko-bolesławiecki, jeleniogórski, jaworski i żmigrodzko-milicki. Znalazły się one

MAPA 50
Podziały terytorialne Kościoła katolickiego

w granicach wrocławskiego okręgu konsystorialnego. Pozostały tego ostatniego zasięg pokrywał się w zasadzie z terytorium wrocławskiego okręgu rejencyjnego. Nie obejmował on powiatów nyskiego i grodkowskiego, od 1744 r. wchodzących do górnośląskiego okręgu rejencyjnego, oraz terytorium księstwa oleśnickiego, tworzącego osobny mediatyzowany okręg konsystorialny. Tylko górnośląski okręg konsystorialny pokrywał się ściśle z terytorium tamtejszej rejencji (mapa 51).

MAPA 51
Podziały terytorialne Kościoła ewangelickiego

Wewnętrzna struktura okręgów konsystorialnych nie była jednolita, dzieliły się bowiem częściowo na superintendentury, częściowo na inspekcje, a jedne i drugie dzieliły się jeszcze na senioraty. I tak w okręgu głogowskim były dwie superintendentury, legnicka (z senioratami m. Legnica, Złotoryja, Chojnów, Mierczyce, Prochowice, Lubin i Ulesie) oraz wołowska (z senioratami Wołów, Wąsosz, Rudna, Ścinawa, Wińsko), a oprócz nich inspekcja głogowska z senioratami: głogowskim, górowskim, sławskim i dalkowskim oraz pięć inspekcji niepodzielonych na senioraty: kożuchowska, zielonogórska, żagańska, świebodzińska i szprotawska. Okręg wrocławski miał tylko jedną superintendenturę, brzeską, z senioratami: brzeskim, kluczborskim, niemczańskim, oławskim, byczyńskim i strzelińskim oraz siedem inspekcji: wrocławską (z senioratami namysłowskim, sycowskim i milickim), bolesławiecką, jaworską, jeleniogórską, kamiennogórską, lwówecką i świdnicką (ta z Ziębicami i Kłodzkiem). Księstwo oleśnickie, które, jak wspomniano, tworzyło własny okręg mediatyzowany, nie posiadało podziału na superintendentury ani inspekcje. Dzieliło się wprost na senioraty, których było 12 o bardzo różnej wielkości. Wreszcie okręg konsystorialny górnośląski posiadał wyłącznie inspekcje, mianowicie trzy: prudnicką, opolską i pszczyńską, które nie dzieliły się na senioraty. Przyłączony do Śląska po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej tzw. Nowy Śląsk został włączony do inspekcji pszczyńskiej. O tym, że terytorialna organizacja Kościoła ewangelickiego na Górnym Śląsku była tak słabo rozbudowana, zaledwie zarysowana, zdecydował fakt zamieszkiwania tego terytorium przez zwarte masy ludności katolickiej, przy minimalnym odsetku protestantów[23].

9. Związki terytorialnych podziałów fryderycjańskiego Śląska z podziałami okresów wcześniejszych

W dotychczasowych wywodach dotyczących podziałów terytorialnych na Śląsku pod władzą Prus w drugiej połowie XVIII wieku niejednokrotnie zwracaliśmy uwagę na genetyczne związki między dawnymi i obecnie wprowadzonymi podziałami. Stwierdzaliśmy przede wszystkim, że departamenty kameralne powstały przez pogrupowanie księstw, że powiaty fryderycjańskie były w dużej większości prostą kontynuacją dawnych „weichbildów" czy powiatów, instytucja okręgów, sądowych rejencji mediatyzowanych to też

nic innego jak przetrwałe (co prawda tylko w zakresie jurysdykcji) księstwa lenne z czasów habsburskich. Już to wszystko samo przez się dowodzi istnienia tu genetycznych związków. Prócz tego była jeszcze jedna i to stosunkowo późna płaszczyzna, w której został dla Śląska przyjęty system organizacji terytorialnej bezpośrednio nawiązujący do tego, który był poprzednio w austriackim jeszcze Śląsku. Idzie tu o specjalną instytucję kredytową dla szlachty, pod nazwą Śląskiego Ziemstwa (*Schlesische Landschaft*) wprowadzoną w 1770 roku. Ziemstwo to składało się bowiem z ośmiu „kolegiów księstw" (*Füntentums-Collegien*) powstałych przez pogrupowanie księstw w ich przestrzennym zasięgu sprzed 1740 roku[24]. Były to: 1) Ziemstwo Górnośląskie, obejmujące księstwa opolskie i raciborskie, państwa stanowe Bytom i Pszczynę oraz powiat głubczycki; 2) Ziemstwo departamentu wrocławskiego łączące w sobie księstwa wrocławskie, brzeskie, wolne państwo Żmigród, Syców i Goszcz; 3) Ziemstwo Biskupie, obejmujące księstwo nysko-grodkowskie wraz z innymi dobrami biskupa i kapituły; 4) Ziemstwo Księstwa Oleśnickiego (obejmujące też Milicz); 5) Ziemstwo Świdnicko-Jaworskie z tych dwóch księstw złożone podobnie jak 6) Księstwo Legnicko-Wołowskie; 7) Ziemstwo Głogowsko-Żagańskie oraz 8) Ziemstwo Ziębicko-Kłodzkie.

Na koniec trzeba jeszcze przypomnieć, że w korespondencji urzędowej i w publikacjach, w szczególności tzw. historyczno-statystycznych z drugiej połowy XVIII i pierwszych lat XIX wieku, podział Śląska na księstwa i wolne państwa stanowe nadal był w powszechnym użyciu. Zanikły w nich tylko dawne podziały „małe" (na „weichbildy" itp.), zastąpione w pełni przez fryderycjańskie powiaty.

VI. Wiek XIX

Chociaż nacjonalistyczna historiografia pruska pod niebiosy wynosiła zasługi i organizacyjne talenty Fryderyka II — nie ulega kwestii, że był on zaledwie kontynuatorem ojcowskiego dzieła. Co więcej, już też za jego panowania państwo zaczęło przejawiać pierwsze oznaki rozkładu, pod koniec zaś XVIII i w pierwszych latach XIX wieku było mu już bardzo daleko do dawnej świetności. Jaskrawym tego dowodem stały się druzgocące klęski poniesione w wojnie z Napoleonem w dwóch bitwach pod Jeną i Auerstadt, stoczonych w tym samym dniu, 14 października 1806 roku. W ten sposób Prusy Hohenzollernów, jeżeli nie miały ulec zupełnej zagładzie lub stać się wobec burżuazyjnej Francji tylko satelitarnym państwem bez znaczenia, musiały przeprowadzić u siebie najdalej idące reformy we wszystkich dziedzinach życia politycznego. Wielkie to dzieło zostało podjęte i zrealizowane i wiąże się z działalnością dwu wybitnych mężów stanu, najpierw Steina, następnie zaś Hardenberga. Reformy Steina i Hardenberga nie przekształciły dotychczasowego ustroju społecznego w nowy, kapitalistyczny. Państwo pruskie po reformach pozostało nadal feudalne i było absolutystycznie rządzone, niemniej jednak jego formy ustrojowe i organizacyjne zostały w dużej mierze przystosowane do stosunków, w których wyrażał się narastający coraz intensywniej układ kapitalistyczny. Reformy te i zmiany odbiły się między innymi również w systemie podziałów terytorialnych wszelkiego rodzaju.

W fryderycjańskich Prusach, tym samym więc również na Śląsku, cechą charakterystyczną była wielokrotność i równoległość podziałów, w zasadzie osobnych dla każdej dziedziny życia państwowego.

Najdobitniejszym tego wyrazem było oddzielenie administracji terenów wiejskich, ujętych w powiaty i podporządkowanych landratom, od administracji i nadzoru nad miastami, sprawowanych przez komisarzy w poszczególnych inspekcjach podatkowych. Odmienny podział wprowadzał system kantonalny, podobnie okręgi sądów wyższych nie pokrywały się w pełni z podziałem administracyjnym na departamenty. W wyniku wielkich pruskich reform we wszystkich tych stosunkach zaprowadzona została jednolitość.

Zmianę zasadniczą i w tym względzie najważniejszą pociągnęło za sobą wydanie ordynacji miejskiej z 19 XI 1808 r., która w pełni przywróciła samorząd miast, lecz w zakresie funkcji tzw. policyjno-administracyjnej nadała magistratom charakter organów państwowych. W rezultacie bezpośrednio potem zanikły urzędy komisarzy skarbowych i podział terytorium na podporządkowane im inspekcje podatkowe. Rozkazem gabinetowym z 30 marca 1809 r. miasta zostały włączone do odnośnych powiatów, nadzór zaś nad nimi przejęli tamtejsi landraci. W ten sposób ujednolicone zostały podziały „małe". Odtąd reprezentowały je jedynie powiaty. Nieco późniejszy (30 lipca 1812 r.) edykt o żandarmerii wprowadził tu jednak pewne odstępstwo, wyjmując z powiatów miasta największe. Na Śląsku dotyczyło to jedynie Wrocławia. Ustanowienie powszechnego obowiązku służby wojskowej (1814) i zmieniona organizacja sił zbrojnych (brygady, pułki, bataliony, kompanie) o stałych liczebnościach pociągnęły za sobą zmieniony podział terytoriów dla celów uzupełnień, w zasadzie odpowiadający ogólnemu podziałowi administracyjnemu, z równoczesną likwidacją dawnych fryderycjańskich kantonów. Również okręgi sądów wyższych, od 1808 r. zwanych już nie rejencjami, tylko Wyższymi Sądami Krajowymi (*Oberlandesgerichte*), oraz niższych zostały sprowadzone ściśle do granic podziału administracyjnego.

Ani Wiosna Ludów, ani późniejsza reakcja nie przyniosły Śląskowi żadnych istotnych zmian, gdy idzie o podziały terytorialne. Dopiero lata po powstaniu drugiej Rzeszy, konkretnie ordynacja powiatowa z 1875 r. wprowadziła podział terytorium na jednostki administracyjno-policyjne jeszcze mniejsze niż powiat, mianowicie na tzw. *Amtsbezirke*, czyli obwody policyjne. Ten system podziałów terytorialnych przetrwał bez większych zmian — tylko przy stopniowo rosnącej liczbie powiatów — do końca pierwszej wojny światowej.

1. Prowincja śląska

Śląsk już w drugiej połowie XVIII wieku stanowił jednostkę administracyjną wyższego rzędu pod nazwą prowincji i był podporządkowany osobnemu śląskiemu ministrowi. Przy pierwszej reformie administracyjnego ustroju z 16 XII 1808 r. ów rodzaj jednostki podziału został wprowadzony w całym państwie przez mechaniczne połączenie kilku departamentów pod władzą jednego nadprezydenta (*Oberpräsident*). Na Śląsku reforma ta nie spowodowała zmiany podziałów. Przepisy z 1808 r. zostały uchylone w dwa lata później (1810), niemniej jednak już w 1815 r. (rozporządzenie z 30 kwietnia) powrócono znów do tej koncepcji. Państwo pruskie zostało wówczas podzielone na dziesięć prowincji, z których jedną (piątą w kolejności) stanowił Śląsk. Przy tej sposobności zmieniony został też terytorialny zasięg tej prowincji, przez odłączenie od niej powiatu świebodzińskiego oraz włączenie do niej trzech powiatów Górnych Łużyc w 1825 r. zaś jeszcze jednego, wysuniętego najsilniej na zachód. Początkowo był przewidziany podział tej prowincji na cztery okręgi rejencyjne. Od 1820 r. ilość ich zredukowano do trzech (mapa 52).

2. Rejencje

W poprzednim okresie podstawową jednostką podziału administracyjnego w państwie pruskim był departament kamery wojenno-

dominialnej. Pierwsza ich reforma została przeprowadzona rozporządzeniem z 26 XII 1808 r., dotyczyła jednak wyłącznie organizacji ich władz i oddzielenia administracji od sądownictwa, na podziały terytorialne nie wpływając. Zmianie wówczas uległa jedynie nazwa władz, ponieważ kamery wojenno-dominialne przemianowano wówczas na rejencje (*Regierung*). W rezultacie zmianie też uległa nazwa odnośnej jednostki administracyjnej na departamenty rejencyjne (*Regierungsdepartements*). W dalszym też ciągu na Śląsku istniały one tylko dwa, wrocławski i głogowski. W 1809 r. siedziba tego ostatniego została przeniesiona do Legnicy, skąd też i zmiana jego nazwy na legnicki departament rejencyjny. Przebudowa podziałów terytorialnych została przeprowadzona dopiero w kilka lat później, rozporządzeniem z 30 kwietnia 1815 roku. Państwo pruskie w jego ówczesnym obszarze zostało podzielone na 10 prowincji i 25 okręgów rejencyjnych (*Regierungsbezirke*), tak bowiem przemianowano dotychczasowe rejencyjne departamenty. W prowincji śląskiej, którą powiększono o część Górnych Łużyc, utworzono cztery takie okręgi, o nazwach wziętych nie od siedziby ich władz, lecz od określeń geograficznych. Były to okręg rejencyjny środkowośląski z siedzibą władz we Wrocławiu, górski z siedzibą w Dzierżoniowie[1], dolnośląski z siedzibą w Legnicy i górnośląski — w Opolu. Geograficzne te nazwy szybko jednak wyszły z użycia i przyjęło się określać je od miast, w których władze okręgów miały swoje siedziby, jako rejencje wrocławską, dzierżoniowską, legnicką i opolską. Z tych rejencja legnicka obejmowała Śląsk północno-zachodni i 13 powiatów, mianowicie: zielonogórski, żagański, głogowski, kożuchowski, szprotawski, lwówecki, bolesławiecki, złotoryjski, legnicki, lubiński oraz część Górnych Łużyc przypadłą Prusom w postaci

trzech powiatów; lubawskiego, zgorzeleckiego i rozborskiego. Rejencja wrocławska stanowiła północną część Śląska Środkowego z 14 powiatami: górowskim, milickim, sycowskim, ścinawskim, wołowskim, trzebnickim, oleśnickim, namysłowskim, średzkim, wrocławskim, oławskim, brzeskim, strzelińskim i kluczborskim. Południową część Śląska środkowego tworzyła rejencja dzierżoniowska o 14 powiatach: niemczańskim, ziębickim, ząbkowickim, dzierżoniowskim, świdnickim, strzegomskim, bolkowskim, jeleniogórskim, jaworskim, wałbrzyskim, kamiennogórskim, świerzawskim, kłodzkim i bystrzyckim.

Wreszcie w przybliżeniu Górny Śląsk obejmowała rejencja opolska, podzielona na 14 powiatów, mianowicie: oleski, opolski, strzelecki, lubliniecki, toszecki, bytomski, pszczyński, raciborski, kozielski, głubczycki, prudnicki, niemodliński, nyski i grodkowski. W sumie Śląsk obejmował 55 powiatów.

Podział prowincji śląskiej na okręgi rejencyjne uległ uproszczeniu w 1820 r., gdy zlikwidowano rejencję dzierżoniowską, dzieląc jej terytorium między rejencje wrocławską i legnicką. Wrocławskiej przypadły wówczas powiaty niemczański, ziębicki, ząbkowicki, dzierżoniowski, świdnicki, strzegomski i kłodzki, rejencji legnickiej zaś zaledwie trzy: bolkowski, jeleniogórski i jaworski. Równocześnie powiat kluczborski z rejencji wrocławskiej został wyłączony i zaliczony do opolskiej. W parę lat później (1825) obszar rejencji legnickiej ponownie się powiększył, wraz z nim też obszar całej prowincji śląskiej, mianowicie przez włączenie do niej górnołużyckiego powiatu Wojerecy, wydłużonym cyplem sięgającego ku zachodowi. Rejencje śląskie w tych swoich granicach utrzymały się niemal przez stulecie, aż do końca pierwszej wojny światowej. Nawet jednak po plebiscycie na Górnym Śląsku i decyzji Konferencji Ambasadorów (1921) wewnętrzne jego granice nie uległy zmianie, tylko zmniejszył się obszar rejencji opolskiej o terytoria przypadłe Odrodzonej Rzeczypospolitej.

Granice śląskich rejencji ustalone w 1820 względnie 1825 r. wykazują mało związków z poprzednimi podziałami na departamenty i — wcześniej jeszcze — na księstwa. W rejencji opolskiej znalazły się bowiem pewne tereny bezspornie dolno- (względnie środkowo-) śląskie, tzn. Kluczbork na północy i Nysa z Grodkowem na południu. Granica między rejencjami wrocławską i legnicką z kolei przecięła dawne księstwo świdnicko-jaworskie, na północy zaś objęła (od strony Wrocławia) znaczne terytoria, ongiś do departamentu głogowskiego zaliczane (Ścinawa, Wołów, Żmigród, Milicz), tutaj co prawda już z poważniejszym historycznym uzasadnieniem. Granica między departamentem wrocławskim i głogowskim biegła poprzednio z północnego wschodu na południowy zachód, obecnie przybrała kierunek niemal południkowy.

3. Powiaty

Podział okręgów rejencyjnych na powiaty, przewidziany rozporządzeniem z 30 kwietnia 1815 r., był w pewnym sensie kontynuacją zmian sprzed połowy wieku. Przeprowadzone bowiem zostało dalsze uproszczenie ich granic, przede wszystkim zaś zlikwidowano enklawy, których nie usunęła reforma fryderycjańska. Istotniejsze niż zmiana granic było wydzielenie nowych powiatów. Przy sposobności podziału Górnych Łużyc na powiaty (Zgorzelec, Lubań, Rozbork) dotychczasowy obszerny powiat lwówecko-bolesławiecki rozbity został na dwa: lwówecki z odłączeniem części jego ziem do zgorzeleckiego i bolesławiecki, tym razem z włączeniem doń pewnych terytoriów na zachód od Kwisy. Tendencja do stopniowego przekształcania podziałów powiatowych i przebiegu granic zgodnie z wymaganiami sprawnej administracji utrzymała się jeszcze przez kilka następnych lat (do 1821 r.). Najistotniejsze zmiany wówczas wprowadzone polegały na wydzielaniu nowych powiatów. Z północnej części rozległego

powiatu jeleniogórskiego utworzony został powiat świerzawski, dotychczasowy bolkowski (w terminologii fryderycjańskiej kamiennogórsko-bolkowski) podzielony został na bolkowski i kamiennogórski, ze świdnickiego wyłączono nowy powiat — wałbrzyski, hrabstwo kłodzkie, dotychczas stanowiące jeden powiat, podzielono na dwa powiaty — kłodzki i bystrzycki. Wreszcie z części dawnych powiatów raciborskiego, pszczyńskiego i toszeckiego powstał nowy powiat rybnicki. Wiele też w tym czasie było przesunięć samych granic, żeby wymienić tylko poważne powiększenie (ku południowi i wschodowi) powiatu górowskiego, wchłonięcie przez powiat raciborski całej wschodniej części dawnego powiatu głubczyckiego, przez kozielski całego dawnego „circulus Slavienciciensis", wchodzącego ongiś w skład powiatu toszeckiego itp. W ten sposób rejencja legnicka od 1825 r. liczyła 19 powiatów, wrocławska — 22, opolska zaś 16 powiatów, co w sumie dla Śląska dawało 57.

Wyodrębnianie nowych powiatów w czasach późniejszych było zjawiskiem znacznie rzadszym. Mianowicie dopiero w 1854 r. z powiatu kłodzkiego wydzielono (w jego północno-zachodniej części) powiat noworudzki, w 1873 r. zaś dawny powiat bytomski na Górnym Śląsku podzielono na cztery: tarnogórski, bytomski, zabrski i katowicki. Tym samym ogólna ilość powiatów na Śląsku wzrosła do 61.

Nowym zjawiskiem w podziale powiatowym stały się w XIX wieku miasta wydzielone, czyli powiaty miejskie. W 1875 r. były takie na Śląsku trzy: Wrocław, Legnica i Zgorzelec. Następnie ilość ich silnie się zwiększyła, szczególnie w górnośląskim okręgu przemysłowym.

4. Obwody policyjne (*Amtsbezirke*)

W czasie Wiosny Ludów w Prusach zostało zniesione patrymonialne sądownictwo i władza policyjno-administracyjna wielkich właścicieli, co między innymi znalazło wyraz w ordynacji gminnej z 11 marca 1850 roku. Wnet potem jednak, w okresie reakcji, przepisy te zostały uchylone i (m.in. na Śląsku) przywrócono w 1853 r. policyjną władzę wielkich właścicieli ziemskich na terenie tzw. obszarów dworskich. Stan ten utrzymał się do wydania nowej ordynacji powiatowej z 13 XII 1872 r., w której patrymonialna władza policyjna ostatecznie została zlikwidowana. W zaistniałej sytuacji należało powołać lokalne państwowe organy policyjne, które by kompetencją swoją obejmowały zarówno gminy wiejskie, jak i tzw. obszary dworskie. Ponieważ te nawet razem wzięte często były zbyt małe, utworzono nowe obwody policyjne (*Amtsbezirke*), łącząc częstokroć po kilka gmin i dworskich obszarów. W ostatnich latach XIX wieku obwodów takich było w prowincji śląskiej 1571, z czego na rejencję wrocławską przypadało 646, na legnicką 423, na opolską zaś 502.

5. Podziały terytorialne Kościoła katolickiego

W pierwszej ćwierci XIX stulecia uległy zmianie granice diecezji wrocławskiej. Już bowiem w 1811 r. biskup krakowski pod naciskiem Prus zgodził się na odłączenie od diecezji krakowskiej dekanatów[2] bytomskiego i pszczyńskiego, które faktycznie zostały wówczas podporządkowane biskupom wrocławskim. Stan ten znalazł swe formalne potwierdzenie w bulli papieskiej *De salute animarum* z 1821 r., w której też biskupstwo wrocławskie zostało wyłączone z metropolii gnieźnieńskiej i bezpośrednio podporządkowane papieżowi. Powiaty głubczycki i częściowo raciborski (archiprezb. Katscher) pozostały w granicach diecezji ołomunieckiej, Kłodzko w praskiej. Z terytoriów austriackich do diecezji wrocławskiej wchodziła jeszcze część dawnego księstwa nyskiego, w połowie XVIII wieku niewłączona do Prus, oraz księstwo cieszyńskie. W początkach XIX wieku uległ też zmianie administracyjny podział diecezji przez zanik archidiakonatów na rzecz tzw. komisariatów. Komisariaty biskupie, głównie jako okręgi jurysdykcyjne, wy-

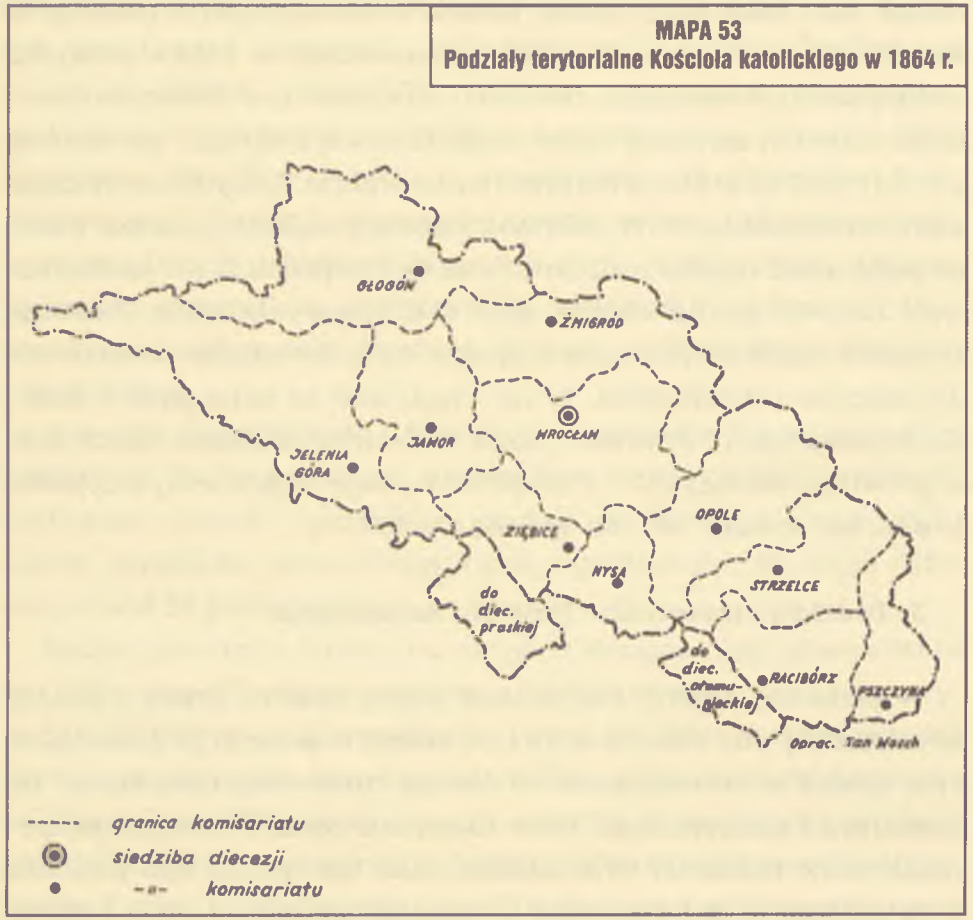

MAPA 53
Podziały terytorialne Kościoła katolickiego w 1864 r.

kształciły się jeszcze w XVI stuleciu — istniejąc obok archidiakonatów — i przejawiały stopniowy wzrost znaczenia. W połowie XVII wieku liczono ich na Śląsku trzy (Głogów, Opole i Nysa), w sto lat później było ich już dziesięć. Równocześnie archidiakonaty traciły na znaczeniu. Gdy w związku z sekularyzacją majątków kościelnych (1810), zlikwidowane zostały kapituły głogowska, legnicka i opolska[3], w biskupiej wrocławskiej zaś nie powołano już archidiakona, dawniejszy podział terytorium diecezji na archidiakonaty zanikł w zupełności, na jego miejsce wszedł zaś podział terytorium na komisariaty (mapa 53). Było ich w sumie jedenaście: wrocławski (o dziewięciu archiprezbiteratach), głogowski (o jedenastu archiprezbiteratach), jeleniogórski (o siedmiu), jaworski (o czterech), ziębicki (z pięcioma), nyski (z siedmioma), opolski (z ośmioma), pszczyński (z czterema), strzelecki (z siedmioma), raciborski i żmigrodzki (każdy z nich z ośmioma archiprezbiteratami). W sumie na całym Śląsku daje to 78 archiprezbiteratów.

6. Podziały terytorialne Kościoła ewangelickiego

Po unii Kościoła luterańskiego z augsbursko-reformowanym dokonanej w 1817 r. powstały Kościół ewangelicki posiadał jednolitą organizację terytorialną, odpowiadającą administracyjnemu podziałowi państwa. Struktura Kościoła ewangelickiego na Śląsku była trójstopniowa w postaci prowincji, dzielonych z kolei na powiaty kościelne i parafie. Cały Śląsk był teraz podporządkowany jednemu prowincjonalnemu konsystorzowi ewangelickiemu we Wrocławiu (mapa 54). Tym samym odpadły obecnie dawniejsze konsystorze przy rejencjach (w rozumieniu sądów wyższych) i konsystorze mediatyzowane. Podział na jednostki mniejsze mieścił się w przybliżeniu w granicach rejencji. Zmieniała się ilość i przemienne były ich nazwy, określano je bowiem jako diecezje, powiaty kościelne, względnie związki synodalne. Dla jasności obrazu przyjmiemy tu nazwę powiatów kościelnych, tym bardziej że w wydawnictwach urzędowych (np. *Handbuch der Provinz Schlesien*) stosowano je, wewnętrzny podział tych powiatów nazywając diecezjami. W 1864 r. w okręgu rejencyjnym wrocławskim prócz Wrocławia były następujące powiaty kościelne: brzeski, kłodzko-ziębicki, milicko-żmigrodzki, namysłowsko-sycowski, średzki, niemczańsko-ząbkowicki, oleśnicki, oławski, świdnicko-dzierżoniowski, ścinawski (z dwiema diecezjami), strzeliński, strzegomsko-wałbrzyski, trzebnicki oraz wołowski. W okręgu rejencyjnym legnickim wydzielono powiaty

MAPA 54
Podziały terytorialne Kościoła ewangelickiego w 1864 r.

kościelne: bolkowski, bolesławiecki (z dwiema diecezjami), kożuchowski, głogowski, zgorzelecki (o trzech diecezjach), złotoryjski, zielonogórski, chojnowski, jeleniogórski, wojerecki, jaworski, kamiennogórski, lubański (dwie diecezje), legnicki, lwówecki (dwie diecezje), lubiński (dwie diecezje), prochowicki, rozborski (dwie diecezje), żagański, świerzawski i szprotawski. W rejencji opolskiej, w przeważającej mierze katolickiej, było tylko pięć powiatów kościelnych: kluczborski, nyski, opolski, pszczyński i raciborski.

VII. Wiek XX

Klęska państw centralnych w pierwszej wojnie światowej przyniosła zasadnicze zmiany na politycznej mapie Europy. Powstanie wówczas Odrodzonego Państwa Polskiego wpłynęło w sposób istotny na przebieg granic i podziałów na Śląsku. Przejęcie w wyniku plebiscytu części Górnego Śląska przez Rzeczpospolitą dało tutaj podział zasadniczy, między dwa państwa. Powoduje to konieczność omówienia obu tych części z osobna.

1. Traktat wersalski i plebiscyt

Traktat pokojowy zawarty 28 czerwca 1919 r. wprowadził pierwsze zmiany w granicach administracyjnych Śląska. Polsce przypadły wówczas drobne skrawki powiatu górowskiego, większość sycowskiego powiatu oraz skrawek namysłowskiego. Równocześnie Czechosłowacji przypadła południowa część powiatu raciborskiego, mianowicie tzw. okręg hulczyński. Sporny między Polską i Niemcami pozostał teren Górnego Śląska, między Polską i Czechosłowacją zaś Śląsk Cieszyński. W traktacie pokojowym (art. 88) postanowiono, że o państwowej przynależności Górnego Śląska ma zdecydować plebiscyt. Podział Śląska Cieszyńskiego miał być dokonany w wyniku układu arbitrażowego między obu państwami.

Górnośląski obszar plebiscytowy objął całą niemal rejencję opolską bez powiatów grodkowskiego, nyskiego i niemodlińskiego oraz zachodniej części prudnickiego, prócz tego zaś wschodni pas powiatu namysłowskiego z rejencji wrocławskiej. Po plebiscycie przeprowadzonym 20 marca 1921 r. miał być przyznany Polsce jedynie powiat pszczyński i rybnicki wraz z wschodnimi częściami powiatów oleskiego, lublinieckiego, tarnogórskiego i katowickiego (projekt angielsko-włoski z 29 kwietnia t.r.), jednak w wyniku trzeciego powstania śląskiego teren ten został zwiększony. Decyzją Konferencji Ambasadorów z 20 X 1921 r. Rzeczypospolitej przypadła większość powiatu lublinieckiego i tarnogórskiego, cały katowicki, część bytomskiego, pszczyńskiego, rybnicki (z wyjątkiem części najbardziej na północny zachód wysuniętej), wschodnia część raciborskiego aż po Odrę, skrawki zabrskiego i gliwickiego oraz miejski powiat królewskohucki (mapa 55).

Arbitraż w sprawie Śląska Cieszyńskiego miał miejsce na konferencji w Spa (10 lipca 1920 r.) i potwierdzony został przez Konferencję Ambasadorów (28 lipca 1920). Na jego podstawie granica przebiegała tam wzdłuż Olzy, nie obejmując jednak ze strony Polski Frysztatu z okolicą. Część Górnego Śląska pozostałą przy Niemczech przyjęło się odtąd nazywać w literaturze i korespondencji urzędowej niemieckiej Górnym Śląskiem Zachodnim (*Westoberschlesien*) lub Górnym Śląskiem Niemieckim (*Deutschoberschlesien*), w odróżnieniu od Wschodniego (względnie Polskiego) Górnego Śląska. Dla tej części w piśmiennictwie polskim używano niejednokrotnie miana Śląska Wojewódzkiego, rozumiejąc jednak przez to całe województwo śląskie.

2. Podziały administracyjne Śląska w Republice Weimarskiej i w Trzeciej Rzeszy

Republika Weimarska była państwem związkowym, dzielącym się na kraje. Jednym z nich były Prusy, terytorium swym bezwzględnie dominujące, które dzieliły się administracyjnie na prowincje, okręgi rejencyjne i powiaty. W 1919 r. nastąpiły w tych podziałach pewne zmiany, które odzwierciedliły się również na Śląsku. Mianowicie jedną poprzednio prowincję śląską podzielono wówczas na dwie, nie zmieniając jednak dotychczasowej liczby rejencji. Powstała w ten sposób osobna prowincja dolnośląska z siedzibą władz we Wrocławiu, o dwóch rejencjach: wrocławskiej i legnickiej. Drugą prowincję, górnośląską, z siedzibą władz w Opolu, stanowiła tylko rejencja opolska (od 1921 r. o zmniejszonym terytorium), tak że obydwie te jednostki podziału administracyjnego różnego rzędu w praktyce pokrywały się granicami. Istnieniu na Śląsku dwóch prowincji położył kres rok 1938, kiedy znów je połączono, przywracając w ogólnych zarysach stan poprzedni.

Podział Górnego Śląska w wyniku decyzji Konferencji Ambasadorów pociągnął za sobą zmiany granic powiatowych. Ich wyrazem były tzw. powiaty szczątkowe (*Restkreise*) lubliniecki, rybnicki i tarnogórski. Pierwszy z nich przybrał następnie nazwę dobrodzieńskiego, pozostałe zostały włączone do sąsiednich powiatów.

Decyzja Konferencji Ambasadorów wywołała również określone zmiany w terytorialnej organizacji wrocławskiego arcybiskupstwa. Dla terenów diecezji przyłączonych do Rzeczypospolitej w dniu 22 X 1921 r. biskup utworzył specjalną delegaturę biskupią. Istniała ona do utworzenia diecezji katowickiej w 1925 roku.

3. Podział administracyjny ziem śląskich w Drugiej Rzeczypospolitej

Z ziem uzyskanych na Górnym Śląsku na mocy decyzji Konferencji Ambasadorów i na Śląsku Cieszyńskim w wyniku arbitrażu w Spa utworzona została w Rzeczypospolitej osobna jednostka administracyjna pod nazwą województwa śląskiego. Województwo to zostało

podzielone na dziewięć powiatów wiejskich, idąc od północy: lubliniecki, tarnogórski, świętochłowicki, królewskohucki, katowicki, pszczyński, rybnicki, bielski oraz cieszyński. Posiadało prócz tego dwa miasta wydzielone w skali powiatu: Katowice i Bielsko. Obszar województwa został powiększony w 1938 r. o tzw. Zaolzie w postaci dwóch powiatów czechosłowackich : frysztackiego i cieszyńskiego. Wskutek tej aneksji, gwałcącej prawo międzynarodowe, cały Śląsk Cieszyński znalazł się w granicach państwa polskiego.

Osobna organizacja Kościoła katolickiego dla śląskiego województwa uzyskała podstawy prawne w bulli z 29 czerwca 1925 r. (*Vixdum Poloniae unitas*), która utworzyła diecezję katowicką. W jej skład weszły w całości dotychczasowe archiprezbi-

MAPA 55
Śląsk po pierwszej wojnie światowej

teraty królewskohucki, wodzisławski, mysłowicki, mikołowski, pszczyński, żorski, tarnogórski (z małym wyjątkiem) oraz części archiprezbiteratów bytomskiego, dubieńskiego, zabrskiego, lublinieckiego i pogrzebińskiego.

4. Śląsk w latach drugiej wojny światowej

Hitlerowska agresja na Polskę i klęska wrześniowa rozszerzyły władzę Trzeciej Rzeszy daleko na wschód. Część ziem Rzeczypospolitej została włączona do Śląska, co spowodowało kolejne zmiany jego administracyjnych granic i wewnętrznych podziałów. Poważnie zwiększył się w ten sposób obszar administracyjnego Śląska, mianowicie na północy o powiat wschowski, na wschodzie zaś o całe województwo śląskie oraz o powiaty żywiecki, bielski, część wadowickiego, chrzanowski, część olkuskiego, będziński, część czę-

stochowskiego jako powiat zawierciański i blachowniański. Powiat wschowski jeszcze w 1938 r. został włączony do prowincji dolnośląskiej.

Ustawą z 20 XII 1940 r. od kwietnia 1941 r. wprowadzony został nowy podział administracyjny Śląska. Przywrócono wówczas rozbicie tego terytorium na dwie prowincje: dolnośląską z siedzibą we Wrocławiu, o dwóch rejencjach, wrocławskiej i legnickiej, oraz prowincję górnośląską z siedzibą władz w Katowicach. Ta ostatnia prowincja składała się też z dwóch rejencji. Z tych opolska była uszczuplona o powiaty: gliwicki, zabrski i bytomski, lecz powiększona o skrawek powiatu raciborskiego, ongiś odstąpionego Polsce, o odtworzony w granicach sprzed pierwszej wojny światowej powiat lubliniecki[1] oraz o oba zagarnięte małopolskie powiaty: zawierciański i blachowniański. Drugą rejencję tej prowincji stanowiła rejencja katowicka. Obejmowała ona województwo śląskie (wraz z Zaolziem), lecz bez powiatu lublinieckiego, prócz tego zaś małopolskie powiaty żywiecki, bielski, zachodnią część wadowickiego (z Wadowicami), chrzanowski, część olkuskiego i będziński. Od 1 kwietnia 1941 r. wprowadzono w tej rejencji zmianę podziału na powiaty (mapa 56).

5. Śląsk w Polsce Ludowej

Zakończenie drugiej wojny światowej przywróciło Rzeczypospolitej cały niemal historyczny Śląsk wraz z częścią Górnych Łużyc. Niemniej jednak jego granice administracyjne wprowadzone w Polsce Ludowej odbiegały nieco od historycznych. I tak włączono doń część Górnych Łużyc, mianowicie Zgorzelec, Lubań i Żary, a także na wschodzie dwa powiaty ongiś województwa kieleckiego: będziński i zawierciański. Z drugiej strony bezspornie śląski powiat zielonogórski a także świebodzińska enklawa i powiat krośnieński zostały wcielone do województwa poznańskiego (mapa 57). Poza granicami Rzeczypospolitej z dawnego historycznego Śląska pozostała zaolziańska część księstwa cieszyńskiego oraz na południe od Opawy i Opawicy położone części księstw opawskiego i karniowskiego, a także południowy skrawek dawnego księstwa biskupiego, na południe od granicy ustalonej jeszcze w pokoju wrocławskim 1741 r. W ten sposób granica południowa Śląska odpowiadała obecnie mniej więcej jego zasięgowi z okresu międzywojennego. Na północnym zachodzie Krosno i Świebodzin już od dawna nie znajdowały się w administracyjnych granicach tej prowincji, tylko powiat zielonogórski obecnie został odłączony. Zasięg wschodni pokrywał się z granicą dawnego województwa śląskiego Drugiej Rzeczypospolitej, z tym że pozostawiono przy nim dwa małopolskie powiaty będziński i zawierciański, w czasie okupacji hitlerowskiej włączone do rejencji katowickiej i opolskiej. Pozostałe natomiast małopolskie nabytki tych rejencji (powiaty blachowniański, olkuski, chrzanowski, bielski, wadowicki i żywiecki) znalazły się z powrotem w województwach Małopolski. Podobnie też na północy włączony w 1938 r. do Śląska powiat wschowski, od XIV wieku pozostający w związku z Wielkopolską, powrócił teraz do województwa poznańskiego.

Wewnętrzny podział tego terytorium został tymczasowo ustalony rozporządzeniem Rady Ministrów z 29 maja 1946 roku. Wyróżniło ono tutaj dwie jednostki podziału wielkiego, tzn. województwo wrocławskie i śląskie[2]. Granica między nimi biegła zachodnimi krańcami powiatów kluczborskiego, opolskiego, niemodlińskiego, grodkowskiego i nyskiego, pokrywała się więc z dawną granicą między rejencjami opolską i wrocławską. W tym samym zasięgu województwo wrocławskie obejmowało 38, śląskie zaś 35 powiatów, stanowiąc po poznańskim dwa największe województwa w państwie. Województwo wrocławskie stanowiły wówczas powiaty bolesławiecki, brzeski, bystrzycki, dzierżoniowski, głogowski, górowski, jaworski, jeleniogórski, kamiennogórski, kłodzki, kożuchowski, legnicki, lubański, lubiński, lwówecki,

MAPA 57
Śląsk w 1946 r.

milicki, namysłowski, oleśnicki, oławski, strzeliński, szprotawski, sycowski, średzki, świdnicki, trzebnicki, wałbrzyski, wrocławski, wołowski, ząbkowicki, zgorzelecki, złotoryjski, żagański oraz żarski. W skład województwa śląskiego weszły powiaty będziński, bielski, bytomski, cieszyński, dobrodzieński, gliwicki, głubczycki, grodkowski, katowicki, kluczborski, kozielski, lubliniecki, niemodliński, nyski, oleski, opolski, prudnicki, pszczyński, raciborski, rybnicki, strzelecki, tarnogórski i zawierciański, ten w granicach innych niż za czasów okupacji.

Nowy podział administracyjny Śląska na jednostki wielkie nastąpił w 1950 r., gdy na jego terytorium wytyczono trzy województwa, część zaś obszaru włączono do nowo powstałego województwa zielonogórskiego, w przeważającej mierze obejmującego dawną ziemię lubuską. Województwo to utworzono z powiatów województwa poznańskiego i wrocławskiego, przy czym z ziem historycznie śląskich (lecz ostatnio pozostających w granicach województwa poznańskiego) znalazły się tam powiaty świebodziński, krośnieński i zielonogórski, zaś z obszaru dotychczasowego woje-

województwa wrocławskiego dolnośląskie powiaty żagański, kożuchowski, szprotawski, łużycki, żarski i głogowski. Województwo wrocławskie w obecnych swoich granicach zostało okrojone również na wschodzie o dwa bezspornie dolnośląskie powiaty: brzeski i namysłowski. Od wrocławskiego ku wschodowi znajdują się według tego podziału jeszcze dwa województwa, o nowych nazwach, mianowicie opolskie i katowickie. Fakt ten występuje jeszcze wyraźniej, gdy uwzględnimy późniejsze powiększenie województwa katowickiego na północy o trzy powiaty: myszkowski, kłobucki i częstochowski, przez co administracyjna granica tego śląskiego województwa oparła się aż o dolny bieg Liswarty. W ten sposób zerwano zasadniczo z granicami podziałów wielkich wytworzonych na Śląsku sukcesywnie w XVIII i XIX wieku.

Po drugiej wojnie światowej zaistniały również zmiany

w podziale na powiaty. Przestały istnieć powiaty zabrski i dawny świętochłowicki. Istniejący przez pierwszych kilka lat powiat dobrodzieński (administrowany zresztą łącznie z lublinieckim), został z nim połączony, w województwie katowickim wydzielono z powiatu rybnickiego powiat wodzisławski, z pszczyńskiego zaś tyski, w województwie opolskim utworzono nowy powiat krapkowicki, we wrocławskim oddzielono ponownie powiat noworudzki od kłodzkiego. Wreszcie w województwie zielonogórskim powiat kożuchowski został przemianowany na nowosolski, babimojski zaś na sulechowski. Po tych zmianach województwo wrocławskie obejmowało (stan z 1964 r.) następujących 27 „wiejskich" powiatów: bolesławiecki, bystrzycki, dzierżoniowski, górowski, jaworski, jeleniogórski, kamiennogórski, kłodzki, legnicki, lubański, lubiński, lwówecki, milicki, noworudzki, oleśnicki, oławski, strzeliński, sycowski, średzki, świdnicki, trzebnicki, wałbrzyski, wołowski, wrocławski, ząbkowicki, zgorzelecki i złotoryjski, prócz tego 4 miasta wydzielone na szczeblu powiatu: Jelenia Góra, Legnica, Świdnica i Wałbrzych (mapa 58). Sam Wrocław był wydzielony jako województwo (od 1957). Województwo opolskie (stan z 1964 r.) liczy 14 powiatów: brzeski, głubczycki, grodkowski, kluczborski, kozielski, krapkowicki, namysłowski, niemodliński, nyski, oleski, opolski, prudnicki, raciborski, strzelecki oraz też 4 miasta wydzielone: Opole, Brzeg, Nysę i Racibórz. Wreszcie województwo katowickie (stan z 1963 r.) skupia w sobie 14 powiatów, a to będziński, bielsko-bialski, cieszyński, częstochowski, gliwicki, kłobucki, lubliniecki, myszkowski, pszczyński, rybnicki, tarnogórski, tyski, wodzisławski i zawierciański, natomiast następne 19 miast otrzymały status powiatu: Katowice, Będzin, Bielsko-Biała, Bytom, Chorzów, Cieszyn, Czeladź, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Mysłowice, Ruda Śl., Rybnik, Siemianowice Śl., Sosnowiec, Świętochłowice, Tychy, Zabrze i Zawiercie.

*

Dalsze zmiany w podziałach administracyjnych historycznego Śląska nastąpiły na mocy ustawy z 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych. Na jej podstawie na interesującym nas obszarze wytyczono siedem województw, licząc od wschodu: katowickie, opolskie, wrocławskie, legnickie, jeleniogórskie, wałbrzyskie oraz zielonogórskie (mapa 59).

6. Śląsk historyczny w Trzeciej Rzeczypospolitej

Mimo iż niniejsze opracowanie nie obejmuje współczesności, tylko dla dopełnienia obrazu przytoczymy tu jeszcze ostatnie przekształcenia administracyjnych podziałów interesującego nas obszaru, wprowadzone już w Trzeciej Rzeczypospolitej mocą ustawy z 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa. Mianowicie z dniem 1 stycznia 1999 r. na obszarze tym wydzielono już tylko cztery województwa, licząc podobnie od wschodu: śląskie (z siedzibą w Katowicach), opolskie (z siedzibą w Opolu), dolnośląskie (z siedzibą we Wrocławiu) oraz lubuskie (z siedzibą w Zielonej Górze – mapa 60).

Tak więc dopiero ostatnio w szerszej mierze w oficjalnym nazewnictwie pojawiło się znów historyczne miano Śląska.

Przypisy

I. Granice. Miejsce w wyższych strukturach politycznych

[1] J. Partsch, *Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk*, T. I–II, Breslau 1896–1911.

[2] J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1967, s. 256 i nast.

[3] T. Bartkowski, *Wielkopolska*, Warszawa 1970.

[4] W. Walczak, *Sudety*, Warszawa 1968; tenże, *Obszar Przedsudecki*, Warszawa 1970.

[5] Obie wymienione prace W. Walczaka dotyczą tylko Dolnego Śląska. Wiadomość o sposobie, w jaki ujmuje zasięg całego Śląska, zawdzięczam bezpośredniej informacji Autora.

[6] W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzme podstawy Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do r. 1400*, wyd. PAU, t. I, Kraków 1933, s. 1–71.

[7] VI, 57 oraz VIII, 59.

[8] Nosi ona u Galla Anonima nazwę wrocławskiej.

[9] Semkowicz jednak przekonująco dowodzi, że dawniejsze ogólne pojęcie Śląska utrzymało się jeszcze nadal, choć wyjątkowo.

[10] Podkreśla to Semkowicz, op. cit., s. 27.

[11] C. Grünhagen, *Oberschlesiens Sonderstellung in der Geschichte*, [w:] *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, t. 37, s. 99 i nast.

[12] Semkowicz, op. cit., s. 67.

[13] Por. mapę u Semkowicza, op. cit., po s. 70 oraz opis granicy w całym tekście pracy.

[14] Op. cit., s. 31–34.

[15] Semkowicz, op. cit., s. 40–41 przyjmuje tu datę 1327. Od 1378 r. Kłodzko pozostaje już stale związane z innymi terytoriami śląskimi, choć nieraz w zastawnym władaniu margrabiów morawskich (Jost, Prokop).

[16] Semkowicz, op. cit., s. 43.

[17] S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, [w:] *Z dziejów Średniowiecza, Warszawa 1968*, s. 397.

[18] Semkowicz, op. cit., s. 44–46. W aktach sejmu śląskiego XVI wieku znajduje się szereg materiałów, odzwierciedlających separatystyczne tendencje w księstwie opawskim.

[19] Ibidem, s. 46 i nast.

[20] Należy się zastrzec, że o politycznych granicach Śląska w dobie rozbicia dzielnicowego mówimy tu tylko w przenośni. Śląsk był wówczas podzielony na księstwa, później rozbicie jeszcze bardziej się pogłębiło, ściśle więc można mówić tylko o politycznych granicach poszczególnych księstw śląskich.

[21] Ibidem, s. 52.

[22] C. Grünhagen, H. Markgraf, *Lehns- und Besitzurkurden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Bd II, Leipzig 1883, s. 606 i nast.

[23] R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do r. 1290*, [w:] *Historia Śląska od czasów najdawniejszych...*, t. I, s. 219, 236.

[24] *Historia Śląska*, IH PAN, I (1), s. 571.

[25] Semkowicz, op. cit., s. 59–60.

[26] Grünhagen, Markgraf, op. cit., I, s. 242.

[27] C. Bornhak, *Geschichte des Preussischen Verwaltungsrechts*, Bd III, Berlin 1886, s. 51–53, 82.

[28] Śląsk stanowił „prowincję" już w państwie fryderycjańskim.

[29] Reichsgesetzblatt 1939, I, s. 745, 764.

[30] DzU 1946, nr 28, poz. 177.

[31] DzU 1950, nr 28, poz. 255.

[32] Aczkolwiek niektórzy autorzy zdają się dopuszczać taką ewentualność.

[33] S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, [w:] Czasopismo Prawno-Historyczne, VII (1), s. 291.

[34] Na mapie przedstawiono Śląsk z tego okresu jako zwarte terytorium w państwie Luksemburgów. Uczyniono tak jedynie dla uproszczenia obrazu.

[35] W mapie tej pominięte zostały pozostałe posiadłości Ferdynanda I i jego następców, rozproszone w drobnych kompleksach na zachodzie. Nie uwidoczniono też, dla uproszczenia obrazu, drobniejszych terytoriów, które w Tyrolu, Krajnie i Karyntii należały do innych panów terytorialnych.

[36] Na mapie innych tych posiadłości nie uwzględniono.

[37] Istniała ona w czasie od 962 do 1806 roku.

[38] Tylko książęta ziębiccy z rodu Podiebradów od 1459–1462 r. stali się hrabiami Rzeszy z terenu Kłodzka.

II. Podziały geograficzne. Podziały „wielkie" do schyłku XIII wieku

[1] J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1967, s. 257–263; mapa s. 256. Historyczny Śląsk obejmuje tam następujące jednostki fizycznogeograficznego podziału regionalnego Europy i Polski: *Obszar*: Europa Zachodnia. Prowincja A: Niż Środkowoeuropejski. Podprowincja II: Pojezierze Południowobałtyckie. Makroregion 10: Pradolina Warciańsko-Odrzańska. Mezoregiony: 101 — Dolina Środkowej Odry. Makroregion 11: Wzniesienia Gubińsko-Żerkowskie. Mezoregiony: 112 — Wał Zielonogórski, 114 — Nowosolski Przełom Odry, 115 — Pojezierze Sławskie. Podprowincja III: Niziny Środkowopolskie. Makroregion 12: Nizina południowowielkopolska. Mezoregiony: 121 — Pradolina Zasiecko-Nowosolska, 122 — Pradolina Głogowska, 123 — Kotlina Żmigrodzka, 124 — Kotlina Milicka. Makroregion 13: Wał Trzebnicki. Mezoregiony: 131 — Wzniesienia Żarskie, 132 — Wzgórza Dalkowskie, 133 — Ścinawski Przełom Odry, 134 — Wzgórza Trzebnickie, 135 — Wzgórza Ostrzeszowskie. Makroregion 14: Nizina Śląska. Mezoregiony: 141 — Bory Dolnośląskie, 142 — Równina Wrocławska, 143 — Równina Oleśnicka, 144 — Pradolina Wrocławska, 145 — Równina Opolska, 146 — Płaskowyż Głubczycki, 147 — Dolina Nysy, 148 — Kotlina Raciborska. Prowincja B: Masyw Czeski. Podprowincja I: Sudety. Makroregion 17: Przedgórze Sudeckie. Mezoregiony: 171 — Wzgórza Strzegomskie, 172 — Masyw Ślęzy, 173

— Wzgórza Strzelińskie, 174 — Wzgórza Bukowe, Makroregion 18: Sudety Zachodnie. Mezoregiony: 181 — Kotlina Turoszowska, 182 — Pogórze Izerskie, 183 — Pogórze Kaczawskie, 184 — Góry Izerskie, 185 — Góry Kaczawskie, 188 — Kotlina Jeleniogórska, 187 — Karkonosze, 188 — Rudawy Janowickie. Makroregion 19: Sudety Środkowe. Mezoregiony: 191 — Pogórze Bolkowskie, 192 — Góry (i Pogórze) Wałbrzyskie, 193 — Góry Kamienne, 194 — Góry Sowie, 195 — Góry Bardzkie, 196 — Góry Stołowe, 197 — Kotlina Kłodzka, 198 — Góry Bystrzyckie, 199 — Góry Orlickie. Makroregion 20: Sudety Wschodnie. Mezoregiony: 201 — Góry Złote, 202 — Góry Bialskie, 203 — Grupa Śnieżnika, 204 — Góry Opawskie. Prowincja C: Wyżyna Małopolska. Makroregion 21: Wyżyna Śląska. Mezoregiony: 211 — Obniżenie Warciańsko-Prośnieńskie, 212 — Próg Woźnicki, 213 — Garb Tarnogórski, 214 — Górnośląski Okręg Przemysłowy, 215 — Płaskowyż Rybnicki. Prowincja D: Karpaty i Podkarpacie. Podprowincja I: Kotliny Podkarpackie. Makroregion 27: Kotlina Oświęcimska. Podprowincja II: Zewnętrzne Karpaty Zachodnie. Makroregion 29: Pogórze Karpackie. Mezoregiony: 291 — Pogórze Śląskie. Makroregion 30: Beskidy Zachodnie. Mezoregiony: 300 — Beskid Śląski. W sumie jest to siedem całych i sześć częściowych makroregionów, w tym zaś 56 mezoregionów.

[2] J. Partsch, *Schlesien*, Bd II, Breslau 1911.

[3] Ibidem, s. 3: „man den Begriff Oberschlesien einbegrenzt, wenn man von ihm ausschliesst, was die geschichtliche Entwicklung seit langen von ihm geschieden, aber auch, was sie erst nachträglich ihm einzugefügt hat".

[4] Liczby w nawiasach umieszczone w tekście odpowiadają oznaczeniom na mapie. Terminologia niemiecka (w kolejności): Waldgebiet des Stober und der Malapane, Muschelkalkrücken, Bergbau- und Hüttenrevier, Odertal, Falkenberger Waldgebiet, Lössland um Leobschütz.

[5] Jw.: Landrücken, Bartschtal, Flachland vom Stober bis über die Weide, Odertal, Mittelschlesische Ebene, Passland Bolkenhain-Landeshut, Waldenburger Bergland, Grafschaft Glatz.

[6] Jw.: Odertal, Landrücken, Niederschlesisch-Lausitzer Heide, Oberlausitzer Hügelland, Vorberge Niederschlesiens, Hohes Bergland.

[7] Warszawa 1968.

[8] Warszawa 1970.

[9] W. Walczak, *Obszar Przedsudecki*, s. 381 oraz tabl. V; tenże, Sudety, s. 357, tabl. VI. Tamże wyszczególnione zostały i omówione (tutaj nieuwzględnione) mezoregiony i mikroregiony.

[10] Korzystam tu z informacji doc. L. Baranieckiego.

[11] Walczak, *Obszar...*, s. 376 i nast.

[12] Podziały terytorialne o charakterze administracyjnym, sądowym itp. są zjawiskiem możliwym dopiero w warunkach istnienia państwa. Wcześniej można mówić tylko o terytoriach osadniczych (plemiennych) różnego zresztą rzędu.

[13] W podziałach „małych" na Śląsku utrwaliła się przesłanka organizacyjno-sądowa, tak jak w ówczesnym państwie polskim.

[14] Choć początek jego w Prusach przypada dopiero na połowę XIX wieku.

[15] Dla tych czasów jest charakterystyczna zasadnicza jednolitość przesłanki podziałów terytorialnych, niezależnie od ich szczebla.

[16] H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. III, Warszawa 1867, s. 103, tamże ocena literatury.

[17] Być może, że pewnym odzwierciedleniem tego faktu może być stwierdzenie ces. Henryka III z 1041 r. o przyznaniu Brzetysławowi czeskiemu „duas regiones", por. R. Grodecki, [w:] *Historia Śląska od czasów najdawniejszych do r. 1400*, t. I, Kraków 1933, s. 159.

[18] H. Łowmiański, op. cit., III, s. 100–104.

[19] Co do tej sprawy ibidem, s. 104–107.

[20] Co mniej jest prawdopodobne.

[21] Chronicon, VII, 20.

[22] Cały ten problem omówił szczegółowo S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII wieku*, Czasopismo Prawno-Historyczne, VII [1].

[23] Jeżeli taką ich pozycję można zakładać, co czyniłoby je, po powstaniu prowincji, już jednostkami podziału „małego". Szczątkowe informacje Thietmara, które zresztą mogą być wyrażeniem tylko opisowym i nie odzwierciedlać faktycznego terytorialnego podziału, nie pozwalają na snucie żadnych szerszych wniosków.

[24] J. Pfitzner, *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes*, I, Reichenberg 1926, s. 419; tamże wcześniejsza literatura.

[25] K. Maleczyński, [w:] *Historia Śląska*, IH PAN, I [1], s. 336 przypuszcza, że chodziło tu właśnie o Otmuchowskie.

[26] Nie było ono formalne, ponieważ Brodaty do Górnego Śląska posiadał odmienny, czasowy tylko tytuł prawny, mianowicie przysługującą mu władzę opiekuńczą.

[27] W 1296 r. zmarł Henryk Gruby i dokonany został wówczas podział księstwa między jego synów. Był on jednak formalny tylko, ponieważ do 1301 r. całym terytorium jako opiekun władał Bolko świdnicko-jaworski.

III. Wiek XIV i XV

[1] Trzeba podkreślić, iż „nowe" to księstwo wrocławskie nie wiąże się genetycznie z dawnym księstwem Probusa. Obecnie jest ono jednym z księstw grupy legnickiej.

[2] Poza naszymi wywodami pozostawiamy tu terytoria wielkopolskie, które znajdowały się we władaniu Konrada, potem Henryka, wreszcie przez pewien czas jeszcze jego synów.

[3] Zmiana na tronie raciborskim w 1306 r. nie przyniosła rozdrobnienia, ponieważ Przemko miał tylko jednego syna, Leszka.

[4] Wśród tych wszystkich niejasna jest tylko sytuacja terytorium kozielsko-toszecko-bytomskiego. Mianowicie najstarszy syn Kazimierza, Bolesław (w stanie duchownym) już w 1306 r. wymieniany jest jako toszecki, podobnie Ziemowit prawdopodobnie od 1311 r. jako bytomski; wszystko jeszcze przed śmiercią ojca. Nie koniec na tym. Bolesław zmarł w 1329 r., Ziemowit po 1337 r., w którym występuje już zresztą jako książę gliwicki, równocześnie jednak Władysław (od śmierci ojca kozielski) ok. 1327 r. występuje jako książę bytomski, od 1328 r. (?) zaś również jako toszecki (W. Dworzaczek,

Genealogia, tabl. 9). Jeszcze bardziej zaciemnia obraz fakt inny, zasadniczej wagi, mianowicie, że hołd lenny Luksemburczykowi złożył w 1327 r. tylko Władysław i to z Koźla, Bytomia i Toszka (C. Grünhagen, H. Markgraf, *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens...*, II, s. 417–418). Niejasność tę można tłumaczyć trojako: albo przyjmując, że Władysław przed lutym 1327 r. zawładnął dzielnicami obu braci, albo że w rzeczywistości żaden podział dzielnicy kazimierzowej nie nastąpił i że przez cały czas — również przed bezspornym w swej wymowie rokiem 1327 — terytorium tym władał Władysław, względnie wreszcie, że objęte ono było po 1312 r. systemem współrządów trzech kozielsko-bytomskich braci.

[5] Poprzednio już, w latach 1289 i 1297, Kazimierz bytomski, Bolko opolski i Mieszko cieszyński weszli w taki stosunek wobec Wacława II, był on jednak krótkotrwały.

[6] Zebrane one zostały w cyt. wydawn. C. Grünhagena i H. Markgrafa, *Lehns- und Besitzurkunden...*, Bd. I–II, Leipzig 1881–1883. W ich świetle księstwo oleśnickie obejmowało podówczas Oleśnicę, Syców, Trzebnicę, Żmigród, Milicz, Wińsko, Wąsosz oraz (prawem zastawu) Bierutów. Księstwo żagańskie — Żagań, Kożuchów, Szprotawę, Zieloną Górę, Krosno, Nowogród, Otyń, Sulechów, Świebodzin oraz Babimost i Przemęt (z Wielkopolski). Księstwo głogowskie nie weszło — jak wiadomo — w stosunek lenny wobec Luksemburgów, brak więc w odniesieniu doń aktów równie dokładnie określających jego zasięg. Jest prawdopodobne, że obejmowało ono prócz Głogowa i Bytomia n.O. na północy Sławę Śl. oraz ewentualnie Wschowę, na południu zaś Polkowice. Księstwo ścinawskie w świetle aktu lennego stanowiły terytoria Ścinawy, Góry na północy oraz Lubina na południu. Księstwo legnicko-brzeskie było rozległe, lecz nie stanowiło jednolitego terytorium, gdyż przez ziemie księstwa wrocławskiego było podzielone na dwie części. Zaliczały się doń Legnica, Chojnów, Złotoryja, Chocianów, Brzeg, Niemcza, Oława, Grodków, Namysłów, Bierutów (ten jednak będący w zastawie u książąt oleśnickich), Kluczbork, Gorzów Śl., Byczyna i Wołczyn. O księstwie wrocławskim odnośne wiadomości bardzo są lakoniczne i mówią jedynie o „terra Wratislaviensis". Skądinąd wiadomo, że obejmowało ono również Środę Śl. Księstwo biskupie nie miało w swoich granicach wszystkich posiadłości biskupich, silnie — jak wiadomo — po Śląsku rozproszonych. Stanowiło je tylko zwarte terytorium dawnej kasztelanii otmuchowskiej i weichbildów powstałych w wyniku kolonizacji i trzebienia pogranicznej przesieki: nyskiego i terenów położonych bardziej na południe aż po grzbiet Sudetów. Ubogie są nasze wiadomości o terytorialnym zasięgu grupy księstw świdnicko-jaworskich w tym czasie, ponieważ dwa z nich nie weszły w ogóle w lenną zależność od Czech. Można go ustalać tylko w przybliżeniu w oparciu o regesta śląskie i korzystając z dokładniej znanego zasięgu terytorium księstwa ziębickiego z 1321 i 1336 r. Księstwo jaworskie obejmowało na pewno Jawor, od 1319 r. część Górnych Łużyc wraz ze Zgorzelcem, prawdopodobnie też Bolesławcem, na południu sięgając grani Sudetów. Księstwo świdnickie prócz Świdnicy prawdopodobnie obejmowało też Strzegom na północy, na południu zaś sięgało po grań górską. Księstwo ziębickie najlepiej z tej grupy jest znane. Wchodziły w jego skład Ziębice, Dzierżoniów, Ząbkowice, Strzelin, Kąty, Sobótka i Paczków, ten ostatni chyba jako gród „nadgraniczny", nie „terytorium", którego nie posiadał. W myśl aktu lennego księstwo opolskie (w grupie księstw opolskich) stanowiła „terra Opoliensis" oraz Olesno i Kraskowa. Księstwo niemodlińskie prócz Niemodlina ma jeszcze w 1327 r. wymieniony Głogówek, Białą oraz Strzeleczki. Księstwo strzeleckie, którego akt lenny nie zachował się, przez porównanie z innymi tej grupy, musiało prócz Strzelec Opolskich obejmować jeszcze Lubliniec i Woźniki. Księstwo kozielsko-bytomskie stanowiła przede wszystkim „terra Cosliensis" z Koźlem, prócz tego zaś Bytom, Pyskowice, Toszek i „Slabatyn" — prawdopodobnie Sławięcice. Wątpliwa tu jest tylko kwestia Siewierza. Księstwo raciborskie w dokumencie z 1327 r. ma wymieniony Racibórz, Żory, Pszczynę, Rybnik, Gliwice („sibi obligata"), a także — co zaskakuje — Koźle, przecież w akcie tej samej daty stwierdzone u Władysława kozielsko-bytomskiego. Chodzi tu zapewne o posiadanie zastawne. Księstwo cieszyńskie obejmuje w tym czasie Cieszyn, Bielsko, Skoczów, Jabłonków i Morawską Ostrawę. Księstwo oświęcimskie wreszcie ma swe granice wyznaczone przez Oświęcim, Zator, Kęty, Żywiec, Wadowice i wieś Spytkowice. Pod względem politycznym do Śląska nie należało wówczas (już od pewnego czasu) księstwo opawskie będące we władaniu dynastów z rodu Przemyślidów. Ponieważ jednak w przyszłości miało ono ponownie wejść w polityczne związki ze Śląskiem, podajemy jego obszar wyznaczony przez akt lenny z 1305 roku. Były to — prócz Opawy — Głubczyce, Karniów oraz Freudenthal.

[7] Nie złożył hołdu Luksemburczykowi także Przemko głogowski, niemniej po jego śmierci (1331) król zbrojnie zawładnął księstwem głogowskim.

[8] Konrad I i Konrad II mieli każdy tylko jednego syna.

[9] Gliwice w 1477 r. były w posiadaniu Korwina.

[10] Mniej więcej wówczas wszyscy ci książęta przyjęli tytuł głogowskich. U książąt oleśnickich tytuł ten zanikł jeszcze w czasach Konrada I, w połowie XIV wieku.

[11] Współcześnie ta sama tendencja wystąpiła również na Górnym Śląsku; ponieważ niemal na przeciąg stulecia książęta cieszyńscy usadowili się w okolicach Głogowa, por. niżej.

[12] Kropidło zmarł w 1421 roku.

[13] W latach 1404–1422, za panowania Jana II, było pozbawione Karniowa.

[14] To z kolei w 1452 r. podzieliło się na karniowskie (z Wodzisławiem) i rybnickie (z Pszczyną i Żorami).

[15] W okresie od 1360 do 1368 r. Grodków był we władaniu Bolka II świdnickiego.

[16] Nie zmienia tu postaci rzeczy zrazu formalne tylko nadanie Janowi Korwinowi księstwa głogowskiego.

IV. Podziały czasów jagiellońskich i habsburskich

[1] Charakter praw, które w Głogowie przysługiwały Olbrachtowi, nie został jeszcze dostatecznie wyjaśniony w nauce. W szczególności należałoby wyjaśnić, czy w tej postaci księstwo głogowskie w owych siedmiu latach stanowiło część składową Śląska.

[2] Nie jest jasne, czy nabytki te należy traktować jako terytorialny rozwój księstwa głogowskiego, czy też jako połączenie w ręku Zygmunta tylko dwóch względnie trzech terytoriów (Syców). Zarówno władanie Olbrachta, jak Zygmunta były zjawiskami efemerycznymi i jest mało prawdopodobne, aby w związku z nimi można było przyjmować powstanie nowych podziałów terytorialnych, innymi słowy powstanie między Głogowem, Sycowem i Opawą związków na tyle organicznych, aby po 1501 r.

widzieć w nich jedno księstwo, choć terytorialnie niezwarte. O wiele bardziej jest prawdopodobne, że w XV wieku granice na tyle się już ustaliły i zbliżyły do podziałów administracyjnych w nowoczesnym rozumieniu tego wyrazu, że nie ulegały likwidacji mimo podporządkowania poszczególnych terytoriów jednemu księciu.

[3] G. Thebesius (*Liegnitzische Jahr-Bücher*, Jauer 1733, s. 371) zakłada, że podział księstwa nastąpił jeszcze za życia Ludmiły, mianowicie w 1499 roku.

[4] Jerzy II zmarł w 1586 r., następnie jednak całością władała wdowa po nim Barbara.

[5] C. Grünhagen, *Geschichte Schlesiens*, Bd II, Gotha 1886, s. 360 i nast.

[6] Gude (*Staat von Schlesien*, 1708, s. 48) twierdzi, że już w 1629 r. stało się ono dziedziczne, może traktując rządy Elżbiety jako jej wdowie zaopatrzenie.

[7] J. Kapras, *Staatsrechtliche Verhältnisse des Troppauer Landes im Mittelalter*, Zt. f. Gesch. u. Kulturgeschichte Oesterreich-Schlesiens, Bd XII, s. 58–59.

[8] Wbrew wyraźnej decyzji króla, który nadał je Schellenbergowi.

[9] Kapras, ibidem, s. 67 i nast. Dopiero z początkiem XVI w. dla Karniowskiego pojawia się nazwa księstwa, ostatecznie po 1523 r. (ibidem, s. 73).

[10] Należy przypomnieć, że księstwo to nie obejmowało wszystkich posiadłości biskupów na Śląsku, jak wiadomo bardzo rozproszonych. Księstwem było tylko zwarte terytorium otmuchowsko-nysko-grodkowskie.

[11] Pomijamy tu pewne zjawiska krótkotrwałe, jak np. Wołów i Ścinawę (obok Pszczyny) w rękach Turzonów, teren Głubczyc czasowo Haugwitzów o niejasnej sytuacji prawnej, Otyń ok. 1662 r. itp.

[12] Por. przypis 2.

[13] W latach 1540–1543 księstwo głogowskie było w zastawie u książąt legnickich.

[14] Z krótką przerwą w 1598 roku.

[15] Co do tego, por. „Kwartalnik Opolski" 1971, nr 3, s. 78 i nast.

[16] Na mapie Wielanda (atlas Homanna) w powiecie tym oznaczone jest również „terytorium prochowickie" — „Parchwitzer Territorium", w północnej części powiatu.

[17] Należała tu też rozległa enklawa Chobieni.

[18] W literaturze nazywano je jednak powiatami względnie nawet weichbildami.

[19] Wieland nazywa je „grodkowskim".

V. Śląsk w państwie pruskim (fryderycjańskim)

[1] Zasady te zostały wyrażone w patencie króla ustanawiającym Generalne Dyrektorium z 24 I 1723 r., por. *Corpus Constitutionum Marchicarum*, t. VI (2), s. 153 oraz C. Bornhak, *Geschichte des Preussischen Verwaltungsrechts*, II, Berlin 1885, s. 4, 59.

[2] Administracja sprowadzała się wówczas przede wszystkim do spraw fiskalnych.

[3] C. Grünhagen, *Schlesien unter Friedrich dem Grossen*, II, Wrocław 1892, s. 368; Bornhak, op. cit., II, s. 164.

[4] O. Hintze, *Die Behördenorganisation und die allgemeine Staats- Verwaltung Preussen im 18. Jahrhundert*, [w:] Acta Borussica, VI (2), Berlin 1901, s. 241–244.

[5] Ibidem, s. 260–261.

[6] Z wyjątkiem Kłodzka, które jako hrabstwo początkowo było bezpośrednio podporządkowane ministrowi śląskiemu. Po pewnym czasie również powiat kłodzki (całe hrabstwo stanowiło do 1816 r. tylko jeden powiat) został włączony do departamentu wrocławskiego.

[7] Oczywiście z pominięciem na ogół niewielkich obszarem, ale nader licznych enklaw, które obecnie likwidowano.

[8] Hintze, op. cit., VI (2), s. 259–263.

[9] Do powiatu pszczyńskiego należały wówczas Katowice i Mysłowice wraz z okolicznymi wsiami.

[10] Hintze, op. cit., VI (2), s. 205.

[11] Grünhagen, op. cit., I, s. 368.

[12] (J. Korn), Nachtrag zur Sammlung der in dem... Herzogthum Schlesien und dessen incorporirten Graffschaft Glatz... publicirten... Ordnungen, Mandaten, Rescripten..., Wrocław 1759 (V tom zbioru), s. 11.

[13] Ibidem, s. 89.

[14] Ta wprowadzająca w błąd nazwa wzięta została z okresu wcześniejszego, gdy centralne władze administracyjne poszczególnych księstw, zwane rejencjami, czyli rządami, były zarazem najwyższymi sądami w odnośnych terytoriach.

[15] Istniały również na Śląsku tego czasu podziały inne, o mniejszym znaczeniu dla całej prowincji, jak np. podział na okręgi górnicze, na okręgi towarzystwa ogniowego (Korn, *Sammlung*..., I, 3, s. 217 i nast., tamże szczegółowe wyliczenie powiatów, miast, majątków szlacheckich i gmin) itp. Punktem wyjścia dla nich były z reguły powiaty.

[16] W wywodach tych sięgamy niejednokrotnie znacznie wstecz, ponieważ dla czasów poprzednich nie omawialiśmy osobno terytorialnych podziałów diecezji wrocławskiej.

[17] Tutaj i poniżej głównie B. Panzram, *Die schlesischen Archidiakonate und Archiprezbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Wrocław 1937, s. 42–53 oraz tenże, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Wrocław 1940, mapy, szczególniej III.

[18] Były to archiprezbiteraty: Wrocław — Nowe Miasto, Wrocław — św. Maurycy, Wrocław — św. Mikołaj, Wrocław — Kowale, Borowa, Kąty Wrocł., Głuchołazy, Cerkwica, Bogacice, Ząbkowice, Świebodzice, Grodków, Świdnica, Kamienna Góra, Milicz, Ziębice, Namysłów, Środa Śl., Nysa, Oleśnica, Otmuchów, Paczków, Bolków, Syców, Przychowa, Dzierżoniów, Strzegom, Żmigród, Wiązów i Wołów.

[19] Bogacica, Niemodlin, Gliwice, Głogówek, Krapkowice, Gościęcin, Łany, Gorzów Śl., Wodzisław, Lubliniec, Dubieńsko W., Strzelce Op., Opole, Pyskowice, Pogrzebin, Racibórz, Olesno, Siołkowice, Żory, Toszek, Ujazd, Biała.

[20] Kożuchów, Zielona Góra, Góra, Wysoki Kościół, Głogów, Żagań, Sława Śl., Świebodzin, Szprotawa.

[21] Legnica, Bolesławiec, Jelenia Góra, Wleń, Jawor, Nowogrodziec, Lubomierz.

[22] Okręg rejencyjny głogowski pokrywał się z departamentem tamtejszej kamery wojenno-dominialnej.

[23] Por. F.G.E. Anders, *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Głogów 1856, szczególnie mapa IV.

[24] Korn, op. cit., t. XII, s. 162 i nast.

VI. Wiek XIX

[1] Interesująca jest geneza tego okręgu, który utworzono, aby przeciwdziałać ujemnym skutkom wywołanym na tym terytorium wskutek zaniku eksportu płótna do Ameryki Południowej, por. A. Fircks: *Rückblick auf die Bewegung der Bevölkerung im Preussischen Staate während des Zeitraumes vom Jahre 1816 bis zum Jahre 1874*, Preussische Statistik, Bd 48 A, Berlin 1879, s. 4.

[2] W diecezji krakowskiej dekanaty były odpowiednikami śląskich archiprezbiteratów.

[3] Z nimi łączyło się istnienie tamtejszych archidiakonatów.

VII. Wiek XX

[1] Tym samym likwidacji uległ międzywojenny powiat dobrodzieński.

[2] W odniesieniu do tego ostatniego początkowo stosowana była nazwa województwa śląsko-dąbrowskiego, przytoczony akt jednak nie zna takiego określenia.

Część II

Ewolucja struktury terytorialno-administracyjnej Dolnego Śląska i województwa dolnośląskiego

prof. dr hab. Marian Ptak

Początków struktury terytorialno-administracyjnej Dolnego Śląska trzeba już upatrywać w okresie plemiennym. Informacji o nim dostarczają źródła pisane z IX-XI w. oraz ciągle prowadzone badania archeologiczne. Wynika z nich, że na Dolnym Śląsku w IX w. istniały cztery tzw. małe plemiona. Geograf Bawarski w połowie IX w. wymienił z nazwy dwa takie plemiona i podał liczbę wchodzących w ich skład ośrodków lokalnych i związanych z nimi okręgów określanych jako *civitates*. Są to Ślężanie (*Sleenzane*) z 15 i Dziadoszanie (*Dadosesani*) z 20 *civitates*. Ponad dwa wieki później, w tzw. dokumencie praskim z 1086 r., wymieniono kolejne dwie nazwy plemion, Trzebowian (*Trebouane*) i Bobrzan (*Pobarane*), bez podania liczby jednostek lokalnych, co zapewne oznacza ich brak. Przyjmuje się, że plemiona te tworzyły zwarte kompleksy osadnicze o zróżnicowanej wielkości, mieszczące się w przedziale 300-2500 km², oddzielone od siebie puszczami, mokradłami i wzniesieniami. Jedynie rzeki i ich doliny tworzyły naturalną sieć komunikacji międzyplemiennej. Z tego powodu najczęściej nad nimi albo na okolicznych wzniesieniach budowano grody, będące zapewne ośrodkami wspomnianych *civitates*. Pełna identyfikacja wszystkich tych plemion oraz określenie ich geograficznego rozmieszczenia są nadal przedmiotem kontrowersji. Za najważniejsze plemię śląskie uważa się Ślężan, mających najstarsze siedziby w dorzeczu rzeki Ślęzy, w którym usytuowany był ośrodek kultu na górze Ślęży (*Zobtenberg*) i u jej ujścia do rzeki Odry powstał Wrocław (*Wratislavia, Breslau*), będący już w XII w. *sedes regni principalis* dla całej prowincji śląskiej oraz diecezji. Terytorium plemienne Ślężan, obejmujące obszar ok. 2500 km², na północy przekraczało Odrę i obejmowało dorzecze dolnej Widawy, na zachodzie nie przekraczało dorzecza Bystrzycy, na południu dochodziło do Kotliny Kłodzkiej zamkniętej Górami Sowimi i Bardzkimi oraz środkowym biegiem Nysy Kłodzkiej. W tej części terytorium ślężańskiego, wg jedenastowiecznego świadectwa Thietmara, znajdował się gród Niemcza (*Nimptsch*) leżący *in pago Silensi*. Na wschodzie naturalną granicę tworzyła przesieka, której przypisuje się nie tylko funkcję obszaru rozgraniczającego terytorium plemienne Ślężan i Opolan, ale także dwóch kompleksów osadniczych i politycznych, dolnośląskiego i górnośląskiego. W hipotetycznej ponadplemiennej organizacji politycznej plemion dorzecza środkowej Odry, obejmującej Ślężan, Dziadoszan, Trzebowian i Bobrzan (Poobrzan), kierowniczą rolę pełnili Ślężanie. Z tego zapewne powodu terytorium środkowego Nadodrza, po włączeniu go pod koniec X w. do polskiej monarchii Piastów (państwa Polan), zaczęto nazywać Śląskiem (*Silesia, Slezsko, Schlesien*). Później objęto tą nazwą cały Śląsk, choć dychotomiczny podział okresu plemiennego odżył na nowo w oficjalnej nazwie Śląska, Księstwo Górnego i Dolnego Śląska (*Herzogtum Ober und Niederschlesien*). Dziadoszan najczęściej sytuuje się w północno-zachodniej części Dolnego Śląska w widłach Odry i Bobru z najstarszymi siedzibami w okolicy Głogowa, na prawym brzegu Odry sięgającymi Rowów Krzyckiego i Polskiego. Ich terytorium obejmowało w przybliżeniu 1400 km², zapewne z ośrodkiem w Głogowie. Jako największe i najsilniejsze pod względem gospodarczym i demograficz-

nym z plemion w tej części Śląska, podporządkowali sobie pod koniec X w. sąsiednie mniejsze plemiona łużyckie między Nysą Łużycką i Bobrem (*Nice, Zara, Besunzane*). Lokalizacja Trzebowian i Bobrzan (Poobrzan) budzi najwięcej sporów. Pierwotne osadnictwo Trzebowian koncentrowało się prawdopodobnie w dorzeczu środkowej Kaczawy z ośrodkiem w Legnicy, które objęło obszar o powierzchni 400-450 km², choć są zwolennicy umieszczenia ich w dorzeczu Baryczy. Bobrzan (Poobrzan) kojarzono do niedawna z niewielkim rejonem osadnictwa nad środkowym Bobrem. Ostatnio sytuuje się ich jednak, biorąc pod uwagę argumenty archeologiczne, w dorzeczu dolnej Obry.

Plemiona śląskie, wymieniane przez obserwatorów zewnętrznych jeszcze u schyłku XI w., zaniknęły już całkowicie na początku następnego stulecia. Zadziwiającą trwałość zachowały natomiast ich terytorialne jednostki składowe, czyli wspomniane *civitates*. Nie znamy co prawda ich nazw, ale dzięki odkryciom archeologicznym można weryfikować prawdziwość danych liczbowych. Jeśli uwzględnić tylko dane Geografa Bawarskiego, daje to w sumie na Dolnym Śląsku 35 takich jednostek. Pod nazwą tą kryły się najprawdopodobniej opola (*vicinia*). Były to, początkowo słowiańskie, a od schyłku X w. polskie, terytorialne związki osób zamieszkujących okoliczne osady z grodowym ośrodkiem (czoło opolne). Wg szacunków obejmowały najczęściej 100-250 km². W okresie plemiennym jedno z opoli wraz z centralnym grodem pełniło funkcję stołeczną w określonym związku plemiennym. W świetle dokumentów ze schyłku XII i XIII w. jawią się one jako wspólnota sąsiedzka (*universitas viciniae*) ludzi o różnej kondycji społecznej, posiadająca już pewne cechy korporacji prawa publicznego. Świadczy o tym używana na jej określenie nazwa, mniej lub bardziej określony zasięg przestrzenny, występujące organy kolegialne i jednostkowe oraz podmiotowość prawna. Ta ostatnia jest widoczna w ciążących na niej obowiązkach i posiadanych przez nią prawach, dotyczących spraw granicznych (*circuitus, ujazd*), poświadczania praw właściciela gruntu, świadczeń skarbowych (wół i krowa, miód opolny), funkcji politycznych (ślad i krzyk). Organy opola to natomiast ogólne zgromadzenie członków opola, czyli opolników, oraz tzw. starsi (*seniores viciniae, starczy*) będący jej naczelnikami i reprezentantami w ówczesnym tego słowa znaczeniu. Na tej podstawie można mówić o samorządzie opolnym, jedynej przedstanowej formie samorządu terytorialnego prawa polskiego. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w tym czasie był to wspólny sąsiedzki związek szlachty (*nobiles*) i rycerstwa (*milites*) oraz ludności pospolitej, czyli w głównej mierze chłopów.

Opanowanie terytoriów plemion śląskich przez polskich Piastów u schyłku X w. spowodowało konieczność zorganizowania sprawnego zarządu tych terytoriów według potrzeb młodego państwa polskiego. Koncentrował się on w nowych jednostkach podziału terytorialnego, których ośrodkami stały się najznaczniejsze grody opolne. W ten sposób terytorium państwa polskiego zostało podzielone na ok. 90 okręgów grodowych (*castrum*) zwanych w XIII w. kasztelaniami (*castellania*), składających się przeważnie z kilku opoli, z których ok. 60 przypadało na Śląsk, w tym 45 na Śląsk Dolny. Na czele każdej kasztelanii stał urzędnik książęcy, zwany po polsku panem grodu, po łacinie najpierw komesem (*comes*), od początku XIII w. najczęściej kasztelanem (*castellanus*), a po niemiecku burgrabią (*Burggraf*). Skupiał on w powierzonej sobie kasztelanii władzę wojskową, sądową, administracyjną i skarbową. Kasztelan był zwierzchnikiem całej ludności zamieszkującej powierzoną mu kasztelanię, wśród której coraz większą rolę – głównie ze względów militarnych – odgrywało rycerstwo. Kasztelan przeprowadzał w razie potrzeby jego mobilizację, egzekwował jego służebności i sprawował nad nim dowództwo. Kasztelania, podobnie jak opole, była genetyczne okręgiem prawa polskiego.

Zapoczątkowana na Śląsku u schyłku XII w. kolonizacja niemiecka i związana z nią infiltracja prawa niemieckiego spowodowały da-

leko idące przeobrażenia polskiego ustroju prawa książęcego (*ius ducale*). Szczególnie doniosłą rolę odegrały w tym procesie lokacje miast i wsi na prawie niemieckim, z którym wiązały się zwolnienia od tradycyjnych powinności prawa polskiego. Naturalne prawno-gospodarcze więzi między miastem lokowanym na prawie niemieckim i okolicznymi wsiami lokowanymi na tym samym prawie legły u podstaw okręgu prawa niemieckiego, określanego z biegiem czasu mianem weichbildu. Wraz z weichbildem pojawiła się nowa zasada tworzenia jednostek podziału terytorialnego, mianowicie przyporządkowania pewnej liczby wsi miastu w sensie prawnym. Ponieważ miasta były ośrodkiem krystalizacji weichbildów, dlatego konsekwentnie właśnie ich nazwami oznaczano weichbildy. Powstanie weichbildów spowodowało rozkład organizacji grodowej i ostateczną likwidację okręgów grodowyh oraz opoli. Prawo niemieckie stwarzało bowiem znacznie lepsze warunki rozwoju gospodarczego. Ekonomiczna istota weichbildu polegała bowiem na świadomym tworzeniu rynku lokalnego, opierającego się na wyraźnym podziale ról gospodarczych między miasto i okoliczne wsie. Miasto w tym systemie było ośrodkiem produkcji rzemieślniczej i handlu, natomiast wieś producentem żywności i surowców, a instytucją łączącą te podmioty gospodarcze był targ zlokalizowany w mieście. Od potencjału gospodarczego miasta i rozwoju rynku lokalnego uzależniony był też rozwój samego weichbildu. Z tego powodu występowały duże dysproporcje wielkości weichbildów, mierzone liczbą wchodzących w ich skład wsi. Obok weichbildów liczących kilkadziesiąt wsi, np. strzegomski z 70 wsiami, występowały też liczące ich zaledwie kilka, np. nowomiejski z 7 wsiami. Przyjmuje się, że przeciętny weichbild obejmował 15-20 wsi o powierzchni użytkowanej rolniczo liczącej 500-1000 łanów, czyli, w zależności od rodzaju łanów (flamandzkich czy frankońskich), 8400-24200 ha. Miasta weichbildowe na Śląsku były od siebie oddalone o ok. 12-25 km, co stwarzało możliwość dotarcia z najbardziej oddalonej wsi do miasta i powrotu w ciągu jednego dnia, nawet piechotą.

Choć zasadą organizacyjną weichbildu było przyporządkowanie pewnej liczby wsi miastu na prawie niemieckim, to jednak bywały od niej wyjątki. Przykładowo ośrodkiem weichbildu ryczeńskiego była wieś z prawem do organizowania targów. W początkowym okresie kształtowania się weichbildów spotykamy też takie, których ośrodkiem był gród, np. Uraz, Sobótka, Chocianów. Takie ośrodki nazywano „uweichbildowionymi twierdzami" (*geweichbildete Festen*). Miały one jednak charakter przejściowy, związany – jak się wydaje – z nadzieją na przekształcenie podgrodzia w miasto. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na często stosowaną w dokumentach XIV w. formułę: „miasto i gród oraz przynależne wsie" albo „miasto i gród wraz z dystryktem". Występowała ona tam, gdzie miasto powstawało na podgrodziu, i odzwierciedla przejściowy okres współistnienia grodu i miasta jako centrów okręgów prawa polskiego i niemieckiego. Weichbild stanie się również okręgiem prawa polskiego dla tych wsi i dóbr ziemskich, które nie były lokowane na prawie niemieckim oraz lokowanych na tym prawie, ale posiadanych przez ich właścicieli na alodialnym prawie polskim.

W organizacyjnych ramach weichbildu ukształtowała się nie wspólnota jego wszystkich wolnych mieszkańców, ale wspólnota ziemian (*terrigenae, Landschaft, communitas terrigenarum*) o charakterze stanowym, którą tworzyła szlachta (rycerstwo i panowie) oraz duchowieństwo (klasztory i kapituły) władające dobrami ziemskimi na prawie rycerskim. Do ziemian mogło być też zaliczone miasto weichbildowe, o ile było właścicielem takich majątków (zaliczanych do „ziemi"), oraz inne osoby zaliczane do kategorii „ludności wolnej" (dziedziczni sołtysi, wolni chłopi). Dominującą rolę w tej wspólnocie odgrywała jednak szlachta. Weichbildowa wspólnota ziemian miała charakter rozwiniętej korporacji ówczesnego prawa publicznego, którą z biegiem czasu zaczęto również określać mianem weichbildu.

Jej najważniejszym organem było zgromadzenie wszystkich jej członków zwane najczęściej sejmikiem weichbildowym (*Weichbildtag, Kreistag*) oraz jego wydział (*Ausschuss*) składający się ze starszych ziemskich (*Landesälteste*) i deputowanych ziemskich (*Landesdeputierte*) oraz ewentualnie innych urzędników weichbildowych. Oprócz organów kolegialnych wspólnota ziemian posiadała także wyspecjalizowane urzędy ze starszymi ziemskimi na czele jako jej pełnomocnikami i reprezentantami. Weichbild miał własną kasę ziemską (*Landkasse*) i sądy. Weichbildowa wspólnota ziemian stworzyła zatem wielofunkcyjny samorząd terytorialny, porównywalny z samorządem ziemskim polskiej Rzeczypospolitej szlacheckiej. W ramach weichbildu realizowane były wszystkie podstawowe funkcje, niezbędne do samodzielnej egzystencji, zarówno gospodarczej jak i politycznej. Z tego powodu dochodziło na Śląsku do wyodrębnienia weichbildów jako samodzielnych jednostek politycznych w formie księstw i państw stanowych (*Standesherrschaft*).

Na przełomie XVII i XVIII w. Śląsk składał się z 74 weichbildów, powstałych w przeważającej części w drugiej połowie XIII i pierwszej połowie XIV w., spośród których prawie 50 zaliczano do ówczesnego Śląska Dolnego. Ich powierzchnia była bardzo zróżnicowana, od ponad 20 (głogowski) do 5 mil² (strzeliński). Dwa weichbildy, wcale nie największe, miały wewnętrzną strukturę, mianowicie legnicki i bolesławiecki, z których każdy dzielił się na trzy powiaty.

Jednostką polityczno-administracyjną wyższego rzędu było księstwo. Od 1138 r. Śląsk jako całość, będący do tej pory prowincją Królestwa Polskiego, został na mocy dynastycznego prawa Piastów wyodrębniony jako księstwo dzielnicowe z ośrodkiem we Wrocławiu. W latach 1169 i 1177 rozpoczął się proces dzielenia Księstwa Śląskiego na mniejsze księstwa, który ze zmienną intensywnością toczył się do XVII w. Wpisywały się one trwale albo tylko przejściowo w polityczną i administracyjną mapę Śląska. W latach dwudziestych XIV w. istniało na Śląsku 17 księstw o nieomal suwerennym charakterze, choć pozostających nadal w luźnym związku politycznym z resztą ziem polskich. Ów związek został osłabiony w poważnym stopniu przez uznanie zwierzchnictwa lennego króla czeskiego w aktach lennych piastowskich książąt Śląska w latach 1327, 1329 i 1336. W wyniku aktów inkorporacyjnych z 1348 i 1355 r. księstwa śląskie stały się częścią składową Królestwa Czech. Skutkiem nawiązania stosunków lennych było przejmowanie przez króla w bezpośrednie władanie niektórych księstw, zwanych dziedzicznymi (*Erbfürstentum*), zmniejszanie się liczby księstw lennych oraz zanik w 1675 r. księstw lennych (Legnica, Brzeg, Wołów) przyrodzonej (*eingebohrene*) dynastii piastowskiej. Na początku XVI w. ustabilizowały się na ówczesnym Dolnym Śląsku następujące księstwa (dziedziczne i lenne): wrocławskie, głogowskie, żagańskie, legnickie, wołowskie, brzeskie, oleśnickie, świdnicko-jaworskie, ziębickie i nysko-grodkowskie. Wszystkie składały się z kilku weichbildów.

U schyłku XV w. w strukturze polityczno-terytorialnej Śląska pojawiły się nowe jednostki zwane państwami stanowymi (*Standesherrschaft*), które dzielono na większe, czyli wolne (*status maior, Freie Standesherrschaft*), oraz mniejsze (*status minor, Minder Standesherrschaft*). Były one tworzone i zmieniały swój charakter prawny do połowy XVIII w. Do schyłku XVII w. funkcjonowały na Dolnym Śląsku 3 wolne państwa stanowe: Żmigród, Milicz i Syców; w 1697 r. powstało kolejne: Bytom Odrzański-Siedlisko. Do państw mniejszych na Dolnym Śląsku zaliczano na początku XVII w. 5 terytoriów: Piotrowice Wielkie, Uraz, Sułów, Borek Strzeliński i Żórawinę. W pierwszej połowie XVIII w., poza Żórawiną, taki status osiągnęły ponadto: Nowe Grodzisko, Cieszków, Goszcz, Leśnica, Małkowice, Romnów, Krajków z Wojkowicami, Bogunów i Królikowice. Te ostatnie określano też mianem lenn zamkowych (*Burglehen*).

Taką strukturę polityczno-terytorialną i administracyjną zastał król pruski dokonując agresji militarnej na Śląsk w grudniu 1740 r. Po opa-

nowaniu w następnym roku całego Dolnego Śląska oraz Hrabstwa Kłodzkiego, a następnie przeważającej części Śląska Górnego, przeprowadził w nim gruntowną reformę administracyjną. Na poziomie weichbildów polegała ona na utworzeniu w ich miejsce powiatów (*Kreis*). Były one w znacznym stopniu, zarówno w sensie przestrzennym jak i organizacyjnym, ich kontynuacją. Zachowały one bowiem częstokroć dotychczasowy zasięg przestrzenny, a gdy następowały w tym zakresie zmiany to polegały one na łączeniu sąsiednich mniejszych weichbildów w większe i na likwidacji występujących w nich enklaw, choć nie do końca konsekwentnie. Wyraźnie widoczny był jednak zamysł zracjonalizowania zastanej struktury przestrzennej tych jednostek podziału terytorialnego. Powstało zatem w miejsce ponad 70 weichbildów tylko 48 powiatów, w tym 36 na Dolnym Śląsku. Ich powierzchnia wahała się od ok. 30 mil² (lwówecko-bolesławiecki) do 5 mil² (strzeliński). Średnia powierzchnia powiatu wynosiła 14 mil². Zatem najmniejszy powiat miał powierzchnię sześć razy mniejszą od największego. Nazwy powiatów tworzono konsekwentnie od nazwy miasta powiatowego. Powiaty były jednostkami terytorialnej administracji ziemskiej, czyli terenów wiejskich (*plattes Land*), dlatego w 1741 r. powołano do życia odrębne jednostki administracji miejskiej zwane departamentami radców podatkowych (*Steuerrätliche Departements*), których na całym Śląsku było 10, w tym większość obejmowała Śląsk Dolny. W skład departamentów wchodziły jednak tylko miasta duże, nazywane akcyzowymi, natomiast małe, zwane najczęściej miejscami targowymi (*Marktflecken*) albo miastami nieakcyzowymi (w sumie 38), wchodziły w skład powiatu. Miernikiem znaczenia ówczesnego powiatu była zatem także liczba wsi i ich udziałów (*Antheil*) oraz miast nieakcyzowych. Wśród powiatów obejmujących obszar dzisiejszego województwa dolnośląskiego największa liczba wsi i ich udziałów, wg danych z drugiej połowy XVIII w., znajdowała się w następujących powiatach: kłodzkim (302/360), wrocławskim (231/256), głogowskim (224/304) i lwówecko-bolesławieckim (190/281), natomiast najmniejsza w dzierżoniowskim (37/61), jaworskim (53/71), ścinawskim (57/70) i ziębickim (59/63). Wynika stąd, że w kłodzkim było ich osiem razy więcej niż w dzierżoniowskim. Władzę administracyjną w poszczególnych wsiach, względnie w ich częściach, czyli udziałach, sprawowali ich właściciele, tj. szlachta i inne kategorie ziemian, np. instytucje kościelne. Obejmowała ona szeroko rozumiane sprawy policyjne. Właściciel wsi sprawował też nadzór nad samorządem wiejskim, mającym swoje źródło nierzadko w trzynastowiecznych lokacjach na prawie niemieckim, z którego pomocy korzystał przy spełnianiu swoich funkcji. Powszechne Prawo Ziemskie dla Królewskich Pruskich Państw z 1794 r. uregulowało jednolicie ustrój wsi jako gminy (*Dorfgemeinde*) posiadającej osobowość publiczno-prawną i stanowiącej jednostkę samorządu wiejskiego. W jego skład wchodzili sołtys i ławnicy, wykonujący obok funkcji ściśle administracyjnych także sądowe; te ostatnie pod kierunkiem sędziego patrymonialnego zwanego justycjariuszem. Szczegółową organizację gminy wiejskiej regulowały przepisy prowincjonalne i lokalne zwyczaje. Powiat na Śląsku składał się zatem z pojedynczych gmin wiejskich, czyli z tzw. gmin jednostkowych (jednowioskowych).

W 1741 r. została też uregulowana przez króla pruskiego organizacja powiatów i stanów powiatowych. W każdym powiecie miał funkcjonować jeden (wyjątkowo dwóch) radca ziemski (*Landrath*), dwóch (wyjątkowo jeden) deputowanych ziemskich (*Kreisdeputierte*), jeden komisarz marszowy (*March Commissarius*), jeden poborca podatkowy (*Einnehmer*), fizyk (*Kreis Physicus*), pisarz (*Kreis Schreiber*) oraz dwóch dragonów ziemskich (*Aussreuter oder Land Dragoner*). Mieli być oni wybierani spośród miejscowego rycerstwa. Radca ziemski w przeciwieństwie do starszego ziemskiego był urzędnikiem królewskim, ale kandydatów na ten urząd wybierał sejmik powiatowy (*Versammlung der Kreis Eingesessenen*), będący w istocie kontynuacją sejmiku weichbildowego w warunkach ustrojowych państwa

pruskiego, spośród właścicieli dóbr rycerskich osiadłych w powiecie. Funkcjonowanie sejmiku powiatowego, jako najwyższego organu powiatowego korporacji szlacheckiej, miało rację bytu tylko w tych powiatach, w których znajdowała się większa liczba osiadłej szlachty. Tylko wówczas szlachta mogła być partnerem radcy ziemskiego i odgrywać większą rolę w powiecie. Stąd też zapewne w powiatach o niewielkiej liczbie osiadłej szlachty sejmik praktycznie nie był zwoływany i większość rutynowych spraw załatwiano w trybie kurrendy. W latach siedemdziesiątych XVIII w. liczba szlachty osobiście osiadłej w powiecie wahała się od 5 (szprotawski) do 64 (trzebnicki). Biorąc pod uwagę ogólną liczbę tak osiadłej szlachty, daje to średnio 20 osób na jeden powiat. Rola szlachty w administracji powiatowej sugeruje zwrócenie uwagi na nowo utworzone okręgi szlacheckie, mające związek z powołaniem do życia w 1770 r. Ziemstwa Śląskiego (*Schlesische Landschaft*), stanowej instytucji kredytowej, której terytorialna organizacja nawiązywała w znacznym stopniu do przedpruskiego podziału na księstwa, wolne państwa stanowe, mniejsze państwa stanowe oraz częściowo do pruskiego podziału na powiaty. Cały Śląsk Pruski podzielono wówczas na osiem Ziemstw Księstw (*Fürstenthums = Landschafften*), w których funkcjonowały tzw. Kolegia Księstw (*Fürstentums-Collegien*). Siedem spośród tych ziemstw obejmowało Dolny Śląsk. Obszarowo największe było Ziemstwo Górnośląskie (*Oberschlesische Landschaft*), natomiast najmniejsze Ziemstwo Biskupstwa Wrocławskiego.

Dopiero militarna klęska Prus w wojnie z napoleońską Francją na początku XIX w. spowodowała zmiany w ustroju powiatowym Śląska. W 1809 r. włączono do powiatów ziemskich miasta akcyzowe, z wyjątkiem Wrocławia, który w 1812 r. stał się odrębnym powiatem miejskim. W związku z rozpoczętym procesem uwłaszczenia chłopów wyodrębniono folwarki pańskie, które tworzyły odtąd tzw. obszary dworskie będące jednostkami podziału równorzędnymi gminom wiejskim. W 1815 r. odłączono od Śląska powiat świebodziński, ale zrekompensowano to przyłączeniem trzech powiatów górnołużyckich (Lubań, Zgorzelec, Rozbork) i w 1825 r. kolejnego (Wojerecy). W tym czasie dokonywano też zmian granic powiatów. W celu usprawnienia administracji, z dotychczasowych powiatów wyodrębniono kilka nowych (noworudzki, bystrzycki, wałbrzyski, świerzawski, bolesławiecki). Nowością w podziale administracyjnym Śląska, związaną z likwidacją patrymonialnego sądownictwa i władzy policyjno-administracyjnej właścicieli ziemskich, było utworzenie po 1872 r. okręgów administracyjnych (*Amtsbezirke*) składających się z kilku gmin i obszarów dworskich. W 1875 r. powstały na Dolnym Śląsku kolejne dwa powiaty miejskie: Legnica i Zgorzelec.

Klęska militarna cesarskich Niemiec i sojuszniczych Austro-Węgier w pierwszej wojnie światowej wprowadziła istotne zmiany w granicach politycznych i administracyjnych Śląska wynikające z faktu powstania dwóch państw, polskiego i czechosłowackiego. Traktat wersalski zawarty 28 VI 1919 r. wprowadził pierwsze zmiany granicy Dolnego Śląska z Polską, polegające na przyznaniu jej drobnych skrawków powiatów górowskiego i namysłowskiego oraz większej części sycowskiego. W 1919 r. cały Śląsk został podzielony na dwie prowincje, dolnośląską z siedzibą we Wrocławiu i górnośląską z siedzibą w Opolu. Granice powiatów rejencji dolnośląskiej pozostały niezmienione do 1932 r., w którym dokonano kilku istotnych zmian. Po zniesieniu podziału na dwie prowincje śląskie w 1938 r. przyłączono do północno-zachodniej części Śląska powiat wschowski i południową część babimojskiego, po uprzednim rozwiązaniu Marchii Granicznej Poznań-Prusy Zachodnie (Grenzmark Posen-Wetstpreußen). Prowincję dolnośląską z siedzibą we Wrocławiu przywrócono ponownie w nazistowskich Niemczech w 1941 r. Granice powiatów w tej prowincji nie uległy zmianie w tym okresie.

Zakończenie drugiej wojny światowej w 1945 r. i postanowienia Konferencji Poczdamskiej przywróciły Polsce po ponad 600 latach nie-

omal cały historyczny Śląsk. Na mocy uchwały polskiego Rządu Tymczasowego z 14 III 1945 r. tzw. „ziemie zachodnie i północne" zwane też „ziemiami odzyskanymi" zostały podzielone na 4 okręgi administracyjne, w tym dwa śląskie: Dolny Śląsk i Śląsk Opolski. W listopadzie 1945 r. okręgi te zostały podporządkowane specjalnie utworzonemu Ministerstwu Ziem Odzyskanych, które funkcjonowało do styczna 1949 r. W 1946 r. Rada Ministrów utworzyła dwa województwa, wrocławskie i śląskie (z ośrodkiem w Katowicach). Granice województwa wrocławskiego, poza obszarem na lewym brzegu Nysy Łużyckiej, pokrywały się z utworzoną w 1941 r. prowincją dolnośląską. Podział na powiaty i gminy został zachowany też bez większych zmian, z których najistotniejsza wynikała z ustalenia zachodniej granicy województwa na Nysie Łużyckiej. Składało się ono z 39 powiatów i kilkuset jednostkowych gmin wiejskich oraz miejskich. W 1950 r. utworzono na Śląsku dwa nowe województwa, zielonogórskie i opolskie. Ich powstanie oznaczało rozdrobnienie administracyjne Dolnego Śląska, zmianę granic województwa wrocławskiego oraz odłączenie od niego historycznie dolnośląskich powiatów. Województwo zielonogórskie składało się bowiem z 20 powiatów, w tym z 14 pochodzących z województwa poznańskiego i 6 z wrocławskiego, natomiast opolskie z 17 powiatów, w tym 14 z województwa katowickiego i 3 z wrocławskiego. Województwo wrocławskie liczyło odtąd tylko 30 powiatów. W takich granicach przetrwało ono do 1975 r. Na uwagę zasługuje fakt, że w 1957 r. wyłączono z niego miasto Wrocław. Reformę dotychczasowej struktury administracyjnej powiatów i gmin województwa wrocławskiego oraz pozostałych województw funkcjonujących na obszarze historycznego Dolnego Śląska przeprowadzono w 1954 r. na podstawie dwóch ustaw, o reformie podziału administracyjnego wsi i powołaniu gromadzkich rad narodowych oraz o osiedlach i radach narodowych osiedli. Utworzyły one w miejsce dotychczasowych gmin i gromad nową jednostkę podziału terytorialnego pod nazwą gromady. Gromada składała się z pewnej liczby wsi, które odtąd nie nazywano już gromadami. W związku z tym gromad było trzykrotnie mniej niż gmin. Poszczególne wsie, czyli tzw. wsie ustawowe, tworzyły okręgi samorządu wiejskiego, którego organami były zebranie wiejskie i sołtys. Urząd sołtysa wkrótce jednak zniesiono, ale przywrócono go ponownie w 1958 r. Ustawa o osiedlach pozwalała ponadto na wyłączenie z gromady osiedla liczącego co najmniej tysiąc mieszkańców. Były one jednostką podziału terytorialnego pośrednią między gromadą wiejską a miastem. W 1972 r. w miejsce gromad utworzono gminy, też o charakterze zbiorowym, których było mniej niż gromad. W tym samym roku osiedla zostały włączone do gmin.

Kolejną reformę administracyjną przeprowadzono w 1975 r. Całą Polskę podzielono na 49 województw przy równoczesnej likwidacji powiatów. Powstały trzy województwa miejskie: Warszawa, Kraków i Łódź. Wrocław został miastem stopnia wojewódzkiego, ale Radę Narodową miał nie dla miasta, jak Warszawa, Kraków i Łódź, ale wspólnie dla województwa wrocławskiego i miasta Wrocławia. W województwie stołecznym (Warszawa) i miejskim (Kraków, Łódź) terenowym organem administracji państwowej był prezydent miasta, natomiast w województwie wrocławskim i mieście Wrocławiu wojewoda. Historyczny Śląsk znalazł się w całości albo w przeważającej części w granicach ośmiu województw: bielskiego, katowickiego, opolskiego, wrocławskiego, wałbrzyskiego, legnickiego, jeleniogórskiego i zielonogórskiego. Niektóre fragmenty Śląska wcielono do „nieśląskich" województw: leszczyńskiego (Wschowa, Góra Śląska, Wąsosz), kaliskiego (Syców, Międzybórz), częstochowskiego (Gorzów Śląski, Olesno, Dobrodzień, Lubliniec, Woźniki, Koziegłowy). Do województw bielskiego i zielonogórskiego włączono natomiast powiaty nieśląskie (małopolskie i łużyckie). Reforma ta, zwłaszcza na szczeblu wojewódzkim, łamała w dużym stopniu dawne i nowsze granice historyczne ziem polskich, w tym także Śląska. Dążenie do zacierania

granic historycznych wyraziło się także w konsekwentnym nazewnictwie, które tworzono od nazwy ośrodka administracyjnego województwa, a nie od nazwy historycznego regionu. Dla województwa wrocławskiego oznaczało to kolejne istotne zmniejszenie jego powierzchni, a dla samego Wrocławia wyraźną degradację administracyjną.

Bezprecedensowa opozycja społeczeństwa polskiego przeciwko narzuconemu siłą przez Związek Radziecki systemowi komunistycznemu, zapoczątkowana w latach 1980-1981, doprowadziła do brzemiennych w skutki przemian politycznych i prawnych w 1989 r. Jej pierwszym rezultatem była ustawa o samorządzie terytorialnym z 1990 r. i związane z nią ustawy dotyczące samorządu gminnego, które miały stanowić podstawę dla przebudowy struktury terytorialno-administracyjnej Polski. Zakładano wówczas utworzenie 12-15 województw o charakterze regionów administracyjnych, nawiązujących do rozwiązań wielu krajów Europy Zachodniej. Reforma ta ostatecznie weszła w życie 1 I 1999 r. W miejsce dotychczasowych 49 województw i dwustopniowego podziału terytorialnego (województwa i gminy) wprowadzała 16 dużych województw i trzeci pośredni stopień w postaci powiatów. Historyczny Śląsk znalazł się ponownie w granicach kilku województw. Z wyłącznie śląskich ziem, albo w przeważającym stopniu śląskich, utworzono następujące województwa: dolnośląskie (z ośrodkiem we Wrocławiu), opolskie i śląskie (z ośrodkiem w Katowicach). Znaczna część dawnego Dolnego Śląska znalazła się w granicach województwa lubuskiego, którego ośrodkami zostały wielkopolski Gorzów i śląska Zielona Góra (siedziba sejmiku wojewódzkiego). W granicach województwa wielkopolskiego pozostały tylko części powiatów: górowskiego, sycowskiego i namysłowskiego, które w 1919 r. zostały przyznane Polsce.

Powstałe w 1999 r. województwo dolnośląskie ma powierzchnię 19 948 km². W 1999 r. składało się z 30 powiatów, w tym 4 miejskich (Wrocław, Jelenia Góra, Legnica, Wałbrzych), 165 gmin i ok. 2300 sołectw. W 2002 r. status miasta na prawach powiatu utracił Wałbrzych, przez co ogólna liczba powiatów zmniejszyła się do 29. Największą liczbę gmin ma powiat kłodzki (13), natomiast najmniejszą milicki i wołowski (3). W skład województwa dolnośląskiego wchodzi 38 gmin miejskich, 46 miejsko-wiejskich i 81 wiejskich. Wszystkie te kategorie gmin występują tylko w 13 powiatach (dzierżoniowski, górowski, jaworski, kamiennogórski, kłodzki, legnicki, lubański, oleśnicki, oławski, świdnicki, ząbkowicki, zgorzelecki, złotoryjski). W 8 powiatach (lwówecki, milicki, polkowicki, strzeliński, średzki, trzebnicki, wołowski, wrocławski) nie występują gminy miejskie, w 5 (bolesławiecki, głogowski, jeleniogórski, lubiński, wałbrzyski) brak jest gmin miejsko-wiejskich, natomiast tylko w 1 (Lwówek) nie występują gminy wiejskie. Największą liczbę gmin miejskich posiada powiat wałbrzyski (6) i kłodzki (5). W powiecie kłodzkim znajduje się też najwięcej (5) gmin miejsko-wiejskich. Natomiast gmin wiejskich jest najwięcej w powiecie wrocławskim (7) i jeleniogórskim (6).

Część III

Powiaty dolnośląskie w podziałach terytorialno-administracyjnych od X do XX wieku

prof. dr hab. Marian Ptak

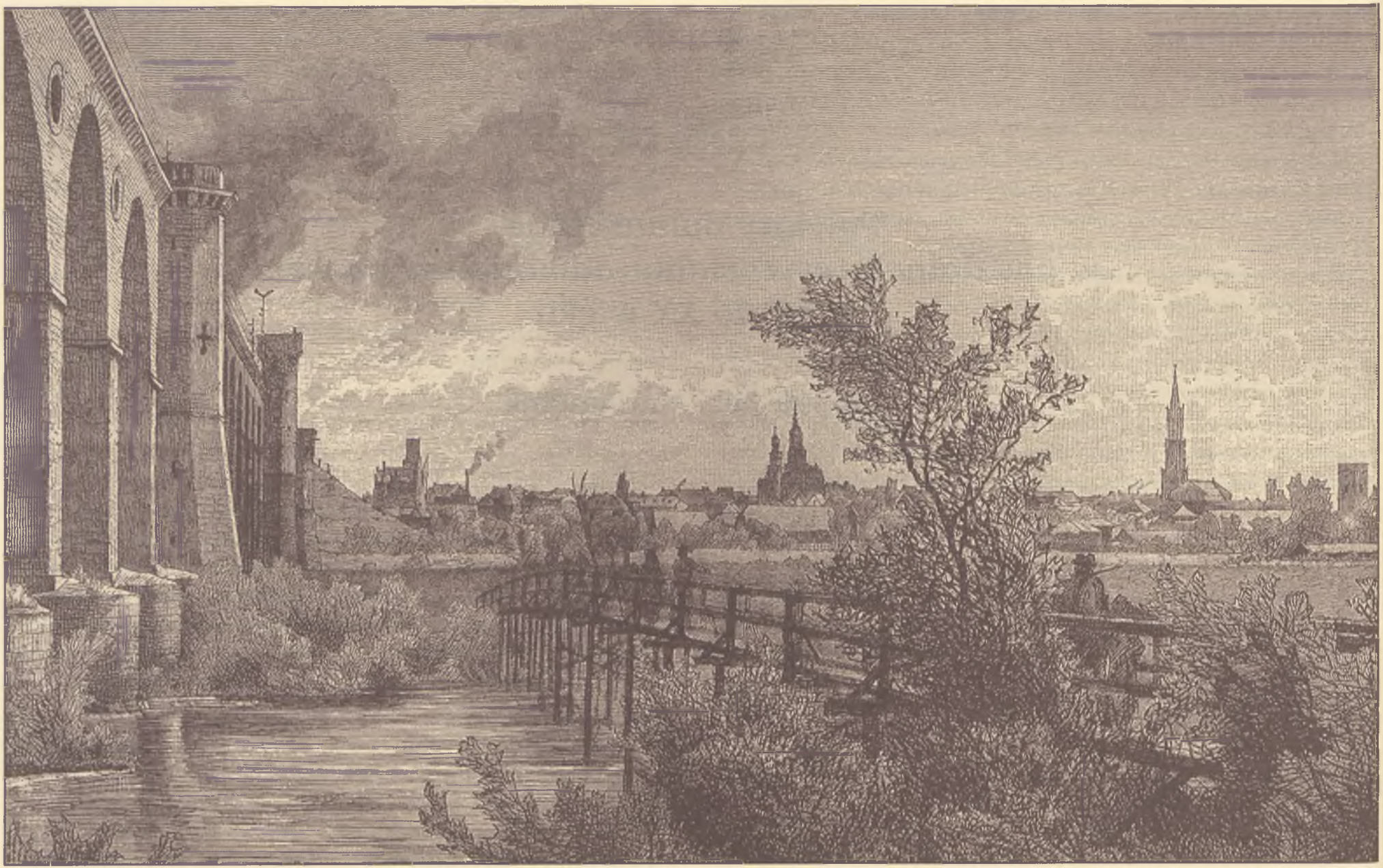

Bolesławiec, ryc. (II poł. XIX w.)

Powiat bolesławiecki

Obejmuje dolinę środkowego Bobru i dolnej Kwisy przed jej ujściem do Bobru. Od północy naturalną granicę wyznacza Nizina Śląsko-Łużycka, od wschodu Równina Chojnowska i Pogórze Kaczawskie, od południowego zachodu Pogórze Izerskie i rzeka Czerna Wielka.

Bolesławiec (*Bunzlau*), położony w pobliżu przeprawy nad środkowym Bobrem, na ważnej drodze handlowej prowadzącej ze Zgorzelca przez Lubań i Nowogrodziec do Chojnowa i dalej przez Legnicę do Wrocławia, już w XII w. był ważnym ośrodkiem administracyjnym na pograniczu śląsko-łużyckim. Dokument papieski z 1155 r. wymienił bowiem gród (*Szobolezke*), potwierdzony następnie w 1202 r. (*Boleslavecz*), który według kolejnego dokumentu z 1264 r. znajdował się w pobliżu wsi Bolesławice (*Boleslavicz nunc Tilonis villa, Tillendorf*) na lewym brzegu Bobru. Był to najprawdopodobniej stary gród śląskiego plemienia Bobrzan usytuowany w miejscu, które będzie się później nazywało Starym Bolesławcem. Stanowił on centrum okręgu grodowego z kasztelanem na czele, który występuje w źródłach od początku XIII w. do 1283 r. Upadek jego administracyjnego znaczenia był związany z lokacją miasta w jego pobliżu, ale na prawym brzegu Bobru. Jako już istniejące (*civitas Boleslauec*) jest potwierdzone w 1251 r.

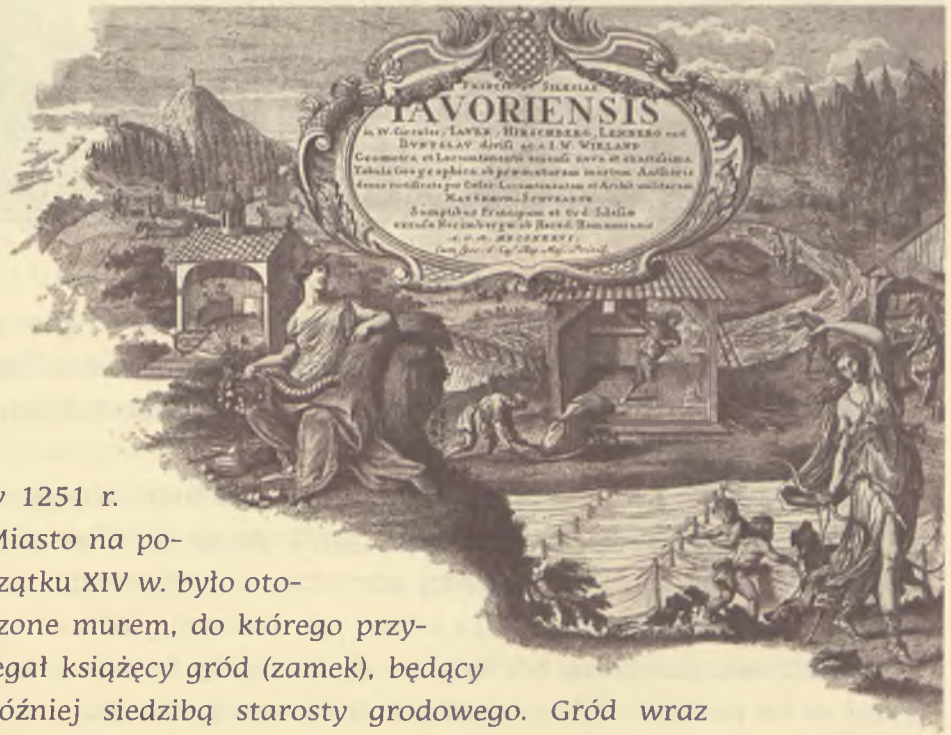

Miasto na początku XIV w. było otoczone murem, do którego przylegał książęcy gród (zamek), będący później siedzibą starosty grodowego. Gród wraz z lasami o powierzchni 10 tys. ha, położonymi na północ od Bolesławca, był nadawany osobom prywatnym jako tzw. lenno grodowe.

Zamek Kliczków.

W 1594 r. kupiło je w całości miasto Bolesławiec. Od 1297 r. było też ośrodkiem weichbildu, wchodzącego w skład Księstwa Jaworskiego, który później w ramach Księstwa Świdnicko-Jaworskiego zaliczany był do tzw. weichbildów górnych.

Miejscowością o początkowo sporym znaczeniu administracyjnym był także Nowogrodziec (*Naumburg am Queis*), położony na prawym brzegu Kwisy w połowie drogi między górnołużyckim Lubaniem i śląskim Bolesławcem, w odległości 13 km od pierwotnego grodu w Starym Bolesławcu. Graniczny bór łużycko-śląski między Bobrem a Kwisą stał się na początku XIII w. obiektem intensywnej kolonizacji, której rezultatem było powstanie kilkunastu wsi z ośrodkiem miejskim w Nowogrodźcu. W 1233 r. książę śląski Henryk I zezwolił miejscowemu wójtowi na założenie miasta, które wkrótce stało się centrum targowym i sądowym dla 11 okolicznych wsi oraz własnego weichbildu. Na zahamowanie jego rozwoju wpłynęło konkurencyjne sąsiedztwo weichbildu bolesławieckiego, lwóweckiego i gryfowskiego oraz uzyskanie w nim praw zwierzchnich przez możne rodziny szlacheckie i następnie klasztor magdalenek (1495-1810). Weichbild nowogrodziecki został z tych powodów wcielony już na początku XIV w. do bolesławieckiego, natomiast gryfowski do lwóweckiego, ale nieco później. Nowogrodziec zachował jednak nadal status miasta.

Ważnym ośrodkiem administracyjnym był początkowo Kliczków (*Klitschdorf*), położony na północny-wschód od Bolesławca na prawym brzegu Kwisy. Jego znaczenie wynikało z granicznego charakteru Kwisy, oddzielającej Dolny Śląsk od Górnych Łużyc. Już w drugiej połowie XIII w. funkcjonował tu gród graniczny (*castrum Cliczchdorff*) potwierdzony źródłowo w 1291 r., który został rozbudowany przez Bolka I świdnickiego i otoczony fosą. Do 1369 r. był grodem książęcym zarządzanym przez burgrabiego (kasztelana), wymienianym wśród grodów i miast będących ośrodkami okręgów grodowych i weichbildów Księstwa Jaworskiego i Świdnicko-Jaworskiego. Upadek jego administracyjnego znaczenia był związany z późniejszym nadawaniem go w lenno możnym rodzinom szlacheckim. Zabiegały one o nadanie podgrodowej wsi o tej samej nazwie prawa miejskiego, co nastąpiło w 1610 r., ale w praktyce celu tego nie udało się urzeczywistnić. Kliczków został ostatecznie ośrodkiem dużego majątku rycerskiego w ramach weichbildu bolesławieckiego. W 1936 r. państwo (*Herrschaft*) kliczkowskie, wraz z innymi przynależnymi do niego kompleksami majątkowymi, zajmowało powierzchnię prawie 24 tys. hektarów.

Pozycji takiej nie udało się osiągnąć Warcie Bolesławieckiej (*Alt Warthau, Warthau* do 1786), miejscowości położonej na południowy wschód od Bolesławca, w połowie drogi do Grodźca, ośrodka okręgu

grodowego, który wejdzie ostatecznie w skład weichbildu złotoryjskiego. Wymieniona już w 1217 r. była książęcą stacją celną na uczęszczanej drodze handlowej wiodącej ze Zgorzelca przez Bolesławiec do Chojnowa i dalej do Legnicy i Wrocławia. Nie uzyskawszy praw miejskich, została w 1340 r. nadana jako majątek rycerski i taki status zachowała do 1945 r.

Podobnie było z Osiecznicą (*Wehrau*) położoną na lewym brzegu Kwisy, na obszarze, który do 1815 r. wchodził w skład górnołużyckiego weichbildu zgorzeleckiego. W 1393 r. książę Jan zgorzelecki, syn cesarza Karola IV, nadał w lenno wschodnią część weichbildu zgorzeleckiego między Kwisą i Czerną Wielką z Osiecznicą i kilkoma innymi wsiami i kuźnicami braciom von Rechenberg, panom na Kliczkowie. Aż do początku XVII w. nie pełniła znaczniejszej roli administracyjnej w ramach tego dużego kompleksu majątkowego, z którego wraz z najbliższą okolicą została wyodrębniona jako tzw. państwo osiecznickie. W 1747 r. zostało ponownie połączone z państwem kliczkowskim aż do 1945 r. W 1936 r. osiecznicki kompleks majątkowy obejmował ponad 10 tys. hektarów lasów, łąk i pól.

Wszystkie te miejscowości weszły ostatecznie w skład weichbildu bolesławieckiego. Graniczył on na zachodzie z górnołużyckim weichbildem zgorzeleckim, na północy z żagańskim i szprotawskim, na wschodzie z trzecim powiatem weichbildu legnickiego i z weichbildem chojnowskim, na południu z lwóweckim. Cechą charakterystyczną weichbildu bolesławieckiego był jego wewnętrzny podział na trzy powiaty, przypominający strukturę sąsiedniego weichbildu legnickiego. Dzielił się na powiat górny (*Ober Kreis*), dolny (*Nieder Kreis*) i tylny (*Hinter Kreis*). Powiat „górny" obejmował południową część weichbildu z Bolesławcem i Nowogrodźcem, „dolny" – o większej powierzchni i w przeważającym stopniu zalesionej – jego północną część z Kliczkowem, natomiast „tylny" najmniejszą północno-wschodnią jego część oraz dwie eksklawy między weichbildem chojnowskim i złotoryjskim. Geneza tego podziału ma być może związek z jego przestrzennym rozwojem. Na uwagę zasługuje ścisłe współdziałanie szlachty weichbildu bolesławieckiego i lwóweckiego, które w rezultacie doprowadziło na początku XVIII w. do administracyjnego połączenia obu weichbildów, ale z równoczesnym zachowaniem ich odrębności. Taki stan rzeczy potwierdziła pruska reforma administracyjna przeprowadzona na Śląsku w 1741 r. Powstał bowiem powiat lwówecko-bolesławiecki z Lwówkiem Śląskim jako miastem powiatowym, w którym nie przetrwał podział weichbildu bolesławieckiego na 3 powiaty, ale nieformalnie uwzględniano podział na dwa dystrykty, lwówecki i bolesławiecki. Ten ostatni obejmował 2 miasta i 70 wsi. Administracyjny awans Bolesławca nastąpił w 1816 r., został bowiem siedzibą nowego, wyodrębnionego z lwóweckiego, powiatu bolesławieckiego, do którego przyłączono część powiatu zgorzeleckiego i lubańskiego na zachód od Kwisy aż do rzeki Czernej. Graniczył on odtąd na południu z powiatem lwóweckim i górnołużyckim lubańskim, na zachodzie z górnołużyckim zgorzeleckim i ze śląskim żagańskim, na północy ze szprotawskim i lubińskim oraz na zachodzie ze złotoryjsko-chojnowskim. W 1939 r. miał powierzchnię 1058 km^2 i obejmował 75 gmin, w tym 2 miasta. W takich granicach przetrwał do 1945 r. i następnie do polskiej reformy administracji z 1975 r., która zniosła powiaty.

Reaktywowany w 1999 r. powiat bolesławiecki składa się z 6 gmin, w tym 1 miejskiej (Bolesławiec) i 5 wiejskich (Bolesławiec, Warta Bolesławiecka, Gromadka, Osiecznica, Nowogrodziec).

Dzierżoniów.

Powiat dzierżoniowski

Położony jest w dolinie górnej i średniej Piławy, mającej swoje źródła w Górach Sowich, która płynąc na północ przed Dzierżoniowem skręca w kierunku północno-zachodnim i doliną między Górami Sowimi i Masywem Ślęży płynie dalej w kierunku północnym, aby za Świdnicą wpaść do rzeki Bystrzycy. Południowo-zachodnią granicę powiatu wyznaczają Góry Sowie, natomiast północną i północno-wschodnią Przedgórze Sudeckie z masywem Ślęży oraz Wzgórza Niemczańskie.

Do najstarszych miejscowości powiatu należy Niemcza (*Nimptsch*), w której ślady osadnictwa sięgają czasów wczesnośredniowiecznych. W plemiennym państwie Ślężan pełniła rolę głównego albo jednego z głównych jego ośrodków. W 1155 r. jest źródłowo potwierdzona rola Niemczy jako centrum okręgu grodowego z kasztelanem na czele, wymienianym do 1295 r. Obejmował on, jak się przypuszcza, obszar dzisiejszych powiatów: strzelińskiego, ząbkowickiego i dzierżoniowskiego, a więc około 1900 km². Zapewne już na początku XIII w. funkcjonowała tu osada targowa na prawie polskim (Stare Miasto), obok której przed 1282 r. założono miasteczko na prawie niemieckim, które zapewne jeszcze w tym stuleciu uzyskało rangę miasta weichbildowego, koncentrującego wokół siebie okoliczne wsie. Rozwój osadnictwa w kasztelanii niemczańskiej i lokacje miast i miasteczek spowodowały jej rozpad i powstanie na jej obszarze kilku weichbildów.

Kasztelania niemczańska wchodziła najpierw w skład państwa polskiego pierwszych Piastów i następnie Księstwa Wrocławskiego linii Piastów śląskich. Po podziale tego księstwa w 1311 r., już jako mniejszy weichbild, stała się częścią składową Księstwa Brzeskiego. W 1322 r. został on zastawiony książętom świdnickim, po których ów zastaw przejął król czeski. Od 1392 r. znajdował się już na stałe w bezpośrednim władaniu Piastów legnicko-brzeskich i przy podziałach Księstwa Brzeskiego kilka razy z weichbildem oławskim tworzył przejściowe księstwo. Weichbild niemczański graniczył z wrocławskim na północy, strzelińskim i zię-

Niemcza.

Niemcza.

bickim na wschodzie, ząbkowickim na południu oraz z dzierżoniowskim i świdnickim na zachodzie.

W 1741 r. został utworzony powiat niemczański, usytuowany tak samo wśród sąsiednich powiatów. Położony był w dolinie rzeki Ślęzy, która u jego południowych granic rozpoczynała swój bieg i dalej podążała w kierunku północnym, dzieląc tym samym powiat na dwie części, wschodnią i zachodnią. W osiemnastowiecznym opisie Zimmermanna zwrócono uwagę na jego inny podział na dwie części, na górny i dolny powiat (*Kreis*). Pierwszy, południowo-zachodni (od góry Ślęży w kierunku Ziębic) miał charakter górzysty, stanowiąc część Przedgórza Sudeckiego, natomiast drugi, północno-zachodni, aż do Równiny Wrocławskiej, miał charakter nizinny. Powierzchnia powiatu wynosiła 7,24 mile^2, co sytuowało go w grupie najmniejszych powiatów Dolnego Śląska. Znajdowało się w nim w 1740 r. 89 wsi i 98 udziałów. Powiat zamieszkiwało w 1756 r. 15446, 1778 r. 17386, 1807 r. 21427, 1817 r. 21062 osób. W Niemczy mieszkało w 1807 r. 1178, 1817 r. 1403 osoby. Zatem liczba mieszkańców w powiecie niemczańskim była aż ponad 17 razy większa niż w mieście. Widoczny jest zatem bardzo mały udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie mieszkańców tego powiatu. Administracją powiatu kierowało 5 urzędników, znanych z sąsiednich powiatów, z radcą ziemskim na czele, ale tylko 1 deputowany. Zimmermann informuje, że stany powiatowe miały prawo ich wyboru łącznie z poborcą podatkowym, co stanowiło wyjątek. W 1740 r. ta sama osoba była równocześnie poborcą podatkowym w powiecie strzelińskim. Szlachty osobiście osiadłej w powiecie niemczańskim, spośród której rekrutowali się piastuni tych urzędów, było w latach siedemdziesiątych XVIII w. więcej niż wynosiła średnia powiatowa dla całego Śląska, mianowicie 22 osoby. Wraz ze swoimi majątkami po 1770 r. została przyporządkowana Ziemstwu Departamentu Wrocławskiego. W 1815 r. nie przeprowadzono żadnej korekty jego granic. Został jednak zlikwidowany w 1932 r. i włączony do sąsiedniego powiatu dzierżoniowskiego wraz z Niemczą oraz do strzelińskiego. Taki stan rzeczy potwierdził polski tymczasowy podział terytorialny w 1946 r.

Dzierżoniów (*Reichenbach*) został lokowany jako miasto na prawie niemieckim przed 1230 r. i stał się ośrodkiem łańcucha osad na prawie niemieckim ciągnących się wzdłuż północnej strony Gór Sowich. Umiejscowiono je na wzniesieniu (255-283 m) powyżej wpływającego do rzeki Piławy (*Peilau*) strumienia (*Klinkenbach*) w żyznej okolicy, w której występują wczesne ślady osadnictwa. Być może wcześniej istniał w jego pobliżu, w Dzierżoniowie Dolnym (*Ernsdorf*), słowiański gród i miasteczko na prawie polskim, kryjące się w 1376 r. pod nazwą starego miasta (*altenstad*), które w 1890 r. zostało włączone do Dzierżoniowa. W Dzierżoniowie znajdowały się dwa zamki, jeden (*Hummelschloß*) był umocnioną siedzibą wójta miejskiego a drugi (*Klinkenhaus*) należał do księcia, którego reprezentował burgrabia (*Burggraf*). Ów książęcy zamek na początku XV w. wszedł w posiadanie różnych rodów szlacheckich jako tzw. lenno grodowe (*Burglehen Reichenbach*). Wczesna lokacja na prawie niemieckim, otoczenie murami miejskimi już u schyłku XIII w. i intensywne osadnictwo sprawiło, że już w drugiej połowie XIII w. Dzierżoniów stał się ośrodkiem weichbildu liczącego około 30 wsi. Przed bramami miasta wcześnie powstały przedmieścia, co świadczy o jego dużym znaczeniu gospodarczym.

Weichbild dzierżoniowski wchodził początkowo w skład Księstwa Wrocławskiego, z którego w 1291 r. został wyłączony i przypadł Bolkowi świdnicko-jaworskiemu. Po jego śmierci w 1301 r. terytorium świdnicko-jaworskie podzielono na trzy części. Najmłodszemu z jego synów, Bolkowi II, wydzielono dzielnicę ziębicką przed 1315 r., w której samodzielne rządy objął dopiero w 1322 r. W skład powstałego w ten sposób Księstwa Ziębickiego wszedł również weichbild dzierżoniowski (obok ziębickiego, ząkowickiego, kąckiego, sobóckiego, strze-

lińskiego, wiązowskiego i miasta Paczkowa). W bezpośrednim władaniu książąt ziębickich pozostawał do 1336 r., w którym został zastawiony książętom świdnickim, Bolkowi i Henrykowi. Zastaw bardzo szybko wygasł, bowiem już na początku 1337 r. Bolko II zastawił go królowi czeskiemu z klauzulą, że w przypadku śmierci Bolka II lub jego sukcesorów bez następców przypadnie on na własność królowi czeskiemu. Książę zastrzegł sobie prawo wykupu dystryktu dzierżoniowskiego od króla i zapewne z tego prawa skorzystał, skoro w 1350 r. władał nim Bolko świdnicki. Przez książąt ziębickich nigdy już nie został odzyskany i wszedł na stałe w skład Księstwa Świdnickiego i następnie Świdnicko-Jaworskiego. Graniczył on na zachodzie z weichbildem świdnickim, na północnym wschodzie z niemczańskim, na południu z ząbkowickim i kłodzkim.

Powstały w 1741 r. powiat dzierżoniowski miał powierzchnię 6,52 mil^2, a więc dwa razy mniejszą od średniej ogólnośląskiej, co sytuowało go wśród najmniejszych powiatów dolnośląskich. Obejmował on 37 całych wsi i 61 udziałów. Zamieszkiwało go w 1778 r. 20726, 1807 r. 30392, 1817 r. 34471 osób. W Dzierżoniowie odpowiednio w 1807 r. 3252, 1817 r. 3970 osób. W powiecie naliczono zatem ponad osiem razy więcej ludności niż w mieście, a więc proporcje były w nim korzystniejsze dla mieszkańców miasta powiatowego niż w powiecie niemczańskim. Liczba osobiście osiadłej w nim szlachty w latach siedemdziesiątych XVIII w. wynosiła 17 osób. Piastowała ona tutejsze urzędy powiatowe: radcy ziemskiego, komisarza marszowego, deputowanego, fizyka i poborcy podatkowego. Powiat dzierżoniowski graniczył na południu z kłodzkim, na zachodzie ze świdnickim, na wschodzie z niemczańskim i ząbkowickim. W 1815 r. nie przeprowadzono żadnych korekt jego granic. Po 1815 r. na południu graniczył z nowo powstałym powiatem noworudzkim wyodrębnionym z kłodzkiego, natomiast na południowym zachodzie na krótkim odcinku z również nowo powstałym powiatem wałbrzyskim, wydzielonym z powiatu świdnickiego. Nowa organizacja państwa pruskiego w latach 1815-16 przyniosła miastu administracyjny awans, stało się ono bowiem siedzibą czwartego śląskiego okręgu rejencyjnego. Z powodów oszczędnościowych dzierżoniowski okręg rejencyjny został jednak zlikwidowany w 1820 r., a jego powiaty zostały włączone do okręgu rejencyjnego w Legnicy i we Wrocławiu.

W 1939 r. powiat dzierżoniowski miał powierzchnię 546 km^2 i obejmował 60 gmin, w tym 3 miasta. W takich granicach funkcjonował także po 1945 r. Miasto nosiło początkowo nazwę Rychbach, ale w tym samym roku nadano mu dzisiejszą nazwę od badacza życia pszczół, proboszcza Jana Dzierżonia. Został zlikwidowany w 1975 r. wraz z innymi powiatami.

Spośród miejscowości niebędących w przeszłości ośrodkami większych jednostek podziału administracyjnego na uwagę zasługuje Piława (*Peilau*), położona nad rzeką o tej samej nazwie, która już przed 1230 r. była wzorcową wsią na prawie niemieckim (*Pilaua superius*), wokół której lokowano kolejne wsie na tym prawie, zamieszkałe przez napływową ludność niemiecką. Jej cechą charakterystyczną było położenie wzdłuż rzeki Piławy na odcinku ponad 20 km, co doprowadziło ostatecznie do podziału na kilka gmin wiejskich podlegających różnym panom gruntowym. Już w 1335 r. występowała Piława Górna (*Pilavia superior*) i Dolna (*Pilavia inferior*). W 1743 r. król pruski udzielił ewangelickiej gminie wyznaniowej w Górnej Piławie specjalnej koncesji wyznaniowej, która spowodowała zmianę jej nazwy (*Gnadenfrei*) i wpłynęła na jej dalszy rozwój. W 1928 r. do starej Górnej Piławy przyłączono inne trzy części Piławy, z których utworzono nową gminę polityczną Górna Piława. Po 1945 r. w wyniku dalszego rozwoju gospodarczego Piława Górna została w 1956 r. podniesiona do rangi osiedla miejskiego, a w 1962 r. miasta.

Bielawa (*Langenbielau*), położona u podnóża Gór Sowich, powstała w pierwszej połowie XIII w. na obszarze dawnej przesieki jako wieś

(*Bela*) lokowana na prawie niemieckim, wśród wielu innych, dla których ośrodkiem gospodarczym i administracyjnym był Dzierżoniów. Podobnie jak Piława, była wsią bardzo rozległą, co spowodowało jej podział na części (Górna, Średnia, Dolna Bielawa) podlegające różnym właścicielom. Późniejszy rozwój zawdzięczała tkactwu. Osiągnięty w drugiej połowie XIX w. poziom gospodarczy sprawił, że gmina wiejska Bielawa od 1874 r. występowała wielokrotnie z prośbą do odpowiednich władz o nadanie jej praw miejskich, co ostatecznie nastąpiło, ale dopiero w 1924 r. Prawa miejskie zachowała także po 1945 r.

Pieszyce (*Peterswaldau*), położone u podnóża Gór Sowich, też zawdzięczają swoje powstanie trzebieniu lasów przez kolonistów niemieckich. Wymienione w źródłach po raz pierwszy w 1250 r. rozwijały się ludnościowo i gospodarczo podobnie jak Bielawa. Tu również w XVI i XVII w. rozwinęło się tkactwo. Żywiołowy rozwój przemysłu tekstylnego w tym regionie w pierwszej połowie XIX w. spowodował właśnie w Pieszycach wybuch znanego powstania tkaczy śląskich w 1844 r. Nie spowodowało ono jednak utraty znaczenia Pieszyc jako ośrodka przemysłowego i robotniczego. Po 1945 r. Pieszyce awansowały w strukturze administracji terytorialnej, osiągając w 1954 r. status osiedla miejskiego, a w 1962 r. miasta.

Reaktywowany w 1999 r. powiat dzierżoniowski składa się z 7 gmin, w tym 4 miejskich (Dzierżoniów, Bielawa, Pieszyce, Piława Górna), 1 miejsko-wiejskiej (Niemcza) i 2 wiejskich (Dzierżoniów, Łagiewniki).

Głogów, ryc. (II poł. XIX w.)

Powiat głogowski

Położony jest w dolinie Odry. Od południa i południowego zachodu otaczają go Wzgórza Dalkowskie. Na północy jego granice przekraczają Krzycki Rów, nie dochodzą jednak do Pojezierza Leszczyńskiego. Na północnym wschodzie naturalną granicę tworzy Odra od miejsca, w którym wpada do niej Barycz i następnie stopniowo skręca na południowy wschód i dalej na południe.

Na obszarze dzisiejszego powiatu jedynym ośrodkiem administracyjnym i politycznym był od dawien dawna Głogów (*Glogau*). Został on po raz pierwszy wymieniony przez Thietmara z Merseburga w 1010 r. (*urbs Glogau*). Położony w żyznej dolinie Odry, w pobliżu przeprawy przez nią na jej lewym brzegu, pełnił zapewne od dawna ważną rolę polityczną, militarną i handlową. Przyjmuje się, że w okolicy Głogowa sytuowały się najstarsze siedziby polskiego plemienia Dziadoszan, którego terytorium obejmowało w przybliżeniu 1400 km², na którym – wg przekazu Geografa Bawarskiego z połowy IX w. – znajdowało się 20 okręgów określanych mianem *civitates*. Pod nazwą tą kryły się zapewne opola (*vicinia*), czyli terytorialne związki osób zamieszkujących okoliczne osady z grodowym ośrodkiem (czoło opolne), które wg szacunków obejmowały od 100-250 km². Były to najprawdopodobniej pierwsze podstawowe jednostki podziału terytorialnego Śląska. Jako największe i najsilniejsze pod względem gospodarczym i demograficznym z plemion w tej części Śląska, podporządkowali sobie pod koniec X w. sąsiednie mniejsze plemiona łużyckie między Nysą Łużycką i Bobrem (*Nice, Zara, Besunzane*). Głogów, będąc ośrodkiem plemiennego państewka oraz opola, stał się w ramach polskiego państwa Piastów także siedzibą kasztelana (wymienionego po raz pierwszy już w 1155 r.) i tym samym ośrodkiem okręgu grodowego. W wyniku bratobójczej

Zamek w Głogowie.

wojny prowadzonej w latach 1251-1254 przez Piastów śląskich, Konrada I i Bolesława Rogatkę, pierwszemu z nich przypadło obszerne terytorium, sięgające na zachodzie po Krosno Odrzańskie i Żagań, na południu po Szprotawę i Lubin, na wschodzie po Ścinawę i Górę, natomiast na północy miejscami aż po środkowy bieg rzeki Obry, obejmując Sulechów, Sławę i Wschowę, z ośrodkiem w Głogowie. W ten sposób powstało Księstwo Głogowskie, które w latach 1273-1274 uległo podziałowi na trzy części (księstwa): głogowską, żagańską i ścinawską.

Głogów, tj. książęcy gród i zamek oraz lokowane w 1253 r. na prawie niemieckim miasto, stał się w tym czasie nie tylko miastem stołecznym i rezydencjalnym nowego księstwa, ale także ośrodkiem weichbildu. Od 1343 r. do drugiej połowy XIX w. nazywany był Wielkim Głogowem (*Groß Glogau*). Brzemienny w skutki dla podziału terytorialnego Księstwa Głogowskiego i samego weichbildu głogowskiego był rok 1329, w którym książę ścinawski i żagański złożyli hołd lenny królowi czeskiemu Janowi Luksemburskiemu. Nie uczynił tego Przemko głogowski, co stało się bezpośrednim powodem zajęcia Księstwa Głogowskiego przez króla czeskiego po bezpotomnym zgonie Przemka w 1331 r. W tym samym roku Jan ścinawski zrzekł się przysługujących mu również, na mocy dynastycznego prawa Piastów, praw do tego księstwa na rzecz króla, za co otrzymał trzy weichbildy wchodzące do tej pory w jego skład. Król zatrzymał sobie tylko weichbildy głogowski, bytomski, tarnowski i sławski. W ten sposób powstało na Śląsku pierwsze terytorium bezpośrednio podporządkowane królowi czeskiemu, czyli dziedziczne księstwo króla i Korony Czeskiej. Król czeski był odtąd nie tylko seniorem książąt śląskich, ale również księciem śląskim (księciem w Śląsku na Głogowie). W 1344 r. nastąpiło wydarzenie bez precedensu w ustroju terytorialnym Śląska, mianowicie podział stołecznego weichbildu głogowskiego i bytomskiego na dwie części, z których jedna została nadana w lenno księciu żagańskiemu Henrykowi Żelaznemu, natomiast drugą zatrzymał król. W każdej z tych części rolę ośrodka pełniła połowa podzielonego miasta weichbildowego. Zatem względy polityczne i własnościowe zadecydowały po raz pierwszy o mechanicznym podziale naturalnie wykształconej podstawowej jednostki terytorialno-administracyjnej Śląska. Taki scenariusz zostanie powtórzony później w innych weichbildach Śląska. Część królewska powiększyła się w 1345 r. o połowę miasta i weichbildu górowskiego, ścinawskiego, chobieńskiego i całego wschowskiego. Ostatni z tych weichbildów został jednak faktycznie przyłączony jeszcze w 1343 r. do Królestwa Polskiego i w skład Śląska już nie wszedł aż do XX w. W 1361 r. część królewska Księstwa Głogowskiego została nadana dożywotnio Bolkowi II świdnicko-jaworskiemu, który władał nią do 1368 r., w którym bezpośrednie rządy przejął w niej ponownie król. W 1384 r. nadał ją w lenno książętom cieszyńskim i od tego czasu nazywano ją w źródłach „częścią cieszyńską". Książęta cieszyńscy władali nią aż do schyłku ósmej dekady XV w. Pod koniec XIV i w pierwszej połowie XV w. nastąpiły w niej terytorialne zmiany. Po 1391 r. (ale przed 1404 r.) książęta cieszyńscy przyłączyli do tego terytorium drugą połowę miasta Góry i weichbildu górowskiego, który wkrótce został powiększony o inkorporowany doń weichbild chobieński. Po 1404 r. odpadła od niego połowa miasta Ścinawy i weichbildu ścinawskiego. W ten sposób od pierwszej połowy XV w. część cieszyńska Księstwa Głogowskiego składała się z połowy miasta Głogowa i weichbildu głogowskiego, połowy miasta Bytomia i weichbildu bytomskiego oraz z całego powiększonego weichbildu górowskiego. Swoją połowę weichbildu głogowskiego i bytomskiego książęta cieszyńscy utracili w 1481 r. na rzecz wojowniczego Jana II Okrutnego, utrzymali jednak aż do schyłku lat osiemdziesiątych XV w. weichbild górowski. W 1481 r. została zatem przywrócona jedność obu weichbildów. Na szczególną uwagę zasługuje fakt stopniowego powiększenia się obszaru stołecznego weichbildu

głogowskiego w wyniku wcielania do niego sąsiednich weichbildów: przedmościańskiego (po 1378 r.), bytomskiego (po 1491 r.), tarnowskiego (przed 1506 r.), sławskiego (przed 1506 r.) i polkowickiego (po 1638 r.). W 1506 r. Księstwo Głogowskie składało się zatem już tylko z siedmiu weichbildów: głogowskiego, kożuchowskiego, górowskiego, szprotawskiego, zielonogórskiego, świebodzińskiego i polkowickiego. W 1638 r. już tylko z sześciu, ponieważ został zlikwidowany weichbild polkowicki. Odtąd weichbild głogowski graniczył na północy z weichbildem zielonogórskim, na którego terytorium znajdowała się należąca do niego niewielka eksklawa, na północnym wschodzie z Królestwem Polskim, na wschodzie z weichbildem górowskim, ryczeńskim i rudniańskim, na południowym wschodzie z lubińskim, na południu z trzecim powiatem weichbildu legnickiego, na zachodzie z weichbildem szprotawskim i kożuchowskim. Ogólna powierzchnia ustabilizowanego już terytorialnie Księstwa Głogowskiego wynosiła 82,80 mil^2, czyli 4559 km^2, co sytuowało je pod tym względem na trzecim miejscu wśród księstw śląskich, po Księstwie Opolsko-Raciborskim i Świdnicko-Jaworskim. Powierzchnia poszczególnych weichbildów była silnie zróżnicowana. Weichbild głogowski liczący 24,14 mil^2, czyli 1329 km^2, był prawie trzy razy większy od najmniejszego górowskiego i ponad półtora razy większy od kożuchowskiego i zielonogórskiego. Obszar weichbildu głogowskiego uległ zmniejszeniu w wyniku utworzenia w 1610 r. na obszarze dawnego weichbildu bytomskiego, na mocy przywileju cesarza Rudolfa II, majoratu i mniejszego państwa stanowego bytomsko-siedliskiego (*Beuthen-Carolath*). Było ono własnością bardzo majętnej i wpływowej rodziny von Schöneich. W 1697 r. zostało ono podniesione do wyższej rangi wolnego państwa stanowego, a w 1741 r. księstwa (*Fürstentum Carolath-Beuthen*).

Powstały w 1741 r. powiat głogowski pokrywał się z weichbildem głogowskim z wyjątkiem wolnego państwa stanowego i następnie Księstwa Siedlisko-Bytomskiego, które z niego wyłączono i włączono do powiatu kożuchowskiego. Powiat był zwarty terytorialnie z wyjątkiem małej eksklawy położonej w weichbildzie zielonogórskim (Kolsko i okolice). Graniczył na północy z Królestwem Polskim, na wschodzie z powiatem górowskim, wołowskim, ścinawsko-rudniańskim i lubińskim, na południu ze szprotawskim, na zachodzie z kożuchowskim i zielonogórskim. Obejmował 224 wsie i 304 udziały. Miał on powierzchnię 24,14 mil^2, co sytuowało go wśród powiatów o największej powierzchni. Zamieszkiwało go w 1778 r. 38925, 1807 r. 52075, 1817 r. 49519 osób. Trzy ówczesne miasta powiatu (Głogów, Polkowice i Sława) liczyły w 1807 r. 11494, 1817 r. 10498 mieszkańców, co stanowiło 1/5 ludności powiatu. Ze względu na sprawowaną rolę polityczną i udział w administracji powiatu uwagę zwraca stosunkowo duża liczba osobiście osiadłej w nim szlachty (40), co sytuowało ją pod tym względem na trzecim miejscu, po powiecie trzebnickim (64) i wołowskim (42). Zmonopolizowała ona, jak w innych powiatach, urzędy powiatowe: radcy ziemskiego, komisarza marszowego, 2 deputowanych powiatowych, fizyka powiatowego i poborcy podatkowego. W strukturze terytorialnej Śląskiego Ziemstwa szlachta powiatu głogowskiego wraz z pozostałymi powiatami Księstwa Głogowskiego i Żagańskiego znalazła się w 7 okręgu zwanym głogowsko-żagańskim. Pokrywał się on z utworzonym w 1824 r. szlacheckim okręgiem wyborczym (głogowskim) do śląskiego sejmu prowincjonalnego, z wyjątkiem wyłączonych z niego powiatów świebodzińskiego i górowskiego. Wraz z opanowaniem Śląska przez króla pruskiego wzrosła rola Głogowa jako ośrodka administracyjnego nie tylko o charakterze powiatowym. Głogów stał się bowiem siedzibą departamentu kameralnego obejmującego kilkanaście powiatów aż do 1809 r., w którym w wyniku okupacji miasta przez wojska francuskie jego siedzibę przeniesiono do Legnicy i – jak się okazało – była to zmiana trwała.

Reforma podziału terytorialnego w 1816 r. spowodowała zmniejszenie obszaru powiatu głogowskiego. Jego północno-zachodnia

część, z eksklawą kolską oraz obszarem na wschód od Sławy, znalazły się w granicach powiatu zielonogórskiego oraz kożuchowskiego. Najdalej na wschód wysunięty skrawek powiatu głogowskiego, poniżej Bytomia, został też przyłączony do powiatu kożuchowskiego. Także południowo-wschodnia część powiatu, poniżej Polkowic, została od niego odłączona i wcielona do powiatu lubińskiego. Na wschodzie drobny skrawek powiatu przypadł powiatowi ścinawsko-rudniańskiemu.

Po I wojnie światowej z ziemskiego powiatu głogowskiego wyodrębniono miejski powiat głogowski, który w 1939 r. miał powierzchnię 15,5 km² i przetrwał do 1945 r. Zewnętrzne granice ziemskiego powiatu głogowskiego utrzymały się natomiast do 1932 r., w którym przesunięto je znacznie na północnym zachodzie kosztem powiatu kożuchowskiego. W 1939 r. powiat ziemski liczył 241 km² i obejmował 115 gmin, w tym 3 miasta. W takim kształcie przetrwał po 1945 r. Nowy podział administracyjny Śląska z 1950 r. spowodował nie tylko przemieszczenie powiatu głogowskiego do nowo utworzonego województwa zielonogórskiego, ale także kolejną zmianę jego północnej granicy. Oderwano bowiem od niego znaczny obszar w tej części i przyłączono do powiatu nowosolskiego (dawny kożuchowski) i wschowskiego. W takich granicach funkcjonował do 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. ziemski powiat głogowski składa się z 6 gmin, w tym 1 miejskiej (Głogów) i 5 wiejskich (Głogów, Jerzmanowa, Kotla, Pęcław, Żukowice).

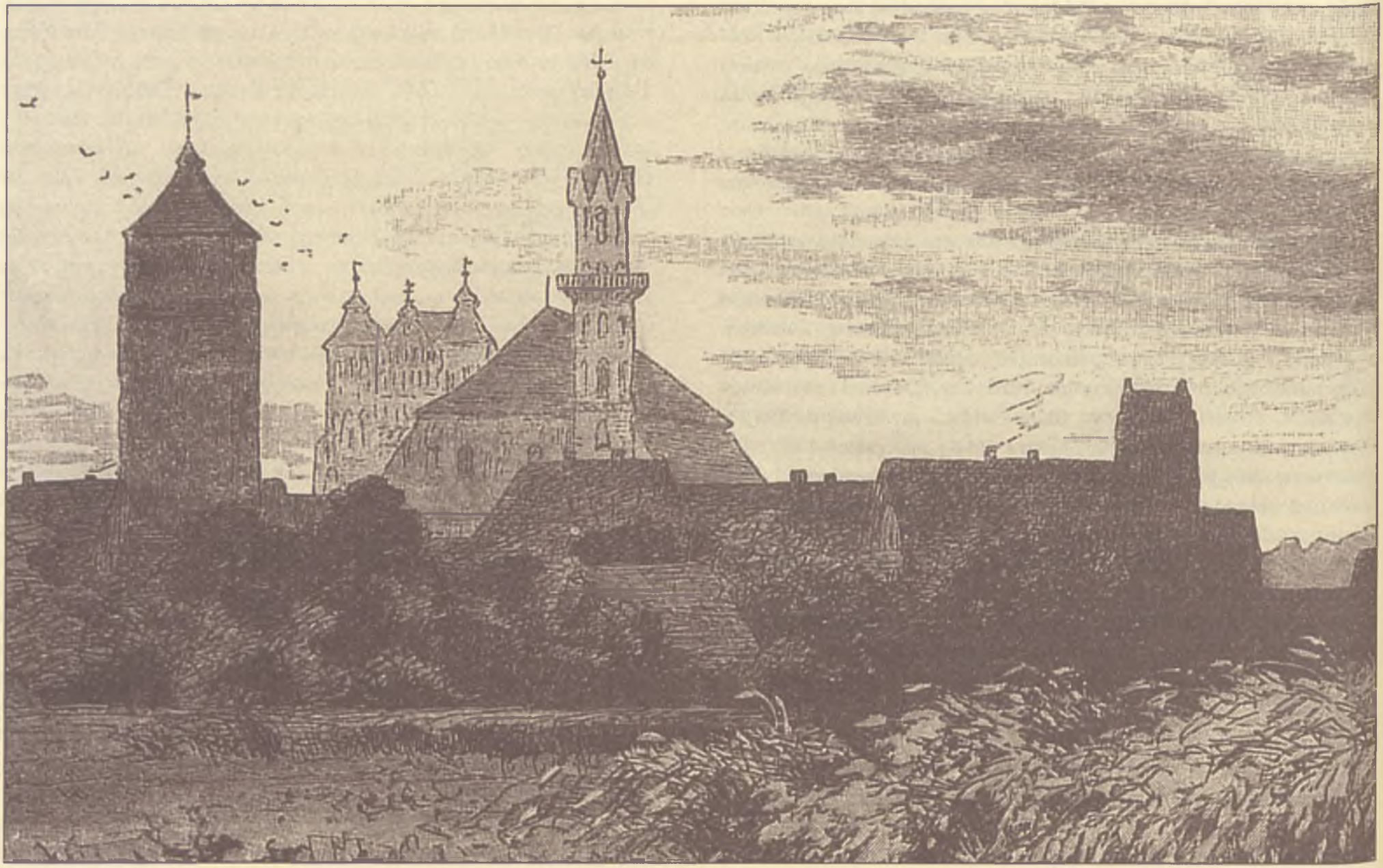

Góra.

Powiat górowski

Południowo-zachodnią naturalną granicę powiatu stanowi rzeka Odra prawie do ujścia Baryczy do Odry, następnie dalej w kierunku północnym i wschodnim dwa dopływy Baryczy, Rów Śląski i Polski. Od Rowu Polskiego, na wysokości wielkopolskiej Rydzyny, granica biegnie w kierunku południowym i dociera do Baryczy do Kotliny Żmigrodzkiej, niedaleko od miejsca, w którym wpada do niej rzeka Orla. Dalej przekraczając Barycz, i sięgając do Wzgórz Trzebnickich, biegnie jej doliną w kierunku zachodnim aż do Odry.

Najstarszym ośrodkiem administracyjnym tego regionu był Sądowel (*Sandewalde*), gród kasztelański położony na prawym brzegu Baryczy, wymieniony po raz pierwszy w dokumencie papieskim z 1155 r., co świadczy o jego dawnym pochodzeniu. Pełnił on strategiczną rolę na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Kasztelanów tego grodu wymienia się w latach 1202-1288. Funkcję ośrodka okręgu grodowego utracił on na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIII w. w związku z lokacjami miast i wsi na prawie niemieckim.

Wieś Góra (*Gora, Guhrau*) została wymieniona w tym samym dokumencie z 1155 r. W 1256 r. była własnością rycerską. Część areału tej wsi po zamianie z inną wsią, położoną w sąsiedztwie Sądowla, książę głogowski Henryk III lokował w latach 1288-1289 jako miasto na prawie niemieckim. Miało ono wewnątrz murów miejskich powierzchnię 10 ha, co sytuowało je w grupie największych miast Dolnego Śląska. Pozostała część wsi, lokowana wkrótce na prawie niemieckim, była nadal własnością rycerską i nosiła nazwę Starej Góry. Miasto Góra już zapewne u schyłku XIII w. stało się ośrodkiem weichbildu. Jego przestrzenny zasięg określił dokument Henryka II, tytułującego się dziedzicem Królestwa Polskiego, księciem Śląska oraz panem Głogowa i Poznania z 1310 r. przez wymienienie przynależnych do niego wsi (31 z Chobienią i Wąsoszem) oraz wsi na południe od Baryczy i Odry położonych w tzw. Międzyrzeczu. W podziale posiadłości śląskich i wielkopolskich książąt głogowskich z 1312 r. Góra znalazła się w części z Głogowem jako ośrodkiem politycznym. W latach 1321/22 w kolejnym podziale, tym razem na trzy części, weichbild górowski z ryczyńskim i chobieńskim znalazł się w nowo powstałym Księstwie Ścinawskim Jana, zwanego ścinawskim. W 1345 r. weichbildy górowski, ścinawski

i chobieński oraz ich ośrodki miejskie zostały podzielone na dwie części, z których jedna połowa pozostała we władaniu Jana ścinawskiego, natomiast druga przypadła królowi czeskiemu jako tzw. część królewska Księstwa Głogowskiego. Książę Jan stopniowo wyzbył się wszystkich terytoriów, z wyjątkiem połowy miasta Góry i weichbildu górowskiego. W związku z tym już w 1361 r. tytułował się „panem na Górze". Po jego rychłej śmierci utrwalił się podział na część książęcą weichbildu górowskiego (wschodni obszar miasta i weichbildu) oraz królewską (zachodnia część miasta i weichbildu). W 1384 r. król czeski nadał swoją część weichbildu górowskiego książętom cieszyńskim, którzy władali nią do schyłku ósmej dekady XV w. Nosiła ona teraz nazwę części cieszyńskiej. Po 1391 r., ale przed 1404 r., książę cieszyński przyłączył do swojej części drugą część weichbildu górowskiego, należącą do tej pory do Piastów głogowskich. Po 1481 r. książęta cieszyńscy władali już tylko całym weichbildem górowskim, który w związku z tym nosił też nazwę Księstwa Górowskiego. Ten polityczny awans weichbildu górowskiego sprawił, że jeszcze do początku XVIII w. utrzymały się jego odrębności ustrojowo-prawne w ramach trwale zjednoczonego na początku XVI w. Księstwa Głogowskiego.

Chobienia (*Köben*), położona na lewym brzegu Odry przy przejściu przez nią, pojawia się w źródłach w 1238 r., w którym na tamtejszym grodzie wystawił dokument książę głogowski Henryk II. Rozwijające się podgrodzie otrzymało zapewne już na początku XIV w. niemieckie prawo miejskie, a ściślej prawo magdeburskie, jak wynika z dokumentu potwierdzającego prawo miejskie z 1418 r. Miasto Chobienia zapewne od początku XIV w. było miastem prywatnym, należącym początkowo do szlacheckiej rodziny von Dohna, a od 1504 r. von Kottwitz. Jeszcze we wspomnianym dokumencie z 1310 r. Chobienię zaliczono do weichbildu górowskiego, ale już w 1335 r. była wymieniona (miasto i zamek) wśród innych miast będących ośrodkami weichbildów. W 1345 r. miasto i weichbild zostały podzielone na dwie części, z których jedna wchodziła w skład Księstwa Ścinawskiego, a druga do tzw. królewskiej części Księstwa Głogowskiego. W podziale Księstwa Głogowskiego na trzy części w 1378 r. Chobienia były wymieniona w części głogowskiej wśród 11 weichbildów po Głogowie, Górze i Ścinawie. Zapewne wkrótce potem weichbild chobieński został wcielony do weichbildu ścinawskiego, ponieważ w 1399 r. został wyłączony z tego weichbildu i przyłączony, tym razem już na stałe, do weichbildu górowskiego. Powiększony w ten sposób weichbild górowski charakteryzował się tym, że nie był obszarowo zwarty, ponieważ dawny weichbild chobieński oddzielał od pierwotnego górowskiego weichbild ryczeński. Dawny weichbild chobieński jako eksklawa weichbildu górowskiego i Księstwa Głogowskiego był zatem położony w Księstwie Wołowskim. Taka struktura weichbildu górowskiego utrzymała się także po przekształceniu go w powiat w 1741 r. Chobienia zachowała natomiast prawa miejskie, ale w 1945 r. je utraciła.

Weichbild górowski graniczył na północy z Królestwem Polskim, na wschodzie z weichbildem wąsoskim, na południu z ryczeńskim, który oddzielał go od eksklawy chobieńskiej, natomiast ta ostatnia graniczyła na wschodzie z weichbildem wińskim oraz na południu i zachodzie z rudniańskim.

We wspomnianym już dokumencie z 1155 r. wymienia się gród kasztelański pod nazwą *Sezezko*, który niektórzy badacze identyfikują z położonymi 11 km na północny zachód od Góry Sicinami (*Seitsch*). W 1326 r. książę Jan ścinawski nadał je wraz z sąsiednimi trzema wsiami klasztorowi w Lubiążu, który lokował je w 1349 r. na prawie niemieckim. Ten kompleks majątkowy w posiadaniu cystersów lubiąskich pozostał aż do jego sekularyzacji w 1810 r.

Czernina (*Tschirnau*, od 1937 r. *Lesten*) jako leśna wieś została lokowana na prawie niemieckim na przełomie XIII i XIV w. W 1492 r. stała się własnością Henryka von Dohna, który w 1515 r. otrzymał zgodę króla czeskiego na lokację miasta. Z powodu przedwczesnej

śmierci Henryka cel ten nie został zrealizowany. W 1538 r. jej właścicielami zostali bracia Aleksander i Baltazar von Stosch, którzy w 1540 r. uzyskali przywilej na lokację miasta w Czerninie. Został on jednak urzeczywistniony dopiero w 1584 r. przez wytyczenie osady miejskiej, z siecią ulic i rynkiem, między Górną i Dolną Czerniną. Nosiło ono odtąd nazwę Czernina Wielka (*Groß Tschirn*) i już na początku XVII w. liczyło 100 domów. Czernina Wielka wraz z tamtejszym starym zamkiem pełniła tylko funkcję ośrodka wielkiej własności ziemskiej. Upadek gospodarczy miasta, zwłaszcza po I i II wojnie światowej, doprowadził w 1945 r. do utraty praw miejskich.

Po śmierci księcia wrocławskiego Henryka IV w 1290 r. i objęciu we władanie kasztelanii sądowelskiej, należącej do tej pory do Księstwa Wrocławskiego, książę głogowski Henryk III polecił 22 XI 1290 r. przeprowadzić na prawym brzegu Baryczy lokację miasta na prawie żagańskim i szprotawskim o nazwie Herrnstadt (*Hernstat*). Powstało ono obok słowiańskiej osady pod nazwą Wąsosz (*Wansose*). Jeszcze w dokumencie określającym zasięg weichbildu górowskiego z 1310 r. Wąsosz występuje jako miejscowość wchodząca w jego skład. Już jednak w dokumencie z 29 II 1312 r., dzielącym Księstwo Głogowskie i wielkopolskie posiadłości książąt głogowskich na dwie części, Wąsosz występuje jako ośrodek własnego dystryktu (*Hernstat cum suo districtu*) po dystrykcie wińskim i przed dystryktem żmigrodzkim. Znalazł się on w części z głównymi miastami: Oleśnicą, Kaliszem i Gnieznem. W drugiej części, z głównymi miastami: Żaganiem i Poznaniem, znalazł się dystrykt górowski, co sugeruje, że wyodrębnienie dystryktu wąsoskiego z górowskiego miało związek z tym podziałem. Po opanowaniu Wielkopolski przez Władysława Łokietka w 1314 r. dystrykt wąsoski wszedł w skład Księstwa Oleśnickiego aż do 1512 r. W tym samym roku przypadł on Zygmuntowi Kurzbachowi jako jeden z kilku weichbildów (wraz z ryczeńskim) powstałego w 1492 r. Wolnego Państwa Stanowego (WPS) Żmigród. W 1521 r. weichbild wąsoski wraz z ryczeńskim weszły w skład WPS Milicz, wyodrębnionego z WPS Żmigród. W 1525 r. nabyli je Piastowie legnicko-brzescy i weszły one w skład Księstwa Wołowskiego. W 1818 r. weichbild wąsoski został wcielony do powiatu górowskiego, co przywróciło jego trzynastowieczną przynależność do ośrodka w Górze. Duże zniszczenia w II wojnie światowej sprawiły, że miasto w 1945 r. zostało pozbawione praw miejskich. Ostał się tylko zamek z renesansowymi i barokowymi detalami z przełomu XVI i XVII w.

Miejscowość Ryczeń (*Rützen*), położona nad rzeką Barycz 7 km na południowy zachód od Góry, jest potwierdzona źródłowo już w 1262 r. jako posiadająca umocniony dom (*festes Haus*), zwany później dworem (*curia*) i zamkiem (*castrum, Schloss*). We wspomnianym dokumencie z 1310 r. nie została wymieniona z nazwy, ale wspomniano w nim o wsiach położonych na południe od Baryczy i Odry w tzw. Międzyrzeczu (*Meseritz*). Zapewne już w tym czasie stawał się nieformalnym ośrodkiem dla okolicznych wsi położonych w widłach Odry i Baryczy. W 1347 r. zamek Ryczyn jest już wymieniony wśród ośrodków dystryktów Księstwa Ścinawskiego po Ścinawie, Górze, Rudnej, Polkowicach, Nowym Miasteczku (*Tylia*), Wąsoszy i Wińsku. W podziale miasta Góry i ziemi (weichbildu) górowskiej na dwie części z 1375 r. wyraźnie zaznaczono, że Ryczeń z przynależnościami nie podlega podziałowi, co należy interpretować jako potwierdzenie wcześniejszego administracyjnego wyodrębnienia weichbildu ryczeńskiego z weichbildu górowskiego. W podziale Księstwa Głogowskiego z 1378 r. występuje ponownie jako ośrodek weichbildu dla wsi Międzyrzecza (*Riczin mit der Mesirsichcz*). W 1385 r. jest mowa o Ryczeniu jako mieście, domu i przynależnych do niego manach, czyli okolicznej szlachcie (*Riczen stat, haus und man*). Jest tu zatem mowa o Ryczeniu jako miejscu targowym, czyli miasteczku. Chodzi tu bez wątpienia o miasteczko na prawie polskim. Ryczeń wchodził początkowo w skład Księstwa Głogowskiego, następnie wydzielonego z niego Księstwa Ścinawskiego, a od 1397 r.

Góra przed 1945 r.

(najpierw z tytułu zastawu) stał się częścią Księstwa Oleśnickiego. Od 1512 r. dzielił losy weichbildu wąsoskiego, aby ostatecznie w 1525 r. wejść wraz z nim w skład Księstwa Wołowskiego. Samo miasteczko od 1345 r. aż do 1945 r. było własnością znanych śląskich rodzin szlacheckich. Praw miejskich po 1945 r. nie uzyskało.

W 1741 r. Góra stała się ośrodkiem powiatu, który liczył 8,19 mil² powierzchni, co sytuowało go w gronie powiatów o najmniejszej powierzchni, skoro średnia powierzchnia powiatu była znacznie większa (14). Obejmował on 81 wsi i 95 udziałów. Zamieszkiwało go w 1778 r. 13941, 1807 r. 17221, 1817 r. 17790 osób. W trzech jego miastach (Góra, Chobienia, Czernina) mieszkało w 1807 r. 4520, a dziesięć lat później 4865 osób. Oznacza to, że w powiecie liczba mieszkańców była prawie cztery razy większa niż w miastach. W latach 1778-79 było tutaj tylko 17 osobiście osiadłych szlachciców, a więc poniżej średniej na powiat (20). Wchodziła ona w skład Ziemstwa Głogowsko-Żagańskiego. Piastowała ona urzędy powiatowe identyczne jak w powiecie głogowskim, z tym że w powiecie górowskim był tylko 1 deputowany. W 1816 r. powiat górowski został znacznie powiększony. Co prawda odłączono od niego eksklawę chobieńską, która przypadła w części powiatowi ścinawsko-rudniańskiemu i wołowskiemu, ale przyłączono doń północną część powiatu wołowskiego, tj. część dawne-

go Międzyrzecza, czyli weichbildu ryczeńskiego oraz weichbildu wąsoskiego. W takich granicach powiat górowski przetrwał do 1919 r., w którym na mocy traktatu wersalskiego niewielki północny skrawek jego obszaru przypadł odrodzonemu państwu polskiemu i został wcielony do województwa poznańskiego, i tak jest aktualnie. W 1939 r. powiat górowski miał powierzchnię 760 km^2 i obejmował 110 gmin, w tym 3 miasta. Po 1945 r. nadal funkcjonował aż do 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. powiat górowski składa się z 4 gmin, w tym 1 miejskiej (Wąsosz), 1 miejsko-wiejskiej (Góra) i 2 wiejskich (Niechlów, Jemielno).

Zamek w Świnach, ryc.

Powiat jaworski

Położony jest w dolinie Nysy Szalonej. Sięga na północnym wschodzie Cichej Wody, a na południu Strzegomki i Gór Wałbrzyskich. Na wschodzie jego naturalną granicę tworzy wschodni skraj Pogórza Kaczawskiego, a na zachodzie Wzgórza Strzegomskie.

Najstarszym ośrodkiem administracyjnym w dzisiejszym powiecie jaworskim były Świny (*Schweinhaus*), położone 2 km na północny wschód od Bolkowa na skalistej górze, na lewym brzegu górnego biegu Nysy Szalonej. Na skalnym wzniesieniu został tu zbudowany gród wymieniony po raz pierwszy w kronice Kosmasa (*Zvini in Polonia*) pod rokiem 1108. Pełnił on ważną rolę strategiczną na pograniczu polsko-czeskim w początkowym okresie państwa Piastów. Stał się też wkrótce ośrodkiem okręgu grodowego. W 1155 r. został on wymieniony wśród innych kasztelanii śląskich. Kasztelanów tego grodu wymieniają dokumenty z pierwszej połowy XIII w. Już jednak w drugiej połowie tego wieku utracił on swoje znaczenie w wyniku powstawania i rozwoju miast. Funkcję ośrodka administracyjnego przejęło też w tym czasie lokowane w sąsiedztwie miasto i gród Bolków (*Bolkenhain*).

Najważniejszym ośrodkiem administracyjnym tego regionu stał się jednak Jawor (*Jauer*), położony w żyznej dolinie Szalonej Nysy, na prawym brzegu jej środkowego biegu, między wschodnimi częściami

Równiny Chojnowskiej i Pogórza Kaczawskiego. Już w okresie przedlokacyjnym znajdowała się tu wieś o tej nazwie, którą później przemianowano na Stary Jawor. W odległości 3 km na południowy wschód od tej wsi lokowano już zapewne przed najazdem tatarskim miasto o tej samej nazwie, które jednak źródłowo jest jednoznacznie potwierdzone dopiero w 1275 r. W południowo-zachodniej części miasta znajdował się gród, który być może powstał już wcześniej,

Zamek w Bolkowie.

i strzegł przeprawy przez rzekę na drodze handlowej z Legnicy w kierunku Bolkowa i Kamiennej Góry. W wyniku podziału Księstwa Legnickiego w 1278 r. powstało Księstwo Lwóweckie i Jaworskie. Władcą tego ostatniego został Bolko I, który po śmierci władającego Księstwem Lwóweckim brata w 1286 r. włączył je do Księstwa Jaworskiego, w latach dziewięćdziesiątych XIII w. powiększonego jeszcze o części Księstwa Wrocławskiego i Głogowskiego. Bolko I tytułował się odtąd księciem na Książu (*Fürstenstein*), a całe powstałe w ten sposób terytorium określano jako Księstwo Książańskie (*Herzogtum Fürstenberg*). Po jego śmierci w 1301 r. nastąpił podział między synów. Po okresie rządów opiekuńczych powstało ponownie w 1314 r. Księstwo Jaworskie, obejmujące też Lwówek. Po bezpotomnej śmierci księcia jaworskiego Henryka I przypadło ono księciu świdnickiemu Bolkowi II. W ten sposób powstało nie w pełni zunifikowane ustrojowo-prawnie Księstwo Świdnicko-Jaworskie, które po wymarciu linii Piastów świdnicko-jaworskich przypadło królom czeskim jako tzw. dziedziczne księstwo Korony Czeskiej. Jawor stał się stolicą księstwa i siedzibą starosty ziemskiego, która mieściła się na zamku jaworskim, nadawanym piastunom tego urzędu jako tzw. lenno zamkowe (*Burglehen*). Jawor już u schyłku XIII w. był również ośrodkiem weichbildu, który przetrwał do 1740 r. Graniczył na północy z drugim i pierwszym powiatem weichbildu legnickiego, na wschodzie ze strzegomskim, na południu z bolkowskim, na zachodzie z jeleniogórskim i złotoryjskim.

W 1741 r. stał się powiatem, który składał się z 1 miasta (Jawor), 53 wsi i 71 udziałów. Graniczył na północy z powiatem legnickim, na wschodzie ze strzegomskim, na południowym wschodzie z bolkowsko-kamiennogórskim, na południowym zachodzie z jeleniogórskim i na zachodzie ze złotoryjsko-chojnowskim. Jego administracja spoczywała na sześciu urzędnikach: radcy ziemskim, komisarzu marszowym, 2 deputowanych powiatowych, poborcy podatkowym i fizyku powiatowym. Zajmował on powierzchnię 5,97 mil^2, co sytuowało go w grupie najmniejszych pod tym względem powiatów śląskich. W 1778 r. zamieszkiwało go 14336, 1807 r. 19656, 1817 r. 18860 osób. W jedynym mieście powiatu, Jaworze, mieszkało w 1807 r. 4664 a w 1817 r. 4393 osoby. Zatem liczba mieszkańców powiatu była ponad cztery razy większa niż miasta. W powiecie w latach siedemdziesiątych XVIII w. była niewielka liczba osobiście osiadłej szlachty, bowiem tylko 6 osób, co stanowiło jedną z najniższych liczb wśród wszystkich powiatów ówczesnego Śląska. Szlachtę jaworska tworzyła wspólne ziemstwo ze szlachtą świdnicką. W takich granicach powiat jaworski przetrwał do 1932 r., w którym uległ on powiększeniu przez przyłączenie powiatu bolkowskiego. Taki stan rzeczy utrzymał się także po 1945 r. aż do 1975 r.

W granicach powstałego w 1741 r. powiatu jaworskiego znalazła się również miejscowość należąca pierwotnie do pierwszego powiatu weichbildu legnickiego, mianowicie Wądroże Wielkie (*Groß Wandriß*), położona na północny wschód od Jawora. W związku z rozwojem górnictwa złota w Złotoryi i poszukiwaniem nowych pól górniczych powstały w tym powiecie weichbildu legnickiego trzy miasteczka górnicze, którym książęta legniccy po 1345 r. nadali prawo wolnych miast górniczych, wzorowane na prawie złotoryjskim. Jednym z nich było Wądroże Wielkie. Powstanie tych miast stanowiło zagrożenie dla Legnicy i z tego powodu dążyła ona do ograniczenia ich znaczenia. Okolicznością sprzyjającą temu zamiarowi były kłopoty finansowe Piastów legnickich, które zmusiły ich ostatecznie do zastawienia wszystkich tych miasteczek Legnicy. Choć wkrótce znalazły się ponownie w bezpośrednim władaniu książąt legnickich, to jednak wyczerpanie się pokładów złota w późniejszych latach przyczyniło się do ich upadku i utraty praw miejskich.

Gród w Bolkowie powstał zapewne nieco później niż Świny, choć potwierdzony źródłowo jest dopiero w 1277 r. (*Hain castrum*).

Zamek w Jaworze.

Na podgrodziu lokowano już zapewne przed najazdem tatarskim miasto, występujące po raz pierwszy również później, tj. w 1276 r. Po podziale Księstwa Legnickiego w 1278 r. Bolków z najbliższą okolicą znalazł się w granicach Księstwa Jaworsko-Lwóweckiego, następnie Jaworskiego i Świdnicko-Jaworskiego. Na przełomie XIII i XIV w. był już ośrodkiem nowego weichbildu, który w XVI w. zintegrował się z weichbildem kamiennogórskim i nosił dwuczłonową nazwę weichbildu bolkowsko-kamiennogórskiego (*Bolkenhain-Landeshuttsche Weichbild*).

Na wschód od Bolkowa, w odległości 12 km, na lewym brzegu Strzegomki, u podnóża góry o wysokości 400 m, powstał kolejny ośrodek administracyjny w miejscu zasiedlonym już przed niemiecką kolonizacją. Był nim Dobromierz (*Vrideberch, Friedeberg, Hohenfriedeberg*), który prawdopodobnie już przed 1289 r. otrzymał pewne prawa miejskie, ponieważ dopiero w 1386 r. jest jednoznacznie potwierdzony jego miejski charakter (*oppidum*). Już jednak wcześniej stał się ośrodkiem nowego weichbildu, potwierdzonym źródłowo w 1356 r. W tym czasie znalazł się jednak w posiadaniu różnych rodzin szlacheckich, co sprawiło, że utracił on status miasta weichbildowego i tym samym weichbild dobromierski został zlikwidowany i wcielony do weichbildu bolkowskiego, zwanego później bolkowsko-kamiennogórskim.

W 1741 r. został przekształcony w powiat o takiej samej nazwie. Miał on powierzchnię 14,75 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów o średniej powierzchni. Obejmował on 99 wsi i 119 udziałów. Graniczył z następującymi powiatami: na północy z jaworskim i strzegomskim, na wschodzie ze świdnickim, na południu z Królestwem Czeskim, na zachodzie z jeleniogórskim. Zamieszkiwało go w 1778 r. 43358, 1807 r. 54061, 1817 r. 49235 mieszkańców. W jego 5 miastach akcyzowych (Bolków, Dobromierz, Kamienna Góra, Lubawka, Chełmsko Śląskie) mieszkało w 1807 r. 7874, a w 1817 r. 8174 osoby. Miasta akcyzowe były wyłączone z powiatu ziemskiego, natomiast nieakcyzowe zaliczano do wsi (szlacheckich i duchownych) i podlegały, tak jak one, administracji powiatowej. Oznacza to, że liczba mieszkańców powiatu była ponad sześć razy większa niż mieszkańców miast. Osobiście osiadłej w powiecie szlachty było w latach siedemdziesiątych XVIII w. tylko 12 osób. Tym niemniej spośród niej rekrutowali się piastuni urzędów administracji powiatowej: radca ziemski, 2 deputowanych, komisarz marszowy i fizyk powiatowy. Kandydatów na te urzędy wybierały miejscowe stany. Szlachta tego powiatu tworzyła w ramach Ziemstwa Śląskiego wspólny system z Księstwem Jaworskim. W 1818 r. Bolków uzyskał rangę miasta powiatowego i stał się ośrodkiem nowego powiatu bolkowskiego, nawiązującego do jego tradycji miasta weichbildowego. Sąsiadował on odtąd na północy z powiatem jaworskim i strzegomskim, na wschodzie z nowo powstałym wałbrzyskim, na południu z powiatem kamiennogórskim i na zachodzie z również nowo powstałym powiatem świerzawskim. Powiat bolkowski przetrwał do 1932 r., w którym został zlikwidowany i przyłączony do powiatu jaworskiego. W 1939 r. miał on powierzchnię 610 km^2 i obejmował 74 gminy, w tym 3 miasta. Taki stan rzeczy utrzymał się też po II wojnie światowej aż do 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. powiat jaworski składa się z 6 gmin: 1 miejskiej (Jawor), 1 miejsko-wiejskiej (Bolków) i 4 wiejskich (Męcinka, Mściwojów, Paszowice, Wądroże Wielkie).

Pałac w Miłkowie.

Powiat jeleniogórski

Obejmuje Kotlinę Jeleniogórską, której naturalne granice wyznaczają na północy Góry Kaczawskie, na wschodzie Rudawy Janowickie, na południu Karkonosze, na wschodzie wschodnia część Gór Izerskich i Pogórza Izerskiego.

Jelenia Góra (*Hirschberg*), położona w widłach Bobru i Kamiennej, już przed 1281 r. pojawia się jako ośrodek (*Hyrzberc*) dla miejscowości założonych przez kolonistów niemieckich. Siedem lat później występuje wzmianka w dokumencie Bolka I o zgodzie mieszczan jeleniogórskich (*civium Hyrsbergensium*) na założenie karczmy w Cieplicach (*Warmbrunn*). W 1299 r. Jelenia Góra jest potwierdzona jednoznacznie jako miasto (*civitas*), lokowane zapewne przez kolonistów niemieckich na surowym korzeniu. Miasto było chronione przez gród (zamek) zbudowany na sąsiedniej górze (*Hausberg*) przed 1291 r., który został zburzony w 1433 r.

Oprócz tego grodu źródła z tego czasu wymieniają także inne. Dokument z 1242 r., który budzi jednak poważne wątpliwości co do swojej autentyczności, informuje o grodzie we wsi Stara Kamienica (*Altkemnitz*), który określany był też mianem kasztelanii. Istniejący tam później zamek wskazuje jednak raczej na wieżę mieszkalną siedziby rycerskiej wpływowego rodu Schaffgotschów. Kolejny i najbardziej znany gród w okolicach Jeleniej Góry powstał 9 km na południowy zachód od niej w Sobieszowie (*Hermsdorf, Kynast*), na wysokiej granitowej skale 627 m n.p.m. Prawdopodobnie jest on tożsamy z twierdzą na „twardej górze" (*Hartenberg*). Został on zbudowany zapewne w pierwszej połowie XIV w., choć w dokumentach pojawia się dopiero w 1364 r. Kolejny gród strzegący Kotliny Jeleniogórskiej, wymieniony również po raz pierwszy w 1364 r., mieścił się na górze w Karpnikach (*Fischbach, Falkenstein*). Rezydował w nim burgrabia karpnicki, zapewne do drugiej połowy XV w., w której został zburzony. Żaden z tych grodów nie stał się jednak ośrodkiem okręgu grodowego i w późniejszym czasie pełnił co najwyżej funkcję

rezydencjalną jego właściciela. Tylko Sobieszów awansował administracyjnie w wyniku przemysłowego rozwoju, zwłaszcza w pierwszej połowie XX w. Po II wojnie światowej uzyskał w 1954 r. status osiedla miejskiego, a w 1969 r. miasta.

Niektóre miejscowości, będące jeszcze w XIII i XIV w. zwykłymi wsiami, w wyniku rozwoju gospodarczego stawały się w następnych stuleciach miastami. Taką miejscowością była Miedzianka (*Kupferberg*), położona we wschodniej części Karkonoszy na wysokości 500 m n.p.m. Założona zapewne już na przełomie XII i XIII w. stała się wkrótce osadą górniczą (*Cuprifodina in montibus*), której właścicielami były różne rodziny szlacheckie. W 1519 r. król Czech podniósł ją do rangi miasta górniczego, które jednak nie zdołało się rozwinąć w następnych stuleciach z powodu upadku miejscowego górnictwa. Po 1741 r. utrzymało jednak status miasteczka (miejsca targowego). W 1945 r. utraciło jednak prawa miejskie.

Charakter osady górniczej w tym samym czasie miały też Kowary (*Schmiedeberg*). W 1355 r. książę świdnicki Bolko II zagwarantował Jeleniej Górze, że wydobywana w Kowarach ruda żelaza będzie przetapiana tylko w weichbildzie jeleniogórskim. Już zapewne w tym czasie posiadały one pewne prawa miejskie. Na początku XV w. zaczęły się z tego powodu częste spory Jeleniej Góry z Kowarami, które zakończyła umowa w 1454 r. Dopiero w 1513 r. Schaffgotschowie, jako właściciele Kowar, uzyskali od króla czeskiego Władysława Jagiellończyka pełne prawo miejskie. Kowary utrzymały status miasta także po 1945 r.

Mysłakowice (*Zillerthal-Erdmannsdorf*) były też początkowo wsią, ale wymienioną po raz pierwszy później, bo dopiero w 1385 r. Jako wieś funkcjonowały jeszcze po II wojnie światowej. Ale w tym czasie osiągnęły znaczny awans administracyjny. W 1957 r. nadano im bowiem status osiedla miejskiego, a w 1969 r. miasta, który jednak utraciły.

Szklarska Poręba (*Schreiberhau*) zawdzięcza swoje powstanie trzebieniu lasów i hutnictwu szklarskiemu, które potwierdzają najwcześniejsze dokumenty z 1366 i 1372 r. (*Schribirshau, Schreibershof*). Schaffgotschowie będący jej właścicielami podjęli w 1545 r. próbę nadania jej praw miasta górniczego, ale bezskutecznie. Znaczenie tej formy działalności gospodarczej przetrwało także po 1945 r. i przyczyniło się, wraz z rozwojem jej roli jako miejscowości turystyczno-wypoczynkowej, do uzyskania w 1954 r. statusu osiedla miejskiego, a w 1959 r. miasta, którym miejscowość ta cieszy się do dzisiaj.

Z przemysłem szklarskim było też związane powstanie Piechowic (*Petersdorf*), które większe znaczenie administracyjne osiągnęły też dopiero po 1945 r. W 1956 r. nadano im bowiem status osiedla miejskiego, a w 1967 r. miasta, którym też cieszy się do dnia dzisiejszego.

Odkryciu źródeł ciepłych wód (*calidus fons*) zawdzięczają natomiast swoje powstanie Cieplice i Cieplice-Zdrój (*Warmbrunn, Bad Warmbrunn*), które stały się znaną miejscowością uzdrowiskową. Już w XVIII i XIX w. zabiegano o nadanie im praw miejskich, jednak dopiero w 1935 r. cel ten został osiągnięty.

Karpacz (*Krumhübel*), położony u podnóża Śnieżki, powstał w połowie XVI w. jako osada drzewiarzy. Zyskał on wkrótce pozaśląską sławę dzięki miejscowym zielarzom i laborantom, którzy założyli tu u schyłku XVII w. podobną do cechowej organizację. Większe znaczenie uzyskał jako miejscowość wypoczynkowo-turystyczna w XIX i XX w. Awansował też dzięki temu do rangi miasta w 1959 r.

Na początku XIV w. Jelenia Góra była już ośrodkiem dużego weichbildu, który na południu graniczył z Królestwem Czeskim, na zachodzie z weichbildem lwóweckim, na północy ze złotoryjskim, na wschodzie z jaworskim, bolkowskim i kamiennogórskim (bolkowsko-kamiennogórskim). W niezmienionych granicach, jako weichbild Księstwa Jaworskiego, zaliczany był w ramach Księstwa Świdnicko-Jaworskiego do tzw. weichbildów górnych (*oberen weichbilder*) zwanych też górną ziemią (*Oberes Land*), obok weichbildu bolesławieckiego, kamiennogórskiego i lwóweckiego. W 1741 r. został przekształco-

Zamek Chojnik.

ny w powiat o tej samej nazwie. Objął on 4 miasta, 114 wsi i 153 udziały. Graniczył od zachodu z powiatem bolesławiecko-lwóweckim, od północy złotoryjsko-chojnowskim i jaworskim, od wschodu z bolkowsko-kamiennogórskim. Miał powierzchnię 16,17 mil², co sytuowało go w grupie powiatów o średniej wielkości. Zamieszkiwało go w 1778 r. 55027, 1807 r. 64555, 1817 r. 57055 osób. W jego 4 miastach (Jelenia Góra, Kowary, Cieplice, Świerzawa) w 1807 r. znajdowało się 12055, w 1817 r. 12144 osoby. Zatem w 1807 r. powiat zamieszkiwało ponad pięć razy więcej, a w 1817 r. prawie pięć razy więcej ludności. W latach siedemdziesiątych XVIII w. było w nim osobiście osiadłych 18 szlacheckich posesjonatów. Była to liczba zbliżona do średniej ogólnośląskiej. Terytorium powiatu jeleniogórskiego uległo zmniejszeniu w 1818 r. o jego północną część z ośrodkiem w Świerzawie. Powstały w ten sposób powiat świerzawski, nawiązujący do powstałego u schyłku XIII w. weichbildu świerzawskiego, który w następnym stuleciu został wcielony do weichbildu jeleniogórskiego, wiódł odtąd samodzielny byt do 1932 r., w którym został przyłączony do powiatu jaworskiego. Graniczył odtąd na wschodzie z nowo powstałym powiatem lwóweckim, na północy z nowo powstałym świerzawskim i na wschodzie z też nowo powstałym kamiennogórskim. W takich granicach przetrwał do 1922 r., w którym powiększone obszarowo miasto Jelenia Góra uzyskało status powiatu miejskiego. Ziemski powiat jeleniogórski, liczący w 1939 r. 663 km² i składający się z 58 gmin, w tym 3 miast, utrzymał się także po 1945 r. i przetrwał do 1975 r. W tym roku Jelenia Góra awansowała do roli miasta stołecznego nowego województwa jeleniogórskiego, które objęło dawne powiaty niemieckiego Śląska, wchodzące wcześniej w skład Księstwa Świdnicko-Jaworskiego, z wyjątkiem łużyckich powiatów zgorzeleckiego i lubańskiego oraz powiatu złotoryjskiego, stanowiącego część składową Księstwa Legnickiego.

Reaktywowany w 1999 r. powiat jeleniogórski składa się z 9 gmin, w tym 3 miejskich (Kowary, Piechowice, Karpacz) i 6 wiejskich (Janowice Wielkie, Stara Kamienica, Jeżów Sudecki, Mysłakowice, Podgórzyn, Szklarska Poręba).

Opactwo w Krzeszowie.

Powiat kamiennogórski

Położony jest w dolinie dolnego biegu Bobru i jego dopływów. Na południu jego naturalną granicę tworzą Góry Stołowe, na zachodzie Rudawy Janowickie, na północy i północnym wschodzie Góry Wałbrzyskie i na wschodzie Góry Kamienne.

Kamienna Góra (*Landeshust*), położona na lewym brzegu dolnego biegu rzeki Bóbr na wysokości 440 m n.p.m. zawdzięcza swoje powstanie akcji kolonizacyjnej

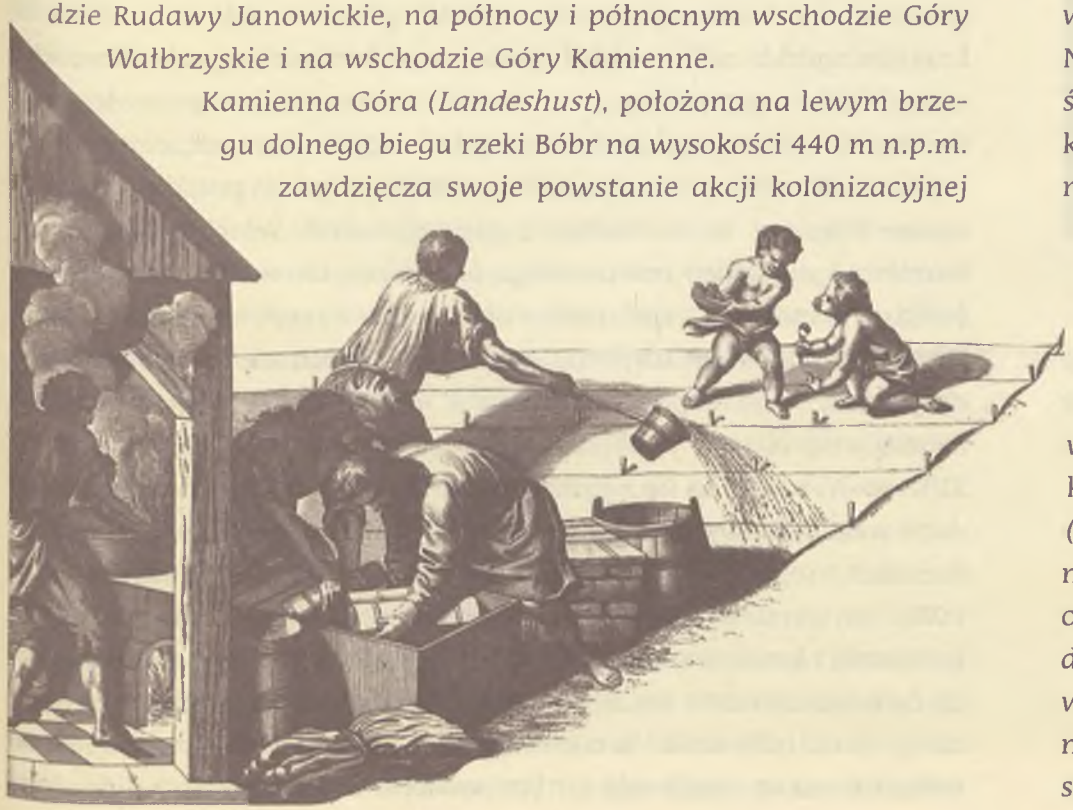

prowadzonej w czesko-polskiej puszczy granicznej przez klasztor Benedyktynów z czeskich Opatowic, którzy założyli w 1242 r. klasztor w Krzeszowie (*Grüssau*), przejęty następnie w 1292 r. przez cystersów. Na wschód od Kamiennej Góry na pobliskiej górze już w 1220 r. książę śląski Henryk I wzniósł gród mający strzec granicy z Czechami, przy którym rozwinęła się wkrótce osada targowa. Po wykupieniu Kamiennej Góry w 1289 r. od benedyktynów opatowickich, będącej już 1292 r. miastem (*civitas Landishute*), miasto i gród o tej samej nazwie stało się własnością książąt świdnicko-jaworskich i wkrótce ośrodkiem administracyjnym weichbildu.

Po wykupieniu dóbr krzeszowskich od opata opatowickiego w 1289 r. książę lwówecko-jaworski Bolko I ufundował w 1292 r. w Krzeszowie klasztor Cystersów. Wśród wsi nadanych wówczas klasztorowi wymieniono, stanowiące ich ośrodek, miasto Lubawkę (*nova civitas Lubavia*, później *Liebau*), założone przez tegoż księcia na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIII w. Było ono położone 10 km na południowy zachód od Kamiennej Góry na drodze handlowej z czeskiego Trutnowa do Kamiennej Góry. Ponieważ aż do 1810 r. było ono miastem, w którym zwierzchnie uprawnienia przysługiwały klasztorowi Cystersów w Krzeszowie, nie stało się ośrodkiem weichbildu.

Ratusz w Kamiennej Górze.

Pozycji miasta weichbildowego nie osiągnęło również Chełmsko Śląskie (*Schömberg*), położone 14 km na południe od Kamiennej Góry 600 m n.p.m. w pobliżu źródeł Bobru. Wedle tradycji miasto założył jeden z rycerzy morawskich już w 1275 r. Jednak w źródłach miasteczko Chełmsko (*oppidum Shonenberch*) pojawia się dopiero w 1289 r. jako centrum dla 4 wsi, które król czeski Wacław II podarował księciu lwówecko-jaworskiemu Bolkowi I. W pierwszej połowie XIV w. znajdowało się już w posiadaniu różnych rodzin szlacheckich i klasztoru Cystersów w Krzeszowie aż do 1810 r. i z tego głównie powodu nie stało się ośrodkiem weichbildu. Zamordowanie opata krzeszowskiego w Chełmsku w 1620 r. doprowadziło do pozbawienia go w latach 1621-29 praw miejskich. Rozwój miastu zapewnił w XVIII, XIX i XX w. przemysł włókienniczy. W 1945 r. Chełmsko utraciło prawa miejskie, ale w 1957 r. uzyskało status osiedla miejskiego.

Na uwagę zasługują także Ciechanowice (*Rudelstadt*), położone 11 km na północny-zachód od Kamiennej Góry. Wzmiankowane jako wieś już w 1278 r. (*Rudolphi villa*) w wyniku rozwoju górnictwa miedzi w XVIII w. zostały w 1754 r. podniesione do rangi miasta górniczego. Jako miasto nieakcyzowe i miejsce targowe nie zdołały się jednak rozwinąć i po 1809 r. stały się ponownie gminą wiejską.

Przodującą rolę w tym regionie ugruntowała jednak już w pierwszej połowie XIV w. Kamienna Góra. W 1334 r. Bolko II świdnicki potwierdził jej prawo miejskie, zapewniając tym samym dalszy rozwój gospodarczy i ustrojowo-prawny. W połowie XIV w. weichbild kamiennogórski zaliczany był do Księstwa Świdnickiego i w hierarchii weichbildów tego księstwa zajmował czwarte miejsce po stołecznym świdnickim, strzegomskim i bolkowskim. Graniczył na północy z weichbildem bolkowskim, na wschodzie ze świdnickim, na południu z Królestwem Czeskim, na zachodzie z jeleniogórskim. Szlachta weichbildu kamiennogórskiego i bolkowskiego już na przełomie XV i XVI w. podjęła ścisłą współpracę, być może z obawy przed preponderancją sąsiednich weichbildowych korporacji ziemian. W rezultacie te dwa weichbildy połączyły się, zachowując jednak swoją terytorialną odrębność, co znalazło odbicie w ujęciach kartograficznych jeszcze w połowie XVIII w. Wyrażało to się z jednej strony we wspólnych stanowych urzędach weichbildowych (starszy ziemski, deputowany ziemski) i zgromadzeniach (sejmik) oraz w nieustalonej nomenklaturze. Źródła XVI i XVII w. wymieniają bowiem weichbild bolkowsko-kamiennogórski, bolkowski i kamiennogórski. Ten naturalny, oddolny proces integracyjny tych weichbildów został usankcjonowany w 1741 r. przez utworzenie powiatu bolkowsko-kamiennogórskiego. Jego dwuczłonowa nazwa wskazuje na wiodącą rolę w tym powiecie ośrodka w Bolkowie. Jako

część składowa tego powiatu dawny weichbild kamiennogórski przetrwał do pruskich reform administracyjnych podjętych w 1815 r. po przegranych wojnach napoleońskich

W rezultacie tych reform w 1818 r. Kamienna Góra została ośrodkiem wyodrębnionego z powiatu bolkowsko-kamiennogórskiego powiatu kamiennogórskiego. Tym samym nawiązano do pierwotnej odrębności administracyjnej weichbildu kamiennogórskiego. Nowo powstały powiat graniczył na północy ze zmniejszonym terytorialnie powiatem bolkowskim oraz nowym powiatem świerzawskim, na wschodzie z wałbrzyskim, na południu z Królestwem Czeskim, na zachodzie ze zmniejszonym terytorialnie jeleniogórskim. Od 1932 r. przestał graniczyć z powiatem świerzawskim, który został wcielony do złotoryjskiego. W tym samym czasie bolkowska część powiatu bolkowsko-kamiennogórskiego z lat 1741-1818, odpowiadająca mniej więcej dawnemu weichbildowi bolkowskiemu, została włączona do powiatu jaworskiego. Taki stan rzeczy utrzymał się także po 1945 r. Bolków stał się ośrodkiem gminy w tym powiecie aż do likwidacji powiatów w 1975 r. W ramach powstałego wówczas województwa jeleniogórskiego był dalej ośrodkiem gminy, jak Kamienna Góra, co oznaczało ponowne zrównanie pozycji administracyjnej tych ośrodków i związanych z nimi regionów. Gmina Bolków usytuowana była przy granicy województwa jeleniogórskiego z wałbrzyskim i legnickim. W ramach województwa jeleniogórskiego sąsiadowała z następującymi gminami: Marciszów na południu, Janowice Wielkie na zachodzie i Wojcieszów na północy. Na północy przylegała do niej gmina Paszkowice z województwa legnickiego, natomiast na wschodzie i południowym wschodzie gmina Dobromierz i Stare Bogaczowice z województwa wałbrzyskiego. Przywrócenie powiatów w 1999 r. nie spowodowało administracyjnego awansu Bolkowa do rangi powiatu i nie przywróciło związku z Kamienną Górą, która odzyskała status powiatu. Bolków stał się ośrodkiem gminy miejsko-wiejskiej wchodzącej w skład powiatu jaworskiego, z którym był administracyjnie związany w latach 1932–1975.

Powiat kamiennogórski w 1939 r. miał powierzchnię 427 km^2 i obejmował 46 gmin, w tym 3 miasta. Po 1945 r. nadal funkcjonował, granicząc z powiatem jeleniogórskim na zachodzie, jaworskim na północy, wałbrzyskim na wschodzie i z Czechosłowacją na południu. Jeszcze w tym samym roku zmieniono dotychczasowy podział powiatu na gminy jednostkowe i dostosowano go do podziału na gminy zbiorowe, obowiązującego w całej Polsce. Siedzibami nowych gmin obejmujących swoim zasięgiem kilka sąsiednich wsi zostały: Błażkowa, Czarny Bór, Chełmsko Śląskie, Gorzeszów, Gostków, Krzeszów, Leszczyniec, Marciszów, Miszkowice, Pisarzowice i Sędzisław. Miastami wydzielonymi zostały Kamienna Góra i Lubawka. W 1975 r. powiat kamiennogórski został zlikwidowany, a w jego miejsce powołano do życia gminę Kamienna Góra, usytuowaną w nowym województwie jeleniogórskim. W jego granicach sąsiadowała ona z następującymi gminami: Lubawka, Kowary, Mysłakowice, Janowice Wielkie i Marciszów. Na wschodzie graniczyła z gminami Czarny Bór i Mieroszów, należącymi do nowego województwa wałbrzyskiego.

Reaktywowany w 1999 r. powiat kamiennogórski składa się z 4 gmin, w tym 1 miejskiej (Kamienna Góra), 1 miejsko-wiejskiej (Lubawka) i 2 wiejskich (Kamienna Góra, Marciszów).

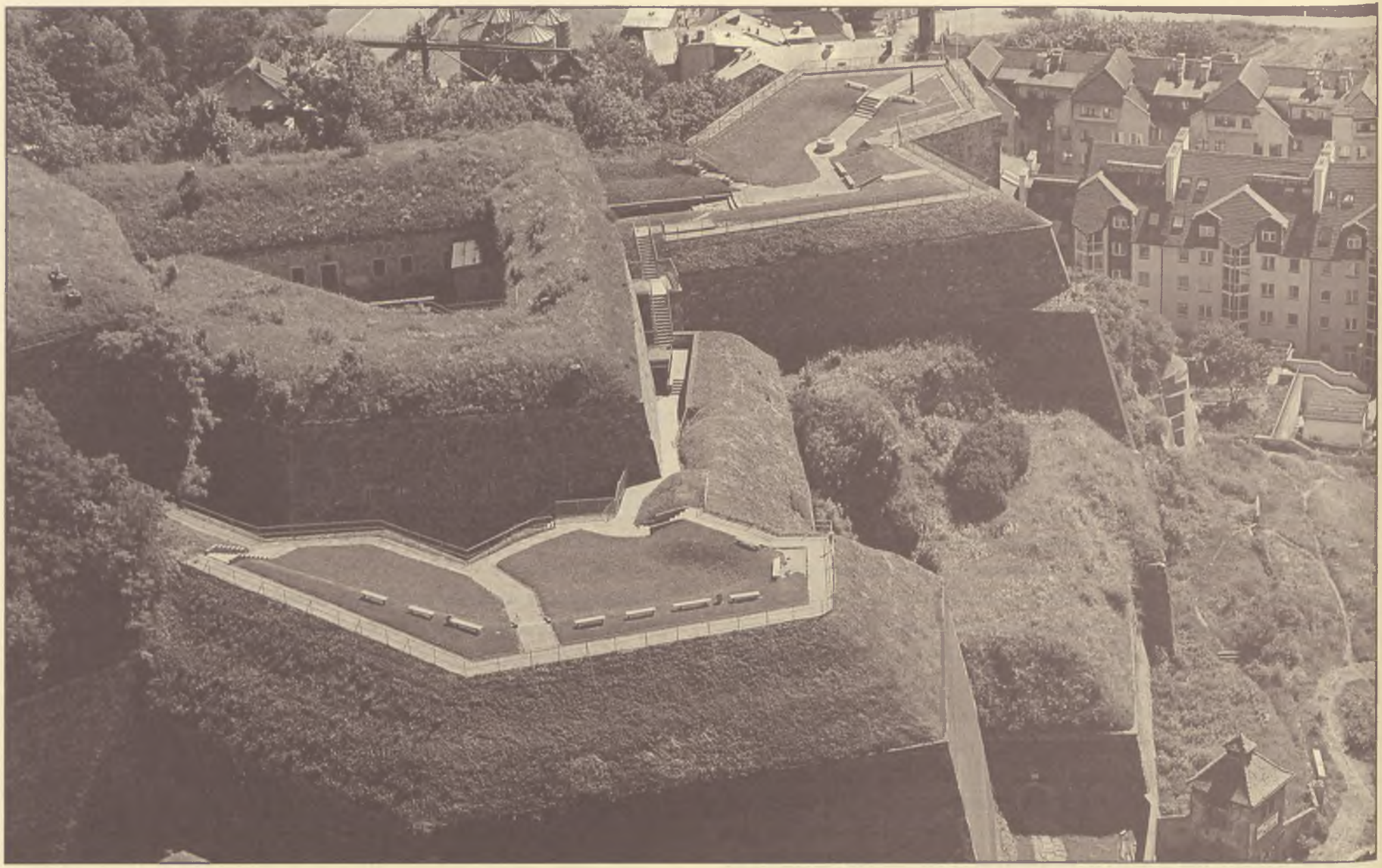

Twierdza w Kłodzku.

Powiat kłodzki

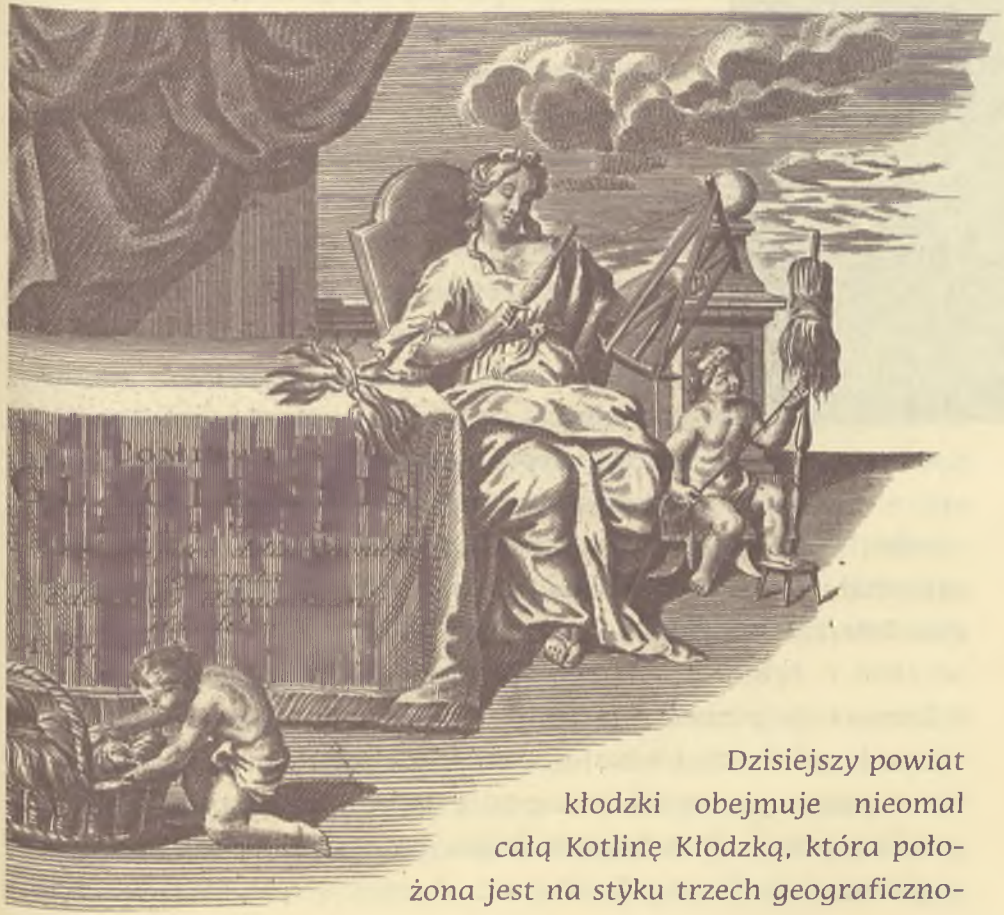

Dzisiejszy powiat kłodzki obejmuje nieomal całą Kotlinę Kłodzką, która położona jest na styku trzech geograficzno-historycznych krain: Czech, Moraw i Śląska. To usytuowanie było w przeszłości źródłem różnic w poglądach co do jej przynależności do tych krain. Chodziło przy tym głównie o Czechy i Śląsk, ponieważ Morawy graniczyły z nią na stosunkowo niewielkim odcinku. Zwolennicy jej przynależności do Czech podkreślali przede wszystkim fakt wrzynania się jej klinem w owalną Kotlinę Czeską. Przeważał jednak pogląd, że Kotlina Kłodzka pod względem geograficznym stanowi integralną część Śląska, ponieważ zdecydowana większość rzek zaczyna swój bieg na jej obszarze, stając się dopływami głównej rzeki – Nysy Kłodzkiej, która z kolei należy do dorzecza Odry a nie rzek czeskich. Ponadto Kotlina Kłodzka jest oddzielona od Czeskiej wyraźnymi granicami naturalnymi w postaci wyższych łańcuchów górskich niż od strony Śląska, natomiast ze Śląskiem łączy ją najszerszy i najgłębszy wyłom w otaczających górach, który tworzy dolina rzeki Nysy koło Barda. Zatem w naturalny sposób łączy się ona z Przedgórzem Sudeckim a następnie Niziną Śląską. Są to argumenty, które i dzisiaj przesądzają o geograficznej przynależności Kotliny Kłodzkiej do Śląska.

Pierwszą źródłowo potwierdzoną organizacją polityczną obejmującą prawdopodobnie również obszar Kotliny Kłodzkiej było tzw. Państwo Samona (623-658). Następną, będącą zapewne jego kontynuacją, było Państwo Wielkomorawskie (822-907). W latach osiemdzie-

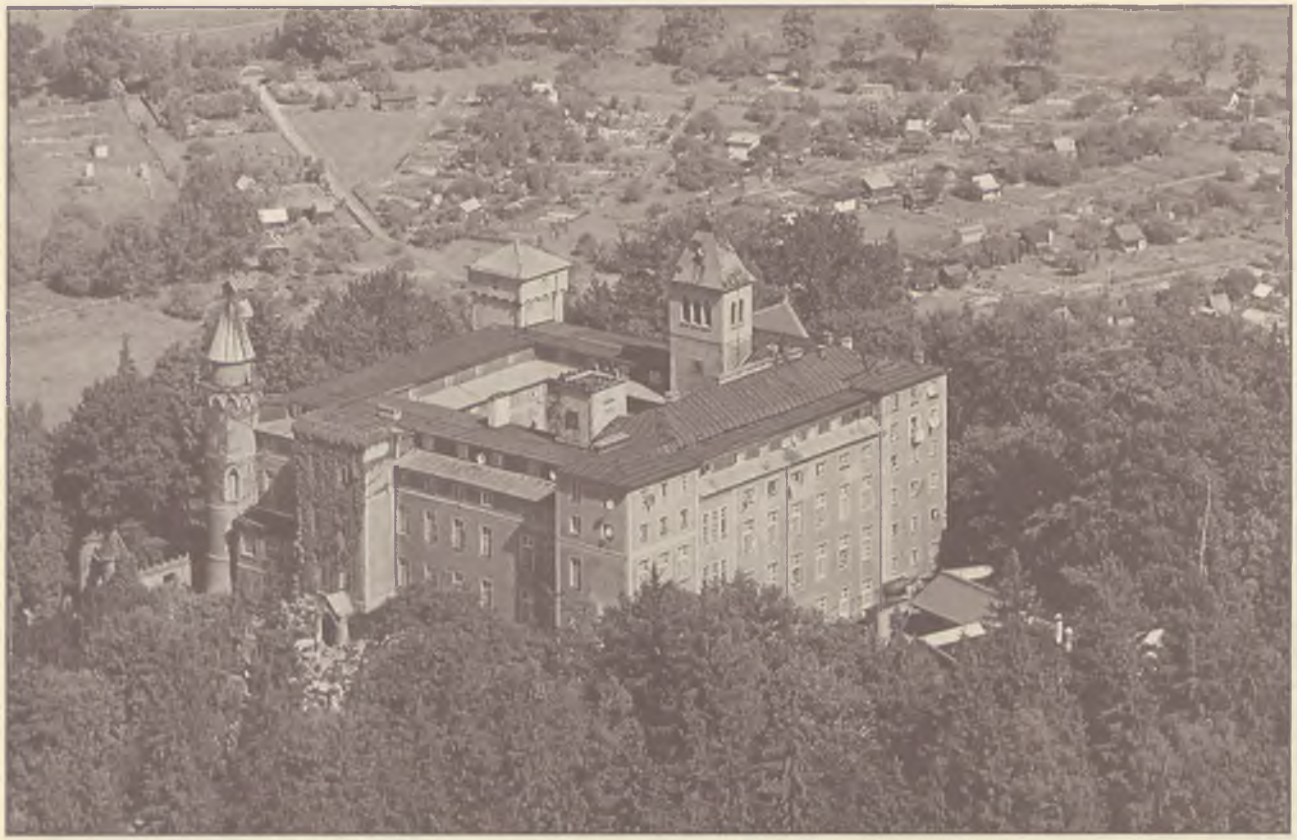

Zamek w Szczytnej.

siątych IX w. opanowało ono Dolny Śląsk wraz z Kotliną Kłodzką. W jego ramach, jak się niekiedy przypuszcza, Kłodzko stanowiło ośrodek jednostki podziału terytorialnego zwanej żupą. Po upadku Państwa Wielkomorawskiego na początku X w. Kotlina Kłodzka wraz ze Śląskiem znalazła się zapewne w granicach tzw. Państwa Sławnikowiczów ze stolicą w Libicy, powstałego w północno-wschodniej części Kotliny Czeskiej. Było ono początkowo niezależne od sąsiedniego Państwa Przemyślidów ze stolicą w Pradze i dopiero później uznało ich zwierzchność, a następnie zostało przez nich podbite. Właśnie z tego okresu (981) pochodzi pierwsza w miarę wiarygodna, jeśli pominąć niepotwierdzone wcześniejsze informacje dawnych kronikarzy, wzmianka o Kłodzku, chociaż przekazana dopiero w dwunastowiecznej czeskiej kronice Kosmasa.

Powstanie Państwa Polskiego w połowie X w. sprawiło, że Śląsk wraz z Kotliną Kłodzką stał się stopniowo przedmiotem sporu między tymi państwami i ich władcami. W rezultacie w 990 r. doszło do wybuchu pierwszej wojny polsko-czeskiej, w wyniku której Mieszko I opanował m.in. Śląsk na lewym brzegu Odry i – być może przynajmniej przejściowo – Kotlinę Kłodzką. W latach 1003-1004 znalazła się ona wraz z całymi Czechami pod panowaniem Bolesława Chrobrego. Być może na krótko opanował ją również Bolesław Śmiały przy okazji swoich wypraw na Czechy (1058, 1070-1072, 1075-1076). Na dłużej przypadła książętom polskim w drodze czynności prawnej, a nie zawojowania, za Władysława Hermana (1079-1102), jak się przypuszcza, z tytułu związku małżeńskiego zawartego w 1080 r. z córką władcy Czech Wratysława II (1085-1092) Judytą, jako jej posag. Po śmierci Wratysława otrzymał ją w lenno od swojego wuja Brzetysława II młodociany wówczas Bolesław Krzywousty, syn z tego małżeństwa. Prawdopodobnie już w 1096 r. Brzetysław II przejął Kłodzko w bezpośrednie władanie i Krzywousty przestał być lennikiem króla czeskiego z tego tytułu. Stosunki polsko-czeskie zostały ostatecznie unormowane „pokojem zielonoświątkowym" w Kłodzku z 30 V 1137 r., który na długo ustalił przebieg granicy południowej Śląska, pozostawiając Kotlinę Kłodzką w granicach Królestwa Czeskiego.

Rozbicie dzielnicowe Polski po 1138 r. sprawiło, że na północy Kłodzczyzna zaczęła sąsiadować z dzielnicowym Księstwem Śląskim, a następnie od 1169 r. z Księstwem Wrocławskim. Od 1291 r. uzyskała bezpośrednią łączność z Księstwem Jaworskim (później Świdnicko-Jaworskim), a potem także Ziębickim (przejściowo Ząbkowickim) i Nyskim. Po ostatecznym ukształtowaniu się granic tych księstw miała z nimi (z wyjątkiem zmniejszonego terytorialnie Księstwa Wrocławskiego) bezpośrednią styczność aż do 1742 r. Na południowym wschodzie graniczyła z Margrabstwem Morawskim (powstałym w 1182 r.) natomiast na południu, południowym zachodzie i dalej na północ, aż do granicy ze śląskim Księstwem Świdnicko-Jaworskim, z Czechami. Na uwagę zasługuje sąsiedztwo na północnym zachodzie z podobną do niej pod względem ustrojowo-prawnym czeską Ziemią Trutnowską (*terra trutnoviensis*).

Ustrojowo-prawny charakter Kłodzczyzny zmieniał się kilkakrotnie. Już od drugiej połowy X w. Kłodzko występuje jako warowny gród (*castellum, castrum*) z komesem (*comes*), czyli kasztelanem (*castellanus*) na czele. Kasztelanów kłodzkich wymienia się już bardzo wcześnie, bo od pierwszej połowy XI w. Wydaje się więc, że już w tym czasie Kłodzko było ośrodkiem okręgu grodowego, który nie różnił się pod względem ustrojowo-prawnym niczym szczególnym od innych tego rodzaju jednostek podziału terytorialnego istniejących w tym czasie w Czechach i Polsce. Pełnił on jednak wyjątkową rolę militarną, ponieważ znajdował się na przejściowym obszarze pogranicza polsko-czeskiego. Gród kłodzki stał się zatem ośrodkiem krystalizacji historycznego regionu Ziemi Kłodzkiej.

Następny etap ustrojowo-prawnej ewolucji Ziemi Kłodzkiej wiąże się z panowaniem Przemysła Ottokara II (1253-1278), który przeprowadził reformę podziału terytorialnego Czech, tworząc w miejsce 50 okręgów grodowych 12 obwodów (*kraje*). Były to więc jednostki terytorialne większe od poprzednich. Charakterystyczną cechą ustrojową obwodów było to, że na ich czele stali mianowani przez króla sędziowie obwodowi (*iudices provinciales, popravci*), z zasady w każdym obwodzie po dwóch. Dokument z 3 XI 1260 r. dowodzi, że takim obwodem – z tylko jednym sędzią obwodowym – była również Ziemia Kłodzka zwana w tym dokumencie prowincją (*Provincia Gladcensis*).

Przemysł Ottokar II rozpoczął też na dużą skalę akcję osadniczą, sprowadzając do niektórych pogranicznych ziem czeskich kolonistów niemieckich. Była to Ziemia Loketska (*terra cubicensis, Ellbogen*) na granicy czesko-saskiej w pobliżu autonomicznego okręgu chebskiego (*Egerland*) oraz wspomniana już Ziemia Trutnowska (*terra trutnoviensis, Trautenau*) i Kłodzka. Celem tego przedsięwzięcia była prawdopodobnie chęć wzmocnienia systemu obronnego tych ziem. Doprowadziło to w rezultacie do powstania ich odrębności ustrojowo-prawnych w stosunku do pozostałych obwodów państwa czeskiego. W związku z tym zwano je, prawdopodobnie od XV w., obwodami zewnętrznymi (*kraje vnější*). Ich związek z Czechami opierał się na stosunku lennym. Zatem w przeciwieństwie do lenn zagranicznych (*feuda extra curtem*) zwano je lennami wewnętrznymi, ale ze względu na odmienności ustrojowo-prawne obwodami zewnętrznymi, a nie wewnętrznymi. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że odrębności te aż do 1742 r. zachowała tylko Ziemia Kłodzka, natomiast utraciły je w XVI w. Ziemia Loketska i sąsiadująca od północnego zachodu z Kłodzką Ziemia Trutnowska. Ziemia Loketska stała się jednym z kilkunastu wewnętrznych obwodów Królestwa Czeskiego, a Ziemia Trutnowska została wcielona do obwodu hradeckiego (*Hradec Králové, Königgrätz*), który odtąd otaczał Ziemię Kłodzką od zachodu i południa aż do granicy z Margrabstwem Morawskim (obwód ołomuniecki).

Od drugiej połowy XIII w. Ziemia Kłodzka była bezpośrednim lennem króla czeskiego, nadawanym różnym osobom jako lennikom oraz zastawnikom lennym albo hipotecznym. Byli wśród nich piastowscy

i niepiastowscy książęta śląscy. Piastowie wrocławscy Henryk IV Probus (1278-1290) i Henryk VI (1327-1335) oraz Bolko ziębicki (1336-1341). Niepiastowskimi książętami śląskimi sprawującymi rządy w Ziemi Kłodzkiej byli ziębiccy Podiebradowie (1454-1501). W takiej sytuacji powstawała unia personalna śląskiego księstwa z Ziemią Kłodzką. Z panowaniem Podiebradów wiąże się kolejna zmiana statusu Ziemi Kłodzkiej w ramach Królestwa Czeskiego. Nastąpiła ona w 1459 r. w wyniku podniesienia jej do rangi hrabstwa (*comitatus, Grafschaft*). Było to odtąd jedyne hrabstwo w Czechach i równocześnie najdalej wysunięte na wschód hrabstwo Europy. Fakt ten przyczynił się do wzmocnienia odrębności ustrojowo-prawnej Ziemi Kłodzkiej. W 1459 r. do godności hrabiego kłodzkiego został wyniesiony Wiktoryn, syn Jerzego z Podiebradu, natomiast w 1462 r. łącznie z nim jego dwaj bracia. Stosowne dokumenty w tej sprawie wydał król Czech Jerzy z Podiebradu i ówczesny niemiecki cesarz rzymski Fryderyk III. Ten ostatni nadał wspomnianym Podiebradowiczom tytuł książąt Rzeszy, książąt ziębickich (który nota bene już posiadali z innego tytułu) i nowy tytuł „hrabiów zamku i panów w Kłodzku" (*comites castri et domini in Glatz*) oraz podniósł Ziemię Kłodzką do rangi „prawdziwego hrabstwa" (*in verum comitatum*). Tytuł hrabiego kłodzkiego był dziedziczny, a jego właściciele zostali zrównani z „prawdziwymi hrabiami świętego cesarstwa rzymskiego" (*veri comites sancti Romani imperii*). Powstałe w ten sposób Hrabstwo Kłodzkie przetrwało aż do objęcia nad nim władzy przez zwycięskich Hohenzollernów.

Trzynastowieczne źródła nie określają zasięgu ziemi, prowincji i obwodu kłodzkiego. Stąd rodzi się pytanie, czy obejmowały one cały obszar dzisiejszego powiatu kłodzkiego, czy tylko jego część i czy być może przekraczały go. Ze wspomnianego dokumentu z 1260 r. wynika, że obwód kłodzki obejmował w tym czasie na zachodzie dolinę rzeki Ścinawki z miasteczkiem Broumowem (*Braunau*) oraz, być może także, miasteczkiem Police (*Police nad Metují, Politz*), które znajdują się obecnie w granicach Republiki Czeskiej. Jednak obszar ten nie utrzymał się później w politycznych granicach Ziemi Kłodzkiej. Od drugiej połowy XIII w. region kłodzki nazywano w źródłach łacińskich nie tylko ziemią (*terra*) i prowincją (*provincia*), ale również terytorium (*territorium*) i dystryktem (*districtus*), a w niemieckich weichbildem (*weichbild*). Strategiczne położenie Ziemi Kłodzkiej wyrażało się w określaniu jej mianem bramy Królestwa Czeskiego (*Porta Regni Bohemiae*).

Rozwój osadnictwa w Ziemi Kłodzkiej sprawił, że w XIII w. oprócz grodu i zamku w Kłodzku rozlokowane zostały na wzgórzach w innych jej częściach kolejne zamki i grody mające pełnić funkcje militarne i administracyjne. Na szczególną uwagę zasługują: Homole (*Landfried* 1336, od XV w. *Hommel, Hummel*), Karpień (*Karpenstein*), Szczerba (Schnallenstein) i Konradów (*Conrathswalde*). U ich podnóża lokowano następnie osady targowe (miasteczka) i miasta: Lewin (*Hummelstadt*) i Duszniki (*Reinerz*), Lądek (*Landeck*), Bystrzycę (*Habelschwerdt*) i Nową Rudę (*Neurode*). Niektóre z tych zamków i związanych z nimi miasteczek i miast stały się ośrodkami nowych okręgów grodowych, a następnie dystryktów (weichbildów). Znaczenie militarne i administracyjne zamków traciło jednak szybko na znaczeniu w związku z rozwojem miast i przejmowaniem przez nie dotychczasowych funkcji zamków i grodów. Ponadto zamki te stały się wkrótce siedzibami rycerzy rabusi i z tego powodu w ciągu XIV i XV w. w większości zostały zniszczone. Zatem po okresie początkowego charakterystycznego dualizmu funkcjonalnego ośrodka nowo powstających jednostek podziału administracyjnego (zamek i miasto) rolę centrum zaczęło pełnić wyłącznie miasto lokowane na prawie niemieckim.

Jak się wydaje, jako pierwszy wyodrębnił się weichbild bystrzycki. Zaczął się on formować od połowy XIII w., w której Bystrzyca Kłodzka została lokowana na prawie niemieckim, początkowo jako miasto

prywatne i otwarte, tj. niemające murów miejskich i podporządkowane administracyjnie Kłodzku. Na początku XIV w. rozwinął się komunalny ustrój miasta, które w tym czasie zafundowało sobie mury miejskie i tym samym awansowało do kategorii tzw. miast zamkniętych. Jan Luksemburski w 1319 r. nadał jej prawa miasta królewskiego, a Karol IV w 1348 r. potwierdził ten przywilej. W ten sposób Bystrzyca Kłodzka uzyskała status korporacyjnej osoby prawnej, będącej równocześnie ośrodkiem nowo powstałego w południowo-wschodniej części Ziemi Kłodzkiej weichbildu, obejmującego okoliczne wsie.

Kolejnym weichbildem powstałym w Ziemi Kłodzkiej był weichbild lądecki. Kształtował się on pierwotnie wokół dwóch ośrodków, zamku Karpień, usytuowanego na wzgórzu na wschód od Lądka, oraz samego Lądka (*Landeck*, czyli zakątek ziem, tj. Śląska, Moraw i Czech). Zamek Karpień powstał zapewne na przełomie XIII i XIV w. w ścisłym związku z przeprowadzoną w tym samym czasie lokacją Lądka jako miasteczka. Lądek w przeciwieństwie do Bystrzycy był miastem otwartym, które nigdy nie zdobyło się na otoczenie murami miejskimi. Na jego rozwoju ujemnie odbiła się przynależność do właścicieli zamku Karpień, którzy uczynili go ośrodkiem swoich posiadłości, noszących nazwę państwa karpieńskiego (*Herrschaft Karpenstein*). W 1346 r. bracia Glubos (*Glaubitz*) złożyli hołd królowi czeskiemu z zamku Karpień oraz z tytułu posiadania wójtostwa prowincjonalnego i dziedzicznego w Lądku z trzynastowma wymienionymi wsiami. Jak się wydaje, dokument ten określa pierwotny zasięg weichbildu. Dopiero w 1443 r. Lądek został podporządkowany królewskiej kamerze czeskiej i tym sposobem stał się miastem królewskim, choć nadal otwartym.

Już w latach trzydziestych XIV w. do głównych miast Ziemi Kłodzkiej obok Kłodzka, Bystrzycy i Lądka zaliczano także Radków (początkowo zamek *Hradek*, stąd polska nazwa Radków, *Wünschelburg*). Pozwala to upatrywać już w tym czasie funkcjonowania odrębnego weichbildu radkowskiego. W 1418 r. Radków został miastem królewskim. Posiadał mury miejskie i w związku z tym zaliczany był do kategorii miast zamkniętych.

W najdalej na północ wysuniętej części Ziemi Kłodzkiej już w połowie XIV w. zaczął się tworzyć kolejny, piąty weichbild. Jego ośrodkiem stał się dwór i następnie zamek Nowa Ruda wraz z lokowanym przy nim miasteczkiem o tej samej nazwie oraz pięcioma wsiami, które były własnością szlachecką. W dokumencie z 1375 r. nazwano go wprost weichbildem noworudzkim.

Ostatni weichbild Ziemi Kłodzkiej powstał wokół grodu usytuowanego na wysokim wzniesieniu w dolinie Bystrzycy Dusznickiej, zbudowanego prawdopodobnie już w XII w., który strzegł tzw. drogi polskiej wiodącej z Pragi w kierunku Kłodzka, Barda i Wrocławia. Nosił on początkowo niemiecką nazwę *Landfried*, czyli pokój ziemski, a następnie od wojen husyckich w XV w. czeską Homole (Lewiński Zamek). Nie wchodził on początkowo w skład Ziemi Kłodzkiej, lecz stanowił ośrodek okręgu grodowego nadawanego możnym rodzinom szlacheckim z Czech zwanego też państwem homolskim. W 1477 r. Podiebradowicz Henryk ks. ziębicki i od niedawna hrabia kłodzki nadał zamek Homole wraz ze wzgórzem, na którym został posadowiony, miasteczkiem Duszniki i Lewin (Lewin, *Hummelstadt*) oraz 28 wsiami, świadczeniami leśnymi w 5 miejscowościach i 13 wsiami z państwa Náchod, niejakiemu Hildebrandowi von Kauffung i jego następcom w linii męskiej. Odrębnym dokumentem z tego roku inkorporował formalnie państwo homolskie do Hrabstwa Kłodzkiego. Odtąd jako weichbild stanowiło ono na stałe integralną jego część. Jedną z tych miejscowości była Szczytna (*Rückers*), wymieniona w 1351 r. Jednak dopiero rozwój przemysłu szklarskiego w XVIII w. przyczynił się do wzrostu znaczenia tej miejscowości i administracyjnego awansu. Nastąpiło to jednak dopiero po II wojnie świa-

Lądek-Zdrój, dom zdrojowy Wojciech.

towej, w 1960 r. Szczytna uzyskała bowiem status osiedla miejskiego i następnie miasta.

W skład Ziemi Kłodzkiej nie wchodził też początkowo zamek i miasteczko Międzylesie (*Mittelwalde*) z okolicznymi wsiami, stanowiące również zwarty kompleks majątkowy nadany w lenno u schyłku XIII w. klasztorowi Cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim (*Kamenz*), a następnie w 1323 r. szlacheckiej rodzinie von Glubos, władającej kompleksami majątkowymi z ośrodkami w zamku Karpień i Szczerba, na północ od Międzylesia. Dopiero w 1479 r. Henryk Starszy, tytułujący się księciem świętej Rzeszy i Ziębic oraz hrabią Kłodzka, nadał dziedziczny zamek Międzylesie z miasteczkiem oraz dziewięcioma wsiami Jerzemu von Bischofsheim zwanemu Latowsky, z równoczesną inkorporacją tego obszaru do Hrabstwa Kłodzkiego. Z tego kompleksu majątkowego nie wykształcił się jednak odrębny weichbild, lecz wszedł on w skład weichbildu bystrzyckiego.

W 1510 r., według sporządzonego wówczas urbarza, w hrabstwie było 8 miast i 84 wsie. Liczba miast powiększyła się w 1581 r. o lokowane wówczas wolne miasteczko górnicze Bolesławów (*Wilhelmsthal*), zwane też Nowym Miasteczkiem (*Newstädtlein, Neustadt*), położone w weichbildzie lądeckim. Według spisu z 1653 r. w Hrabstwie Kłodzkim było nadal 9 miast, w tym 4 miasta właściwe i 5 miasteczek, czyli osad targowych, oraz 172 wsie.

Przedstawiony podział Hrabstwa Kłodzkiego na 6 weichbildów utrzymał się do objęcia w nim władzy przez króla pruskiego. Dla podkreślenia zerwania związków politycznych z Czechami w nazwie hrabstwa pojawił się odtąd przymiotnik suwerenne (*Souveraine Grafschaft Glatz*). U schyłku XVIII w., według danych Zimmermanna, znajdowało się w nim nadal 9 tych samych miast oraz 242 wsie, tworzących 229 udziałów, ponadto 19 zamków, 19 majątków wolnych sędziów oraz 24 majątki wolnych sołtysów i wolnych chłopów. Weichbild kłodzki składał się z 51 wsi i 59 udziałów, bystrzycki z 67 wsi i 77 udziałów, lądecki z 32 wsi i 36 udziałów, radkowski z 22 wsi i 25 udziałów, homolski z 42 wsi oraz noworudzki z 28 wsi i 32 udziałów.

Wszystkie te weichbildy w 1741 r. utworzyły jeden powiat kłodzki. Graniczył on na zachodzie, południu i wschodzie z Królestwem Czeskim, natomiast na północy z powiatem świdnickim, dzierżoniowskim i ząbkowickim. Miał on powierzchnię 27,06 mil², co sytuowało go na trzecim miejscu wśród wszystkich śląskich powiatów. Obejmował 302 wsie i 360 udziałów. W 1778 r. znajdowało się w nim 64871, w 1807 r. 80537, natomiast w 1817 r. 76519 mieszkańców. Był to zatem najludniejszy w tym czasie powiat śląski po powiecie lwówecko-bolesławieckim. Liczba ludności miejskiej (Kłodzko, Bystrzyca Kłodzka, Międzylesie, Stronie Śląskie, Lądek, Duszniki, Lewin Kłodzki, Radków, Nowa Ruda) wynosiła w 1807 r. 16631, natomiast dziesięć lat później 18285 osób. Oznacza to, że w powiecie mieszkało prawie pięć razy więcej mieszkańców. W latach siedemdziesiątych XVIII w. odnotowano w nim tylko 13 osobiście osiadłych szlacheckich posesjonatów, a więc znacznie poniżej średniej ogólnośląskiej. Tworzyła ona wspólne, ósme ziemstwo wraz ze szlachtą Księstwa Ziębickiego. Szlachta piastowała tutejsze urzędy powiatowe: radcy ziemskiego, który był równocześnie radcą wojenno-domenalnym i sądowym oraz sędzią stałym (*judex perpetuus*) rozstrzygającym spory między kłodzkimi wasalami a ich poddanymi, komisarza marszowego, 2 deputowanych powiatowych, poborcy i fizyka powiatowego.

W 1818 r. wyodrębniono z powiatu kłodzkiego powiat bystrzycki. Wszedł on początkowo w skład okręgu rejencyjnego w Dzierżoniowie, który jednak w 1820 r. został zlikwidowany i włączony do rejencji wrocławskiej. Składał się on z 4 miast (Bystrzyca, Międzylesie, Lądek-Zdrój i Bolesławów) oraz 100 wsi z kilkudziesięcioma przysiółkami, który zamieszkiwało ok. 40 tys. osób. Powiat kłodzki składał się odtąd tylko z 5 miast (Kłodzko, Duszniki, Lewin, Radków i Nowa Ruda) i ponad 200 wsi, które zamieszkiwało ok. 56 tys. osób. Wśród tych wsi znajdowała się Kudowa i Polanica. W Kudowie w XVI w. odkryto źródła wód leczniczych, które w następnych wiekach spowodowały jej rozwój jako miejscowości uzdrowiskowej, który zakończył się nadaniem jej przez władze polskie w 1945 r. statusu miasta. Podobny rozwój był udziałem Polanicy, wymienionej już w 1347 r. Tutejsze źródła wód mineralnych, znane już w XVII w., przyczyniły się do jej przekształcenia w miejscowość uzdrowiskową i awansu administracyjnego, w wyniku nadania jej w tym samym roku również statusu miasta. W 1855 r. z powiatu kłodzkiego wydzielono kolejny nowy powiat, mianowicie noworudzki, w skład którego weszło jedno miasto (Nowa Ruda) i 37 wsi, który zamieszkiwało ok. 42 tys. osób. Graniczył on na wschodzie z Królestwem Czeskim, na północnym wschodzie z powstałym w 1815 r. powiatem wałbrzyskim, na północy z dzierżoniowskim i ząbkowickim oraz na południowym zachodzie z kłodzkim. W 1932 r. został jednak zlikwidowany i wcielony ponownie do powiatu kłodzkiego. W 1939 r. powiat kłodzki miał powierzchnię 850 km² i obejmował 102 gminy, w tym 5 miast, natomiast powiat bystrzycki 789 km² i obejmował 92 gminy, w tym 3 miasta. Po II wojnie światowej powiat noworudzki został znowu reaktywowany w 1954 r. i przetrwał do likwidacji powiatów w wyniku reformy podziału terytorialnego Polski w 1975 r.

Powstały ponownie w 1999 r. powiat kłodzki składa się z 13 gmin, w tym 5 miejskich (Kłodzko, Kudowa-Zdrój, Nowa Ruda, Polanica-Zdrój, Radków), 5 miejsko-wiejskich (Lądek-Zdrój, Międzylesie, Stronie Śląskie, Szczytna, Bystrzyca Kłodzka) i 3 wiejskie (Kłodzko, Nowa Ruda, Lewin Kłodzki).

Legnickie Pole.

Powiat legnicki

Położony jest w dolinie dolnego biegu Kaczawy i jej dopływów, zwłaszcza lewobrzeżnych, Czarnej Wody i Skorej, między Niziną Śląsko-Łużycką na zachodzie i Wysoczyzną Średzką na wschodzie. Na południu dochodzi do Równiny Chojnowskiej. Naturalną granicę na północnym wschodzie tworzy Odra na odcinku od ujścia Kaczawy do miejsca poniżej ujścia do niej Cichej Wody. Odtąd biegnie na południe i po przecięciu Cichej Wody kieruje się na wschód, osiągając Kaczawę. Po jej przecięciu biegnie w kierunku północnym i następnie skręca na zachód, przecinając rzekę Skorą poniżej Chojnowa. Po jej przekroczeniu skręca ponownie na północ, dochodząc do Czarnej Wody, wokół której oscylując biegnie na wschód aż do miejsca, w którym Kaczawa wpływa do Odry.

Legnica (*Liegnitz*), położona u ujścia Czarnej Wody do Kaczawy w miejscu o dużym znaczeniu handlowym i militarnym, już na przełomie X i XI w. pełniła ważną rolę jako główny ośrodek dawnego plemiennego państewka Trzebowian (*Trebowane*). W tym czasie istniał tu już gród otoczony wałem ziemnym. Stał się on w ramach polskiego państwa Piastów ośrodkiem okręgu grodowego, określanego w 1175 r. jako *potestas Legenicensis*, z kasztelanem na czele, którego źródła wymieniają na początku XIII w. Wokół grodu powstała też bardzo wcześnie osada targowa. O jej znaczeniu świadczy fakt, że przed 1241 r. posiadała aż cztery kościoły. Najazd tatarski z tego roku spowodował jednak jej zniszczenie. Przed 1252 r. książę Śląska Bolesław II lokował jednak na południowy zachód od grodu legnickiego miasto na prawie niemieckim, które bardzo szybko stało się jednym z największych miast śląskich. O jego rosnącej roli świadczy też podział Księstwa Wrocławskiego po bohaterskiej śmierci Henryka II Pobożnego pod Legnicą. W 1248 r. najstarszy z jego synów Bolesław II Rogatka otrzymał

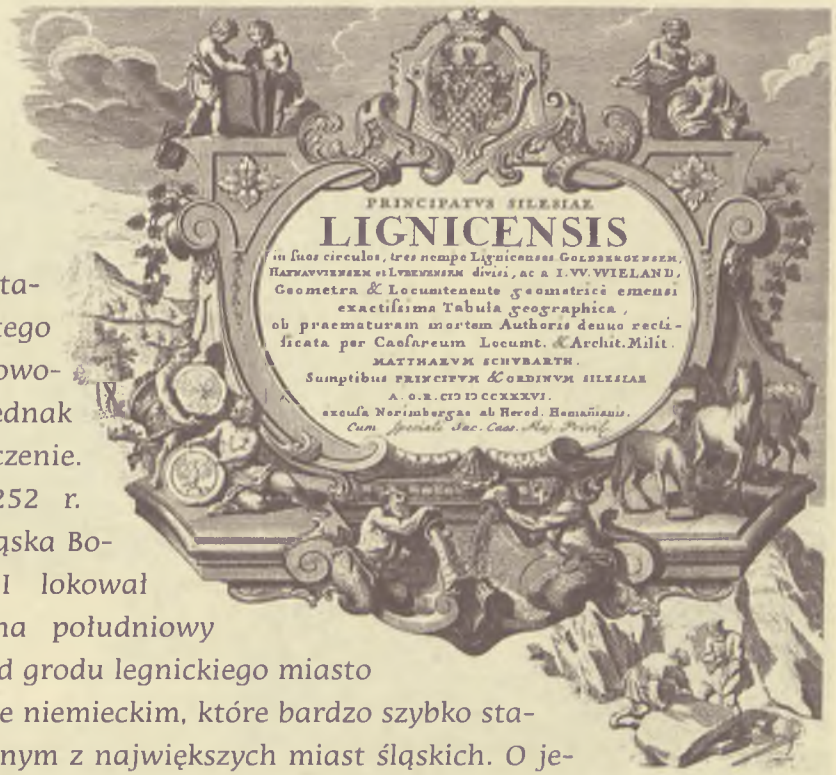

Zamek w Legnicy, ryc. (II poł. XIX w.)

całą zachodnią jego część z Legnicą i Głogowem, która po 1251 r. została uszczuplona o jego część północną z Głogowem jako ośrodkiem. W ten sposób powstało Księstwo Legnickie, które po kolejnych zmianach terytorialnych objęło terytorium o wiele mniejsze niż na początku. Jego terytorialną podstawę ukształtował ostatecznie kolejny podział między książętami wrocławsko-legnickimi z 1311 r., na mocy którego jednemu z nich, Władysławowi, przypadła wówczas Legnica, Złotoryja (*Goldberg*) i Chojnów (*Haynau*). Miasta te były już w tym czasie ośrodkami weichbildów, wśród których szczególną rolę odgrywał weichbild legnicki. Wynikało to z rezydencjalnego charakteru Legnicy, która dzięki temu stała się centrum życia politycznego tego regionu i dała nazwę księstwu powstałemu w nowych ramach terytorialnych (*Herzogtum Liegnitz*). Na uwagę zasługuje fakt, że nazwę Księstwo Legnickie używano często w węższym znaczeniu, tj. tylko weichbildu legnickiego, i w związku z tym posługiwano się też formułą „Księstwo Legnickie i przynależne do niego weichbildy". Podkreślała ona rolę stołecznego weichbildu legnickiego jako ośrodka krystalizacji tego władztwa terytorialnego. Oprócz weichbildu złotoryjskiego i chojnowskiego wchodził też początkowo w jego skład jeszcze jeden weichbild, którego ośrodkiem było nie miasto, lecz zamek (*geweichbildete veste*). Był nim Chocianów (*Kotzenau*), który jako ośrodek weichbildu występował do 1359 r., po którym został wcielony do weichbildu legnickiego. W 1339 r. książęta legniccy nabyli od króla Czech Jana Luksemburskiego Lubin (*Lüben*) wraz z weichbildem, który wszedł – choć z przerwami – w skład Księstwa Legnickiego. W takich granicach księstwo funkcjonowało do 1741 r. Osobliwością weichbildu legnickiego był jego podział na trzy powiaty: pierwszy „przed borem" (*Erster Creys vor der Heyde*), drugi „przed borem" (*Anderer Creys vor der Heyde*) oraz trzeci „za borem" (*Dritter Creys über der Heyde*). Nie jest jasna geneza tego podziału, ale wydaje się, że był on reminiscencją pierwotnej, kształtującej się struktury weichbildo-

wej Księstwa Legnickiego, w której funkcję ośrodka tych trzech weichbildów przejęła Legnica. Nie można jednak wykluczyć związku tego podziału weichbildu legnickiego z podziałami Księstwa Legnickiego w XV w. Kolejną osobliwością było powstanie okręgu prochowickiego zwanego powiatem (*Parchwitzer Creys*) lub państwem (*Herrschaft Parchwitz*), który nie stanowił części weichbildu legnickiego. Całe Księstwo Legnickie, bez jaworskich enklaw położonych na pograniczu weichbildu chojnowskiego i złotoryjskiego, zajmowało powierzchnię 40 mil², co po zastosowaniu odpowiedniego przelicznika daje 2202 km². Sytuowało je to wśród księstw średniej wielkości, które przeważały na Śląsku. Na północy sąsiadowało ono z Księstwem Głogowskim, na zachodzie i południu z Księstwem Świdnicko-Jaworskim, natomiast na wschodzie z Księstwem Wrocławskim i Wołowskim.

Prochowice (*Parchwitz*), położone na prawym brzegu Kaczawy przed jej ujściem do Odry, zostały po raz pierwszy wymienione w źródłach jako wieś w 1217 r. W 1255 r. były własnością panów von Parchwitz i tworzyły prawdopodobnie ośrodek większego kompleksu majątkowego, który w 1280 r. otrzymał prawo miejskie. Przed 1298 r. na wschód od Prochowic w pobliżu wsi Stary Las (*Alt Läst*) zostało lokowane miasteczko Las (*Les*), które w 1298 r. było własnością książąt z Książa (*Fürstenberg*). W 1317 r. obok Prochowic wraz z burgrabią wymieniono miasteczko Las (*dy stat zu dem Lez*). W 1374 r. panowie von Parchwitz potwierdzili prawo miejskie Prochowic. W latach 1383-1400, 1564-1568 i 1594-1675 Prochowice wraz z okręgiem należały do książąt legnickich, stanowiąc ich majątek kameralny. W latach 1400-1554 zostały nadane w lenno rodzinie von Zedlitz, następnie w latach 1564-1568 marszałkowi polnemu Janowi von Oppersdorf i w latach 1568-1594 rodzinie von Schöneich. W 1555 r. wybuchł wielki spór o lenno prochowickie, który toczył się faktycznie do 1567 r. Miał on związek z nadaniem przez księcia legnickiego Fryderyka państwa prochowickiego jako lenna zwierzchniego (*Ober-Lehen*) Janowi von Oppersdorf w zamian za pomoc udzieloną księciu na dworze królewskim w sprawie odzyskania Księstwa Legnickiego. Książę zrzekł się bowiem wszystkich swoich praw książęcych w państwie prochowickim, które od tej pory miało podlegać bezpośrednio Koronie Czeskiej i królowi czeskiemu. Oznaczało to wyłączenie państwa prochowickiego z Księstwa Legnickiego, co zaakceptowały stany legnickie na sejmiku ziemskim w 1559 r. W latach 1562-1568 było odrębnym katastralnym podatnikiem, po czym ponownie ujmowano je w katastrach podatkowych wraz z całym Księstwem Legnickim. Oznacza to, że charakter mniejszego państwa stanowego miało tylko przejściowo, ale zaistniałe wydarzenia spowodowały wyodrębnienie powiatu prochowickiego, zwanego też „terytorium prochowickim" (*Parchwitzer Territorium*), w organizacyjnych ramach Księstwa Legnickiego. Zaliczany był do książęcych dóbr kameralnych, ale jego ośrodek do korporacji miast weichbildowych księstwa. Sugeruje to tendencję do wykształcenia się wokół Prochowic odrębnego weichbildu, co jednak nie nastąpiło, zapewne z braku osiadłej w nim szlachty.

Osobliwością pierwszego powiatu weichbildu legnickiego było powstanie w nim w połowie XIV w. trzech miasteczek górniczych. W 1345 r. książęta legniccy nadali prawo miejskie wsi Mikołajewice (*Niclasdorf, Nicolstadt*), w której powstała kopalnia złota. W następnych latach zostały lokowane kolejne dwa miasteczka górnicze: Wądroże Wielkie (*Groß Wandriß*) i Strachowice (*Strachwitz*). Nie zdołały się one rozwinąć gospodarczo i ustrojowo-prawnie z powodu wyczerpania się pokładów złota oraz przeciwdziałania miast weichbildowych Księstwa Legnickiego, z Legnicą na czele, ich dalszej emancypacji. Nie odegrały też w związku z tym znaczniejszej roli administracyjnej. Pewne prawa miejskie uzyskało też później Legnickie Pole (*Wahlstatt*), znane ze stoczonej tu w 1241 r. tragicznej bitwy rycerstwa śląskiego z Tatarami. W 1703 r. stało się ono własnością klasztoru Benedyktynów w Broumovie aż do jego sekularyzacji w 1810 r.

Zamek w Legnicy.

Przeżywało w tym czasie stały rozwój, ale nie na tyle znaczący, aby awansować w strukturze administracyjnej pruskiego Śląska. Nie zmieniło też tego nadanie pruskiemu marszałkowi polnemu Gebhardowi Blücherowi, w nagrodę za zwycięstwo militarne w bitwie nad Kaczawą w 1813 r., tytułu księcia Legnickiego Pola (*Fürst von Wahlstatt*). Nie oznaczało to bowiem w tym czasie takiej zmiany ustrojowej, jak w warunkach habsburskiego Śląska.

Chojnów (*Haynau*), położony na lewym brzegu Skorej około 17 km na północ od Złotoryi, już zapewne przed 1241 r. był osadą targową powstałą przy tutejszym grodzie. Być może był on ośrodkiem okręgu grodowego z kasztelanem, wymienionym tu jednak dopiero w 1292 r. W 1288 r. jest tu po raz pierwszy potwierdzone źródłowo istnienie miasta (*civitas*). Już na początku XIV w. stało się ono ośrodkiem weichbildu, a chojnowski zamek, począwszy od 1399 r., stawał się wielekroć czasową rezydencją książąt legnickich. Jako ośrodek odrębnego weichbildu, przetrwał Chojnów do 1741 r. W państwie pruskim utracił on jednak tę pozycję, ponieważ cały weichbild chojnowski został połączony z weichbildem złotoryjskim i utworzył wspólny powiat złotoryjsko-chojnowski. W jego skład weszło 39 wsi należących uprzednio do weichbildu złotoryjskiego oraz 42 wsie należące do weichbildu chojnowskiego.

Zatem w sumie w nowo utworzonym powiecie znalazły się 2 miasta (Złotoryja, Chojnów) oraz 81 wsi. W takim kształcie powiat złotoryjsko-chojnowski przetrwał do 1945 r. i następnie do 1975 r., w którym zniesiono powiaty. Ich reaktywacja w 1999 r. sprawiła, że z dawnego powiatu złotoryjskiego odłączono jego północną część, odpowiadającą mniej więcej powierzchni dawnego weichbildu chojnowskiego, i przyłączono ją do powiatu legnickiego.

W 1741 r. Księstwo Legnickie zostało podzielone na trzy powiaty: legnicki, lubiński i złotoryjsko-chojnowski. Zlikwidowano przy tej sposobności tzw. enklawy jaworskie, położone między weichbildem chojnowskim i złotoryjskim oraz drugim powiatem weichbildu legnickiego. Taki sam los spotkał także cztery niewielkie enklawy położone w powiecie prochowickim, pierwszym powiecie legnickim oraz weichbildzie chojnowskim i złotoryjskim, które do tej pory tworzyły administracyjnie wyodrębniony tzw. Klucz legnicki (*Liegnitzische Halt*), będący własnością biskupstwa wrocławskiego. Powiat legnicki nie objął całego weichbildu legnickiego, lecz tylko jego pierwszy i drugi powiat oraz powiat prochowicki (zwany też nadal państwem), który nie wchodził w skład weichbildu legnickiego. Powiat legnicki składał się z 2 miast (Legnica, Prochowice), 1 klasztoru (w Legnickim Polu), 119 wsi i 161 udziałów. Sąsiadował on od północy ze ścinawsko-rudniańskim i wołowskim, na wschodzie ze średzkim i strzegomskim, na południu z jaworskim, na zachodzie ze złotoryjsko-chojnowskim i lubińskim. Powierzchnia powiatu wynosiła w tym czasie 9,82 mile^2, co sytuowało go w grupie powiatów małych. W 1778 r. zamieszkiwało go 21932, 1807 r. 27296, 1817 r. 27628 osób. W miastach (Legnica, Prochowice) w 1807 r. mieszkało 8020, a 1817 r. 9865 osób. Zatem na początku XIX w. w powiecie mieszkało ponad trzy razy więcej osób niż w miastach, ale już dziesięć lat później niespełna trzy razy więcej. Szlachty osobiście osiadłej u schyłku lat siedemdziesiątych XVIII w. było już tylko 14 osób, a więc poniżej średniej powiatowej na Śląsku. W sprawach sądowych i kameralnych podlegał on rejencji legnickiej. Administracja powiatu spoczywała w rękach 1 radcy ziemskiego, 2 deputowanych powiatowych, 1 komisarza marszowego, 1 poborcy podatkowego i 1 fizyka powiatowego. Granice powiatu uległy zmianie w 1816 r. Został on bowiem powiększony na zachodzie przez przyłączenie części powiatu lubińskiego na zachód od Kaczawy oraz niewielkiego skrawka powiatu ścinawsko-rudniańskiego. Straty terytorialne dotyczyły niewielkiego fragmentu na zachodzie przyłączonego do powiatu złotoryjsko-chojnowskiego oraz nieco większych fragmentów na wschodzie przyłączonych do powiatu średzkiego i strzegomskiego. Na początku XIX w. Legnica awansowała w strukturze administracyjnej Śląska, stając się w 1809 r. siedzibą jednostki podziału administracyjnego wyższego rzędu, jaką był departament rejencyjny (*Regierungsdepartements*), który obejmował kilkanaście powiatów. Ponadto w 1875 r. wyodrębniono z ziemskiego powiatu legnickiego miasto Legnicę i nadano mu status powiatu miejskiego, który u schyłku III Rzeszy obejmował obszar 27,13 km^2. W 1939 r. ziemski powiat legnicki miał powierzchnię 611 km^2 i obejmował 87 gmin, w tym 1 miasto. Funkcjonował też po 1945 r. Po nowym podziale administracyjnym Polski w 1950 r. Legnica ponownie stała się powiatem miejskim do czasu likwidacji powiatów w 1975 r. W latach 1975-1999 stała się siedzibą nowego województwa legnickiego.

Utworzony ponownie w 1999 r. powiat legnicki obejmuje 8 gmin, w tym 1 miejską (Chojnów), 1 miejsko-wiejską (Prochowice) oraz 6 wiejskich (Chojnów, Kunice, Krotoszyce, Legnickie Pole, Miłkowice i Ruja). Oprócz ziemskiego powiatu legnickiego powstał także miejski powiat legnicki.

Zamek Czocha.

Powiat lubański

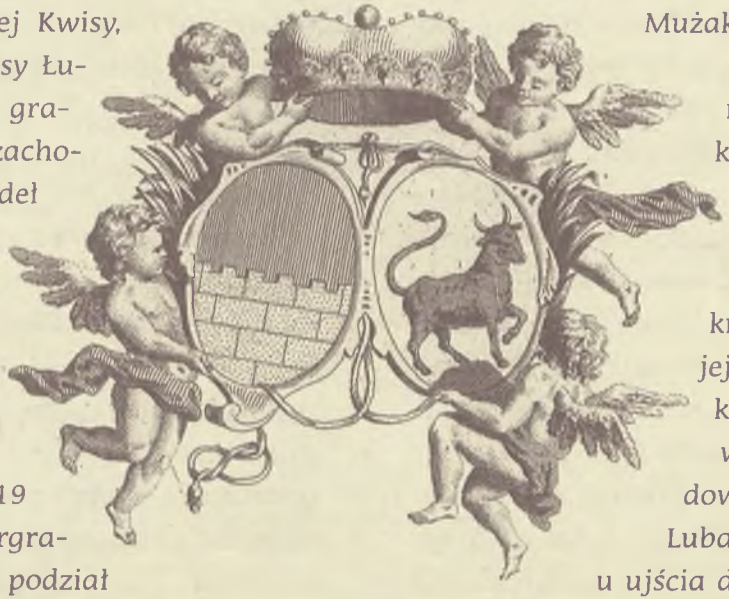

Leży na Pogórzu Izerskim w dolinie górnej Kwisy, sięgając na zachodzie wododziału Kwisy i Nysy Łużyckiej. Na południowym wschodzie naturalną granicę tworzą Góry Izerskie, a na południowym zachodzie Pogórze Łużyckie. Na północy sięga źródeł Czernej Wielkiej.

Powiat lubański obejmuje w przeważającej części obszar na zachód od Kwisy, która stanowiła graniczną rzekę między Śląskiem i Górnymi Łużycami (*Lusatia Superior, Ober Lausitz*). Górne Łużyce należały początkowo do Królestwa Czeskiego. W latach 1253-1319 znalazły się w posiadaniu askańskiej linii margrabiów brandenburskich. W 1268 r. nastąpił ich podział między dwie linie margrabiów brandenburskich. W jego wyniku powstał podział na dwie ziemie, budziszyńską (*terra Budissinensis, Land Budissin*) i zgorzelecką (*terra Gorlicensis, Land Görlitz*). Ziemia zgorzelecka, obejmująca wschodnią część Górnych Łużyc graniczącą ze Śląskiem, zapewne już u schyłku XIII w. dzieliła się na dwa weichbildy (zgorzelecki i lubański), tzw. budziszyński powiat Kwisy (*Budissinischer Queis Creis, Queiskreis*) i trzy wyodrębnione z nich państwa: Mużaków (*Muskau*), Pieńsk (*Penzig*) i Zawidów (*Seidenberg*); na początku XVI w. w najbardziej na południe wysuniętej części ziemi zgorzeleckiej wykształcił się jeszcze weichbild żytawski (*Zittau*). W 1319 r. ziemia zgorzelecka została nadana w lenno księciu śląskiemu Henrykowi Jaworskiemu, którą w 1329 r. przekazał królowi czeskiemu. Zachował jednak aż do swojej śmierci w 1346 r. weichbild lubański i powiat kwiski. Odtąd całe to terytorium znalazło się we władaniu królów czeskich, jako część składowa Margrabstwa Górnych Łużyc, aż do 1815 r.

Lubań (*Lauban*), położony na lewym brzegu Kwisy, u ujścia do niej lewobrzeżnego dopływu zwanego Potokiem Starolubańskim, w pobliżu przeprawy przez Kwisę i wiodącej przez nią ważnej drogi handlowej ze Zgorzelca i dalej na wschód w kierunku Legnicy i Wrocławia, był pierwotnie osadą słowiańską. Lokacja miasta nastąpiła tu prawdopodobnie w latach 1220-1230, choć jako miasto (*civitas Luban*) występuje dopiero w dokumencie z 1268 r. Zapewne ze względu na swój przygraniczny charakter zostało otoczone murem już na początku XIV w. W tym czasie było już

również ośrodkiem weichbildu obejmującego 10 wsi w ramach ziemi zgorzeleckiej, zwanej później powiatem (*Kreis Görlitz*). Lubań uzyskał w wyniku przystąpienia w 1346 r. do związku sześciu miast górnołużyckich oraz rozwoju gospodarczego wiodącą pozycję polityczno-ekonomiczną w Górnych Łużycach, która załamała się w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. Zachował jednak aż do początku XIX w. pozycję miasta powiatowego.

W górnołużyckim powiecie Kwisy funkcjonowały trzy grody, będące przejściowo ośrodkami niewielkich okręgów grodowych. Już zapewne w XIII w. powstał gród w Świeciu (*Schwerta*, od 1937 r. *Schwertburg*), położony przy drodze z Czech do Leśnej, w odległości 5 km na północny zachód od niej. Miał on na celu, jak się przypuszcza, wyprostowanie i skuteczniejsze zabezpieczenie granicy powiatu kwiskiego w południowej jego części. Gród w Świeciu, wymieniony po raz pierwszy w dokumencie z 1329 r. (*Sweta*), był ośrodkiem administracyjnym dla okolicznych wsi i majątków rycerskich na obszarze około 40 km^2. Od 1385 r. posiadaczami tego kompleksu majątkowego została szlachecka rodzina von Uechtritz. W 1592 r. dokonała ona jego podziału, w wyniku którego powstały trzy majątki z ośrodkami w Świecku, Giebułtowie (*Gebhardsdorf*) i Pobiedni (*Meffersdorf* od 1679 r. *Wigandsthal*). W tym ostatnim majątku powstały w latach 1659-1670 cztery nowe miejscowości, zasiedlone przez czeskich i śląskich osadników. Jedną z nich było miasteczko Pobiednia (*Meffersdorfer Städtel*), stanowiące ośrodek miejski dla okolicznych wsi. W 1667 r. otrzymała też prawa miasta górniczego w związku z wydobywaną w okolicy cyną. Pobiednia nie rozwinęła się jednak gospodarczo i jeszcze przed administracyjnym włączeniem tej części Łużyc do Śląska, tj. przed 1815 r., utraciła prawa miejskie.

W powiecie kwiskim ważnym ośrodkiem administracyjnym była także Leśna (*Marklissa*), położona nad Kwisą w miejscu, gdzie skręca ona gwałtownie na wschód w kierunku Gryfowa. Już w pierwszej połowie XIII w. funkcjonował tu gród (*Lesne*), strzegący granicy czesko-śląskiej i będący być może ośrodkiem niewielkiego okręgu grodowego, obejmującego początkowo może nawet cały powiat kwiski. Jego znaczenie upadło zapewne na początku XIV w. w związku z wybudowaniem nowego grodu w Suchej (*Tzschocha*).

W odległości 1,5 km od usytuowanego na górze grodu Leśna powstało prawdopodobnie też w tym czasie miasteczko leśne o takiej samej nazwie (*Lesna oppidum forense*), potwierdzone źródłowo w 1329 r. Ponieważ zarówno gród jak i miasto oraz okoliczne wsie nadawane były jako lenno różnym rodzinom szlacheckim, Leśna była tylko ośrodkiem miejskim o znaczeniu lokalnym, który nie przekształcił się w miasto weichbildowe. Większe znaczenie gospodarcze uzyskała dopiero w XIX w. w związku z industrializacją. W 1945 r. utraciła przejściowo prawo miejskie, jednak w dziesięć lat później uzyskała status osiedla miejskiego, a w 1962 r. miasta.

Gród w Suchej (*Czocha*) został usytuowany w odległości 4 km od miasta Leśna, zapewne po ustaleniu granicy między Górnymi Łużycami a Śląskiem na Kwisie po 1241 r. Po raz pierwszy wymienia się go w 1329 r. (*Caychow*). Już w tym czasie nadawany był w lenno możnym familiom szlacheckim i stał się ośrodkiem dużego kompleksu majątkowego. W 1662 r. na wysokim lewym brzegu Kwisy postało w nim miasteczko, zwane następnie nowym miasteczkiem, które w 1677 r. uzyskało status wolnego miasta górniczego i nową nazwę Złotniki Lubańskie (*Goldentraum*). Po upadku górnictwa złota mieszczanie złotniccy znaleźli w XVII w. zatrudnienie w przemyśle lniarskim. Nie zapewniło to jednak gospodarczej stabilizacji i Złotniki w 1815 r. utraciły prawo miejskie.

W skład powiatu kwiskiego wchodził też Świeradów-Zdrój (*Bad Flinsberg*), położony na lewym brzegu dolnej Kwisy, który pojawia się w źródłach w 1337 r. W XVI w. stał się znany z występujących tu źródeł wód leczniczych. W połowie XVIII w. był już miejscowością

Ratusz w Lubaniu.

kuracyjno-wypoczynkową, która stale się rozwijała. Od 1815 r. wchodziła w skład powiatu lwóweckiego. Przynależność powiatową Świeradów zmienił dopiero po 1945 r. Prawa miejskie i związany z tym awans w strukturach administracyjnych zanotował Świeradów-Zdrój dopiero w 1945 r., w którym władze polskie nadały mu status miasta i obecną nazwę.

Miejscowością, która najpóźniej zaczęła odgrywać większą rolę w terytorialnej administracji Śląska, była Olszyna (*Langenöls*), położona na południowy wschód od Lubania około 5 km na północny zachód od Gryfowa. Jako wieś rycerska (*Olsna*) jest wymieniona już w 1254 r. Do 1815 r. wchodziła w skład śląskiego weichbildu, a następnie powiatu lwóweckiego. Występujące w jej okolicach minerały, z węglem brunatnym na czele, przyczyniły się w XIX w. do jej rozwoju gospodarczego i uzyskania charakteru miejskiego. Kontynuacja tej tendencji po 1945 r. sprawiła, że Olszyna w 1956 r. otrzymała formalny status osiedla miejskiego, a później miasta.

W 1815 r. przyłączono do prowincji śląskiej wschodnią część Górnych Łużyc wraz z powiatem lubańskim, który przy tej sposobności w 1818 r. powiększono o część powiatu lwóweckiego na północny wschód od Kwisy i uczyniono Lubań jego ośrodkiem. Przetrwał on zarówno I jak i II wojnę światową. W 1939 r. miał on powierzchnię 524 km^2 i obejmował 66 gmin, w tym 4 miasta. Po 1945 r. funkcjonował do 1975 r.

Przywrócony w 1999 r. powiat lubański składa się z 7 gmin, w tym 3 miejskich (Lubań, Świeradów-Zdrój, Olszyna), 1 miejsko-wiejskiej (Leśna) i 3 wiejskich (Lubań, Platerówka, Siekierczyn).

Ratusz w Lubinie.

Powiat lubiński

Wschodnia granica powiatu zaczyna swój bieg na północy niedaleko od miejsca, w którym Barycz wpada do Odry, i dalej linią Odry na południe dochodzi do ujścia Kaczawy do Odry. Stamtąd biegnie w kierunku wschodnim do Czarnej Wody, następnie dalej na północ, omijając źródła rzeki Szprotawy i skręcając w kierunku północno-wschodnim dociera ponownie do Odry. Wschodnia granica powiatu osiąga na wschodzie Nizinę Śląsko-Łużycką i na północy obejmuje wschodnią część Wzgórz Dalkowskich.

Lubin (Lüben) już w pierwszej połowie XIII w. był polską wsią i osadą targową, obok której około 1230 r. został zbudowany książęcy gród. W podziale Śląska w połowie XIII w. Lubin z okolicą znalazł się w granicach Księstwa Głogowskiego. Lokacja miasta na prawie niemieckim nastąpiła przed 1295 r., obok dawnej osady targowej zwanej później Starym Miastem Lubinem (alte Stadt Lobin, Altstadt). Stare Miasto książę Jan ścinawski w 1319 r. podarował nowemu miastu Lubinowi, któremu zostało nadane prawo magdeburskie. Mieszkańcy Starego Miasta posiadali status mieszczan lubińskich do 1809 r. Lubin już na początku XIV w. był miastem weichbildowym. Weichbild lubiński, po ścinawskim i przed szprotawskim, został wymieniony w dokumencie podziału posiadłości książąt głogowskich z 1312 r., w części żagańsko-poznańskiej. W 1321 r. nastąpił ponowny podział, w tym czasie już tylko śląskich posiadłości książąt głogowskich, na mocy którego weichbild lubiński (wraz z rudniańskim, ścinawskim, chobieńskim, górowskim i ryczeńskim) znalazł się w granicach Księstwa Ścinawskiego księcia Jana. Powstałe w ten sposób Księstwo Ścinawskie powiększyło się jeszcze w 1331 r., na skutek poparcia udzielonego przez Jana ścinawskiego królowi czeskiemu Janowi Luksemburskiemu, o weichbildy wschowski, nowomiejski i polkowicki. Jednak już kilka lat później terytorium księstwa zaczęło się stopniowo kurczyć w wyniku niefrasobliwej polityki Jana ścinawskiego. W 1338 r. utracił on bezpowrotnie weichbild lubiński na rzecz książąt legnickich, który odtąd wchodził w skład Księstwa Legnickiego. W 1345 r. Księstwo Ścinawskie pomniejszyło się o połowy weichbildów ścinawskiego, górowskiego i chobieńskiego oraz w całości wschowski. Na krótko przed swoją śmiercią, która nastąpiła między 1361 a 1364 r., Jan ścinawski sprzedał swojemu bratu księciu żagańskiemu Henrykowi Żelaznemu pozostałe połowy weichbildów: ścinawskiego i chobieńskiego oraz w całości pozostałe weichbildy: nowomiejski, polkowicki, jędrzychowski i ryczeński. W ten sposób u schyłku życia pozostała mu tylko połowa

weichbildu górowskiego i tytuł „pana na Górze". Po jego śmierci i ta połowa miasta Góry i weichbildu górowskiego przypadła Henrykowi Żelaznemu.

W ramach Księstwa Legnickiego weichbild lubiński bywał wyodrębniany i przydzielany osobnemu księciu, co mogło prowadzić do powstania odrębnego Księstwa Lubińskiego. Taki charakter miał on przejściowo w latach 1348-1358, w których Lubin był rezydencją księcia Ludwika I. W latach 1381-1399 ponownie weichbild lubiński stanowił odrębne księstwo, które w następnych latach powiększyło się o inne weichbildy. Szczególną pozycję weichbildu lubińskiego zapewniła ponadto jego sprzedaż z prawem wykupu książętom głogowskim w latach 1446-1496. Od początku XVI w. stał się już jednak trwałym elementem struktury terytorialnej Księstwa Legnickiego i w występujących jeszcze sporadycznie jego podziałach nie występował jako weichbild stołeczny wyodrębnianych części. Sąsiadował on odtąd na południu z trzecim powiatem weichbildu legnickiego, na zachodzie i północy z weichbildem głogowskim, na wschodzie z rudniańskim i ścinawskim.

Ścinawa (*Stinay, Stinaw, Steinau*), położona na lewym brzegu Odry powyżej ujścia do niej Kaczawy w miejscu dogodnym do przeprawy, jest potwierdzona już w 1202 r. jako osada polska. W 1251 r. został tu zbudowany książęcy gród i mniej więcej w tym samym czasie lokowano tu miasto na prawie niemieckim. Już zapewne u schyłku XIII w. Ścinawa była ośrodkiem weichbildu, który jednak po raz pierwszy został wymieniony we wspomnianym wielokrotnie dokumencie z 1312 r., i to na pierwszym miejscu wśród weichbildów żagańsko-poznańskiej części posiadłości książąt głogowskich, przed weichbildem lubińskim. W 1321 r. Ścinawa stała się na czterdzieści lat ośrodkiem odrębnego księstwa piastowskiego. Następnie weichbild ścinawski stał się ponownie częścią Księstwa Głogowskiego. Po 1404 r. wszedł w skład Księstwa Oleśnickiego, z którego został wyłączony w 1517 r. przez jego sprzedaż (wraz z weichbildem rudniańskim i weichbildem [księstwem] wołowskim) Janowi Turzo, który następnie w 1523 r. sprzedał to terytorium księciu legnickiemu Fryderykowi. W ten sposób powstało Księstwo Wołowskie, które w bezpośrednim władaniu Piastów legnicko-brzesko-wołowskich pozostanie do 1675 r., a następnie do 1740 r. Habsburgów jako ich seniorów i królów czeskich.

Rudna (*Raudten*), położona 14 km na północny zachód od Ścinawy nad rzeką o tej samej nazwie, powstała jako osada polska już zapewne na przełomie XII i XIII w. Równie wczesna jest również proweniencja powstałego tu grodu. Prawdopodobnie około 1300 r. powstało tu miasto chronione przez książęcy gród i następnie otoczone murami. Pierwsza wzmianka źródłowa o weichbildzie rudniańskim pochodzi z 1339 r. Dalsze jego losy były ściśle związane z weichbildem ścinawskim. Od 1741 do 1818 r. Rudna była siedzibą powiatu, który w tym roku został połączony z powiatem ścinawskim. W 1932 r. został zlikwidowany powiat ścinawski i dawny weichbild rudniański został włączony do powiatu lubińskiego.

Chobienia (*Chobena, Köben*), miejscowość położona na lewym brzegu Odry powyżej Ścinawy przy przejściu rzecznym, została wymieniona po raz pierwszy w dokumencie z 1238 r., wystawionym przez księcia śląskiego Henryka II w grodzie chobieńskim. Na początku XIV w. zostało tu lokowane miasto na prawie magdeburskim, co sprawiło, że powstał tu wkrótce ośrodek kolejnego weichbildu. Jeszcze w 1310 r. Chobienia z okolicą wchodziła w skład weichbildu górowskiego i dopiero w 1335 r. jej miasto i gród pojawia się wśród innych weichbildów Księstwa Głogowskiego. Po 1378 r., ale przed 1399 r., weichbild chobieński został włączony do ścinawskiego, jednak w 1399 r. został z niego wyłączony i wcielony ponownie do weichbildu górowskiego, choć nie miał z nim łączności terytorialnej. Ten stan rzeczy utrzymał się także po 1741 r., bowiem eksklawa chobieńska – położona od 1523 r.

na terytorium Księstwa Wołowskiego – stanowiła część powiatu górowskiego. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w 1816 r., w którym wcielono ją do powiatu ścinawsko-rudniańskiego i w niewielkiej części do powiatu wołowskiego. Odtąd dzieliła już losy tych powiatów.

W 1741 r. Lubin stał się ośrodkiem powiatu, który powstał przez połączenie weichbildu lubińskiego z trzecim okręgiem weichbildu legnickiego (stanowiącym połączenie północnej części dawnego, niepodzielonego weichbildu legnickiego i weichbildu chocianowskiego). Sąsiadował on na północnym wschodzie z powiatem ścinawsko-rudniańskim, na południowym wschodzie z powiatem legnickim, na południu ze złotoryjsko-chojnowskim i bolesławieckim, natomiast na zachodzie ze szprotawskim i na północy z głogowskim. W skład powiatu wchodziły: miasto Lubin i miejsce targowe Chocianów oraz 74 wsie i 107 udziałów. Miał on powierzchnię 9,90 mil^2, a więc poniżej średniej powierzchni powiatu (14). Mieszkało w nim w 1778 r. 14163, 1807 r. 20580, a 1817 r. 18931 osób. W jedynym mieście powiatu (Lubin) naliczono w 1807 r. 2336, a w 1817 r. 2257 osób. Osobiście osiadłej w nim szlachty w latach 1778/79 było w sumie 18 osób, a więc nieco poniżej średniej (20). W systemie Ziemstwa Śląskiego weichbild znajdował się wspólnie z Księstwem Legnickim. Administrację powiatu sprawowali następujący urzędnicy królewscy: radca ziemski (w latach 1760–1789 ta sama osoba), deputowany powiatowy będący równocześnie radcą sądowym i drugi deputowany powiatowy piastujący równocześnie urząd komisarza marszowego oraz poborca podatkowy i fizyk powiatowy. W 1816 r. przeprowadzono zmianę granic powiatu lubińskiego polegającą na oderwaniu jego południowo-wschodniej części i przyłączeniu jej do powiatu legnickiego z równoczesnym zrekompensowaniem tego ubytku na północnym zachodzie przez przyłączenie porównywalnego obszaru powiatu głogowskiego.

W 1741 r. Ścinawa też stała się ośrodkiem powiatu, który objął dwa weichbildy, ścinawski i rudniański, już od dawna ze sobą związane. Znajdowały się w nim 2 miasta (Ścinawa i Rudna), 57 wsi i 70 udziałów. Administracja powiatu powierzona była, jak w innych powiatach, radcy ziemskiemu, komisarzowi marszowemu, fizykowi powiatowemu i poborcy podatkowemu. Szlachta powiatu była związana w systemie Ziemstwa Śląskiego z Księstwem Legnickim. Powierzchnia powiatu wynosiła 8,39 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów małych (średnia 14). Mieszkało w nim w 1778 r. 11008, 1807 r. 13700, natomiast w 1817 r. 12936 osób. W miastach powiatu (Ścinawa, Rudna) mieszkało w 1807 r. 3101, a w 1817 r. 3149 osób. Oznacza to, że w powiecie mieszkało ponad cztery razy więcej osób niż w miastach. Szlachty osobiście osiadłej w powiecie w latach siedemdziesiątych XVIII w. było 19 osób, tj. nieco poniżej średniej (20). W 1816 r. przeprowadzono regulację granic powiatu polegającą na stosunkowo drobnych korektach ich przebiegu na zachodzie (przyłączono skrawek obszaru powiatu głogowskiego i odłączono skrawek przyłączając go do powiatu lubińskiego) i na południu (odłączono najbardziej na południe wysunięty obszar i włączono go do powiatu legnickiego). Największe znaczenie miało zlikwidowanie enklawy chobieńskiej, wchodzącej do tej pory w skład powiatu górowskiego, która w większej części została włączona do powiatu ścinawsko-rudniańskiego, natomiast w mniejszej do powiatu wołowskiego. Taki kształt granic powiatu utrzymał się do 1932 r., w którym został on wcielony do powiatu wołowskiego, co dla Ścinawy oznaczało utratę statusu miasta powiatowego. W 1939 r. miał on powierzchnię 713 km^2 i obejmował 62 gminy, w tym 3 miasta.

Powiat lubiński w kształcie nadanym mu w okresie przynależności do Niemiec utrzymał się po 1945 r. aż do zniesienia powiatów w 1975 r. Reaktywacja powiatów w 1999 r. sprawiła, że został on złożony z trzech gmin, w tym 1 miejskiej (Lubin) i 3 wiejskich (Lubin, Rudna, Ścinawa). Ich ośrodkami są zatem dawne miasta weichbildowe. Chobienia po utracie praw miejskich w 1945 r., pomimo dawnej tradycji ośrodka administracyjnego, nie stała się siedzibą gminy.

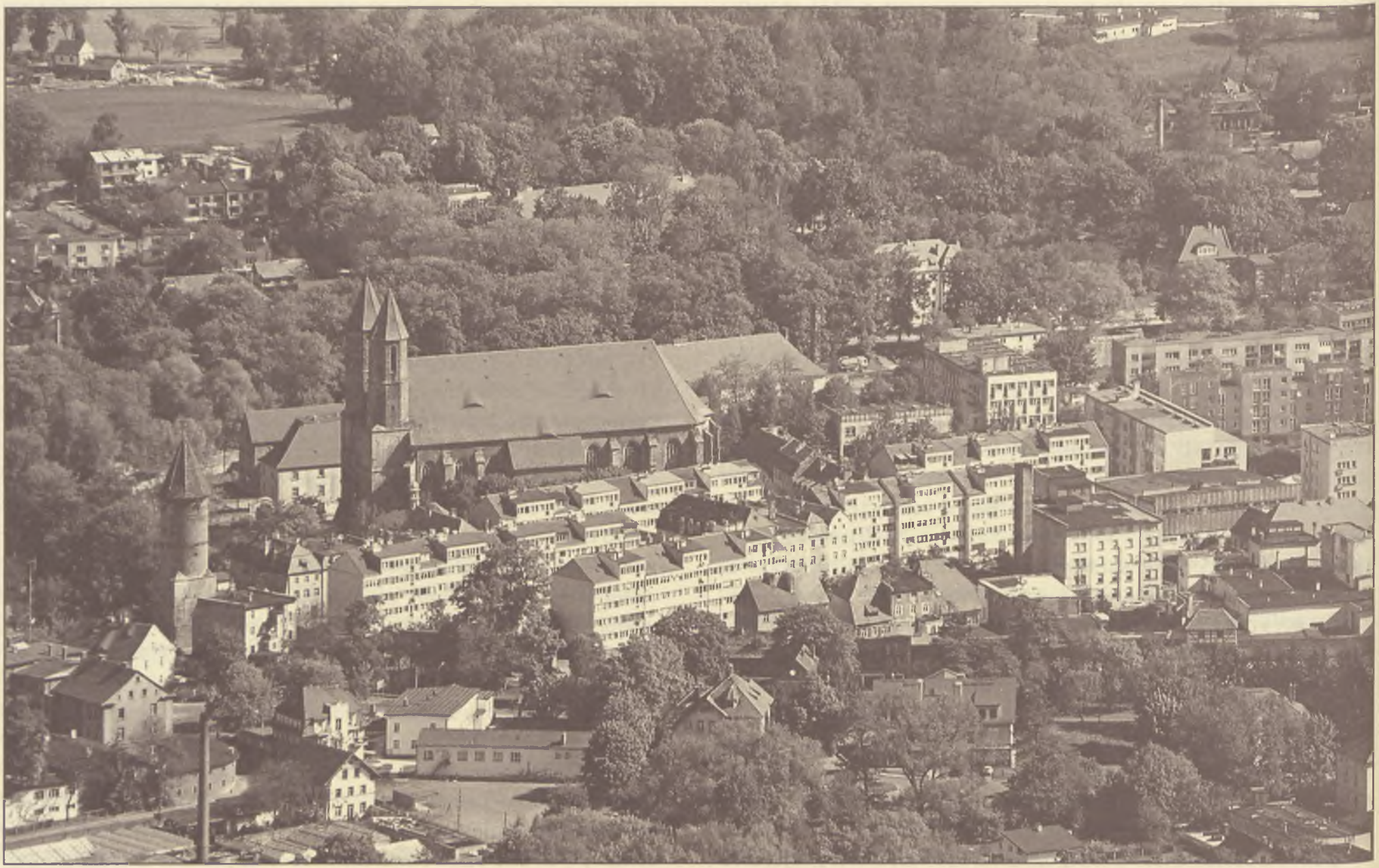

Lwówek Śląski.

Powiat lwówecki

Położony jest w dolinie środkowego biegu Bobru oraz dorzecza dolnej Kwisy. Jego naturalną granicę na północnym wschodzie wyznacza Pogórze Kaczawskie i Góry Kaczawskie oraz Kotlina Jeleniogórska, na południu Góry Izerskie i rzeka Izera, na zachodzie Kwisa i wschodnia część Pogórza Izerskiego.

Lwówek Śląski (*Löwenberg*), położony na lewym brzegu środkowego biegu Bobru, powstał w wyniku osadnictwa związanego z karczunkiem wewnętrznej części granicznej puszczy zwanej przesieką, rozpoczętego przez kolonistów niemieckich z inspiracji księcia śląskiego Henryka I na początku XIII w. Już w 1217 r. książę polecił dwom wójtom założenie tu miasta na prawie niemieckim, które było drugim po Złotoryi (1211) miastem lokowanym na Śląsku na tym prawie. Zostało ono usytuowane między powstałymi już wcześniej polskimi grodami kasztelańskim nad tą samą rzeką, Wleniem na południu i Bolesławcem na północy. Miało stanowić też w zamyśle centrum dla powstałych w wyniku karczunku wsi i osad wypłukiwaczy złota. Poszukiwanie złota jednak szybko zamarło i miasto rozwijało się nadal, ale dzięki swojemu położeniu na drodze handlowej prowadzącej z łużyckiego Lubania do Złotoryi i Wrocławia. Na południowy zachód od miasta stał też książęcy gród, który po podziale Księstwa Legnickiego w 1278 r. stanowił do 1301 r. książęcą rezydencję. Później stanowił on siedzibę wójta ziemskiego (*Landvogt*). Już w tym czasie stał się ośrodkiem weichbildu, wchodzącego w skład Księstwa Jaworskiego i następnie po jego unii z Księstwem Świdnickim w 1356 r. Świdnicko-Jaworskiego, który w hierarchii weichbildów zajmował wysoką pozycję bezpośrednio po jaworskim i przed bolesławieckim. Był weichbildem zwartym terytorialnie, nieposiadającym na swoim obszarze enklaw należących do innych weichbildów oraz swoich eksklaw w sąsiednich weichbildach.

W okolicy Lwówka istniało jeszcze kilka innych miejscowości stanowiących ośrodki okręgów grodowych i weichbildów. Taką miejscowością był Wleń (*Lähn*), położony na prawym brzegu Bobru na południe od Lwówka. Zapewne już na początku XIII w. znajdował się tu książęcy gród kasztelański, choć kasztelana wleńskiego wymienia się tylko w 1281 r. Obok grodu, zapewne w połowie XIII w., zostało założone miasteczko na prawie lwóweckim. Wójtostwo miejskie jest potwierdzone w 1261 r. ale miasto nie zdołało się w pełni rozwinąć, o czym świadczy m.in. brak murów miejskich. Tym niemniej w pierwszej połowie XIV w. było ośrodkiem niewielkiego weichbildu. W dru-

giej połowie XIV w. miasto podlegało panu grodu wleńskiego, który posiadał w nim wyższe sądownictwo i od 1371 r. połowę wójtostwa miejskiego. Zdecydowało to o likwidacji weichbildu wleńskiego i wcieleniu go do weichbildu lwóweckiego.

Mirsk (*Friedeberg*), położony nad dolną Kwisą, należał pierwotnie do liczącego około 100 km² górnołużyckiego okręgu Kwisy (*Queiskreis*), który w latach 1319-1346 znajdował się w posiadaniu Henryka I Jaworskiego i następnie wszedł w skład Księstwa Jaworskiego. Przed 1337 r. zostało tu założone na surowym korzeniu miasto na prawie niemieckim, które również stało się ośrodkiem weichbildu dla okolicznych wsi. Położyła mu kres sprzedaż miasta u schyłku XIV w. panom Gryfowa (*Greiffenberg*).

W Gryfowie, położonym też nad Kwisą na północ od Mirska, na pograniczu z łużyckim okręgiem Zagost, śląskich Bobrzan i Czechami, już w XIII w. istniał gród książęcy i podgrodzie, które za panowania Bolka I świdnicko-jaworskiego uzyskało już prawa miejskie. W 1354 r. miastu nadano prawo miejskie Lwówka Śląskiego. W tym czasie Gryfów był już ośrodkiem własnego weichbildu. U schyłku XIV w. miasto wraz z grodem stało się własnością panów na zamku Gryf (*Greiffenstein*), co spowodowało likwidację weichbildu gryfowskiego. Ośrodkiem weichbildu nie był natomiast Lubomierz (*Liebenthal*) położony u podnóża Gór Izerskich. Był on w połowie XIII w. wsią rycerską. Jej właściciele sprowadzili benedyktynki, które założyły tu klasztor i stworzyły duży kompleks majątkowy. W 1291 r. Lubomierz uzyskał prawo miejskie. Jako miasto klasztorne funkcjonował do 1810 r. Wszystkie te miejscowości utrzymały status miasta aż do dnia dzisiejszego.

Weichbild lwówecki, po wchłonięciu powyższych przejściowych weichbildów, graniczył od południowego wschodu z weichbildem jeleniogórskim, od wschodu ze złotoryjskim i chojnowskim, od północy z górnym i dolnym powiatem weichbildu bolesławieckiego, natomiast na zachodzie z Górnymi Łużycami (weichbild lubański i zgorzelecki). W pierwszej połowie XVII w., najpierw w zakresie organizacji wojskowej, weichbild lwówecki łączył się z bolesławieckim, przy zachowaniu jednak większości odrębnych urzędów stanowych ze starszymi ziemskimi na czele. Ich ściślejsze połączenie nastąpiło jednak dopiero na początku pierwszej połowy XVIII w. W ramach Księstwa Świdnicko-Jaworskiego zaliczano je do tzw. weichbildów (ziem) górnych, wraz z weichbildem jeleniogórskim i kamiennogórskim.

Łączność obu weichbildów zachowano także w 1741 r., tworząc z nich powiat lwówecko-bolesławiecki, w którym nieformalnie aż do końca XVIII w. utrzymał się podział na dystrykt lwówecki i bolesławiecki. Graniczył on odtąd na północy z powiatem żagańskim i szprotawskim, na wschodzie z lubińskim, złotoryjskim i jeleniogórskim, natomiast na zachodzie z powiatami górnołużyckimi. Obejmował on 7 miast i 190 wsi oraz 281 udziałów, z których 108 wchodziło w skład dawnego weichbildu lwóweckiego. Ponieważ powiat ten należał do największych w Księstwie Jaworskim i na Dolnym Śląsku, administrowała nim większa niż zazwyczaj w powiecie liczba urzędników: radca ziemski, 4 deputowanych powiatowych, fizyk powiatowy i poborca podatkowy. Szlachta powiatu wchodziła w skład Ziemstwa Świdnicko-Jaworskiego. Powierzchnia powiatu wynosiła 29,06 mil², co sytuowało go pod tym względem na drugim miejscu na Śląsku po powiecie opolskim (30,31 mil²). Zamieszkiwało go w 1778 r. 70961, 1807 r. 95112, 1817 r. 88225 osób. W 7 miastach (Lwówek, Bolesławiec, Nowogrodziec, Wleń, Gryfów Śląski, Lubomierz, Mirsk) naliczono w 1807 r. 13791, w 1817 r. 13907 mieszkańców. Liczba ludności w powiecie była zatem ponad sześć razy większa niż w miastach. Stosunkowo dużo było też tutaj w latach siedemdziesiątych XVIII w. osobiście osiadłej szlachty, bo aż 34 posesjonatów, co stanowiło liczbę znacznie przekraczającą średnią powiatową (20). W 1816 r. z powiatu lwówecko-bolesławieckiego wyłączono jego północną część z Bole-

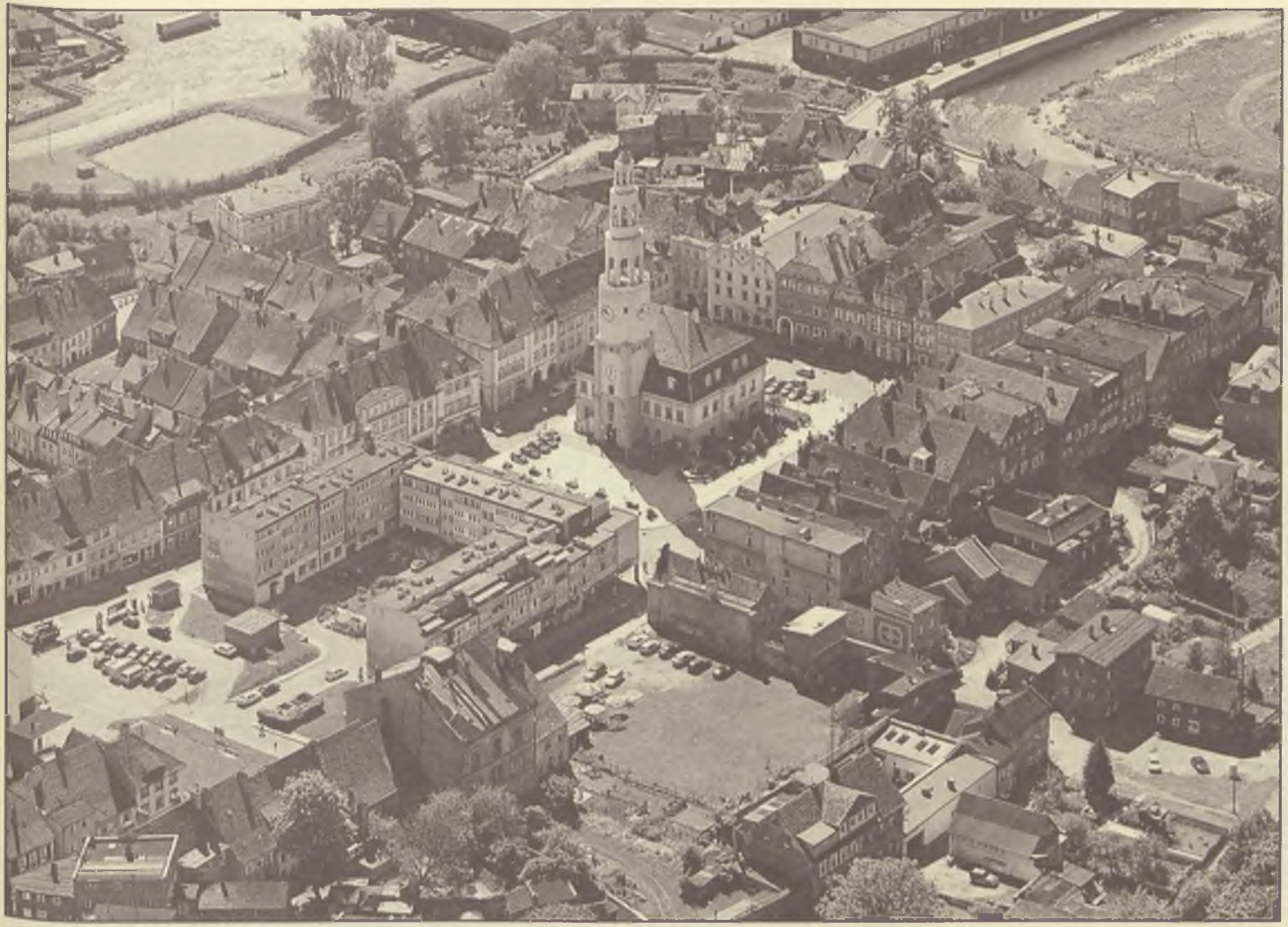

Gryfów Śląski.

sławcem jako miastem powiatowym. Pomniejszony w ten sposób obszarowo powiat lwówecki graniczył odtąd na północy z powiatem bolesławieckim, na wschodzie ze złotoryjskim, nowo powstałym świerzawskim, na południu z jeleniogórskim i Królestwem Czeskim, natomiast na zachodzie z górnołużyckim powiatem lubańskim, wcielonym do prowincji śląskiej. Od 1932 r. w wyniku inkorporacji powiatu świerzawskiego do złotoryjskiego sąsiadował na wschodzie tylko z tym ostatnim. W 1939 r. miał powierzchnię 744 km² i obejmował 83 gminy, w tym 5 miast. W takich granicach przetrwał do 1945 r., z tym że na południu graniczył odtąd z Republiką Czechosłowacką.

W rezultacie likwidacji powiatów w 1975 r. została utworzona gmina Lwówek Śląski, wchodząca w skład nowo powstałego województwa jeleniogórskiego. W ramach tego województwa sąsiadowała ona z następującymi gminami: Wleń i Lubomierz na południu, Gryfów i Nowogrodziec na zachodzie oraz Bolesławiec na północy. Na zachodzie biegła granica z dwiema gminami województwa legnickiego: Wartą Bolesławiecką i Pielgrzymką.

Reaktywowany w 1999 r. powiat lwówecki składa się z 5 gmin miejsko-wiejskich (Lwówek Śląski, Gryfów, Lubomierz, Mirsk, Wleń), co ze względu na ich jednorodny miejsko-wiejski charakter jest ewenementem w województwie dolnośląskim, wynikającym jednak z jego czternastowiecznej terytorialno-administracyjnej przeszłości.

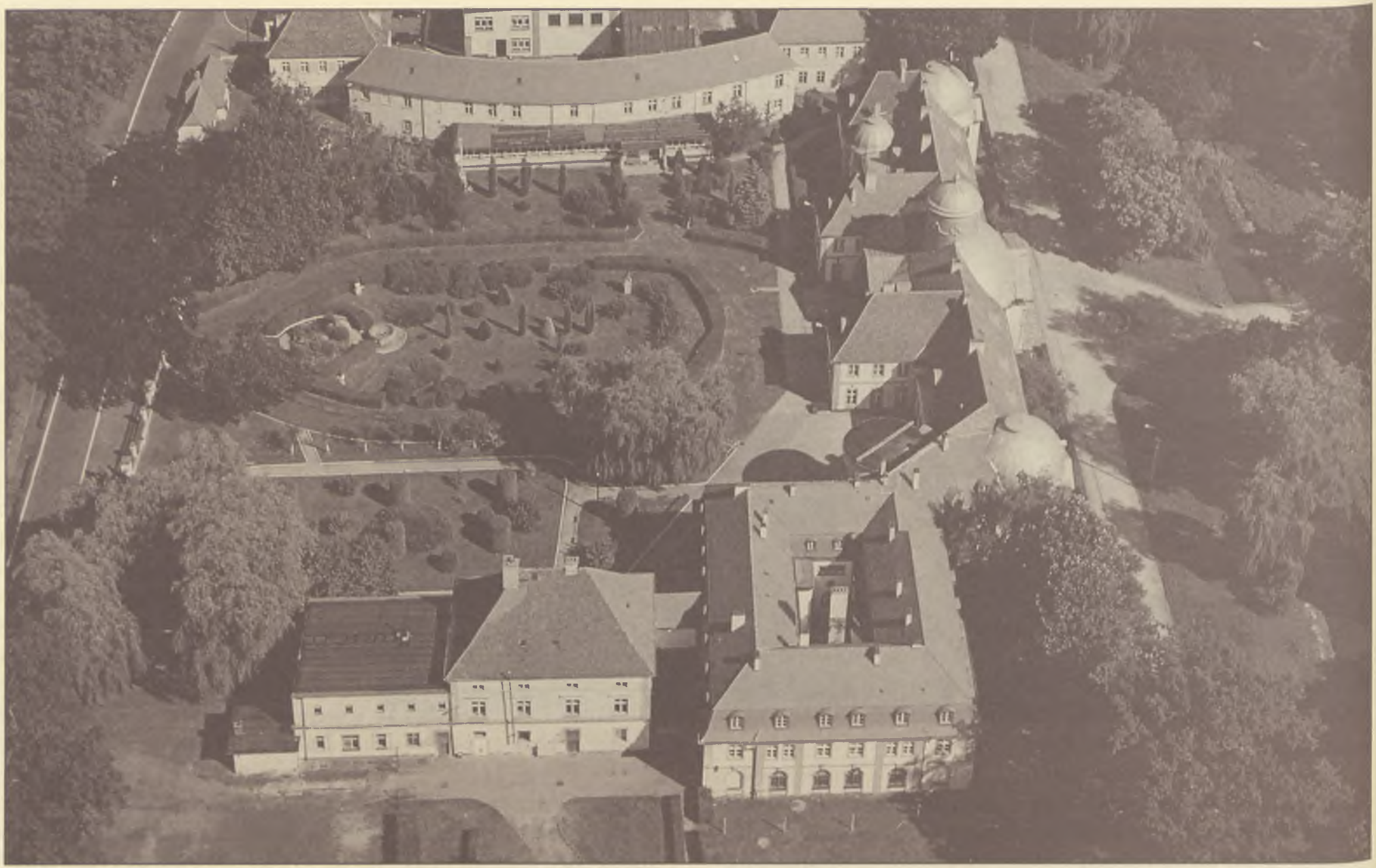

Pałac w Miliczu.

Powiat milicki

Położony jest w Kotlinie Milickiej, w dorzeczu dolnej Baryczy. Od zachodu sąsiaduje z Kotliną Żmigrodzką, na południu otaczają ją Wzgórza Trzebnickie, na wschodzie Wzgórza Ostrzeszowskie, a na północy Wysoczyzna Kaliska.

Najwcześniejszym ośrodkiem administracyjnym był gród w Miliczu, występujący w źródłach pisanych już w 1136 r. Miał on na celu ochronę przejścia przez rzekę Barycz, związanego z drogą prowadzącą z Wrocławia przez Trzebnicę do Krotoszyna i dalej przez Gniezno i Toruń do Gdańska. Milicz stał się też wkrótce ośrodkiem okręgu grodowego, w którym – jak wynika z dokumentu z 1155 r. – książęta polscy ustanowili uposażenie kapituły wrocławskiej. Odtąd na czele tego okręgu (kasztelanii) stali dwaj kasztelanowie, książęcy i kapitulny. Na podgrodziu Milicza powstała, wzmiankowana już w 1245 r., osada targowa (*forum*) świadcząca o rozwoju życia gospodarczego w tym regionie. W 1248 r. powstał spór między księciem Bolesławem i jego kasztelanem a kapitułą wrocławską i jej kasztelanem w sprawie rozgraniczenia przysługujących im praw w kasztelanii milickiej, który stał się w tym samym roku przedmiotem obrad kolokwium w Skorogoszczy (*in pleno colloquio super Nisam in Storogostomnost coram baronibus Slesie*). Powierzono wówczas wyjaśnienie tej kwestii wysłannikowi książęcemu, niejakiemu Desprymowi (*Desprinus*), który powołał grupę sześciu świadków znających z autopsji sytuację prawną kasztelanii, zaprzysiężonych następnie zgodnie ze zwyczajem ziemi. Ich zeznania spisano i po naradzie z innymi komesami świeckimi i kanonikami kapituły katedralnej wrocławskiej jednomyślnie uchwalono rozstrzygnięcie sporu i opublikowano go w formie odrębnego dokumentu w następnym roku. Został w nim określony głównie zakres jurysdykcji obu kasztelanów w kasztelanii (*castellania*), zwanej też dystryktem (*districtus Miliczensis*), oraz w podgrodowej osadzie targowej, oznaczonej w tym dokumencie terminem *burgum* (*jus fori in burgo... Milichensi*). Właściwość podmio-

Pałac w Sułowie.

tową tej jurysdykcji oznaczono w dokumencie określeniami *homines ecclesie* oraz *homines ducis vel militum*. Wynika z nich, że rycerze stanowili wyraźnie wyodrębnioną grupę społeczną wśród ludzi poddanych, w tym także ludzi poddanych księciu. W kasztelanii milickiej rycerstwo posiadało już w tym czasie ziemię na prawie rycerskim (*iure militari*), co w naturalny sposób wiązało je także gospodarczo z rozwijającym się targowym podgrodziem, które około 1300 r. otrzymało niemieckie prawo miejskie. Przesłanki te wskazują, że już w tym czasie można mówić o rycerstwie milickim. Dualizm administracyjny kasztelanii i następnie weichbildu milickiego utrzymał się do 1358 r., w którym biskup i kapituła wrocławska sprzedali swoje prawa Konradowi oleśnickiemu, jednak z wyjątkiem 4 wsi (*Borzanczino, Canczlerzowicz, Ceschin, Liskowo*), które utworzyły kościelny kompleks majątkowy zwany Kluczem Cieszyńskim.

W dokumencie Henryka V wrocławskiego z 1294 r., kończącym dramatyczny konflikt z Henrykiem głogowskim, wśród wyliczonych grodów, miast i weichbildów wymieniono też Milicz *mit allem nucze, mit mannen und mit luten*. Występują w nim zatem związani z Miliczem manowie, jako najbardziej uprzywilejowana grupa społeczna, oraz nieokreśleni socjalnie ludzie. Pod pojęciem manów kryje się najpewniej rycerstwo, zaprzysiężone księciu władającemu okręgiem milickim na podobieństwo wasali. Dystrykt milicki w wyniku podziału dzielnicy Henryka III głogowskiego w 1312 r. wszedł ostatecznie w skład nowo utworzonego Księstwa Oleśnickiego.

Na obszarze kasztelanii milickiej powstał w pierwszej połowie XIV w. gród Sułów (*Suhlau*) strzegący przejścia na Baryczy, który w 1351 r. nabyli od dwóch braci, zapewne rycerskiej kondycji, książęta oleśniccy. Na północ od tego grodu powstało nieco później osiedle o charakterze miejskim (osada targowa, miasteczko). Około połowy XV w. stało się ono ośrodkiem, wyodrębnionego zapewne z weichbildu milickiego, nowego weichbildu. W 1459 r. wymienia się bowiem Sułów wśród miejscowości będących ośrodkami weichbildów, po Miliczu i przed Żmigrodem, należących do posiadłości książąt oleśnickich. W 1474 r. dwaj przedstawiciele Sułowa złożyli na zjeździe miast ewentualny hołd Maciejowi Korwinowi. Dopiero w 1755 r. otrzymał prawo miejskie na mocy przywileju króla pruskiego Fryderyka II.

Polityczne losy księstwa oleśnickiego i jego szlachty dzielił weichbild milicki do 1494 r., w którym król czeski Władysław Jagiellończyk nadał go Zygmuntowi Kurzbachowi władającemu od 1492 r. żmigrodzkim wolnym państwem stanowym (*Freie Standesherrschaft Trachenberg*). Po 1512 r. we władaniu Zygmunta Kurzbacha znajdowało się już siedem weichbildów, tworzących zwarty kompleks terytorialny: żmigrodzki, prusicki, milicki, wiński, wąsoski, ryczeński i sułowski. W 1521 r. dwaj synowie Zygmunta, Jan i Henryk, podzielili to terytorium na dwie części. Część przypadła Janowi obejmowała Milicz, Sułów, Wińsko, Wąsosz i Ryczeń. W ten sposób powstało milickie wolne państwo stanowe. Jego terytorium uległo zmniejszeniu w 1525 r. po sprzedaży księciu legnicko-brzeskiemu Fryderykowi trzech ostatnich weichbildów, które weszły w skład nowo powstałego Księstwa Wołowskiego. Odtąd państwo milickie tworzyły dwa weichbildy, stołeczny milicki i sułowski. Kurzbachowie sprawowali w nim władzę do 1590 r., w którym z powodu narastającego zadłużenia zmuszeni byli je sprzedać Joachimowi III Maltzanowi. Z tego okresu posiadamy informację o liczebności korporacji szlacheckiej państwa milickiego. Ogólnośląski spis osiadłych sporządzony dla celów obrony ziemskiej (*Landes Defension*) w 1577 r. wymienił bowiem 37 osiadłych w nim szlacheckich posesjonatów. Liczba ta uchodziła za wysoką i była większa niż w sąsiadującym państwie żmigrodzkim i np. w Księstwie Ziębickim. Większość szlachty należała do starych śląskich rodów, których członkowie byli właścicielami najczęściej jednej wsi i tylko wyjątkowo kilku. Na uwagę zasługuje fakt, że w przeważającej części była to własność rycerska prawa polskiego i tylko marginalnie prawa niemieckiego, czyli lennego. Pod panowa-

niem Maltzanów korporacja szlachty milickiej funkcjonowała nadal w warunkach ciągłych potrzeb finansowych panów stanowych, wynikających z zadłużenia ich poprzedników. O realności tego zagrożenia świadczy fakt zastawienia już w 1593 r., a następnie sprzedaży dwa lata później, weichbildu sułowskiego, który w 1654 r. został podniesiony do rangi wolnego mniejszego państwa stanowego (*Freie Minder Standesherrschaft*) i tym samym całkowicie oddzielony od milickiego wolnego państwa stanowego. W 1628 r. synowie zmarłego trzy lata wcześniej Joachima III Maltzana dokonali podziału państwa na trzy części, który polegał na wydzieleniu z dotychczasowego weichbildu milickiego dwóch, obszarowo niespójnych, terytoriów. Jedno z nich obejmowało północny oraz wschodni fragment weichbildu milickiego z ośrodkiem w Cieszkowie (*Freihan*), natomiast drugie obejmowało cztery enklawy w weichbildzie milickim z ośrodkiem początkowo we wsi Czatkowice (*Tschotschwitz*), następnie Wierzchowice (*Wirschkowitz*) i ostatecznie w Nowym Grodzisku (*Neuschloss*). Powstał też w związku z podziałem spór o rozgraniczenie tych części oraz o jurysdykcję. Władający częścią milicką Joachim IV chciał bowiem zachować ją dla siebie w całym weichbildzie milickim, czemu sprzeciwiali się bracia władający częścią cieszkowską i nowogrodziską. Spór o jurysdykcję zakończyła umowa zawarta w 1657 r., w której Joachim IV zrzekł się jej w obu tych częściach weichbildu. Umowę tę zatwierdził cesarz Leopold dokumentem z 1660 r., na mocy którego Cieszków i Nowe Grodzisko uzyskały status mniejszych państw stanowych (*status minor*), co oznaczało podległość jurysdykcji Urzędu Zwierzchniego (*Ober Ambt*) we Wrocławiu i separację od państwa milickiego, w tym również szlachty posiadającej nieruchomości ziemskie tylko w państwie cieszkowskim i nowogrodziskim. Powierzchnia państwa milickiego wynosiła odtąd nieco ponad 5 mil², czyli około 275 km². Znajdowało się w nim 1 miasto (Milicz) i 46 wsi, spośród których 29 należało do szlachty.

Po opanowaniu Śląska przez Prusy w 1741 r. WPS Milicz oraz MPS Nowe Grodzisko, Cieszków i Sułów połączono z WPS Żmigród (podniesionym w 1742 r. do rangi księstwa) w jeden powiat. Składał się on z 3 części zwanych dystryktami: Księstwa Żmigrodzkiego z 47 wsiami, WPS Milicz z 46 wsiami oraz łącznie MPS Nowe Grodzisko, Cieszków i Sułów z 35 wsiami (13+9+13). W skład tego powiatu wchodziły zatem w sumie 4 miasta (Milicz, Żmigród, Prusice i Sułów) i 143 wsie oraz 169 udziałów. Powiat milicki graniczył na północy z Królestwem Polskim, na zachodzie z powiatem wołowskim, na południu i południowym wschodzie z trzebnickim i na krótkim odcinku w pobliżu granicy z Polską z eksklawą powiatu oleśnickiego. Powierzchnia powiatu milickiego wynosiła 15,35 mil², a więc była większa od średniej powierzchni powiatu śląskiego. W 1778 r. mieszkało w nim 22569, 1807 r. 28568, a w 1817 r. 30031 osób. W miastach powiatu (Milicz, Żmigród, Sułów, Prusice) mieszkało w 1807 r. 5684, a w 1817 r. 6383 osoby. Wynika stąd, że w latach 1807 i 1817 w powiecie mieszkało pięć razy więcej osób niż w miastach. W latach 1778/79 naliczono osobiście osiadłej szlachty 23 osoby, a więc nieco powyżej średniej (20). Szlachta powiatu była zorganizowana w nietypowy sposób w ziemstwo, ponieważ mniejsze państwo Grodzisko, Cieszków i Sułów wraz z Goszczem tworzyły jedną całość, która posiadała jednego deputowanego powiatowego, który dbał o załatwianie spraw we Wrocławskim Ziemstwie. Co roku na zmianę w każdym spośród tych trzech mniejszych państw odbywał się sejmik ziemski (*Landtag*). W systemie ziemstwa Księstwo Żmigrodzkie było połączone z Wrocławskim, natomiast Państwo Milickie z Oleśnickim. Granice powiatu milickiego uległy pewnym zmianom w 1818 r. Na południowym wschodzie odłączono bowiem od niego niewielki obszar, który przyłączono do sąsiedniego powiatu wołowskiego, na zachód od tego obszaru włączono natomiast do powiatu milickiego niewielki skrawek powiatu trzebnickiego oraz znacznie większy w sąsiedztwie powiatu

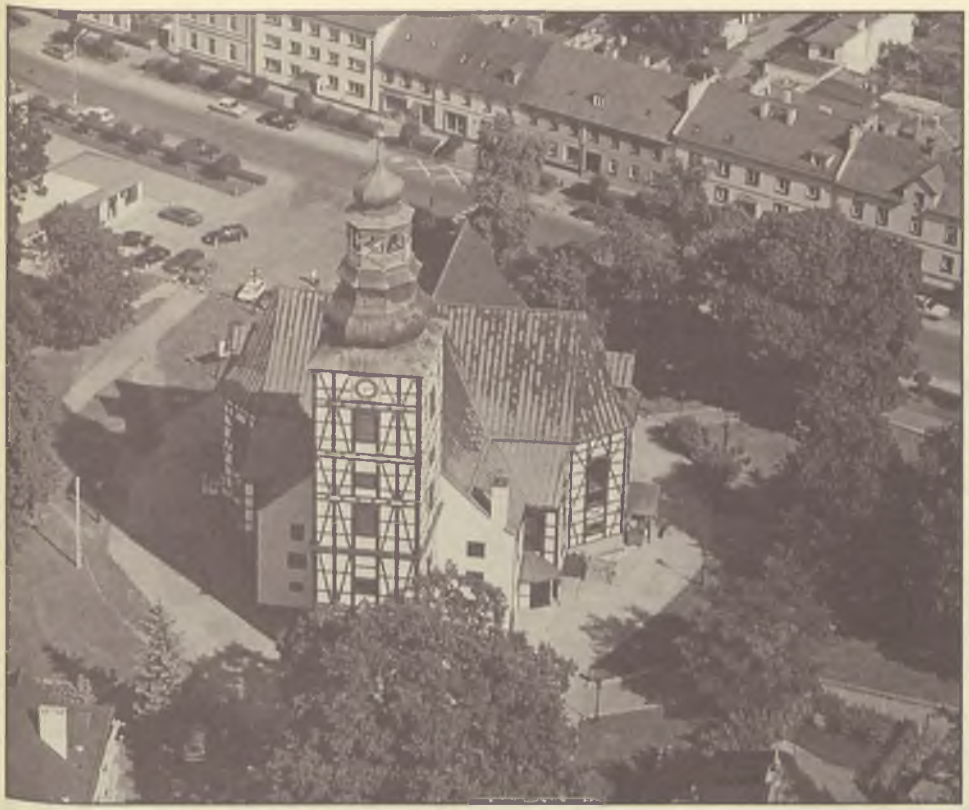

Milicz.

sycowskiego. W 1939 r. miał powierzchnię 931 km² i składał się ze 102 gmin, w tym 4 miast.

W takich granicach powiat milicki przetrwał do 1945 r. i później aż do 1958 r., w którym jego południowo-zachodnią część ze Żmigrodem i Prusicami przyłączono do powiatu trzebnickiego. Tak okrojony terytorialnie powiat milicki funkcjonował do 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. powiat milicki stanowi kontynuację tego powiatu z lat 1958-1975. Składa się tylko z 3 gmin, w tym 1 miejsko-wiejskiej (Milicz) i 2 wiejskich (Krośnice, Cieszków).

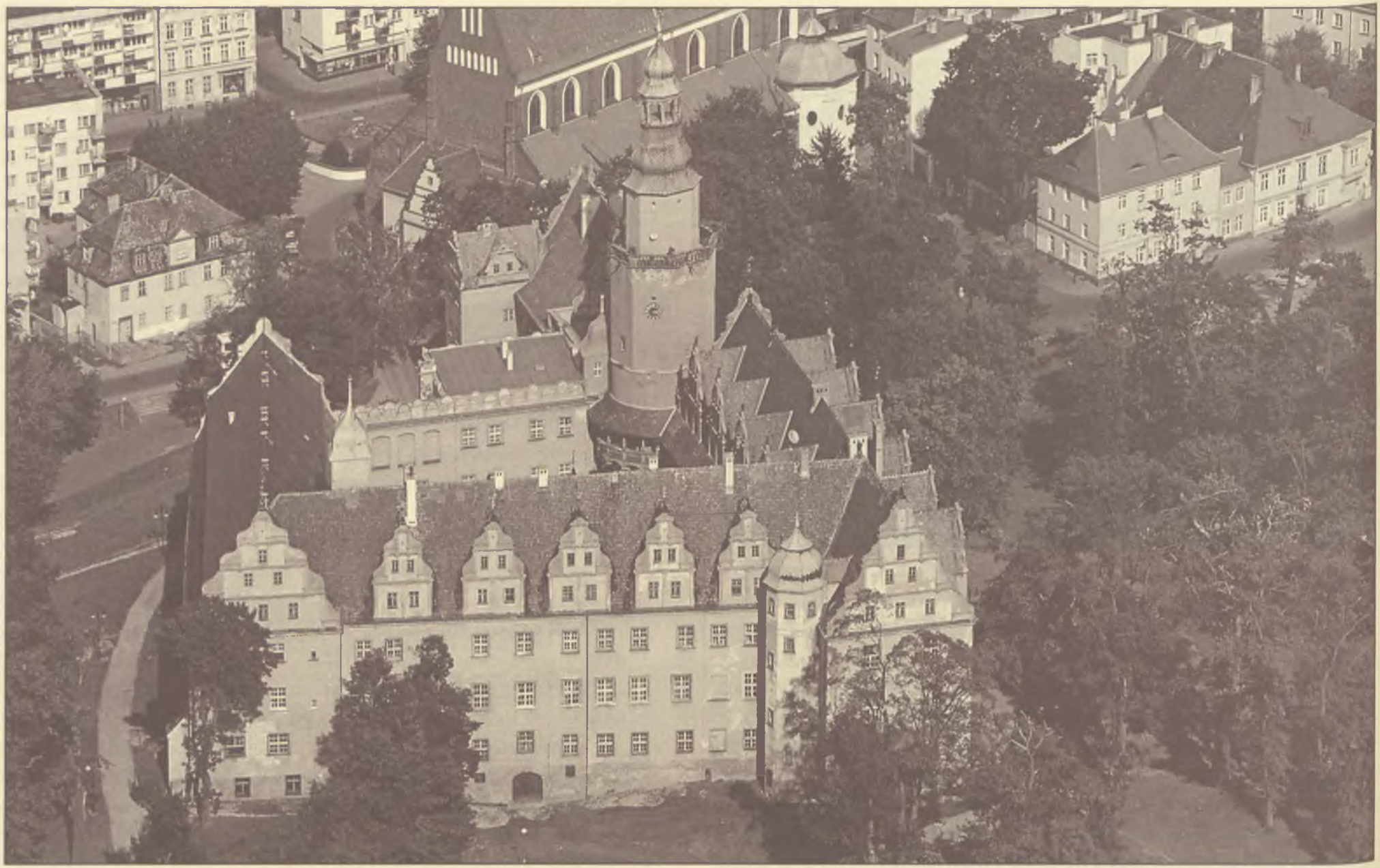

Zamek w Oleśnicy.

Powiat oleśnicki

Obejmuje zachodnią części Równiny Oleśnickiej sięgającej na południu rzeki Widawy, na zachodzie ograniczonej Wzgórzami Trzebnickimi i dochodzącej w kierunku północnym do Wzgórz Twardogórskich i dalej do doliny Baryczy. Od północnego wschodu naturalną granicę powiatu tworzą Wzgórza Ostrzeszowskie z jej najwyższym wzniesieniem Kobylą Górą (284 m n.p.m.), natomiast od wschodu pozostała część Równiny Oleśnickiej wraz z charakterystycznym wschodnim zakolem rzeki Widawy i położonym nad nim Namysłowem.

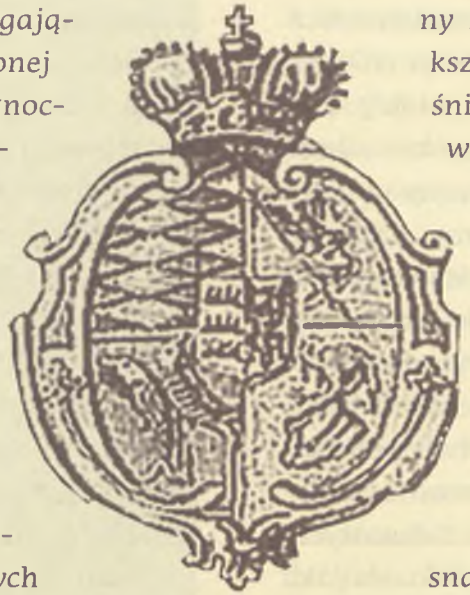

Na obszarze powiatu znajduje się kilka miejscowości pełniących w przeszłości nie tylko funkcję ośrodków podstawowych jednostek podziału administracyjnego Śląska, ale również jednostek ponadpodstawowych o charakterze administracyjno-politycznym. Najważniejszym z nich była Oleśnica.

Najwcześniejsza identyfikacja Oleśnicy napotyka na trudności związane z występowaniem jej nazwy także w odniesieniu do innych miejscowości, zwłaszcza Oleśnicy Małej (*Klein Oels*). Bez wątpienia istniała już przed 1230 r. Zapewne w tym czasie znajdował się w niej książęcy dwór (gród), w którym w 1247 r. jest źródłowo potwierdzony kasztelan. Pozwala to upatrywać w Oleśnicy ośrodka kształtującego się okręgu grodowego. Już w 1254 r. Oleśnica była nazywana miastem (*civitas*), choć dopiero w następnym roku książę Henryk III wrocławski zezwolił formalnie na lokowanie miasta na prawie średzkim. Szybki rozwój miasta sprawił, że nie rozwinął się w pełni grodowy okręg, ponieważ jego funkcje już u schyłku XIII w. przejął miejski weichbild. Dowodzi tego dokument z 1294 r., w którym weichbild miasta i dworu w Oleśnicy (*Olesnicz stat unde hus*) wymieniono wśród innych weichbildów (także Bierutowa) na prawym brzegu Odry, odstąpionych przez Henryka V wrocławskiego Henrykowi głogowskiemu. O rosnącym znaczeniu Oleśnicy świadczy podział Księstwa Głogowskiego oraz jego wielkopolskich posiadłości po śmierci Henryka III głogowskiego w 1312 r. pomiędzy jego pięciu synów. Jedna z nich z Oleśnicą i Gnieznem przypadła księciu Bolesławowi. Po zajęciu Wielkopolski w 1314 r. przez Władysława Łokietka Bolesław władał już tylko śląskim terytorium z ośrodkiem w Oleśnicy. Dało to początek Księstwu Oleśnickiemu. Po bezpotomnej śmierci Bolesława w 1320 r. objął w nim władzę Konrad namysłowski i ustanowił

w Oleśnicy swoją rezydencję. Ugruntowało to ostatecznie pozycję Oleśnicy jako miasta nie tylko weichbildowego, ale również rezydencjalnego i stołecznego nowego piastowskiego księstwa, które na politycznej mapie Śląska (po 1492 r. już jako niepiastowskie) przetrwa, z istotnymi ograniczeniami po 1740 r., aż do drugiej połowy XIX w. W XIV i XV w. terytorium Księstwa Oleśnickiego osiągnęło maksymalny w swoich dziejach zasięg, obejmując najdalej na północ wysunięte weichbildy śląskie na bardzo długim odcinku graniczące z Królestwem Polskim, na zachodzie weichbild rudniański, na południu weichbild kącki i najdalej na wschodzie weichbild wołczyński. Większość z nich odpadła po wygaśnięciu linii Piastów oleśnickich (1492) u schyłku XV i na początku XVI w. W rezultacie po 1517 r. w skład Księstwa Oleśnickiego weszły tylko cztery weichbildy: oleśnicki, bierutowski, trzebnicki i wołczyński. Ten ostatni stanowił enklawę oddzieloną weichbildem namysłowskim, wchodzącym w skład Księstwa Wrocławskiego. Dystrykt międzyborski zwany też państwem międzyborskim, który po 1607 r. stał się ponownie własnością książąt oleśnickich, nie stanowił po tym roku jego części składowej, lecz administracyjnie i politycznie wyodrębnione terytorium (*Die Herrschafft Medzibohr ist... nec in, nec de Ducatu Olsnensi*), zaliczane do kategorii mniejszych państw stanowych. Terytorium księstwa począwszy od 1416 r., z krótszymi lub dłuższymi przerwami, podlegało aż do XVIII w. okresowym podziałom wynikającym z dynastycznego prawa książąt oleśnickich. Na uwagę zasługuje fakt, że jako nieliczni wśród książąt śląskich utrzymali najdłużej pewne atrybuty pierwotnej suwerenności. W ramach państwowości pruskiej wyrażało się to przede wszystkim w uprawnieniach jurysdykcyjnych koncentrujących się w centralnym sądzie książęcym (tzw. rejencja mediatyzowana) usytuowanym w Oleśnicy i właściwym dla wszystkich poddanych osiadłych w powiatach przynależnych do księstwa.

O rezydencjalnej pozycji Oleśnicy świadczył zamek, który istniał tutaj już u schyłku XIII w. i poprzez stałą rozbudowę stał się jednym z najważniejszych obiektów tego rodzaju na Śląsku, pełniących również funkcje budynku publicznego. Po formalnej likwidacji Księstwa Oleśnickiego w 1884 r. przestał on pełnić taką rolę aż do 1918 r., w którym pruski następca tronu, „książę Korony" (*Kronprinz*) Wilhelm uczynił go swoją siedzibą. Powstałe w ten sposób tronowe lenno oleśnickie w 1926 r., po długich pertraktacjach, państwo pruskie uznało za własność prywatną określaną mianem państwa oleśnickiego (*Herrschaft Oels*). Około 1930 r. obejmowało ono osiem dóbr rycerskich (*Rittergut*) i składało się z lasów i ziem o powierzchni 8 tys. hektarów.

Bierutów został lokowany na miejskim prawie niemieckim przed 1266 r. na miejscu starej osady polskiej *Ligniza*, położonej na prawym brzegu rzeki Widawy na ważnej drodze handlowej z Wrocławia przez Kluczbork w kierunku Krakowa. Dokument z 1266 r. określał warunki tej lokacji stwierdzając, że Bierutów otrzymał miejskie prawo frankońskie i prawo mili oraz 20 wsi tworzących jego weichbild. Według tego dokumentu miasto miało odtąd nosić nazwę *Fürstenwald*, ale od 1269 r. nazywano je też miastem Berolda (*civitas Beroldi, Beroldestat*). Ostatecznie utrwaliła się niemiecka nazwa *Bernstadt* (*Pernstatt*). Zapewne już na początku XIV w. zbudowano w nim zamek książęcy. Weichbild bierutowski wchodził w skład Księstwa Głogowskiego, a następnie w wyniku jego podziału w 1312 r. wszedł w skład Księstwa Namysłowskiego Konrada. Po śmierci pierwszego księcia oleśnickiego Bolesława w 1320 r. objął w nim władzę Konrad namysłowski. W 1323 r. utracił on jednak Księstwo Namysłowskie z weichbildem bierutowskim na rzecz Bolesława legnickiego i Henryka IV wrocławskiego. W 1339 r. Bolesław legnicki sprzedał weichbild bierutowski Konradowi oleśnickiemu, który odtąd był częścią składową Księstwa Oleśnickiego. W podziale księstwa z 1416 r. weichbild bierutowski wraz z sycowskim, kąckim i prudnickim przypadł Konra-

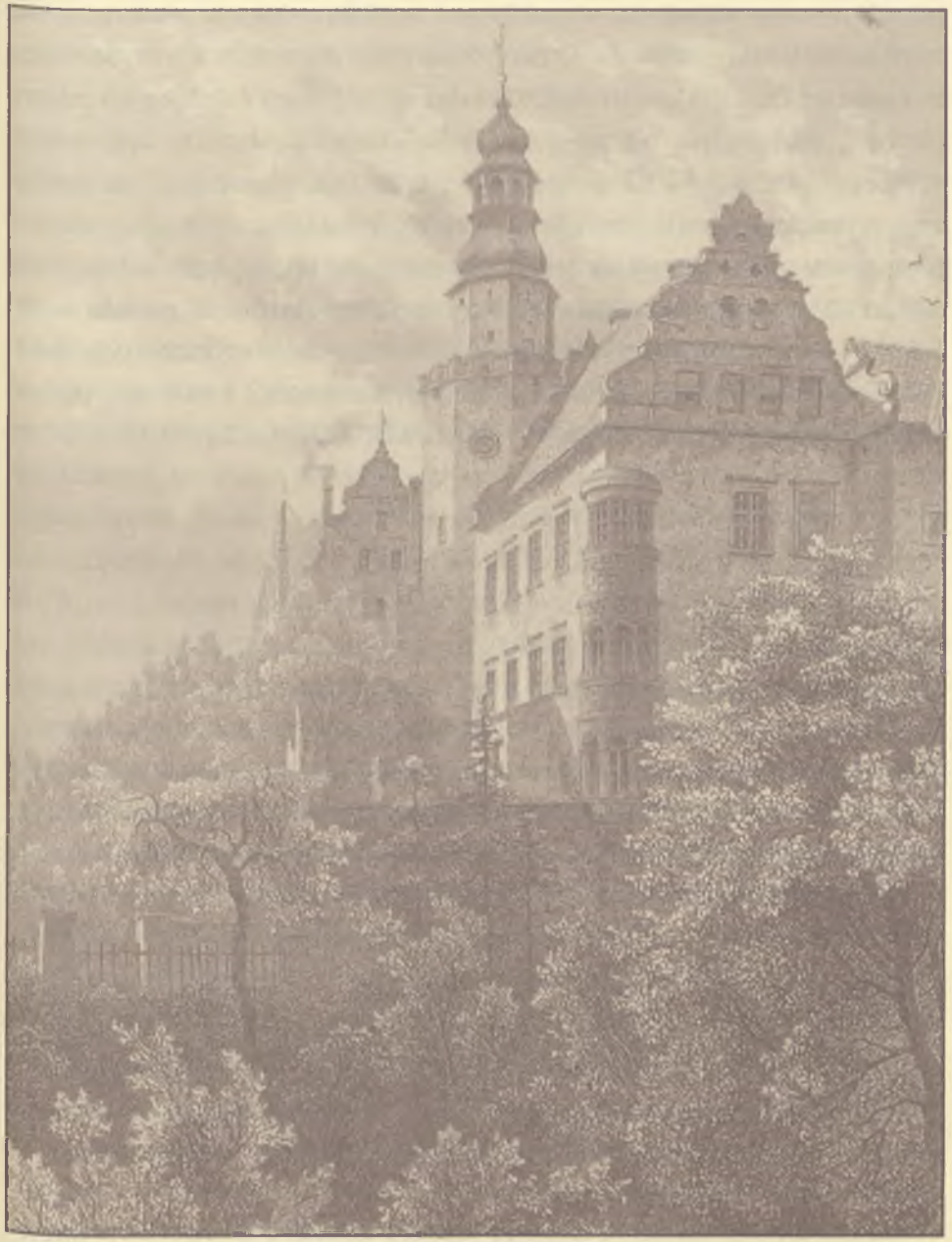

Oleśnica, ryc. (II poł. XIX w.)

dowi IV Starszemu. W ten sposób po raz pierwszy w podziałach Księstwa Oleśnickiego pojawiła się część bierutowska. W latach 1471-1543 nie podlegało ono podziałom, ale w 1543 r. podzielono je na dwie części, oleśnicką i bierutowską. Podział ten przetrwał do 1587 r. W 1617 r. ponownie przywrócono podział na te dwie części, który przetrwał do 1639 r. Ten powtarzający się podział sprawił, że już w pierwszej połowie XVII w. część bierutowską nazywano Księstwem Bierutowskim a całe terytorium Księstwem Oleśnicko-Bierutowskim. W 1673 r. Księstwo Oleśnickie podzielono ponownie, tym razem na trzy części, wśród których pojawiła się ponownie część bierutowska z weichbildem bierutowskim i wołczyńskim, obok oleśnickiej i dobroszyckiej (obejmującej weichbild trzebnicki i państwo międzyborskie), w której najmłodszy Juliusz Zygmunt objął władzę w 1675 r. Podział został dokonany przy zachowaniu niektórych wspólnych instytucji ustrojowych, choć każda część była wyodrębniona administracyjnie (odrębny starosta ziemski, rząd, kancelaria, sąd ziemsko-dworski i kamera). Najstarszy z braci, władający częścią oleśnicką składającą się tylko z weichbildu oleśnickiego, zmarł bezpotomnie w 1697 r., co oznaczało, że została ona włączona do części (księstwa) bierutowskiej. Dopiero dwa lata później rezydujący w Bierutowie książę przeniósł się do Oleśnicy. W 1704 r. na mocy postanowień z 1673 r. wydzielono ponownie część bierutowską z weichbildem bierutowskim i wołczyńskim oraz najprawdopodobniej także z państwem międzyborskim. Tradycyjny podział na część oleśnicką i bierutowską przetrwał do 1747 r. Ostatni rezydujący w Bierutowie książę zmarł w 1745 r. Odtąd podziały Księstwa Oleśnickiego już nie występowały, a jeśli było kilku książąt, to rządzili oni wspólnie księstwem.

Rangę administracyjnego ośrodka i stołecznego miasta księstwa osiągnęły też Dobroszyce, usytuowane 8 km na północny zachód od Oleśnicy. Jako wieś pod pierwotną polską nazwą *Dresky* miejscowość ta pojawia się w źródłach w 1405 r. Była ona własnością szlacheckich

poddanych książąt oleśnickich aż do nabycia jej w drugiej połowie XVII w. przez księcia Sylwiusza Nimroda, z nowej dynastii wirtemberskiej panującej w Księstwie Oleśnickim od 1647 r. W 1663 r. części tej wsi zostało nadane prawo miejskie. W podziale Księstwa Oleśnickiego w 1673 r. część księstwa z Trzebnicą przypadła księciu Juliuszowi Zygmuntowi, który dwa lata później uczynił Dresky swoim miastem rezydencjalnym i nadał miastu i wsi nową niemiecką nazwę *Juliusburg* (zamek Juliusza). Zbudował też tutaj okazały zamek. W ten sposób powstało Księstwo Dobroszyckie, które przetrwało do 1704 r., ponieważ w tym roku zostało połączone z Księstwem Bierutowskim i w rezultacie Bierutów stał się nowym miastem rezydencjalnym. Położyło to kres dotychczasowemu administracyjnemu i politycznemu znaczeniu Dobroszyc. W 1928 r. utraciły one prawo miejskie i w rezultacie miasto zostało połączone z wsią o tej nazwie oraz zespolone z okręgiem majątkowym Szczodre (*Sibyllenort*), z którym utworzyło gminę ziemską. W Szczodrem już w połowie XIX w. został zbudowany okazały zamek, który wraz z przynależnościami (m.in. park o powierzchni ok. 300 ha) w 1884 r. przypadł jako lenno tronowe Koronie Pruskiej, którego posiadaczem miał być każdorazowo pruski następca tronu (*Kronprinz von Preußen*), co zapewniło wyjątkowy status administracyjno-prawny temu kompleksowi majątkowemu. Natomiast majątek alodialny ostatniego księcia oleśnickiego, jako państwo szczodrzańskie, przypadł w drodze dziedziczenia królowi saskiemu Albertowi. Jego dziedzicem został ostatni król saski Fryderyk August III, który wybrał w 1918 r. Szczodre na swoją stałą siedzibę, w której zmarł w 1932 r. W posiadaniu tej rodziny królewskiej pozostał do 1945 r.

W 1741 r. powstał powiat oleśnicki, złożony z weichbildu oleśnickiego i bierutowskiego, eksklawy międzyborskiej i klucza cieszyńskiego. W ten sposób została zlikwidowana charakterystyczna enklawowa struktura obu weichbildów, której geneza nie jest klarowna. Graniczył on na południu z powiatem wrocławskim i oławskim, na wschodzie z namysłowskim, na północy z sycowskim i na zachodzie z trzebnickim. Eksklawa międzyborska, granicząca z Polską na północy, była oddzielona od powiatu oleśnickiego powiatem sycowskim, z którym graniczyła na południu i wschodzie, natomiast na zachodzie z powiatem milickim i trzebnickim. W skład powiatu wchodziło pięć miast (Oleśnica, Bierutów, Dobroszyce, Międzybórz i Psie Pole) oraz 150 wsi i 203 udziały. Administracja powiatu spoczywała w rękach 1 radcy ziemskiego, 2 szlacheckich komisarzy marszowych, 2 deputowanych powiatowych, 1 fizyka powiatowego i 1 poborcy podatkowego. Powierzchnia powiatu oleśnickiego wynosiła 19,18 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów o powierzchni znacznie przekraczającej średnią dla całego Śląska (14 mil^2). Jego powierzchnia uległa oczywiście zmniejszeniu po wcieleniu eksklawy międzyborskiej do powiatu sycowskiego w 1818 r. W ten sposób powiat oleśnicki stał się, po ponad siedemdziesięciu latach, zwarty terytorialnie. Szlachty, odgrywającej nadal dominującą rolę w administracji powiatowej, odnotowano tutaj w latach 1778/79 r. 29 osobiście osiadłych osób, co było również liczbą przekraczającą średnią powiatową dla całego Śląska (20). Szlachta Księstwa Oleśnickiego i WPS Milicz tworzyła wspólnie jedno ziemstwo na czele z dyrektorem i syndykiem. W 1756 r. zamieszkiwało go w sumie 20560 osób, 1778 r. 25039, 1807 r. 38178, a w 1817 r. 38897 osób. We wszystkich miastach powiatu (Oleśnica, Bierutów, Psie Pole, Dobroszyce i Międzybórz) mieszkało w 1807 r. 8663, a w 1817 r. 9836 osób. Zatem w 1807 r. w powiecie oleśnickim mieszkało ponad cztery razy więcej osób niż we wszystkich położonych w nim miastach. Powiat oleśnicki funkcjonował także w XX w. W 1939 r. miał powierzchnię 895 km^2 i obejmował 107 gmin, w tym 2 miasta.

Syców już na początku drugiej połowy XIII w. był grodem będącym ośrodkiem okręgu grodowego z kasztelanem na czele, który jest źró-

dłowo potwierdzony w 1276 r. (*castellanus in Wrathenberc*). Jak się przypuszcza, już w tym roku albo nieco wcześniej, na tamtejszym podgrodziu funkcjonowało miasteczko lokowane na prawie polskim albo niemieckim. U schyłku XIII w. występuje już dystrykt sycowski (*districtus Syczow sive Wartinbergk*). Niemiecka nazwa Sycowa kilkakrotnie się zmieniała. Początkowo nazywał się *Wartenberg*, ale w związku z tym, że Otyń w weichbildzie zielonogórskim nosił taką samą nazwę, w odróżnieniu od Sycowa nazywano go *Deutsch Wartenberg*, natomiast Syców od XVII w. *Polnisch Wartenberg*. W 1888 r. niemiecką nazwę Sycowa zmieniono na *Groß Wartenberg*. Niemieckie prawo miejskie (magdeburskie) w Sycowie jest potwierdzone dopiero w 1369 r.

Weichbild sycowski wchodził początkowo w skład Księstwa Wrocławskiego, ale w 1293 r. przypadł w udziale książętom głogowskim. W 1312 r. nastąpił podział księstwa Henryka III głogowskiego w wyniku którego, w części z głównymi miastami: Gnieznem, Kaliszem i Oleśnicą, znalazł się również weichbild sycowski. W latach 1312-1313 dokonano podziału tej części na dwie, wschodnią i zachodnią. Część zachodnia obejmowała Gniezno i Oleśnicę. Po zajęciu Wielkopolski przez Władysława Łokietka w 1314 r. już tylko ziemie śląskie z Oleśnicą jako stolicą nowego Księstwa Oleśnickiego. W jego skład wszedł między innymi weichbild sycowski. W pierwszym podziale Księstwa Oleśnickiego w 1416 r. weichbild sycowski znalazł się w części przypadłej Konradowi IV Starszemu, wraz z dystryktami: bierutowskim, kąckim i prudnickim. Do 1471 r. tworzył z innymi weichbildami działy spadkowe, którymi władali Piastowie oleśniccy. Przełomowe znaczenie dla weichbildu sycowskiego miał rok 1489, w którym na mocy nadania królewskiego został on podniesiony do rangi Wolnego Państwa Stanowego i nadany panom von Haugwitz jako wolnym panom stanowym. Pod panowaniem innych rodzin utytułowanej szlachty przetrwało ono do zbrojnego opanowania Śląska przez Prusy.

Weichbild sycowski obejmował początkowo, poza Sycowem jako miastem weichbildowym i okolicznymi wsiami, także Bralin, Międzybórz (*Miedzibor, Neumittelwalde*), Goszcz (*Goschütz*) i Cieszyn (*Tscheschen*).

Goszcz jako posiadłość biskupstwa wrocławskiego jest potwierdzony źródłowo już w 1155 r. (*Goztech*). Był on ośrodkiem kościelnego klucza majątkowego, którego północno-wschodnia część z Cieszynem jako ośrodkiem pozostała własnością Kościoła, natomiast południowo-zachodnia z Goszczem utworzyła najpóźniej na początku XIV w. świecki kompleks majątkowy, zwany państwem goszczańskim (*Herrschaft Goschütz*). Goszcz składał się z tzw. miejsca targowego, zwanego w XVII w. miasteczkiem (*Städtlein*) oraz wsi zwanej wcześniej *Schwuntnig*.

Cieszyn był od dawna ośrodkiem klucza majątkowego wrocławskiej kapituły katedralnej, który już w czasie powstania Wolnego Państwa Sycowskiego był wyodrębniony z jego struktury administracyjno-sądowej. W XVI w. z klucza cieszyńskiego został wyodrębniony klucz z Goszczem jako ośrodkiem, który stał się własnością świecką. Klucz cieszyński pozostał natomiast we władaniu Kościoła jako administracyjnie wyodrębniona jednostka terytorialna aż do sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r. Klucz goszczański, obejmujący poza Goszczem 10 wsi i 3 folwarki, został w 1656 r. sprzedany Annie Elżbiecie von Scharfenberg i podniesiony do rangi stanu mniejszego (*status minor, Minderherrschaft*) i tym samym również wyłączony ze struktury terytorialno-administracyjnej państwa sycowskiego. W 1693 r. został podniesiony do rangi wolnego mniejszego państwa stanowego. W 1741 r., już po opanowaniu Śląska przez Prusy, Goszcz kolejny raz awansował w hierarchii terytorialno-administracyjnej, tym razem do rangi ośrodka wolnego państwa stanowego (*status maior, Freie Standesherrschaft*). W 1743 r. terytorium państwa goszczańskiego uległo powiększeniu w wyniku kupna sąsiedniego państwa twardo-

górskiego (miasto Twardogóra i kilka wsi), będącego własnością ówczesnego księcia oleśnickiego, przez ówczesnego wolnego pana stanowego na Goszczu Henryka I Lepolda von Reichenbach. Jako własność tej rodziny utrzymało się do 1945 r.

Twardogóra, pod niemiecką nazwą *Vestenberg*, pojawia się po raz pierwszy w źródłach w 1293 r. Ówczesny książę głogowski Henryk I udzielił wówczas zgody na lokację tu miasta na prawie średzkim, która prawdopodobnie nie została urzeczywistniona, choć funkcjonowała tu później osada targowa. Od 1320 r. wchodziła Twardogóra w skład Księstwa Oleśnickiego, a od 1676 do 1743 r. jej bezpośrednim właścicielem, czyli panem gruntowym, był sam książę oleśnicki. W 1745 r. na mocy królewskiej konfirmacji państwo twardogórskie zostało formalnie inkorporowane do państwa goszczańskiego i wyłączone z Księstwa Oleśnickiego.

Na przełomie XVI i XVII w. z państwa sycowskiego zostało administracyjnie wyodrębnione kolejne terytorium, z Międzyborzem jako ośrodkiem. Międzybórz od 1340 r. był miejscowością graniczną Księstwa Oleśnickiego. W 1530 r. znalazł się w posiadaniu sycowskich wolnych panów stanowych już jako miejsce targowe, czyli miasteczko. W 1599 r. ówczesny wolny pan stanowy Abraham von Dohna sprzedał Międzybórz wraz z okolicą jako państwo międzyborskie (*Herrschaft Medzibor*) księciu oleśnickiemu z dynastii Podiebradów. W 1607 r. zostało ono formalnie wyodrębnione z jego struktury administracyjnej i stało się własnością książąt oleśnickich do 1884 r., nie będąc częścią składową Księstwa Oleśnickiego. W 1637 r. Międzybórz otrzymał prawo miejskie od ówczesnego księcia oleśnickiego Henryka Wacława. W tym czasie pojawiła się obok polskiej jego nazwy także niemiecka (*Neumittelwalde*). Ten nazewniczy dualizm przetrwał do 1886 r., w którym oficjalną nazwą miasta i państwa międzyborskiego stała się nazwa niemiecka. Po reformie powiatowej w 1741 r. eksklawa międzyborska była częścią powiatu oleśnickiego. Dopiero w 1818 r. została włączona do powiatu sycowskiego. Jej północno-wschodnia część, już jako składnik powiatu sycowskiego, przypadła w 1920 r. Polsce. W tej części na uwagę zasługuje miejscowość Sośnie, położona 13 km na północ od Międzyborza, wymieniona w 1323 r. (*Sosna, Schozna*) jako gród (*castrum*) i dwór (*curia*) wśród miast i grodów (zamków) Księstwa Oleśnickiego będących ośrodkami dystryktów miejskich i grodowych. Tę pozycję nadgranicznego grodu Sośnie zapewne utraciły jeszcze w tym samym wieku, ponieważ w następnych już w tej roli nie występuje, stając się zwykłą, choć książęcą, wsią.

Terytorium państwa sycowskiego w drugiej połowie XVI w. podlegało wewnętrznym podziałom, które wynikały ze stosunkowo licznych zastawów, jakie na nim ciążyły oraz podziałów spadkowych. Mianowicie w latach 1552-1559 północno-zachodnia część państwa z Sycowem i Międzyborzem znajdowała się nieprzerwanie w zastawie. Maltzanowie jako ówcześni wolni panowie stanowi władali zatem bezpośrednio tylko częścią południowo-wschodnią z Bralinem. Podział na część sycowsko-międzyborską i bralińską utrzymał się również po wygaśnięciu tego zastawu u schyłku 1559 r., ponieważ wspólnie rządzący państwem dwaj bracia Maltzanowie podzielili się tym terytorium w ten sam sposób. Sytuacja taka utrzymała się do śmierci jednego z nich u schyłku 1560 r., w wyniku której obie części zostały zjednoczone. Ów podział odżył na nowo w 1570 r. w związku ze sprzedażą państwa sycowskiego przez Maltzanów Jerzemu von Braun. Sprzedaż państwa dokonana została w tym roku w dwóch etapach, bowiem w pierwszym sprzedano część sycowsko-międzyborską, natomiast dopiero w drugim bralińską. Z tego powodu Jerzy von Braun tytułował się „wolnym panem na Sycowie i Bralinie". Od tej pory państwo sycowskie nie przeżywało już takich podziałów.

Lata 1552-1570 oznaczały dla Bralina widoczny awans do roli ośrodka administracyjnego państwa sycowskiego, który mógł dopro-

wadzić do wydzielenia z niego odrębnego państwa bralińskiego. Bralin, położony 13 km na południowy wschód od Sycowa, jest potwierdzony źródłowo już w 1136 i 1288 r. Była to wówczas wieś położona na przejściu przez bralińskie bagna, przez które wiodła ważna droga handlowa z Wrocławia przez Oleśnicę, Kępno do Krakowa i Lublina. Bralin był początkowo wsią na prawie polskim, prawo niemieckie potwierdza bowiem dopiero źródło z 1372 r. Być może już w tym czasie albo nieco później uzyskał prawa targowe. W 1532 r. po raz pierwszy został określony jako miasteczko (*Städtlein*). Odnowienia jego praw miejskich i targowych dokonał w 1668 r. sycowski wolny pan stanowy Karol Hannibal II zu Dohna, które później w 1709 r. uzyskały dodatkową konfirmację cesarską. Po 1740 r. miał status tzw. miejsca targowego (*Marktflecken*). W latach 1859/64 (aż do1891) wśród gmin ziemskich miał Bralin szczególny ustrój, którego reminiscencją było później tylko określanie go nazwą „miasto". W 1920 r., na mocy postanowień traktatu wersalskiego, znalazł się w części powiatu sycowskiego (382,59 km² z 813,89 km²), która przypadła Rzeczypospolitej Polskiej i administracyjnie została włączona do województwa poznańskiego. W ten sposób ta część historycznego Śląska została na trwałe odłączona i powiązana administracyjnie z jednostkami administracyjnymi historycznej Wielkopolski. Obecnie wchodzi w skład województwa wielkopolskiego.

W 1741 r. Syców stał się ośrodkiem powiatu obejmującego całe ówczesne wolne państwo stanowe sycowskie i goszczańskie (w tym roku podniesione do tej rangi) oraz państwo twardogórskie. W jego skład wchodziły dwa miasta (Syców i Twardogóra) i dwa miejsca targowe, czyli nieakcyzowe miasteczka (Bralin i Goszcz), oraz 78 wsi i 93 udziały. Administracja powiatu spoczywała w rękach pięciu urzędników wybieranych przez miejscowe stany z wyjątkiem poborcy podatkowego, którego mianowała królewska wrocławska kamera. Miał on powierzchnię 10,34 mil², co sytuowało go w grupie powiatów o powierzchni poniżej średniej ogólnośląskiej (14). Szlachty osobiście osiadłej w powiecie naliczono w latach siedemdziesiątych XVIII w. 15 osób, co również stanowiło liczbę poniżej średniej śląskiej (20). W 1778 r. w powiecie mieszkało 14924, 1807 r. 21368, 1817 r. 20310 osób. W miastach powiatu (Syców i Twardogóra) mieszkało w 1807 r. 3110, a w 1817 r. 3857 osób. Zatem w powiecie w 1807 r. mieszkańców było siedem razy więcej niż w miastach. Proporcja ta uległa zmianie na korzyść mieszkańców miast dziesięć lat później, głównie w wyniku niezrozumiałego zmniejszenia liczby mieszkańców w powiecie. W 1818 r. jego obszar powiększono o Międzybórz i klucz cieszyński. W 1920 r. od liczącego wówczas 813,89 km² powiatu odłączono jego wschodnią część o powierzchni 382,59 km² i przyłączono do województwa poznańskiego. Obejmowała ona Bralin, Kobylą Górę i Sośnie. Tak okrojony powiat sycowski, liczący w 1939 r. 431 km² powierzchni i obejmujący 54 gminy, w tym 3 miasta, przetrwał do 1975 r. Wschodnia część powiatu sycowskiego pozostaje poza granicami dawnego Śląska do dzisiaj, wchodząc w skład województwa wielkopolskiego.

Utworzony ponownie w 1999 r. powiat oleśnicki składa się z 8 gmin, w tym 1 miejskiej (Oleśnica), 4 miejsko-wiejskich (Bierutów, Międzybórz, Syców, Twardogóra) i 3 wiejskich (Oleśnica, Dobroszyce, Dziadowa Kłoda).

Zamek w Oleśnicy Małej.

Powiat oławski

Położony jest we wschodniej części Równiny Wrocławskiej, w dolinie środkowego biegu rzeki Oławy, która dochodząc pod miastem Oławą do Odry i skręcając następnie na północny-zachód aż do ujścia do Odry, dzieli go do tego miejsca na część zachodnią i wschodnią. Odra dzieli go z kolei na część północno-wschodnią i południowo-zachodnią. Od południa naturalną granicę powiatu tworzą Wzgórza Strzelińskie a od północy Równina Oleśnicka z dorzeczem Widawy.

Słowiańska osada pod nazwą Oława pojawiła się w źródłach już w pierwszej połowie XII w. Usytuowana była między rzeką Oławą i Odrą w miejscu, w którym obie rzeki zbliżają się na najmniejszą odległość, zanim połączą się ze sobą w pobliżu Wrocławia. Stanowiły one naturalną osłonę dla rozwijającej się osady, ale równocześnie zagrożenie powodziowe. Znajdowało się tu wygodne przejście przez Odrę na drodze handlowej wiodącej z Wrocławia do Krakowa. Oława już w pierwszej połowie XIII w. była najprawdopodobniej osadą targową, czyli miasteczkiem na prawie polskim, wokół którego powstawały wsie, z biegiem czasu coraz częściej lokowane na prawie niemieckim. Niemieckie prawo miejskie otrzymała Oława (*Ohlau*) w latach trzydziestych XIII w. Zapewne już u schyłku tego stulecia była nie tylko ośrodkiem gospodarczym dla otaczających ją wsi, ale także administracyjnym dla powstałego weichbildu (ziemskiego).

Zagrożenie dla takiej roli Oławy mogła stanowić Oleśnica Mała (*Klein Öls*), położona w odległości 12 km na południe od niej, w pobliżu klucza wiązowskiego. Występująca już w źródłach u schyłku XII w. była prawdopodobnie pierwotnie zamkiem wodnym. Początkowo własność książęca, w latach trzydziestych XIII w. została nadana templariuszom z komendy w Niemczech, którzy w tej okolicy rozpoczęli akcję lokowania wsi na prawie niemieckim. Po likwidacji tego zakonu w 1312 r. ich miejsce zajęli joannici, którzy kontynuowali

działania osadnicze templariuszy. W rezultacie powstał kompleks majątkowy składający się z Oleśnicy Małej jako jego ośrodka i 10 wsi. Nie stał się on wyodrębnioną z weichbildu oławskiego jednostką administracyjną Kościoła wrocławskiego na podobieństwo klucza wiązowskiego. Po sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r. przypadł on państwu pruskiemu, które w 1814 r. przekazało go na własność późniejszemu marszałkowi polnemu Ludwikowi Yorck von Wartenberg.

Podobne zagrożenie mógł stanowić, położony 10 km na północ od Oławy Jelcz (*Jeltsch*), znajdujący się w posiadaniu biskupstwa wrocławskiego w 1245 r. W 1277 r. stał się własnością księcia wrocławskiego a w 1311 r., w związku z podziałem Księstwa Wrocławskiego, wszedł w skład Księstwa Brzeskiego. O roli Jelcza decydował zamek zbudowany na odrzańskiej wyspie zapewne już na początku XIV w. W dokumencie z 1343 r. został wymieniony wśród miast i zamków z przynależnymi do nich dystryktami. Rolę Jelcza jako ośrodka weichbildu potwierdza też dokument z 1428 r., którym Ludwik jako książę Oławy i Niemczy nadał go wraz z przynależnymi wsiami i szlachtą swojej małżonce Małgorzacie, tytułującej się księżną Oławy. Już w drugiej połowie XIV w. zamek był zastawiany, m.in. Prittwitzom z Laskowic. W 1433 r. jego właścicielem został ks. oleśnicki Konrad będący wówczas biskupem wrocławskim. Po jego śmierci w 1447 r. zamek wraz z ówczesnymi przynależnościami przypadał różnym szlacheckim właścicielom i z tego powodu przestał pełnić rolę ośrodka weichbildu, zapewne liczącego tylko kilka wsi.

Weichbild oławski wchodził początkowo w skład Księstwa Wrocławskiego do 1311 r., w którym – na mocy dynastycznego prawa Piastów – wydzielono z niego Księstwo Brzeskie, z którym był odtąd najczęściej i najdłużej związany. Położony był w sąsiedztwie kilku weichbildów, na zachodzie wrocławskiego, na północy oleśnickiego i bierutowskiego, na wschodzie brzeskiego i na południu strzelińskiego. Oława z tutejszym zamkiem stała się też wkrótce drugim miejscem rezydencjalnym Piastów brzeskich, zwłaszcza małżonek i wdów książęcych, które tytułowały się paniami Oławy, oraz ośrodkiem odrębnego księstwa powstałego w wyniku podziałów posiadłości linii Piastów legnicko-brzeskich. W pierwszej połowie XV w., za panowania legnicko-brzeskich Piastów Wacława i Ludwika, Oława była stolicą odrębnego Księstwa Oławskiego. Z tego okresu wywodzi się zapewne szczególna pozycja Oławy, jako miasta rezydencjalnego i stołecznego, oraz całego weichbildu oławskiego. W 1654 r. w wyniku podziału posiadłości piastowskich książąt legnicko-brzesko-wołowskich jednemu z nich, mianowicie Chrystianowi, przypadło w drodze losowania Księstwo Wołowskie oraz – niemający z nim łączności terytorialnej – weichbild oławski. Książę ustanowił rezydencję nie w Wołowie, ale w Oławie, co spotęgowało zauważalne już od dawna tendencje autonomiczne tego weichbildu. Po śmierci Chrystiana w 1672 r. stał się on dożywociem księżnej wdowy Luizy, która władała nim jako wyodrębnioną administracyjnie całością do swojej śmierci w 1680 r. W tym roku został on formalnie przyłączony ponownie do Księstwa Brzeskiego, w ramach którego zachował większy zakres autonomii niż pozostałe weichbildy tego księstwa, co wyrażało się w oficjalnej jego nomenklaturze „Księstwo Brzeg i Weichbild Oława". W latach 1691-1737 weichbild oławski znajdował się w zastawie księcia Jakuba Ludwika Sobieskiego, najstarszego syna króla polskiego Jana III Sobieskiego, jako Księstwo Oławskie, co ponownie podkreśliło swoisty separatyzm tego weichbildu aż do 1741 r. włącznie. Jakub Sobieski ubiegał się o koronę polską i w związku z tym często opuszczał Oławę, ale bardzo dbał o jej rozwój i pomyślność tego miniaturowego księstwa, co z wdzięcznością wspominali jego poddani jeszcze w okresie panowania Hohenzollernów na Śląsku.

Utworzony w 1741 r. powiat oławski zaliczany był do formalnie nieistniejącego Księstwa Brzeskiego. Graniczył z następującymi powiatami: z wrocławskim od zachodu, z oleśnickim (oleśnicko-bieru-

Oława.

towskim) od północy, z brzeskim od wschodu, ze strzelińskim i kluczem wiązowskim (przynależnym do powiatu grodkowskiego) od południa. W skład powiatu w 1736 r. wchodziło 89, 1756 r. 90, a w 1782 r. 92 wsie. Jego powierzchnia wynosiła 9,80 mil². Obejmował on 95 wsi i 102 udziały. W 1817 r. powiat zamieszkiwało 26128, a miasto (osobno liczone) Oławę 3012 osób. W opisie położenia geograficznego powiatu z drugiej połowy XVIII w. (Zimmermann) podkreślano jego podział na dwie części przez rzekę Odrę. Lewobrzeżną część powiatu określano jako niemiecką, natomiast prawobrzeżną jako polską.

Administracja powiatu spoczywała na pięciu urzędnikach: radcy ziemskim, komisarzu marszowym, deputowanym powiatowym, fizyku powiatowym i poborcy podatkowym. Prawo wyboru kandydatów na te urzędy, z wyjątkiem ostatniego powoływanego bezpośrednio przez wrocławską Kamerę, miały miejscowe stany, tj. właściciele dóbr rycerskich, a więc w większości szlachta. W 1778/9 r. była to grupa niezbyt liczna, składająca się z 13 osób. Od 1770 r. wchodziła ona wraz ze swoimi majątkami w skład II Ziemstwa Departamentu Wrocławskiego. W sprawach podatkowych powiat zaliczono do drugiej klasy.

Obszar powiatu oławskiego został powiększony w 1815 r. Na prawym brzegu Odry, czyli w tzw. części polskiej, wyprostowano jego granicę zachodnią przez włączenie wrzynającej się głęboko w powiat oławski części powiatu wrocławskiego. Na jej lewym brzegu, czyli w tzw. części niemieckiej, wyprostowano granicę południową z powiatem strzelińskim przez włączenie do powiatu oławskiego (w wyniku sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r.) klucza wiązowskiego. W takich granicach przetrwał do 1945 r. W 1939 r. miał powierzchnię 560 km² i obejmował 87 gmin, w tym 1 miasto. Po 1945 r. funkcjonował nadal do 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. powiat oławski składa się z 4 gmin, w tym 1 miejskiej (Oława), 1 miejsko-wiejskiej (Jelcz-Laskowice) i 2 wiejskich (Oława, Domaniów).

Polkowice.

Powiat polkowicki

Powiat obejmuje na północy Wzgórza Dalkowskie w ich wschodniej części oraz na południe od nich dolinę dolnego i środkowego biegu rzeki Szprotawy z dopływami. Od południowego wschodu naturalną jego granicę stanowi Nizina Śląsko-Łużycka i linia rzeki Czarna Woda.

Początki ośrodka administracyjnego dzisiejszego powiatu wiążą się z powstaniem polskiej osady (*Nieder Polkwitz*), zapewne na początku drugiej połowy XIII w. Obok niej przed 1291 r. zostało bowiem lokowane na prawie niemieckim miasto Polkowice (*Polkwitz*, od 1937 r. *Heerwegen*). Jego powstanie wiąże się z korzystnym położeniem na drodze handlowej z Wrocławia przez Lubin i Polkowice do Głogowa. Zapewne już na początku XIV w. Polkowice stały się ośrodkiem weichbildu obejmującego wkrótce 27 okolicznych wsi. Nie został on co prawda wymieniony w dokumencie podziału posiadłości książąt głogowskich w 1312 r., ale zapewne tylko dlatego, że wszedł on w skład terytorium (weichbildy: głogowski, kożuchowski, bytomski, tarnowski, przemkowski i nowomiejski), które w latach 1309-1318 stanowiło zaopatrzenie Matyldy brunszwickiej, wdowy po księciu głogowskim Henryku III.

W podziale z 1321 r. weichbild polkowicki znalazł się w Księstwie Głogowskim syna Henryka III, Przemka, następnie od 1331 r. w Księstwie Ścinawskim jego brata, Jana. W latach 1361-1354 w wyniku sprzedaży weichbild polkowicki znalazł się ponownie w granicach Księstwa Głogowskiego Henryka Żelaznego (tzw. książęca część Księstwa Głogowskiego), a od 1394 r. Księstwa Kożuchowskiego, z którym było połączone unią personalną Księstwo Głogowskie. Po ustabilizowaniu się terytorium Księstwa Głogowskiego u schyłku XV w. obszar weichbildu polkowickiego powiększył się (przed 1509 r.) o weichbild jędrzychowski (*Groß Heinzendorf*), który wraz z Jędrzychowem znajduje się obecnie w granicach powiatu lubińskiego. Był to okres największego rozkwitu miasta i weichbildu polkowickiego, który trwał do wojny trzydziestoletniej. Przyniosła ona upadek gospodarczy miasta, który przyczynił się do likwidacji weichbildu polkowickiego w 1638 r. i wcielenia go do stołecznego głogowskiego, choć miasto Polkowice utrzymało status miasta weichbildowego do 1740 r. Na uwagę zasługują polityczne związki szlachty polkowickiej i głogowskiej,

potwierdzone źródłowo już w latach siedemdziesiątych XV w., wyrażające się we wspólnie odbywanych sejmikach ziemskich, wzmiankowanych jeszcze w 1629 r., które rzucają nowe światło na inkorporację weichbildu polkowickiego do głogowskiego.

W 1741 r. dawny weichbild polkowicki stanowił południowo-wschodnią część powiatu głogowskiego. W 1816 r. jej część graniczącą z powiatem lubińskim i na niewielkim odcinku ze szprotawskim, ale bez Polkowic i jego najbliższej okolicy, przyłączono do powiatu lubińskiego, prostując w ten sposób jego północno-zachodnią granicę. W granicach powiatu głogowskiego Polkowice i ich najbliższa okolica funkcjonowały do 1945 r., w którym na skutek dużych strat wojennych utraciły prawa miejskie, odzyskane jednak w wyniku rozwoju przemysłu miedziowego ponownie w 1967 r., i następnie do zniesienia powiatów i utworzenia w ich miejsce gmin w 1975 r. W wyniku tej reformy Polkowice utrzymały status miasta, które zostało równocześnie ośrodkiem gminy, co oznaczało jego ponowny administracyjny awans, choć w ramach mniejszego nowo utworzonego województwa legnickiego. Gmina Polkowice sąsiadowała wówczas z następującymi gminami: Lubin, Chocianów, Radwanice, Jerzmanowa, Grębocice i Rudna.

Terytorium powstałego w 1999 r. powiatu polkowickiego nie objęło jednak tylko historycznego obszaru Księstwa Głogowskiego z weichbildem polkowickim, ale także fragmenty weichbildu głogowskiego (Gaworzyce i Grębocice) i weichbild przemkowski, który przed 1378 r. został wcielony do weichbildu szprotawskiego. Przyłączono bowiem do niego także część Księstwa Legnickiego, tj. pierwotny weichbild chocianowski, który następnie wszedł w skład weichbildu legnickiego jako jego trzeci powiat (*Kreis*).

Przemków (*Primkenau*), położony w linii prostej na zachód od Polkowic, już w XIII w. był polską osadą targową, którą następnie lokowano na prawie niemieckim. Nazwa miejscowości pochodzi od imienia księcia głogowskiego Przemka, zmarłego w 1289 r. Jako miasto (*civitas*) jest źródłowo potwierdzone na początku XIV w. i zapewne już w tym czasie było ośrodkiem weichbildu obejmującego 10 wsi. Jako ośrodek weichbildu włączonego już do weichbildu szprotawskiego występuje w 1378 r., co oznacza, że nieco wcześniej weichbild przemkowski został zlikwidowany. Miało to zapewne związek z jego nadaniami możnym rodzinom szlacheckim. Od 1741 r. należał do powiatu szprotawskiego. W latach 1931-1945 właścicielem fideikomisu przemkowskiego z okazałym pałacem został pruski następca tronu (*Kronprinz*) Wilhelm II. Koniec II wojny światowej przyniósł miastu duże zniszczenia, w związku z tym już w 1945 r. zostało ono pozbawione praw miejskich, które jednak odzyskało w 1959 r. w wyniku rozwoju przemysłu metalurgicznego w tym regionie. Obecnie ma status ośrodka gminy miejsko-wiejskiej.

Chocianów (*Kotzenau*) zawdzięcza swoje powstanie Bolkowi świdnicko-jaworskiemu, który jako opiekun synów swojego brata, księcia Legnicy i Wrocławia Henryka V, odzyskał w 1297 r. utracone wcześniej na rzecz Henryka III głogowskiego terytorium z ośrodkiem w Chojnowie (*Haynau*). Zostało ono włączone do Księstwa Legnickiego i w celu poprawy jego bezpieczeństwa militarnego rozpoczęto nad granicą z Księstwem Głogowskim budowę grodu chocianowskiego. Obok tego grodu powstało wkrótce osiedle, które później – w celu odróżnienia od istniejącej w pobliżu wsi Wielki Chocianów (*Groß Kotzenau*) – nazwano Małym Chocianowem (*Klein Kotzenau*). Gród w Chocianowie jako „uweichbildowiona twierdza" (*geweichbildete veste*) stał się ośrodkiem weichbildu już w latach dwudziestych XIV w., o czym świadczą dokumenty z 1329 i 1331 r. Weichbild chocianowski funkcjonował do 1359 r. Po tym roku występuje jako część weichbildu legnickiego. Podział weichbildu legnickiego na trzy powiaty ma być może związek z dokumentem czterech książąt legnickich z 1372 r. dotyczącym Księstwa Legnickiego składającego się w tym czasie tylko z dwóch weichbildów (legnickiego i złotoryjskie-

go). Może chodziło o wydzielenie każdemu z książąt odpowiedniej części terytorium księstwa? Gród chocianowski został około 1600 r. przebudowany w zamek. Właścicielka Chocianowa Katarzyna von Stosch w 1703 r. lokowała przy tym zamku miasteczko (*Städtel*) Chocianów, któremu prawa miejskie i targowe potwierdził cesarz w 1713 r. Po 1742 r. było ono zaliczane do tzw. miejsc targowych. W 1741 r. powiat chocianowski odłączono od weichbildu legnickiego i przyłączono do powiatu lubińskiego, z którym był związany jeszcze po 1945 r. W 1894 r. z połączenia miejsca targowego Chocianów, majątku Chocianów oraz wsi Mały Chocianów powstało miasto Chocianów, liczące w tym czasie 3600 mieszkańców. W okresie II drugiej wojny światowej nie odniosło ono żadnych zniszczeń i w związku z tym nie utraciło praw miejskich.

Wieś Gaworzyce (*Quaritz*, od 1937 r. *Oberquell*) około 1230 r. została lokowana na prawie niemieckim. Na uwagę zasługuje fakt, że sołtys z Gaworzyc został przed 1291 r. lokatorem i wójtem Polkowic. Wieś bardzo często zmieniała właściciela. W 1685 r. uzyskała prawo organizowania targów końskich i wołowych, potwierdzonych w 1696 r. Wyrazem wzrostu znaczenia i prestiżu jej właściciela (Georg Caspar von Tschammer) było wybudowanie w 1706 r. okazałego pałacu. W drugiej połowie XVIII w. miało status miejsca targowego (*Marktflecken*) i cieszyło się sławą największej wsi Księstwa Głogowskiego.

Powiat polkowicki składa się aktualnie z 6 gmin, w tym z 3 miejsko-wiejskich (Polkowice, Chocianów, Przemków) i 3 wiejskich (Radwanice, Gaworzyce, Grębocice). Obejmując w przeważającej części terytorium dawnego Księstwa Głogowskiego i jego weichbildu polkowickiego, nawiązuje tym samym do tradycji administracyjnej z lat 1300-1638.

Strzelin.

Powiat strzeliński

Położony jest między Przedgórzem Sudeckim a Równiną Wrocławską w dolinie środkowego biegu rzeki Oławy i dolnego, wschodniego jej dopływu – Krynki. W widłach obu rzek rozpościerają się Wzgórza Strzelińskie z najwyższym wzniesieniem między Strzelinem a Ziębicami (392 m n.p.m.) koło Romanowa (*Rummelsberg*).

Już w XIII w. zbudowano na nim umocniony gród, a później zamek należący do starych rodów śląskiej szlachty. Nie stał się on jednak ośrodkiem okręgu grodowego, lecz tylko kompleksu majątkowego rodziny Czirnów, na który w pierwszej połowie XV w. złożyło się pięć wsi z Przewornem (*Prieborn*) na czele, które jako jedna z pierwszych osad otrzymała prawa miejskie.

Dolina rzeki Oławy i okolice Strzelina były miejscem wczesnego osadnictwa. Obszar wokół Strzelina już w 1228 r. był w posiadaniu szlacheckiego rodu, z którego wywodzili się późniejsi dwaj biskupi wrocławscy, Tomasz I i II. Na miejscu dzisiejszego Strzelina, na prawym brzegu rzeki Oławy, znajdowała się starosłowiańska osada, która w dokumencie z 1316 r. nazwana została Starym Miastem (*antiqua civitas*). Była to zatem osada targowa, czyli miasteczko na prawie polskim. Na lewym brzegu Oławy znajdował się już w tym czasie najprawdopodobniej gród, na miejscu którego powstał później książęcy zamek, potwierdzony źródłowo w 1292 r. Tu też nastąpiła w 1291 r., konkurencyjna dla prawobrzeżnej osady (Stare Miasto), lokacja Nowego Miasta, które odtąd będzie nosiło nazwę Strzelin (*Strehlen*). Jedna z gałęzi tego rodu przed 1288 r., na miejscu wcześniejszej osady słowiańskiej – 13 km na południowy wschód od Strzelina na lewym brzegu rzeki Krynki – założyła miasteczko Przeworno. W XIII w. powstały zatem trzy ośrodki miejskie, pełniące funkcje cen-

Strzelin.

trów gospodarczych, wokół których mogły się rozwinąć okręgi administracyjne. Z tej swoistej rywalizacji wyszła zwycięsko osada miejska lokowana na lewym brzegu rzeki Oławy. Lokacja Strzelina w 1291 r. polegała bowiem na przyłączeniu prawobrzeżnego miasteczka i pozbawieniu praw miejskich Przeworna, które miało odtąd status zwykłej wsi. W ten sposób Strzelin stał się w tym czasie jedynym centrum gospodarczym i administracyjnym dla okolicznych wsi.

Inny ośrodek gospodarczy i administracyjny powstał na północny wschód od Strzelina, na prawym brzegu rzeki Oławy, wokół wsi Wiązów (*Venzouici, Wansen*), która jako posiadłość biskupstwa wrocławskiego jest potwierdzona już w 1155 r. W 1250 r. książę wrocławski Henryk III wyraził biskupowi wrocławskiemu Tomaszowi I zgodę na lokowanie miasta i targu na prawie niemieckim w pobliżu wsi Wiązów (dzisiaj Stary Wiązów). Biskup zapowiedział lokację miasta na prawie miejskim Nysy i powierzył przeprowadzenie lokacji miasta i okolicznych wsi niejakiemu Janowi, który był wójtem miasta i sołtysem. To przedsięwzięcie osadnicze zakończyło się sukcesem. Na obszarze około 20 km kw., między Starym Wiązowem a Biskupicami (*Bischwitz*), powstało miasto i sześć wsi, które już w 1305 r. określano mianem dystryktu wiązowskiego (*districtus Wansoviensis*) traktowanego jednak jako część składowa dystryktu (weichbildu) strzelińskiego. Stanowił on ważną zdobycz biskupstwa wrocławskiego, ponieważ był położony na trasie łączącej wrocławską siedzibę biskupią z kasztelanią otmuchowską, w której krystalizowało się ich świeckie władztwo terytorialne. Wraz z weichbildem strzelińskim wchodził on w skład księstwa świdnickiego a od 1315 r. ziębickiego. W 1350 r. Mikołaj ziębicki zrzekł się wszystkich swoich praw zwierzchnich w dystrykcie wiązowskim i wyraził zgodę na przyłączenie go do ziemi nyskiej, czyli Księstwa Nyskiego, w którym biskupi wrocławscy sprawowali już w tym czasie świecką władzę książęcą. Dystrykt wiązowski, zwany też później kluczem (*Halt Wansen*), stał się odtąd odrębną terytorialną jednostką administracyjną wchodzącą w skład tzw. okręgu górnego (*Ober Kreis*), do którego zaliczano następujące terytoria biskupstwa wrocławskiego: Księstwo Nyskie i Grodkowskie oraz dwa klucze: ujazdowski (*Ujest*) i wiązowski. Administracyjnie był zatem przyporządkowany środkowo-górnośląskiej jednostce terytorialnej biskupstwa wrocławskiego. We władaniu Kościoła wrocławskiego pozostał do 1810 r. Na uwagę zasługuje fakt utrzymania granic klucza wiązowskiego po podziale Śląska na powiaty w 1741 r. Stał się on bowiem enklawą na obszarze powiatu oławskiego, która stanowiła część składową powiatu grodkowskiego, z którym nie miała terytorialnej łączności. W wyniku reformy pruskich powiatów w 1816 r. został administracyjnie przyporządkowany powiatowi oławskiemu. Dzisiejsza przynależność klucza wiązowskiego do powiatu strzelińskiego odpowiada zatem jego pierwotnym historycznym związkom ze Strzelinem i weichbildem strzelińskim.

Wyjątkową pozycję ustrojowo-prawną i administracyjną w ramach weichbildu strzelińskiego uzyskał jeszcze jeden kościelny kompleks majątkowy, którego ośrodkiem był – położony 10 km na północ od Strzelina przy drodze prowadzącej do Wrocławia – Borek Strzeliński (*Großburg*). Wieś Borek (*Boreck*) z okolicznymi kilkoma wsiami książę wrocławski Henryk I, panujący w tym czasie także w ziemi lubuskiej, podarował przed 1232 r. biskupowi lubuskiemu. W 1347 r. król czeski Karol IV nadał biskupowi lubuskiemu prawa książęce w Borku i w przynależnych do niego wsiach. Rolę Borka jako ośrodka administracyjnego tego kościelnego kompleksu majątkowego podkreśla zbudowany tam zamek, wymieniony w 1376 r. W późniejszym czasie będzie nazywany, podobnie jak wiązowski kompleks majątkowy, kluczem boreckim. W jego skład oprócz Borka wchodziły cztery wsie (*Kleinlauden, Ottowitz, Kremtsch, Schweinbraten*). W wyniku postępującej reformacji w Margrabstwie Brandenburskim nastąpiła w latach 1551/71 sekularyzacja majątku biskupstwa lubuskiego

i w związku z tym właścicielami klucza boreckiego zostali brandenburscy książęta elektorzy. W 1552 r. nadali go w lenno swojemu radcy Gottfriedowi von Kanitz. Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej, w latach 1653/54, rozgorzał na tle religijnym spór prawny między Kanitzem i elektorem brandenburskim a królem czeskim w sprawie zwierzchnictwa terytorialnego nad tym terytorium. Strona brandenburska stała na stanowisku, że stanowi on ekslawę brandenburską na Śląsku, natomiast król czeski, że zwierzchnictwo nad kluczem należy wyłącznie do niego. Spór został rozstrzygnięty kompromisowo. W kluczu boreckim wyznaniem oficjalnym miała być odtąd, jak w Brandenburgii, religia ewangelicka i sprawy wyznaniowe miały podlegać konsystorzowi w Berlinie, natomiast zwierzchnictwo terytorialne przysługiwało królowi czeskiemu. Roszczenia terytorialne władców brandenburskich i później królów pruskich stały się bezprzedmiotowe po zawojowaniu przez nich Śląska w 1741 r. Odrębność administracyjna klucza boreckiego zanikła zatem z chwilą utworzenia powiatu strzelińskiego, którego stał się częścią.

Weichbild strzeliński (wraz z dystryktem wiązowskim) wchodził początkowo w skład księstwa wrocławskiego, od schyłku XIII w. świdnickiego i od 1315 r. ziębickiego. W 1337 r. panem zastawnym weichbildu został król czeski, ale trzy lata później władali nim bezpośrednio ponownie książęta ziębiccy. W 1383 r. (już bez klucza wiązowskiego) zastawili go ponownie, tym razem księciu górnośląskiemu Ziemowitowi cieszyńskiemu. W tym samym roku jego brat Przemysław tytułował się panem ziemi strzelińskiej (*Herr des Landes Strehlen*). Dwa lata później Bolko III ziębicki sprzedał ją Przemysławowi i odtąd w skład Księstwa Ziębickiego nigdy już nie wchodził. Od książąt cieszyńskich nabyli go książęta oświęcimscy, którzy sprzedali go następnie księciu brzeskiemu Ludwikowi II. Odtąd weichbild strzeliński wchodził nieprzerwanie w skład Księstwa Brzeskiego jako jeden z jego sześciu weichbildów (brzeski, oławski, strzeliński, niemczański, kluczborski i byczyński).

Powstały w 1741 r. powiat strzeliński pokrywał się z granicami weichbildu, z wyjątkiem jego północno-wschodniej części z kluczem boreckim, który przyłączono do powiatu wrocławskiego. Graniczył na zachodzie z powiatem niemczańskim i wrocławskim, na północy z oławskim, na wschodzie z grodkowskim i na południu z ziębickim. Był to najmniejszy powiat śląski, którego powierzchnia wynosiła zaledwie 5 mil^2. Był on zatem sześć razy mniejszy od największego weichbildu dolnośląskiego (lwówecko-bolesławieckiego). W 1757 r. znajdowały się w nim 63 wsie, a dwadzieścia lat później 64. U schyłku XVIII w. obejmował 67 wsi i 78 udziałów. Liczba ludności powiatu wynosiła w 1778 r. 11539, 1807 r. 14769, 1817 r. 15790 osób, co sytuowało go w grupie najmniej ludnych powiatów Dolnego Śląska. W Strzelinie na początku XIX w. mieszkało prawie 3 tys. osób, co oznacza, że w powiecie liczba ludności była pięciokrotnie większa. Administrację w powiecie strzelińskim od 1741 r. sprawowali radca ziemski, komisarz marszowy, 2 deputowanych, fizyk i poborca podatkowy. Prawo wyboru kandydatów na wszystkie te urzędy przysługiwało stanom powiatowym, które realizowały je na sejmiku powiatowym (*Kreistag*), w którym zasiadało ziemiaństwo, czyli rycerstwo i właściciele dóbr rycerskich (niespełna 20 w 1778 r). Prawo wyboru przez stany nie dotyczyło powiatowego poborcy podatkowego, który był bezpośrednio mianowany przez Królewską Kamerę Wojny i Domen. Kandydaci na te urzędy rekrutowali się spośród miejscowej szlachty, zatem administracja wiejskiej części powiatu była praktycznie przez nią zmonopolizowana. Po utworzeniu Ziemstwa Śląskiego w 1770 r., jako stanowej instytucji kredytowej, szlachta strzelińska została przyporządkowana II Ziemstwu (Departamentu Wrocławskiego) obejmującemu posesjonatów szlacheckich Księstwa Wrocławskiego, Brzeskiego i Żmigrodzkiego oraz Wolnych Państw Stanowych Sycowskiego i Goszczańskiego i Mniejszych Państw Stanowych Nowogrodziskiego, Sułowskiego i Cieszkowskiego.

W 1816 r. dokonano zmiany granic powiatu strzelińskiego w północnej i wschodniej jego części. Łamiąc historyczną tradycję administracyjną, dawny klucz wiązowski przyłączono do powiatu oławskiego, przy równoczesnej rekompensacie tego ubytku przez przyłączenie najbardziej na południowy wschód wysuniętej części powiatu wrocławskiego, z kluczem boreckim, do powiatu strzelińskiego. W 1939 r. powiat strzeliński miał powierzchnię 588 km^2 i obejmował 115 gmin, w tym 2 miasta.

Powiat strzeliński funkcjonował do 1945 r. i następnie do 1975 r. Został reaktywowany w 1999 r. i składa się z 5 gmin, w tym z 2 miejsko-wiejskich (Strzelin, Wiązów) i 3 wiejskich (Borów, Kondratowice, Przeworno).

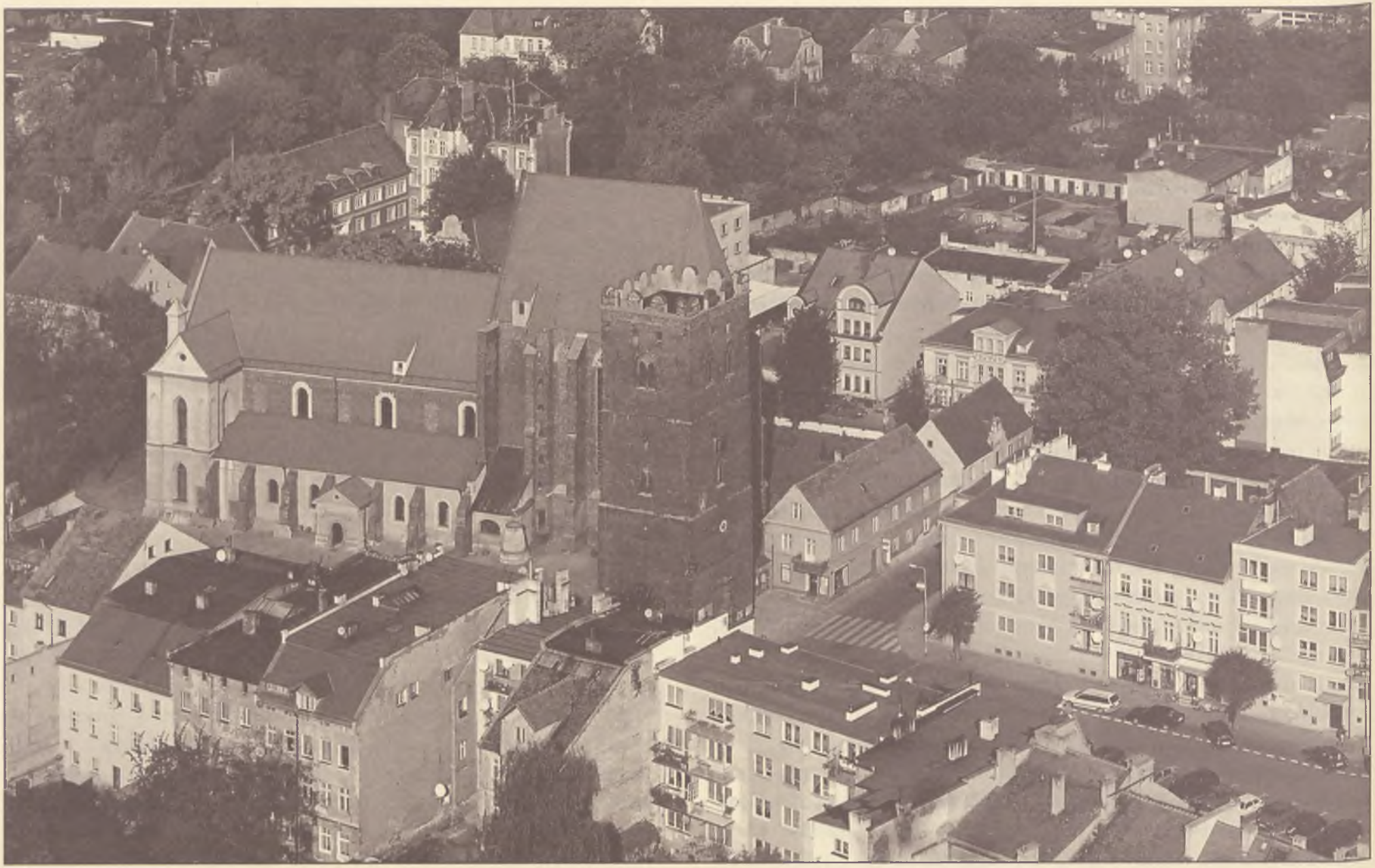

Środa Śląska.

Powiat średzki

Obejmuje prawie całą Wysoczyznę Średzką. Jego północną naturalną granicę stanowi Odra do ujścia do niej Bystrzycy. Na wschodzie oscyluje wokół Bystrzycy i następnie jej lewobrzeżnego dopływu Strzegomki. Dalej biegnie na zachód aż do Cichej Wody i następnie oscylując wokół niej w kierunku północnym, dociera aż do Odry.

Położona w centralnym punkcie Wysoczyzny Środa Śląska (*Novum forum quod Szroda dicitur, Neumarkt*), na żyznym terenie i ważnym szlaku handlowym, była już bardzo wcześnie polską osadą targową. Zapewne na początku XIII w. otrzymała Środa miejskie prawo niemieckie, a ściślej flamandzkie, zwane odtąd średzkim, które stało się wzorcem prawnym dla wielu miast nie tylko Śląska, ale także Wielko- i Małopolski oraz Rusi Czerwonej. Powstał też w niej sąd wyższy prawa średzkiego, które obowiązywało jeszcze w następnych stuleciach nie tylko na Śląsku, ale także w Malopolsce. Jako miasto (*civitas*) zaczęła występować w źródłach dopiero od 1238 r. Zalicza się ją do miast najwcześniej lokowanych na prawie niemieckim na Śląsku. Już u schyłku XIII w. było otoczone murami, do których przylegał książęcy gród. W połowie XIII w. stał się on ośrodkiem okręgu grodowego z kasztelanem na czele, którego źródła wymieniają w latach 1269-1327. Już zapewne na przełomie XIII i XIV w. funkcję administracyjnego ośrodka przejęło szybko rozwijające się miasto. Powstał w ten sposób weichbild średzki, w którego skład weszło 89 miejscowości. Był on częścią Księstwa Wrocławskiego, które po śmierci ostatniego Piasta wrocławskiego w 1335 r. stało się dziedzicznym księstwem króla czeskiego i obejmowało obok weichbildu wrocławskiego także cieszący się większą autonomią weichbild namysłowski.

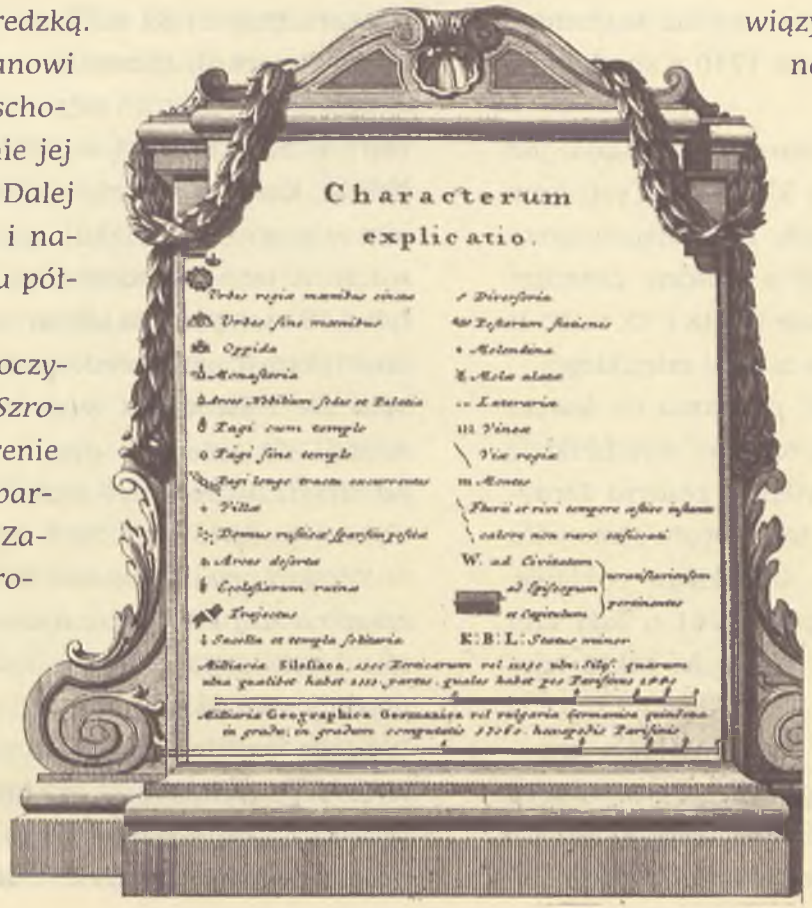

Wśród miejscowości, które w przeszłości odgrywały pewną rolę administracyjną i mogły osiągnąć pozycję miasta weichbildowego, należy wymienić Kostomłoty (*Kostenblut*). Jeszcze przed okresem lokacji miast i wsi na prawie niemieckim odgrywały one ważną rolę na tym terenie. Polską osadę targową Kostomłoty (*forum Costomlot*) wymieniają już bowiem dokumenty z 1149 i 1193 r. W 1254 r. występuje wzmianka o *civitas Costomblot*. W późniejszym okresie Kostomłoty określa się także mianem *oppidum*. Oznacza to, że miały one status miasteczka. W 1614 r. miało ono własnego burmistrza, wójta miejskiego, 4 przysiężnych i pisarza miejskiego. Dobrobyt miasteczka przerwała jednak wojna trzydziestoletnia. Prawa miejskie Kostomłotów odnowił w 1692 r. cesarz Leopold I, jednak po 1740 r. spadły one do rangi miejsca targowego.

Malczyce (*Malschic, Malsici, Maltsch*), jako staropolska osada, już na początku XIII w. znalazły się w posiadaniu klasztoru Cystersów w Lubiążu. Wraz z 15 innymi wsiami podlegały one wikariuszowi w miasteczku Lubiąż. Cystersi lubiąscy uczynili z Malczyc centrum gospodarcze i handlowe, które rozwijało się także w XIX i XX w. Po II wojnie światowej w 1954 r. uzyskały one status osiedla miejskiego.

Wieś Piotrowice (*Peterwitz, Gross Peterwitz*), położona na lewym brzegu Strzegomki między Kątami a Kostomłotami w weichbildzie średzkim, została w 1537 r. podniesiona przywilejem cesarza Ferdynanda do rangi wolnego lenna zamkowego. Z tego tytułu stanowiła wyodrębnioną administracyjnie z weichbildu średzkiego enklawę, którą było aż do utworzenia powiatu średzkiego w 1741 r. Taki sam charakter prawny w drugiej połowie XVII w. uzyskała także wieś Romnów (*Rommenau*).

Weichbild średzki sąsiadował na zachodzie z weichbildem strzegomskim i pierwszym powiatem weichbildu legnickiego, na północy z weichbildem wołowskim i wrocławskim, który otaczał go też od wschodu, na południu graniczył natomiast z weichbildem kąckim.

Utworzony w 1741 r. powiat średzki składał się z weichbildu średzkiego oraz kąckiego, w których zlikwidowano przy tej sposobności kilka enklaw będących własnością wrocławskiego biskupstwa i kapituły katedralnej. Z tego powodu graniczył on na południu z powiatem świdnickim. Jego północna granica biegła wzdłuż Odry od miejsca, w którym rzeka kieruje się dalej na północ, aż do ujścia do niej Bystrzycy. Bystrzyca stanowiła wschodnią granicę powiatu aż do Przedgórza Sudeckiego. Dalej wijąc się w kierunku północno-zachodnim i dochodząc do Cichej Wody, docierała do miejsca, w którym Odra zmienia swój bieg na północny. Powiat średzki miał powierzchnię 11,82 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów o małej powierzchni, znacznie poniżej średniej krajowej. Znajdowało się w nim 126 wsi i 135 udziałów. Zamieszkiwało go w 1778 r. 17389, 1807 r. 28052, 1817 r. 30095 mieszkańców. W miastach powiatu (Środa, Kąty) mieszkało w 1807 r. 3269, a w 1817 r. 3775 osób. Zatem w powiecie mieszkało prawie osiem razy więcej osób niż w miastach. W latach siedemdziesiątych osiemnastego wieku było w nim tylko 18 osobiście osiadłych szlachciców, spośród których rekrutowano większość urzędników powiatowych. Szlachta średzka przypisana była do II Ziemstwa wraz z sąsiednią wrocławską. Powiat średzki mieścił się zatem w grupie powiatów o średniej liczbie szlachty. Administrowało nim 6 urzędników: radca ziemski, komisarz marszowy, 2 deputowanych, fizyk i poborca podatkowy.

Korekta granic powiatu nastąpiła w 1816 r. Włączono wówczas do niego na zachodzie stosunkowo niewielkie obszary należące do powiatów legnickiego i strzegomskiego. Południowy skrawek terytorium powiatu średzkiego przyłączono natomiast do powiatu strzegomskiego. W takim kształcie przetrwał do XX w. W 1925 r. powierzchnia powiatu średzkiego wynosiła 71240 ha i zamieszkiwało go ponad 59 tys. osób. W 1928 r. uległa jednak zmniejszeniu o 1140 ha, natomiast liczba ludności o prawie 6 tys. osób. Odłączono wówczas od niego Leśnicę i gmi-

nę Ratyń, które przyłączono do Wrocławia. Jednak największe zmiany granic powiatu średzkiego nastąpiły w 1932 r. Kąty Wrocławskie i 19 gmin o obszarze 9575 ha, zamieszkanych przez ponad 9600 osób, wcielono do powiatu wrocławskiego, ponadto kilka wsi z południowej części powiatu przyłączono do świdnickiego. Ze zlikwidowanego powiatu strzegomskiego, północna jego część, obejmująca 28 gmin o powierzchni 14020 ha i ponad 12 tys. mieszkańców, została włączona do powiatu średzkiego. W wyniku tych zmian powierzchnia powiatu średzkiego wynosiła 74695 ha, a liczba ludności prawie 56 tys. Odtąd graniczył on z następującymi powiatami: wołowskim, trzebnickim, wrocławskim, świdnickim, jaworskim, legnickim i miastem Wrocławiem. W granicach powiatu średzkiego znajdowało się miasto Środa Śląska, 1 osiedle robotnicze będące największym ośrodkiem przemysłowym w powiecie (Malczyce) oraz 116 wsi i przysiółków. Przeprowadzony w 1939 r. spis powszechny wykazał, że powiat miał powierzchnię 746 km² ze stałą liczbą mieszkańców wynoszącą 56542 osób. Dawało to 76 osób na 1 km², co dowodzi dużej gęstości zaludnienia w tym czasie.

W takich granicach powiat średzki utrzymał się też po 1945 r. Już jednak w tym roku władze polskie przeprowadziły reorganizację wchodzących w jego skład gmin. Do tej pory każda wieś lub inna miejscowość tworzyła odrębną gminę. Zaczęto więc tworzyć gminy składające się z kilku wsi, czyli gminy zbiorcze. W przededniu reformy podziału terytorialno-administracyjnego Polski w 1975 r. powiat średzki składał się z 6 gmin, w tym 1 miejsko-wiejskiej, 106 sołectw i 107 miejscowości w gminach. Po likwidacji powiatów Środa Śląska stała się siedzibą gminy miejsko-wiejskiej, wchodzącej w skład województwa wrocławskiego, o powierzchni 215 km² obejmującej 28 wsi. Sytuowało ją to w grupie gmin średniej wielkości. Graniczyła ona w województwie wrocławskim z gminami: Kostomłoty, Miękinia, Brzeg Dolny, Wołów i Malczyce oraz z położonymi w województwie legnickim gminami: Udanin, Wądroże Wielkie i Ruja.

Po reformie administracyjnej z 1999 r. powiat średzki składa się z 5 gmin, w tym z 1 miejsko-wiejskiej (Środa) oraz 4 wiejskich (Kostomłoty, Miękinia, Malczyce i Udanin).

Strzegom, ryc. (II poł. XIX w.)

Powiat świdnicki

Położony jest w dolinie dolnego biegu dwóch głównych rzek, Bystrzycy i Strzegomki. Na wschodzie jego naturalną granicę wyznacza Masyw Ślęży, na południu Góry Sowie i Wałbrzyskie, na wschodzie Pogórze Kaczawskie z doliną Nysy Szalonej, na północy Wzgórza Strzegomskie do źródeł Cichej Wody i Wierzbiaka.

Prawdopodobnie pierwszym ośrodkiem administracyjnym na obszarze dzisiejszego powiatu był gród w Grodziszczu (*Gräditz*) położony w odległości 0,5 km na południowy zachód od wsi o tej samej nazwie i na południowy wschód od Świdnicy. Był on ośrodkiem okręgu grodowego, wymienionego wśród innych śląskich kasztelanii w dokumencie z 1155 r. (*Gramolin*). Zapewne wkrótce potem utracił on znaczenie na rzecz Niemczy, ponieważ po tym okresie kasztelania niemczańska obejmowała swoim zasięgiem miejscowości położone wokół Świdnicy.

Świdnica (*Swidnica, Schweidnitz*), położona na lewym brzegu Bystrzycy, była pierwotnie wsią polską, która zapewne już przed najazdem tatarskim uzyskała niemieckie prawo miejskie, wyraźnie potwierdzone w 1243 r. Powstanie tu miasta, podobnie jak w Strzegomiu i Dzierżoniowie, było związane z nową drogą handlową biegnącą wzdłuż przesieki. Zapewne z tego powodu Świdnica przejęła od Grodziszcza i następnie bardziej odległej Niemczy ich administracyjne funkcje, stając się już u schyłku XIII w. ośrodkiem weichbildu. Z miastem związany był też powstały tu gród (*curia*) wymieniony w 1295 r. i przekształcony później w książęcy zamek (*castrum*). W związku z podziałami posiadłości książąt śląskich Świdnica stała się też w 1291 r. stolicą i miastem rezydencjalnym nowego Księstwa Świdnickiego. Po połączeniu z Księstwem Jaworskim w drugiej połowie XIV w., które zachowało szereg odrębności ustrojowo-prawnych, przekształciło się ono w federacyjne Księstwo Świdnicko-Jaworskie. Weichbild świdnicki obejmował początkowo tylko wsie w najbliższej okolicy Świdnicy, ale już w XIV i w XV w. jego obszar powiększył się przez inkorporację niektórych sąsiednich weichbildów, które nie zdołały okrzepnąć jako w pełni gospodarczo i administracyjnie rozwinięte weichbildy.

Ośrodkiem takiego weichbildu była Sobótka (*Zobten*), wchodząca początkowo w skład Księstwa Świdnickiego, która jednak po 1315 r. stała się częścią składową nowo powstałego Księstwa Ziębickiego. W 1343 r. książę ziębicki Mikołaj sprzedał weichbild sobócki księciu świdnickiemu Bolkowi II. Odtąd był on jednym z weichbildów Księstwa Świdnicko-Jaworskiego, który u schyłku XV w. został zlikwidowany i przyłączony do weichbildu świdnickiego.

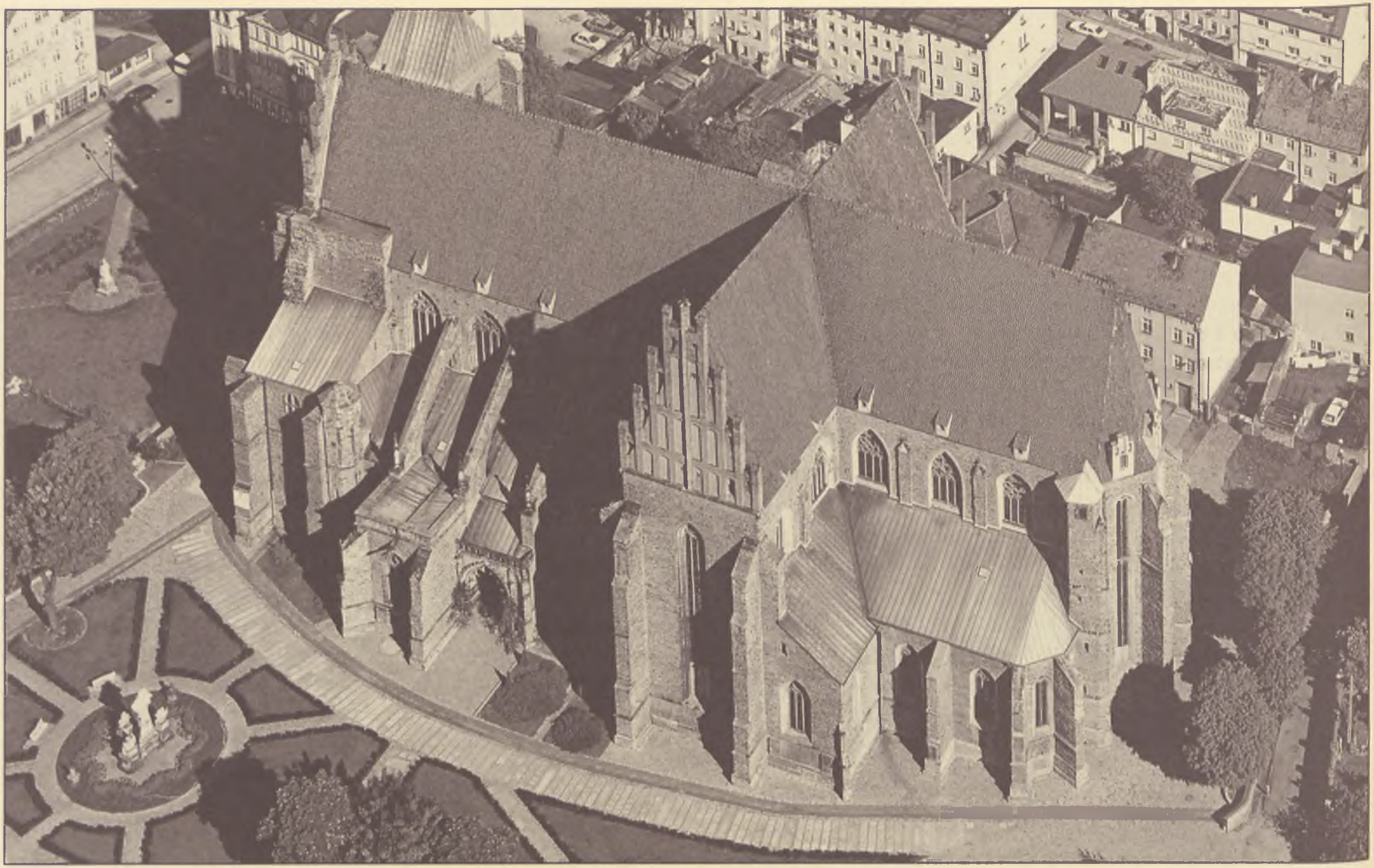

Strzegom, kościół św.św. Piotra i Pawła.

Ośrodkiem weichbildu były też Świebodzice (*Freiburg*), położone na wschód od Świdnicy nad rzeką Pełcznicą. Powstały już zapewne na początku XIII w. i wkrótce potem wybudowano tu warowny gród (*Nuburg, Vriburg*). Na podgrodziu rozwinęło się też miasteczko, już u schyłku XIII w. otoczone murem, które stało się ośrodkiem weichbildu w stosunku do okolicznych wsi, dla których pierwotnie, przed 1221 r., ośrodkiem weichbildowym miało być Szczawno (*Bad Salzbrunn*). Po lokacji Świdnicy na prawie niemieckim Świebodzice nie wytrzymały z nią konkurencji i w rezultacie w 1310 r. zostały wcielone wraz z okolicą do weichbildu świdnickiego. Na spadek znaczenia Świebodzic jako ośrodka administracyjnego miało też wpływ przeniesienie grodu książęcego u schyłku XIII w. do Książa (*Fürstenberg*). Od 1392 r. zamek świebodzicki był zastawiany i sprzedawany razem z zamkiem w Książu, który stał się centrum późniejszego państwa książańskiego (*Herrschaft Fürstenstein*), które od 1509 r. należało do rodziny Hochbergów.

W skład weichbildu świdnickiego wchodziły też położone w jego południowej części grody i miasteczka: Mieroszów, Boguszów i Wałbrzych. Mieroszów (*Friedland*) był grodem i miasteczkiem już na początku XIV w., usytuowanym na pograniczu śląsko-czeskim. Boguszów (*Gottesberg*), położony na wysokości 592 m n.pm. między Górami Wałbrzyskimi i Kamiennymi w XIV w. był wolnym miastem górniczym. Wałbrzych (*Waldenburg*), położony nad Pełcznicą, był w XIV w. wsią, grodem i zapewne miasteczkiem; choć to ostatnie jest źródłowo potwierdzone (*stätichen*) dopiero w 1426 r. Żadne z nich nie stało się jednak ośrodkiem weichbildu. Ostatecznie weichbild świdnicki graniczył na południu z Czechami i Hrabstwem Kłodzkim, na zachodzie z weichbildem kamiennogórskim i bolkowskim, na północy ze strzegomskim i kąckim, na wschodzie z niemczańskim i dzierżoniowskim.

Weichbild świdnicki w 1741 r. został przekształcony w powiat, w którym znajdowało się aż 6 miast (Świdnica, Świebodzice, Mieroszów, Boguszów, Wałbrzych, Sobótka), 1 miejsce targowe, 179 wsi i 196 udziałów. Sąsiadował on od północy z powiatem średzkim i wrocławskim, od wschodu z niemczańskim, dzierżoniowskim i kłodzkim, od południa z Królestwem Czeskim, od zachodu z powiatem bolesławiecko-kamiennogórskim i strzegomskim. Jego powierzchnia wynosiła 19,01 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów o dużej powierzchni. Ludność powiatu wynosiła w 1778 r. 50117, 1807 r. 67249, 1817 r. 63238 osób. W 6 miastach powiatu mieszkało w 1807 r. 14938, w 1817 r. 15245 osób. Zatem w powiecie mieszkało ponad cztery razy więcej ludności niż w miastach. W latach siedemdziesiątych XVIII w. znajdowało się w nim 25 szlacheckich posesjonatów osobiście osiadłych w powiecie, co stanowiło liczbę przekraczającą średnią przypadającą na powiat śląski. Szlachta świdnicka tworzyła wspólne ziemstwo ze szlachtą Księstwa Jaworskiego. Administrację w powiecie po 1741 r. sprawowali: radca ziemski, 3 deputowanych powiatowych, komisarz marszowy, fizyk powiatowy i poborca podatkowy. Uwagę zwraca występowanie w powiecie aż 3 deputowanych, co zapewne wynikało z dużej powierzchni powiatu oraz dużej liczby wsi i dużego zaludnienia. Powierzchnia powiatu świdnickiego uległa znacznemu pomniejszeniu przez odłączenie jego południowej części z Wałbrzychem jako ośrodkiem nowego powiatu w 1818 r. Po tej zmianie powiat świdnicki sąsiadował na północy z powiatem średzkim i wrocławskim, na wschodzie z niemczańskim i dzierżoniowskim, na południu z wałbrzyskim i na zachodzie ze strzegomskim.

Jednym z najstarszych i najdłużej funkcjonujących centrów administracyjnych na terenie dzisiejszego powiatu świdnickiego był Strzegom (*Striegau*), położony na lewym brzegu dolnej Strzegomki, u podnóża Wzgórz Strzegomskich. Na Górze Bazaltowej o wysokości 340 m już w XI w. wznosił się polski gród, poświadczony w dokumentach z 1155 i 1245 r. (*Ztrigom, Stregom*). Był on ważnym ośrodkiem

okręgu grodowego, strzegącym drogi handlowej biegnącej przez bramę kamiennogórską, z kasztelanem na czele, wymienianym w źródłach XIII i XIV w. Przy tym grodzie powstało wkrótce podgrodzie, zwane później Starym Strzegomiem. Miasto Strzegom funkcjonowało tu już przed 1239 r. W 1242 r. występuje już jako miasto lokowane na prawie niemieckim (*civitas Stregom Tethonico iure... locata*). Przed 1305 r. książęta świdnicko-jaworscy wybudowali w mieście zamek, który wraz z miastem przejął rolę grodu kasztelańskiego na Bazaltowej Górze. Strzegom, otoczony wkrótce podwójnym murem, stał się odtąd ośrodkiem weichbildu liczącego około 70 wsi. Sąsiadował od północy z pierwszym powiatem weichbildu legnickiego i z weichbildem średzkim, od wschodu z kąckim i świdnickim, od południowego zachodu z bolkowsko-kamiennogórskim i od wschodu z jaworskim. Ciągły rozwój gospodarczy miasta przerwała wojna trzydziestoletnia. W 1741 r. stał się jednak ośrodkiem powiatu obejmującego cały weichbild. Pod względem geograficznym składał się on z dwóch części oddzielonych drogą prowadzącą z Wałbrzycha do Malczyc. Część po prawej stronie tej drogi nosiła nazwę Dolnego Powiatu (*Nieder Kreis*) natomiast po lewej Górnego Powiatu (*Ober Kreis*). Powiat Górny charakteryzował się występowaniem gór i wzniesień, natomiast Dolny miał charakter nizinny i był poprzecinany wieloma rowami. Obejmował Strzegom, 62 wsie i 84 udziały. Jego powierzchnia wynosiła 6,09 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów najmniejszych. Zamieszkiwało go w 1778 r. 12316, 1807 r. 17534, 1817 r. 16812 osób. W Strzegomiu odnotowano w 1807 r. 2733, a w 1817 r. 3029 mieszkańców. Zatem powiat był ponad pięć razy ludniejszy od miasta. Stosunkowo niewielki procent stanowiła w nim szlachta. W latach siedemdziesiątych XVIII w. było w nim osobiście osiadłych tylko 11 szlacheckich posesjonatów. Szlachta strzegomska tworzyła wspólne ziemstwo ze szlachtą świdnicko-jaworską. Administracja powiatu była sprawowana przez

Krasków.

radcę ziemskiego, komisarza marszowego, deputowanego powiatowego, fizyka powiatowego i poborcę podatkowego. Trzy pierwsze urzędy były piastowane przez miejscową szlachtę. Powiat strzegomski, pomimo jego stopniowego gospodarczego i ludnościowego rozwoju w drugiej połowie XIX w., został w 1932 r. zlikwidowany, a jego terytorium włączono do sąsiednich powiatów: jaworskiego, średzkiego i świdnickiego. Do świdnickiego włączono jego część południową ze Strzegomiem, który przestał być odtąd siedzibą urzędów powiatowych.

Rolę ośrodka administracyjnego późno zaczął pełnić Żarów (*Saarau*), położony 12 km na południe od Świdnicy między Strzegomką

a Bystrzycą na wschodnim skraju Wzgórz Strzegomskich. W źródłach został wymieniony po raz pierwszy jako wieś w 1290 r. Wzrost znaczenia zawdzięczał on rozwojowi przemysłu w tej okolicy w XIX w. Do końca II wojny światowej był uprzemysłowioną wsią. Dalszy jego rozwój po 1945 r. sprawił, że w 1954 r. Żarów otrzymał prawa miejskie, które posiada do dnia dzisiejszego.

Rozwojowi przemysłu, a zwłaszcza rozbudowie połączeń kolejowych, zawdzięczała swoje powstanie Jaworzyna Śląska (*Königszelt*). Budując w pierwszej połowie XIX w. linię kolejową Wrocław – Świebodzice, postanowiono włączyć do niej dwa miasta, Świdnicę i Strzegom. Ponieważ ich położenie uniemożliwiało bezpośrednie połączenie z tą linią, wybudowano w szczerym polu pod wsią Bolesławice (*Bunzelwitz*), w odległości 10 km na północny zachód od Świdnicy, dworzec kolejowy, który stał się podstawą rozwoju wokół niego osady kolejowej, a następnie przemysłowej, związanej z powstaniem tu w 1863 r. dużej fabryki porcelany. Na pamiątkę założonego tu w 1761 r., w trakcie wojny siedmioletniej, przez króla pruskiego Fryderyka II obozu wojskowego, w którym rozbity był namiot królewski, nazwano powstały dworzec „Królewskim Namiotem". Niemiecka nazwa została zmieniona po 1945 r. Rozwój gospodarczy i towarzyszący mu wzrost liczby ludności w tym czasie sprawił, że Jaworzyna Śląska została w 1954 r. podniesiona do rangi miasta i stała się znaczącą jednostką administracyjną.

Po I wojnie światowej z ziemskiego powiatu świdnickiego wyodrębniono miejski powiat świdnicki (*Stadtkreis Schweidnitz*), który funkcjonował do 1945 r. W 1939 r. miał on powierzchnię prawie 18 km^2, natomiast ziemski powiat świdnicki 639 km^2 i obejmował 105 gmin, w tym 2 miasta (Strzegom, Świebodzice). W skład ziemskiego powiatu świdnickiego po II wojnie światowej wszedł także Dobromierz (*Hohenfriedeberg*), położony u podnóża Gór Wałbrzyskich na wysokości 400 m na lewym brzegu Strzegomki, 11 km na wschód od Bolkowa. Już u schyłku XIII w. Dobromierz (w tym czasie *Friedberg*) był miastem na prawie niemieckim, które w połowie XIV w. stanowiło ośrodek odrębnego weichbildu. U schyłku tego stulecia zostało nadane miejscowej rodzinie szlacheckiej i w następnym okresie było także własnością szlachecką. Z tego też powodu weichbild dobromierski został zlikwidowany i wcielony do weichbildu bolkowskiego. W 1741 r. wszedł w skład powiatu bolkowsko-kamiennogórskiego, a w 1816 r. powiatu bolkowskiego. W 1932 r. wraz z powiatem bolkowskim Dobromierz został przyłączony do powiatu jaworskiego. W granicach tego powiatu funkcjonował także po 1945 r., choć w tym roku utracił prawa miejskie.

Powiat świdnicki funkcjonował także po 1945 r. aż do reformy podziału administracyjnego Polski w 1975 r.

Powstały w 1999 r. powiat świdnicki składa się z 8 gmin, w tym z 2 miejskich (Świdnica, Świebodzice), 3 miejsko-wiejskich (Jaworzyna Śląska, Strzegom, Żarów) oraz 3 wiejskich (Świdnica, Dobromierz, Marcinowice).

Trzebnica, ryc. (II poł. XIX w.)

Powiat trzebnicki

Powiat obejmuje Wzgórza Trzebnickie bez ich części zachodniej oraz na północy Kotlinę Żmigrodzką w środkowym dorzeczu Baryczy. Najdalej na południe wysunięty jego skrawek sięga rzeki Widawy, niedaleko jej ujścia do Odry.

Trzebnica (*Trebnitz*) jest miejscowością o dawnym rodowodzie. Zapewne już w XII w. była osadą targową na prawie polskim, która utraciła ten status na rzecz sąsiedniej Cerekwicy, ale w 1203 r. ponownie go odzyskała. W 1250 r. otrzymała prawo miejskie i należała do uposażenia miejscowego klasztoru Cysterek. Prawa zwierzchnie posiadali jednak nadal książęta wrocławscy, głogowscy, a następnie oleśniccy. Większość z nich w 1480 r. Konrad oleśnicki przekazał klasztorowi, który je utracił dopiero w 1810 r. Już w 1294 r. wymienia się ją wśród ośrodków weichbildów (między Urazem i Miliczem) i potwierdził to dokument podziału posiadłości książąt głogowskich z 1312 r. (między Urazem i Oleśnicą).

Strupina (*Stroppen*) jest miejscowością położoną 20 km na północny zachód od Trzebnicy. W źródłach pojawia się po raz pierwszy w 1249 r. Cztery lata później Henryk wrocławski złożył przyrzeczenie likwidacji tygodniowych targów w Prusicach i Strupinie w związku z lokacją Żmigrodu na niemieckim prawie miejskim. Jako osada targowa na prawie polskim Strupina funkcjonowała jednak nadal. Była własnością szlachecką. W 1540 r. miasteczko zostało przebudowane, zyskując kwadratowy plac targowy i kościół ewangelicki, ale polskie prawo miejskie obowiązywało tu jeszcze w 1587 r. Między rokiem 1552 a 1565 funkcje Trzebnicy jako ośrodka weichbildu trzebnickiego przejęła Strupina. Świadczy o tym odbywanie sesji sądu dworskiego (ziemsko-dworskiego) prawa polskiego zwanego też czudem właśnie w Strupinie (jeszcze w 1619 r.). W kolegium asesorskim tego sądu przestali zasiadać przedstawiciele sołtysów z weichbildu trzebnickiego oraz mieszczan trzebnickich, których miejsce zajęli mieszczanie strupińscy. Jeszcze w 1708 r. stany oleśnickie postulowały powołanie urzędu sędziego dworskiego w Strupinie, co może było symptomem

Trzebnica.

dążenia do wyodrębnienia z weichbildu trzebnickiego nowego weichbildu strupińskiego.

Cerekwica (*Zirkwitz*), położona na północ od Trzebnicy, już w 1155 r. została wymieniona jako osada targowa wrocławskiej kapituły katedralnej, przeniesiona z Trzebnicy, co uwidacznia rywalizację obu tych ośrodków. W 1252 r. książę wrocławski zezwolił biskupowi wrocławskiemu na lokowanie jej na niemieckim prawie miejskim. Proces lokacyjny dobiegł końca w 1264 r. Przeszkodą w dalszym jej rozwoju stała się konkurencja pobliskiej Trzebnicy. Cerekwica stała się w ten sposób ośrodkiem, usytuowanego w Górach Kocich, biskupiego kompleksu majątkowego składającego się – oprócz miasta – z 9 wsi, który tworzył tzw. klucz (*Halt*) cerekwicki, wyodrębniony administracyjnie z weichbildu trzebnickiego. Przetrwał on do sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r.

Zawonia (*Schawoine*), niedaleko na wschód od Cerekwicy, została wymieniona po raz pierwszy jako wieś w 1203 r. Od 1242 r. była w posiadaniu klasztoru Cysterek w Trzebnicy, które w 1252 r. otrzymały książęce zezwolenie na jej lokowanie na niemieckim prawie miejskim. Urzeczywistnienie tej lokacji najprawdopodobniej nie nastąpiło, bowiem w 1293 r. Zawonia była znowu określona jako wieś.

Aż do 1945 r. wsią były również Oborniki (*Obernigk*), położone w Górach Kocich w odległości 10 km na zachód od Trzebnicy, które w źródłach pojawiają się po raz pierwszy w 1305 r. Łagodny klimat tego miejsca sprawił, że w XIX w. stały się one popularną miejscowością uzdrowiskową, zwłaszcza dla mieszkańców Wrocławia. W 1945 r. polskie władze nadały Obornikom status miasta, co oznaczało jego administracyjny awans.

W 1741 r. Trzebnica stała się ośrodkiem powiatu obejmującego weichbild trzebnicki. Składał się on z 2 miast (Trzebnica i Strupina) oraz 175 wsi, wśród których były 104 wsie szlacheckie i 67 duchownych. Wszystkie te wsie tworzyły 198 udziałów. Wśród wsi duchownych aż 48 należało do klasztoru Cysterek w Trzebnicy. Sąsiadował on na południu z powiatem wrocławskim, na którego obszarze znajdowała się niewielka enklawa w widłach Odry i Widawy należąca do powiatu trzebnickiego, na zachodzie na krótkim odcinku graniczył z powiatem wołowskim, na północnym wschodzie z milickim, na północy na krótkim odcinku z państwem międzyborskim należącym do powiatu oleśnickiego, a od 1818 r. do sycowskiego, i na wschodzie z powiatem oleśnickim. Miał on powierzchnię 15,15 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów o powierzchni wyższej od średniej ogólnośląskiej (14). W 1778/79 r. znajdowała się w nim rekordowa liczba osobiście osiadłej szlachty na całym Śląsku, wynosząca 64 osoby. Kolejne powiaty mające najwyższą liczbę takiej szlachty to powiaty dolnośląskie, wołowski (42) i głogowski (40). Szlachta trzebnicka została włączona do ziemstwa oleśnickiego, a w powiecie trzebnickim komisarz marszowy piastował urząd starszego ziemskiego, który był urzędnikiem ziemstwa w tym powiecie. Korekta granic powiatu trzebnickiego nastąpiła w 1816 r. Na północy dotyczyła ona obszaru przylegającego do państwa międzyborskiego, który przyłączono do powiatu milickiego, na zachodzie obszaru graniczącego z powiatem głogowskim, który został przyłączony do tego powiatu oraz na południu powiatu wrocławskiego, z którego przyłączono wspomnianą wyżej enklawę wraz z obszarem powiatu wrocławskiego zapewniającym bezpośrednią łączność z powiatem trzebnickim. W 1756 r. mieszkało w nim 23142, 1778 r. 25423, 1807 r. 35595, 1817 r. 33940 osób. W dwóch jego miastach w 1807 r. mieszkało 1940, a dziesięć lat później 3692 osoby. Zatem w 1807 r. w powiecie mieszkało prawie 18 razy więcej osób niż w miastach. W sprawach sądowych powiat trzebnicki podlegał książęcej rejencji (rządowi) w Oleśnicy. Wsie należące do biskupstwa wrocławskiego podlegały jurysdykcji urzędu sędziego dworskiego (*Hofrichteramt*) z siedzibą w katedrze wrocławskiej. Od obu tych sądów służyła apelacja do królewskiego Urzędu Zwierzch-

niego we Wrocławiu. Wszystkie wsie powiatu trzebnickiego podlegały administracji kolegium powiatowego składającego się, jak w innych powiatach, z radcy ziemskiego, komisarza marszowego, 2 deputowanych (z których jeden był pierwszym, a drugi drugim deputowanym), fizyka powiatowego i powiatowego poborcy podatkowego. W przypadku wakatu na urzędzie radcy ziemskiego i deputowanego przysługiwało stanom powiatowym prawo wyboru kandydatów na te urzędy. Wynika stąd, że pozostałe urzędy były obsadzane baz udziału stanów powiatowych. Powiat trzebnicki istniał także w pierwszej połowie XX w. W 1939 r. miał powierzchnię 820 km² i obejmował 145 gmin, w tym 2 miasta (Trzebnicę, Strupinę).

W takich granicach powiat trzebnicki funkcjonował po 1945 r. W 1958 r. jego obszar powiększono na północy o zachodnią część powiatu milickiego ze Żmigrodem i Prusicami oraz południowo-wschodni zakątek powiatu wołowskiego z Urazem.

Żmigród, położony na lewym brzegu Baryczy między Miliczem i Wąsoszem, w pobliżu polskiej wsi o takiej nazwie, został lokowany jako miasto na prawie niemieckim (złotoryjsko-lwóweckim) w 1253 r. Jego niemiecka nazwa (*Trachinnburg, Trachenberg*) pojawiła się w źródłach dopiero w 1287 r. Obok miasta został również zbudowany zamek, wymieniony po raz pierwszy w 1375 r., który pełnił ważną rolę w obronie pogranicza śląskiego z Wielkopolską. Prusice równie wcześnie, ponieważ już w 1253 r., miały charakter polskiej osady targowej (*forum Prusicz*). Przed 1287 r. powstało przy niej miasto lokowane na prawie niemieckim. Już na początku XIV w. Żmigród był ośrodkiem weichbildu, natomiast Prusice (*Prausnitz*) osiągnęły taką pozycję nieco później, po okresie ich przejściowej przynależności do weichbildu trzebnickiego (1340). Wchodziły one początkowo w skład Księstwa Wrocławskiego, następnie od 1290 r. zawładnęli nimi książęta głogowscy i od 1312 r. oleśniccy. Od tej pory były one częściami Księstwa Oleśnickiego aż do 1492 r., w którym król Czech Władysław Jagiellończyk nadał weichbild żmigrodzki i prusicki Zygmuntowi Kurzbachowi jako wolnemu panu stanowemu. W ten sposób powstało milickie wolne państwo stanowe. Jego terytorium powiększyło się w następnych latach (1494, 1512) o kolejne weichbildy: milicki, wiński, wąsoski, ryczeński i sułowski. To, składające się aż z 7 weichbildów, zwarte terytorium uległo podziałowi w 1521 r. po śmierci Zygmunta Kurzbacha. Podzielono je na dwie części: milicką, tworzącą milickie wolne państwo stanowe, i żmigrodzką, na którą złożyły się ponownie wspomniane dwa weichbildy. Obejmowała ona 6,5 mil², czyli około 359 km². Znajdowały się w nim 2 miasta (Żmigród, Prusice) i 47 wsi. Granice wolnego państwa żmigrodzkiego nie ulegały odtąd istotnym zmianom. Jego terytorium zostało jednak przejściowo podzielone. Stało się to w rezultacie bezpotomnej śmierci hrabiego Hermana von Hatzfeld w 1657 r. Z pretensjami do części państwa wystąpiła bowiem obok brata zmarłego – też Hermana – jego siostra Łucja, której mężem był Bertram von Nesselrode. Powoływała się ona na treść pochodzącego z 1641 r. nadania państwa żmigrodzkiego Hatzfeldom, które dopuszczało sukcesję linii żeńskiej. Na tym tle powstał ciągnący się latami spór, który zakończył ostatecznie w 1680 r. wyrok najwyższej instancji sądowej na Śląsku, mianowicie Wyższego Sądu Książęcego (*Ober- und Fürstenrecht*). Na jego mocy dokonano podziału wolnego państwa żmigrodzkiego na dwie części, jedną – obejmującą zamek i miasto Żmigród wraz z 29 wsiami – oraz drugą – obejmującą zamek i miasto Prusice wraz z 17 wsiami. W ten sposób powstały dwa odrębne państwa stanowe. Podział ten przetrwał do 1685 r., w którym ponownie przywrócono integralność państwa żmigrodzkiego. Na uwagę zasługuje fakt, że w 1664 r. Prusice utraciły status miasta weichbildowego w wyniku tragicznego konfliktu, do jakiego doszło między władzami miasta a chłopami ze wsi Wszemirów (*Schimmerau*), który zakończył się nałożeniem kary pieniężnej na miasto i bojkotem ze strony okolicznej szlachty. Niełaska,

Żmigród.

jaka je spotkała, nie trwała jednak zbyt długo, ponieważ z powodu podziału państwa w 1680 r. Bertram von Nesselrode zatwierdził ponownie wszystkie przywileje miasta. Po ponownym zjednoczeniu państwa żmigrodzkiego weichbild prusicki jednak zanikł. W 1741 r. WPS Żmigród awansowało w hierarchii terytoriów Śląska, na mocy przywileju króla pruskiego, do rangi księstwa (*Fürstentum Trachenberg*). Władający nim Hatzfeldowie uzyskali w tym samym roku tytuł księcia (*Fürst*), a w 1900 r. „wyższego" księcia żmigrodzkiego (*Herzog zu Trachenberg*). Po 1945 r. terytorium to przeżywało widoczny kryzys gospodarczy, który wyraził się w odebraniu praw miejskich Prusicom, które jednak w późniejszym czasie zostały im ponownie przywrócone.

Bogatą przeszłość administracyjną ma także Uraz (*Auras*), położony na prawym brzegu Odry powyżej ujścia do niej Widawy. Jako polską wieś wymieniają go źródła już w 1203 r. O wzroście jej znaczenia świadczy wystawienie w niej w 1231 r. książęcego dokumentu oraz pojawienie się od 1250 r. kasztelanów książęcego grodu w Urazie. Pozwala to widzieć w Urazie ośrodek niewielkiego okręgu grodowego. Zapewne już u schyłku XIII w. funkcjonowała na podgrodziu osada targowa, którą w 1312 r. nazwano miastem (*civitas*). W tym czasie miasto pełniło już rolę ośrodka nowego weichbildu obejmującego wsie na prawym brzegu Odry, należące do Księstwa Wrocławskiego. W ramach tego księstwa weichbild uraski funkcjonował do XV w. W 1425 r. w jego zasięgu pozostawało 15 wsi. Ostatecznie został on jednak wcielony do weichbildu wrocławskiego, choć jeszcze przez pewien czas zachowały się relikty jego odrębności, stanowiąc najdalej na północny zachód wysuniętą jego część na prawym brzegu Odry. Reforma podziału terytorialnego Śląska z 1818 r. sprawiła, że Uraz z najbliższą okolicą został odłączony od powiatu wrocławskiego i włączony do powiatu wołowskiego. Taki stan rzeczy utrzymał się do 1945 r., w którym jednak władze polskie ze względu na upadek gospodarczy zniszczonego w trakcie działań wojennych Urazu pozbawiły go praw miejskich, których nie odzyskał do dnia dzisiejszego.

Reaktywowany w 1999 r. powiat trzebnicki składa się z 6 gmin, w tym z 4 miejsko-wiejskich (Trzebnica, Oborniki Śląskie, Prusice, Żmigród) i 2 wiejskich (Wisznia Mała, Zawonia).

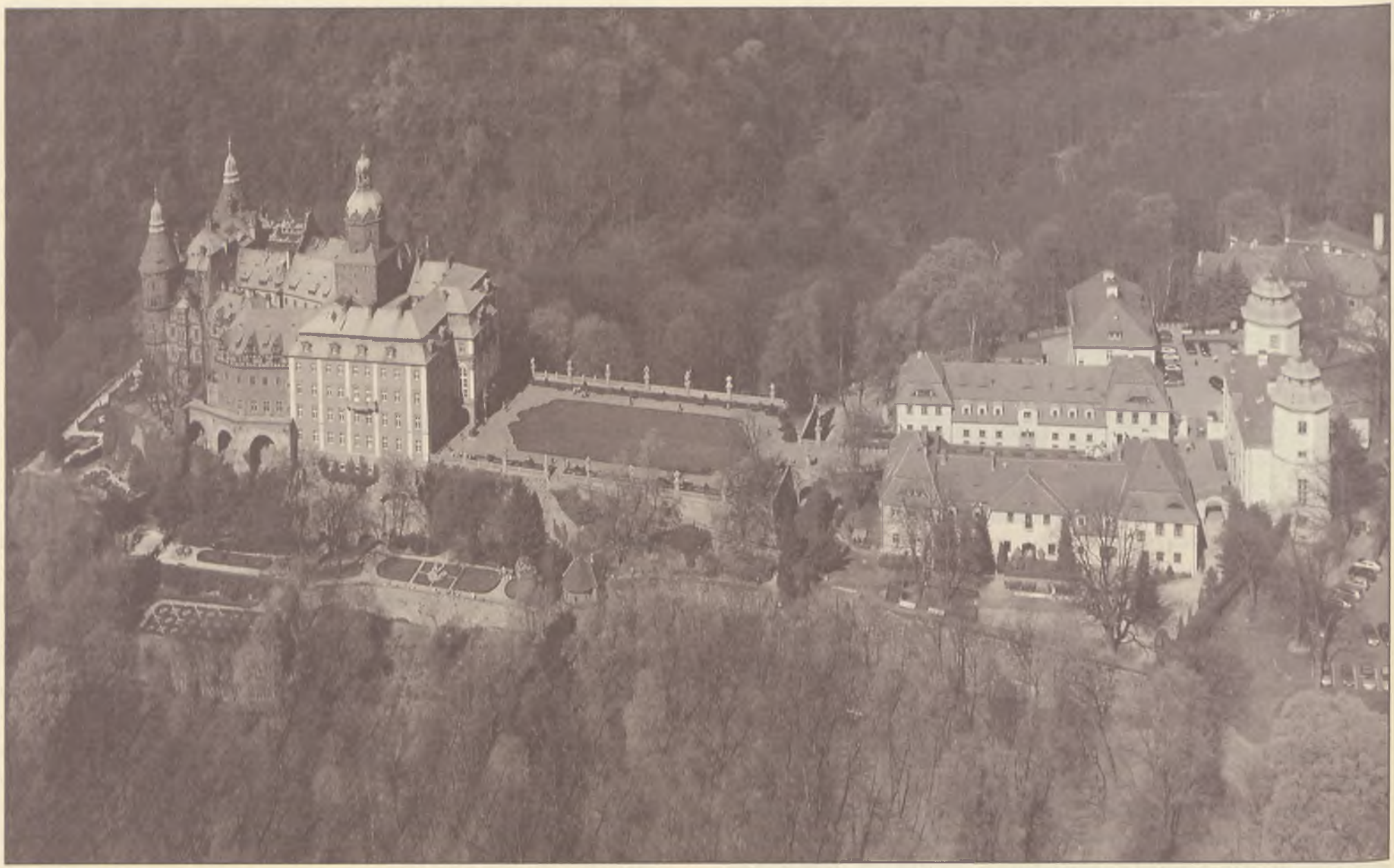

Zamek Książ.

Powiat wałbrzyski

Obejmuje Góry Wałbrzyskie i Kamienne. Od północnego wschodu jego naturalną granicę tworzy Obniżenie Podsudeckie z doliną rzek Strzegomki i Bystrzycy, na południowym wschodzie Góry Sowie i Stołowe, natomiast na zachodzie śródgórska dolina dorzecza Bobru.

Na terenie powiatu powstało w XII i XIII w. kilka grodów, które pełniły albo mogły pełnić rolę ośrodków administracyjnych. Do najstarszych zalicza się Książ (*Fürstenstein*), usytuowany na skalnym wzniesieniu (*Fürstenberg*) nad Pełcznicą. Jego początków upatruje się już u schyłku XII w. Książ stał się grodem rodowym Piastów świdnickich, którzy w związku z tym tytułowali się początkowo książętami z Książa. Powstały wokół niego okręg grodowy obejmował kilka miejscowości, w tym Szczawno-Zdrój (*Bad Salzbrunn*) i Świebodzice (*Freiburg*). Począwszy od 1368 r. Książ był zastawiany i sprzedawany. W późniejszym czasie był siedzibą starosty ziemskiego (*Landeshauptmann*) Księstwa Świdnicko-Jaworskiego i starosty grodowego (*Burghauptmann*). W 1509 r. stał się posiadłością rodziny Hochbergów, powiększaną stopniowo do połowy XVIII w. o grody i zamki: Radosno (*Freudenburg*), Rogowiec (*Hornschloß*), Grodno (*Kynsburg*) oraz miasto Wałbrzych (*Waldenburg*) i osiedle powstałe wokół zamku w Wałbrzychu nazwane w 1724 r. Górnym Wałbrzychem (*Ober Waldenburg*). W drugiej połowie XVIII w. Hochbergowie stali się największymi posiadaczami ziemskimi w tej części Śląska. Ich wyjątkową pozycję majątkową podkreśliło podniesienie Książa w 1840 r. do rangi wolnego państwa stanowego. Ten awans nie rodził już jednak takich skutków ustrojowo-prawnych, jak w okresie rządów habsburskich na Śląsku.

Gród w Rogowcu, zbudowany przez Bolka I świdnickiego i wymieniony w źródłach po raz pierwszy w 1292 r., należał do sieci grodów strzegących granicy z Czechami. Stał się on wkrótce ośrodkiem okręgu grodowego, na który składało się 7 miejscowości, w tym Głuszyca (*Wüstegiersdorf*). Po wojnach husyckich w 1483 r. gród w Rogowcu został zburzony i nigdy już potem nieodbudowany, a cały okręg grodowy został przyłączony do państwa książańskiego (*Herrschaft Fürstenstein*). Innym grodem, położonym na wzniesieniu (*Cziskenberg*) na zachód od Świebodzic, był Cisów (*Zeisburg*). Wymieniony już w 1242 r. miał strzec drogi handlowej z Wrocławia przez Świdnicę i Kamienną Górę do Trutnowa (*Trautenau*) i Pragi. Nigdy nie stał się ośrodkiem okręgu grodowego.

Jedlina-Zdrój (*Bad Charlottenbrunn*) zawdzięcza swoje powstanie i rozwój odkryciu w 1694 r. źródła wody mineralnej na polu jednego z chłopów ze wsi Jedlina. Powstała w ten sposób miejscowość uzdrowiskowa, która już w 1740 r. uzyskała prawo targowe. Po II wojnie światowej w 1954 r. uzyskała ona status osiedla miejskiego, a w 1967 r. miasta.

Głuszyca (*Wüstegiersdorf*), położona w dolnym biegu Bystrzycy między Górami Kamiennymi i Sowimi, została już wymieniona w 1305 r., choć pod inną nazwą (*Neu-Gerhardisdorf*). Należała ona w tym czasie do okręgu grodowego z ośrodkiem w Rogowcu. Wraz z nim znalazła się w 1509 r. w posiadaniu rodziny Hochbergów i podlegała odtąd ośrodkowi wielkiej własności w Książu. W 1929 r. do Głuszycy przyłączono 3 okoliczne miejscowości (*Tannhausen, Blumenau, Kaltwasser*), co oznaczało początek jej rozwoju przestrzennego. W 1954 r. gmina Głuszyca uzyskała status osiedla miejskiego, a w 1961 r. miasta.

Walim (*Walterdorf*, od 1600 r. *Wüstewaltersdorf*), położony w Górach Sowich jest wymieniony już w 1305 r. jako majątek rycerski. Większe znaczenie zyskał dopiero w drugiej połowie XVIII w. w związku z rozwojem przemysłu tekstylnego. Po II wojnie światowej w 1957 r. osiągnął status osiedla miejskiego.

Czarny Bór (*Schwarzwaldau*), położony 9 km na południowy wschód od Kamiennej Góry, był już w XIII w. wsią, obok której, zapewne już w tym samym czasie, został zbudowany gród o tej samej nazwie, znany też pod inną nazwą (*Liebenau*). Miał on na celu, podobnie jak bardziej na południu leżący gród Wojaczów (*Vogelgesang*), strzec drogi handlowej z czeskich Polic przez Mieroszów albo Chełmsko Śląskie w głąb Śląska. Gród stał się później siedzibą rycerzy rabusi, których spacyfikował książę Bolko II świdnicko-jaworski w 1355 r. W następnym okresie znalazł się w posiadaniu familii rycerskich i ostatecznie w 1509 r. zburzony. Funkcji ośrodka administracyjnego w szerszym zakresie niż majątek ziemski nigdy nie pełnił.

Boguszów (*Gottesberg*), położony 592 m n.pm., został założony przez saskich górników na przełomie XIII i XIV w. Wkrótce powstało tu wolne miasto górnicze, które w 1499 r. uzyskało prawo miejskie nadane przez króla Czech i Węgier Władysława Jagiellończyka. Funkcjonowanie tego prywatnego miasta było związane z występującymi tu złożami srebra, które uległy wyczerpaniu w okresie wojny trzydziestoletniej. Próba jego ożywienia w XVIII i XIX w. przez górnictwo węglowe i przemysł tekstylny nie dały większego rezultatu. Po 1945 r. miasto rozwijało się m.in. dzięki wydobywaniu barytu.

Mieroszów (*Friedland*), położony nad dolną Ścinawką u podnóża Gór Stołowych, powstał w wyniku akcji osadniczej czeskiego klasztoru Benedyktynów w Policach, którzy sprowadzili tu w połowie XIII w. niemieckich osadników. Powstała w ten sposób wieś przeszła wkrótce w świeckie posiadanie. Około 1350 r. Mieroszów należał jeszcze do okręgu grodowego w Radosnie (przynależny do Kłodzka?), choć ostatecznie wszedł w skład kompleksu majątkowego Hochbergów z centrum w Książu, zwanego też państwem książańskim (*Herrschaft Fürstenstein*). Już przed 1354 r. Mieroszów był miasteczkiem (miej-

scem targowym). Jako miasteczko graniczne z Czechami było narażone na zniszczenia wojenne (wojny husyckie, wojna trzydziestoletnia), które hamowały jego rozwój. Nie stało się ośrodkiem weichbildu, choć status miasta utrzymało w następnych wiekach.

Wałbrzych (*Waldenburg*), położony nad dolną Pełcznicą, powstał jako wieś zapewne już u schyłku XIII w. W 1305 r. pojawia się o nim pierwsza wzmianka w dokumencie (*Waldenberc*). Na Górze Zamkowej w pobliżu Podgórza (*Dittersbach*) zbudowano też u schyłku XIII w. gród pod nazwą Nowy Dwór (*Neuhaus*), który nazywano też grodem w Wałbrzychu. Miał on strzec granicy z Czechami i dlatego był nadany jako książęce lenno, które jednak w 1372 r. stało się dziedziczną własnością tutejszych burgrabiów. Wałbrzych już zapewne w tym czasie stał się miasteczkiem (*stätichen*), choć po raz pierwszy wymienia je dokument z 1426 r. Właściwe prawa miejskie otrzymał jednak dopiero w XVI i XVII w. Zmiany kolejnych posiadaczy i właścicieli doprowadziły ostatecznie w 1738 r. do włączenia Wałbrzycha do państwa książańskiego Hochbergów. Nie stał się zatem ośrodkiem weichbildu, lecz stanowił wraz z najbliższą okolicą północną część weichbildu świdnickiego, a następnie powiatu świdnickiego. Znaczenie Wałbrzycha jako miasta wzrosło w wyniku jego rozwoju gospodarczego na przełomie XVIII i XIX w., co przyczyniło się do jego awansu w strukturze administracyjnej Śląska. W 1818 r. z dotychczasowego powiatu świdnickiego wyodrębniono bowiem jego północną część z Wałbrzychem jako ośrodkiem nowego powiatu. Graniczył on od północy z powiatem świdnickim i na niewielkim odcinku ze strzegomskim, od wschodu z dzierżoniowskim i nowo utworzonym noworudzkim, od południa z Królestwem Czeskim, od zachodu z bolkowskim i wyodrębnionym z niego kamiennogórskim. Powiat wałbrzyski funkcjonował także w pierwszej połowie XX w. W 1939 r. miał powierzchnię 416 km^2 i obejmował 47 gmin, w tym 2 miasta (Boguszów, Mieroszów).

Po I wojnie światowej w wyniku postępującej industrializacji, zwłaszcza rozwoju górnictwa węglowego, i przyłączania sąsiednich gmin, w 1924 r. Wałbrzych uzyskał status powiatu miejskiego. Do 1934 r. zostało do niego włączonych 13 miejscowości. Po II wojnie światowej w 1950 r. włączono w całości lub części kolejne miejscowości. Ziemski powiat wałbrzyski funkcjonował też nieprzerwanie aż do 1975 r. W tym roku uległy likwidacji powiaty, ale Wałbrzych stał się ośrodkiem jednostki administracyjnej wyższego rzędu, mianowicie województwa. Województwo wałbrzyskie funkcjonowało do 1999 r., w którym zostało zlikwidowane, ale reaktywowano miejski i wiejski powiat wałbrzyski. Miejski powiat wałbrzyski został jednak zlikwidowany w 2002 r.

Aktualnie w skład powiatu wałbrzyskiego wchodzi 9 gmin, w tym 4 miejskie (Wałbrzych, Szczawno-Zdrój, Boguszów-Gorce, Jedlina-Zdrój), 2 miejsko-wiejskie (Mieroszów, Głuszyca) i 3 wiejskie (Walim, Czarny Bór, Stare Bogaczowice).

Lubiąż.

Powiat wołowski

Na południu i zachodzie naturalną granicę powiatu tworzy Odra. Na wysokości ujścia rzeki Jezierzycy do Odry biegnie w kierunku wschodnim do Kotliny Żmigrodzkiej i Baryczy, której jednak nie osiąga, skręcając nagle na południe i docierając ponownie do Odry powyżej Urazu.

Wołów, położony u południowego podnóża Wzgórz Trzebnickich nad dolnym biegiem rzeki Jezierzycy, występuje po raz pierwszy w źródłach w 1202 r. jako wieś polska (*Wolovo*) w pobliżu innej sąsiedniej wsi (*Polnischdorf*). Zapewne w drugiej połowie XIII w. między tymi wsiami zostało lokowane miasto na prawie niemieckim, co wynika z dokumentu księcia głogowskiego Henryka III z 1292 r. potwierdzającego lokację miasta. Miasto nazwano tak jak wieś, natomiast wieś przyjęła nazwę Stary Wołów i w 1288 r. została lokowana na prawie niemieckim. Wołów już na początku XIII w. był ośrodkiem weichbildu, co potwierdził dokument podziału Księstwa Głogowskiego i wielkopolskich posiadłości książąt głogowskich z 1312 r. Wkrótce stał się częścią Księstwa Oleśnickiego. W podziale tego księstwa dokonanym na mocy dynastycznego prawa Piastów w 1416 r. została wyodrębniona jego część z następującymi weichbildami: ścinawskim, wołowskim, wińskim, rudniańskim, wąsoskim, prusickim i żmigrodzkim. Wynika z niego, że na terytorium tym znalazły się weichbildy (z wyjątkiem dwóch ostatnich), które w późniejszym czasie będą stanowiły trzon Księstwa Wołowskiego. Choć podział ten i następne miały przejściowy charakter, to jednak poczucie odrębności tego terytorium okazało się zadziwiająco trwałe. Po wymarciu oleśnickich Piastów w 1492 r. znalazło się ono w częściach we władaniu wolnych panów Jana Turzo oraz Jana i Henryka Kurzbachów i właśnie w tym czasie określa się je wprost Księstwem Wołowskim (*Fürstenthumb Wohlau* 1497). W latach 1523 i 1525 kupili je książęta legnicko-brzescy i jako takie pozostawało w ich władaniu aż do 1675 r., w którym stało się dziedzicznym księstwem Korony Czeskiej. Do 1654 r. władał nim książę legnicki lub brzeski. Dopiero w tym roku zostało usamodzielnione pod

władzą księcia Chrystiana. Do weichbildów: wołowskiego, ścinawskiego, rudniańskiego, wąsoskiego, wińskiego i ryczeńskiego został wówczas dołączony – wchodzący poprzednio w skład Księstwa Brzeskiego – weichbild oławski. Od weichbildów pierwotnego Księstwa Wołowskiego oddzielało go Księstwo Wrocławskie. Była to jedna z przyczyn utrzymywania się odrębności ustrojowo-prawnych weichbildu oławskiego, który w 1675 r. wszedł ponownie w skład Księstwa Brzeskiego. Obszar tak ukształtowanego Księstwa Wołowskiego wraz z weichbildem oławskim wynosił ok. 2588 km², a bez tego weichbildu ok. 1817 km². Znajdowały się na nim dwie enklawy: chobieńska, należąca do Księstwa Głogowskiego, i przychowska, czyli tzw. klucz przychowski (*Preichauer Halt*), podlegający zwierzchnictwu biskupa wrocławskiego.

Około 1300 r. w pobliżu murów miejskich został wybudowany książęcy gród, a w latach osiemdziesiątych XVI w. na jego miejscu zamek książęcy. Gród i zamek był siedzibą tutejszych starostów ziemskich (*Landeshauptmann*) i przejściowo rezydencją książąt piastowskich, w którym koncentrowało się życie polityczne weichbildu i Księstwa Wołowskiego.

Wśród dawnych ośrodków administracyjnych dzisiejszego powiatu wołowskiego na szczególną uwagę zasługuje Lubiąż (*Leubus*). Już w 1175 r. stanowił on polską osadę targową, czyli miasteczko na prawie polskim, usytuowaną obok grodu strzegącego przejścia na Odrze, która została nadana cystersom w tym samym roku. W 1249 r. otrzymała ona niemieckie prawo miejskie, stając się miasteczkiem (*Städtel*) na prawie niemieckim. Zbudowane obok imponujące obiekty klasztorne stały się wkrótce ośrodkiem dużego i wzorcowo zorganizowanego kompleksu majątkowego, cieszącego się uprzywilejowaną pozycją w ramach nieustabilizowanych terytorialnie księstw i biskupstwa wrocławskiego. O jego szczególnej pozycji już na początku XIII w. świadczy wymienienie Lubiąża i związanych z nim posiadłości cystersów wśród weichbildów Księstwa Głogowskiego i wielkopolskich posiadłości książąt głogowskich, które zostały podzielone w 1312 r. na dwa śląsko-wielkopolskie terytoria podporządkowane władzy odrębnych książąt. Lubiąski kompleks majątkowy był administrowany przez klasztor i tylko w luźny sposób był powiązany z zarządem weichbildu i księstwa, sprawowanym przez księcia i ziemian. Jego uprzywilejowana pozycja została ograniczona po wprowadzeniu podziału na pruskie powiaty, ale ostatecznej likwidacji uległa dopiero w wyniku przeprowadzenia sekularyzacji w 1810 r.

Wińsko (*Winzig*), położone w północno-zachodnim pasie Wzgórz Trzebnickich, jest potwierdzone źródłowo już w 1218 r. jako osada polska (*Vin*). W 1285 r. książę ścinawski Przemko nadał mu miejskie prawo niemieckie na wzór miejskiego prawa Ścinawy, które w 1404 r. zostało zamienione na prawo magdeburskie. Już na początku XIII w. Wińsko było ośrodkiem weichbildu, wymienionego w dokumencie z 1312 r. po weichbildzie wołowskim i przed wąsoskim, który ostatecznie wszedł w skład Księstwa Wołowskiego. Pozycję miasta weichbildowego utracił w wyniku utworzenia na Śląsku powiatów, a prawa miejskie po II wojnie światowej, z powodu dużych zniszczeń i gospodarczego zastoju.

Położona na północnym brzegu Odry, u podnóża Wzgórz Trzebnickich, miejscowość Brzeg Dolny (*Dyhernfurth*) jest wymieniona w źródłach na początku XIV w. jako polska wieś (Brzeg, *Brsega*). Założona została przy przeprawie przez Odrę, którą ułatwiał uruchomiony tutaj prom. W 1660 r. miejscowość nabył kanclerz Urzędu Zwierzchniego we Wrocławiu Jerzy Abraham von Dyhrn, który dwa lata później uzyskał od cesarza przywilej na lokację tu miasta, nazwanego w 1663 r. od nazwiska właściciela Dyhernfurth. W latach osiemdziesiątych XVIII w. powstał tu imponujący pałac, częściowo odbudowany po zniszczeniach II wojny światowej. Brzeg Dolny wchodził pierwotnie w skład Księstwa Wrocławskiego i następnie powiatu wrocław-

skiego. W 1818 r. został włączony do powiatu wołowskiego, w którego granicach znajduje się do dnia dzisiejszego. W 1945 r. Brzeg Dolny pozbawiono praw miejskich, choć w związku z zakrojonymi na szeroką skalę planami zbrojeniowymi narodowosocjalistycznych Niemiec zostały tu zbudowane w latach 1939-1940 wielkie zakłady chemiczne, które w stanie nienaruszonym zostały przejęte przez władze polskie. Rozwój gospodarczy sprawił, że w 1954 r. ponownie je odzyskał.

Dawne Księstwo Wołowskie składało się z 6 weichbildów (wołowski, wiński, wąsoski, rudniański, ścinawski, ryczeński), 5 miast weichbildowych i 1 miasteczka (miejsca targowego), którym był Lubiąż, oraz 204 wsi. Stołeczny weichbild wołowski graniczył na zachodzie ze ścinawskim, na północy z wińskim, na wschodzie z trzebnickim i wrocławskim, na południu ze średzkim i pierwszym powiatem weichbildu legnickiego.

W 1741 r. Księstwo Wołowskie zostało podzielone na dwa powiaty, wołowski i ścinawski. Wołów stał się ośrodkiem powiatu, który obejmował poza weichbildem wołowskim trzy dalsze weichbildy: wiński, wąsoski i ryczeński, czyli w sumie aż cztery weichbildy. Graniczył on na zachodzie z powiatem ścinawsko-rudniańskim, głogowskim i górowskim, na północy z Polską, na wschodzie z milicko-żmigrodzkim, trzebnickim i wrocławskim, na południu ze średzkim i legnickim. W jego skład wchodziły 3 miasta (Wołów, Wińsko i Wąsosz) oraz 1 miejsce targowe (Lubiąż). Ryczeń był wsią targową, zaliczaną w tym czasie do wsi powiatowych, których było w sumie 165, które tworzyły 184 udziały. Administracja powiatu spoczywała w rękach radcy ziemskiego, komisarza marszowego, 2 deputowanych powiatowych, fizyka powiatowego i komisarza podatkowego (*Steuerkommissarius*). Uwagę zwraca występowanie w nim 2 deputowanych i komisarza podatkowego, którego w innych weichbildach nazywa się konsekwentnie poborcą podatkowym. W sprawach podatkowych powiat wołowski należał do drugiej klasy. Powiat wołowski tworzył ziemstwo z Księstwem Legnickim. Liczył 17,79 mil^2 powierzchni, co sytuowało go w grupie powiatów o powierzchni przekraczającej średnią (14). W latach 1778/79 znajdowało się w nim 42 osobiście osiadłych szlachciców, co zapewniało mu drugie miejsce w skali całego Śląska po powiecie trzebnickim (64), przy średniej wynoszącej 20 osób na powiat. W powiecie mieszkało w 1778 r. 22153, 1807 r. 31273, 1817 r. 31787 osób. W trzech miastach powiatu mieszkało łącznie w 1807 r. 4351, a w 1817 r. 4395 osób. Zatem w powiecie w latach 1807 i 1817 mieszkało ponad siedem razy więcej osób niż w miastach. W wyniku reformy podziału terytorialno-administracyjnego w 1816 r. Wołów utrzymał pozycję miasta powiatowego, ale północna część powiatu z Wąsoszem została wcielona do powiatu górowskiego. Obszar powiatu został jednak równocześnie powiększony, na zachodzie o drobne skrawki eksklawy chobieńskiej należącej do tej pory do powiatu górowskiego, na wschodzie o nieco większe fragmenty powiatu żmigrodzko-milickiego i trzebnickiego oraz znacznie większy obszar powiatu wrocławskiego. Taki stan rzeczy utrzymał się do kolejnej reformy administracyjno-terytorialnej z 1932 r., na mocy której powiat ścinawski wcielono do wołowskiego. W 1939 r. powiat wołowski miał powierzchnię 1018 km^2 i obejmował 143 gminy, w tym 6 miast. Po 1945 r. nadal funkcjonował aż do 1975 r.

Ponowne utworzenie powiatów w 1999 r. przywróciło powiat wołowski, który składa się tylko z trzech gmin, w tym 2 miejsko-wiejskich (Wołów, Brzeg Dolny) i 1 wiejskiej (Wińsko).

Krobielowice.

Powiat wrocławski

Położony jest w dolinie środkowej Odry. Jego północną granicę tworzy rzeka Widawa od jej ujścia do Odry, która jednak wkrótce skręca na północ w kierunku Wzgórz Trzebnickich i następnie na wschód w stronę Dobroszyc. Nie dochodząc do Dobroszyc, skręca gwałtownie na południe i przecinając rzeki Oleśnicę i Widawę oraz Odrę i Oławę powyżej Jelcza-Laskowic, dochodzi do rzeki Ślęzy, obejmując Masyw Ślęży. Za Masywem Ślęży skręca na północ w kierunku rzeki Strzegomki i Bystrzycy i dalej lewym brzegiem Bystrzycy dociera do Odry.

Na obszarze dzisiejszego powiatu wrocławskiego funkcjonowało w przeszłości, poza Wrocławiem, kilka ośrodków, wokół których mogły powstać albo powstały weichbildy i inne jednostki podziału terytorialnego. Najwcześniejszym znanym takim ośrodkiem była staropolska miejscowość Struża (*Struse, Strose*), położona 33 km na południowy wschód od Wrocławia, obok której przed 1254 r. powstało miasto o takiej samej nazwie (*civitas Strose*). W wyniku dalej postępujących procesów urbanizacyjnych zostało ono przekształcone w miasto Milin (*Fürstenau*). Wchodziło ono, wraz z najbliższą okolicą, od początku swojego istnienia w skład Księstwa Wrocławskiego. W 1291 r. przypadło ono księciu jaworskiemu Bolkowi I. W 1298 r. określano je już jako „stare miasto" (*civitas antiqua*), ponieważ w tym roku zostało ono pozbawione praw miejskich, które Bolko I przyznał miejscowości położonej w odległości 9 km na północny wschód od Milina. Tą miejscowością były Kąty Wrocławskie (*Kanth*), położone w odległości 24 km na południowy zachód od Wrocławia w widłach Bystrzycy i Strzegomki. W 1298 r. istniał tu już książęcy gród, co dowodzi dużego znaczenia militarnego i administracyjnego Kątów w tym czasie. W Kątach już w 1302 r występuje

Sobótka.

dziedziczny wójt. O rosnącym znaczeniu świadczy fakt otoczenia Kątów murem, potwierdzonym źródłowo na początku XV w. Zapewne już na początku XIV w. Kąty stały się miastem weichbildowym, osiągając poziom rozwoju, którego nie udało się osiągnąć Milinowi. Powstały wówczas weichbild kącki przetrwał do 1741 r. W tym okresie wchodził on w skład różnych księstw i struktur terytorialnych wyższego rzędu. Po śmierci Bolka I w 1301 r. jego terytorium zostało podzielone na trzy dzielnice (księstwa). W skład jednej z nich, Księstwa Ziębickiego, wszedł weichbild kącki. W 1320 r. został on zastawiony księciu wrocławskiemu Henrykowi VI. W tym samym roku został ponownie odzyskany, bowiem w 1321 r. Bolko II ziębicki zastawił go swojemu bratu Bernardowi jaworskiemu. W 1326 r. znalazł się ponownie we władaniu książąt ziębickich, jednak dziesięć lat później został zastawiony Henrykowi jaworskiemu. Po jego śmierci w 1345 r. przypadł, na mocy wcześniejszej umowy, królowi czeskiemu. W 1352 r. został wykupiony przez książąt ziębickich. W 1368 r. Bolko III ziębicki sprzedał miasto Kąty wraz z weichbildem Bolkowi II świdnickiemu. Prawdopodobnie został on przez niego ponownie odkupiony, ponieważ w 1379 r. sprzedał go Konradowi oleśnickiemu. Książę oleśnicki i biskup wrocławski Konrad IV z powodu zadłużenia zastawił weichbild kącki kapitule katedralnej we Wrocławiu. Po okresie sporów książęta oleśniccy zrzekli się ostatecznie swoich praw do niego w 1474 r. Kapituła wrocławska stała się odtąd jego pełnoprawnym właścicielem aż do 1810 r. Weichbild kącki w strukturze posiadłości biskupstwa wrocławskiego nazywany był kluczem (*Halt*) i nawet księstwem (*Fürstentum Kanth*), co podkreślało jego szczególną pozycję ustrojową. Posiadłości te od XVI w. dzieliły się na

dwa okręgi, „górny" (*Oberkreis*) i „dolny" (*Niederkreis*). W skład pierwszego wchodziło Księstwo Nysko-Grodkowskie wraz z kluczami wiązowskim i ujazdowskim (Górny Śląsk), natomiast drugiego pozostałe klucze majątkowe rozlokowane na Śląsku Dolnym (cerekwicki w Ks. Oleśnickim, głogowski w Ks. Głogowskim, przychowski w Ks. Wołowskim, legnicki w Ks. Legnickim, pogalewski w Ks. Wrocławskim, skoroszowski w Ks. Wrocławskim). Wśród tych ostatnich klucz (weichbild, księstwo) kącki zajmował pozycję wyjątkową, czego wyrazem było ujmowanie go w kontyngentach podatkowych dla całego Śląska, obok biskupstwa wrocławskiego (*Ober Kreis*), wrocławskiej kapituły katedralnej i pozostałych kluczy majątkowych łącznie. W imieniu kapituły zarządzał nim starosta ziemski, rekrutujący się spośród miejscowej szlachty, która na sejmiku weichbildowym wybierała kandydata na ten urząd oraz stanowych urzędników weichbildowych. Weichbild kącki tworzył zatem w tym czasie element struktury terytorialno-administracyjnej biskupstwa wrocławskiego, a nie Księstwa Wrocławskiego. Taki stan rzeczy utrzymał się do 1741 r., w którym weichbild kącki został włączony do powiatu średzkiego.

Sobótka (*Zobten*), miejscowość położona około 4,5 km na północny wschód od szczytu kultowej góry Ślęży, została wymieniona po raz pierwszy w dokumencie z 1148 r. jako „osada targowa pod górą" (*forum sub monte*) będąca własnością klasztoru Augustianów mających początkowo swoją siedzibę pod Ślężą, którą później przeniesiono do Wrocławia. Targowy charakter tej genetycznie polskiej osady potwierdził następny dokument z 1193 r. (*forum in Sabat*). Wskazuje nań nazwa miejscowości nawiązująca do odbywanych w sobotę targów. Sobótka jest najstarszą polską osadą targową na Śląsku. W 1250 r. określona została jako wieś z wolnym targiem, w 1318 r. jako miasto (*civitas*), a w 1344 r. jako miasteczko (*oppidum*). Jako miasto klasztorne pełnię praw miejskich, jakimi cieszyły się miasta Księstwa Świdnicko-Jaworskiego, uzyskała jednak dopiero w 1399 r. na mocy dokumentu króla Czech Wacława IV, który zezwolił także na otoczenie jej murem miejskim. Miastem weichbildowym Sobótka stała się już zapewne na początku XIV w. Specyfika tego weichbildu polegała na tym, że Sobótka stała się także ośrodkiem okolicznych posiadłości klasztoru Augustianów na Piasku we Wrocławiu, zwłaszcza po roku 1494, w którym klasztor nabył wsie w południowo-wschodniej części góry Ślęży. Dominująca w związku z tym pozycja klasztoru w weichbildzie stała się zapewne powodem jego likwidacji, która nastąpiła u schyłku XV w., i jego włączenia do weichbildu świdnickiego. Sobótka utraciła tym samym status miasta weichbildowego, ale aż do 1810 r. pełniła funkcję ośrodka majątkowego klucza sobóckiego klasztoru na Piasku, od 1741 r. w organizacyjnych ramach powiatu świdnickiego. Sobótka z okolicą należała początkowo do Księstwa Wrocławskiego, ale po śmierci Henryka V w 1296 r. weszła w skład Księstwa Świdnickiego, następnie od 1315 do 1321 r. Księstwa Ziębickiego. W latach 1321-1326 znajdowała się w zastawie Bernarda świdnickiego. Od 1326 r. ponownie znalazła się w posiadaniu książąt ziębickich, którzy w 1343 r. sprzedali ją książętom świdnickim. Odtąd już stale wchodziła w skład Księstwa Świdnicko-Jaworskiego.

Wieś Żórawina (*Soravin*, *Rothsürben*, od 1937 *Rothbach*), położona kilkanaście kilometrów na południe od Wrocławia na prawym brzegu rzeki Żórawki przed jej ujściem do rzeki Ślęzy, pojawia się po raz pierwszy w dokumencie z 1155 r. W 1251 r. należała do kapituły wrocławskiej i została lokowana na prawie niemieckim, co wiązało się ze zwolnieniem ze służebności prawa polskiego i podległości sądowej kasztelanowi wrocławskiemu. Awans Żórawiny jako ośrodka administracyjnego w ramach weichbildu wrocławskiego wiązał się z karierą ambitnego ziemianina wrocławskiego Adama Haniwalda, który na początku XVII w. powziął plan stworzenia w należącej do niego Żórawinie centrum targowo-miejskiego i rezydencjalnego

dla sieci jego siedmiu posiadłości ziemskich położonych w tym weichbildzie oraz podniesienia jej w hierarchii uprzywilejowanych dóbr ziemskich Księstwa Wrocławskiego i Śląska. Celowi temu służyło wzniesienie na początku XVII w. zamku wodnego na wysepce stworzonej na rzece Żórawce. W 1608 r. uzyskał on od cesarza Rudolfa II przywilej nadający wsi Żórawina zwyczajowe prawo miejskie i zrównujący ją z innymi lennami zamkowymi Śląska. Żórawina rzeczywiście stała się miasteczkiem, uzyskując przede wszystkim prawo do prowadzenia działalności rzemieślniczej i organizowania tygodniowych i rocznych targów. Taki status utrzymała jeszcze po 1740 r., o czym świadczy zaliczenie jej do tzw. miast nieakcyzowych zwanych też miejscami targowymi, których na Śląsku w tym czasie było 38. W przywileju tym podniesiono ją również do rangi wolnego lenna zamkowego, którym było jednak tylko do 1615 r. Oznaczało to wyłączenie jej ze struktury administracyjnej Księstwa Wrocławskiego i podległości urzędowi starościńskiemu tego księstwa i podporządkowanie ogólnośląskiemu Urzędowi Zwierzchniemu we Wrocławiu. Wolne lenno zamkowe zapewniało jego właścicielowi pozycję zbliżoną do wolnego pana stanowego, a więc oznaczało awans w hierarchii nie tylko określonego księstwa, ale także całego Śląska. Taką uprzywilejowaną pozycją Żórawina i jej właściciele cieszyli się krótko, ponieważ zlikwidował ją cesarz Maciej w 1615 r. w wyniku opozycji współziemian wrocławskich i samego Wrocławia. Żórawina pełniła odtąd tylko rolę ośrodka gospodarczego i administracyjnego dla wsi wchodzących w skład tego prywatnego klucza majątkowego.

Administracyjnie wyłączone z weichbildu wrocławskiego były rozproszone posiadłości wrocławskiej kapituły katedralnej zorganizowane w formie klucza majątkowego zwanego wrocławskim (*Breslauer Halt*) oraz powstałe w XVI i XVII w. lenna zamkowe (*Burglehen*): Uraz, Borek Strzeliński, Leśnica, Krajków i Wojkowice, Bogunów, Królikowice i Małkowice.

Weichbild wrocławski graniczył na zachodzie z weichbildem kąckim, średzkim i wołowskim, na północnym zachodzie z trzebnickim i oleśnickim, na wschodzie z oławskim, na południu ze strzelińskim, niemczańskim i świdnickim.

Utworzony w 1741 r. powiat wrocławski składał się z 2 miast (Wrocław, Uraz), 2 miejsc targowych (Brzeg Dolny, Borów), 1 wsi z prawem targowym (Żórawina) oraz 231 wsi i 256 udziałów. Graniczył on na zachodzie z powiatem średzkim i wołowskim, na północy z trzebnickim i oleśnickim, na wschodzie z oławskim i strzelińskim, na południu z niemczańskim i świdnickim. Odra dzieliła powiat na dwie części, z których prawobrzeżną zwano polską, natomiast lewobrzeżną niemiecką. Powierzchnia powiatu wynosiła 18,17 mil^2, co sytuowało go w grupie powiatów powyżej średniej krajowej. Zamieszkiwało go w 1778 r. 36454, 1807 r. 52451, 1817 r. 55685 mieszkańców. W miastach powiatu (Wrocław, Uraz) mieszkało w 1807 r. 61199, w 1817 r. 71622 osoby. Zatem w 1807 r. liczba mieszkańców miast przewyższała już znacznie liczbę mieszkańców powiatu i przewaga ta wzrosła już dziesięć lat później, przede wszystkim w związku z gwałtownym wzrostem liczby mieszkańców Wrocławia, choć liczba mieszkańców powiatu wrocławskiego należała do jednej z najwyższych na Śląsku. W latach siedemdziesiątych XVIII w. w powiecie wrocławskim było 32 osobiście osiadłych szlachciców, co stanowiło liczbę wysoką, skoro średnio na powiat przypadało 20 szlachciców. Wraz z pozostałymi powiatami Księstwa Wrocławskiego tworzył on wspólne ziemstwo z Księstwem Brzeskim. Administracja powiatu należała do radcy ziemskiego, który był równocześnie radcą wojennym i katedralnym (*Kriegs und Dom Rath*), 2 komisarzy marszowych, 1 deputowanego powiatowego i 1 fizyka powiatowego. Jego swoistością było funkcjonowanie w nim aż 2 poborców podatkowych, z których jeden kierował kasą powiatową, natomiast drugi zarządzał sprawami podwód (*Vorspann*) i wojska. Granice powiatu uległy zmianie w 1816 r. Jego najbardziej na północ-

Kąty Wrocławskie.

ny wschód wysunięta część, z Urazem i Brzegiem Dolnym, przypadła powiatowi wołowskiemu i trzebnickiemu. Jego najbardziej na wschód wysunięty skrawek nad rzeką Widawą został włączony do powiatu oławskiego, natomiast najbardziej na południowy wschód wysunięty skrawek przypadł powiatowi strzelińskiemu. Tym sposobem powierzchnia powiatu uległa zmniejszeniu i przybrała kształt owalny. Jego granicę północną stanowiła Widawa od jej ujścia do Odry, na wschodzie przecinała ona Odrę, Oławę i dochodziła do środkowego biegu rzeki Ślęzy, następnie biegła na wschód i po osiągnięciu Bystrzycy biegła nią na północ aż do jej ujścia do Odry. W takim kształcie powiat przetrwał do 1932 r., w którym nastąpiło jego powiększenie na południu w wyniku przyłączenia północnych fragmentów zlikwidowanego powiatu niemczańskiego oraz części powiatów średzkiego i świdnickiego. W 1939 r. miał on powierzchnię 877 km^2 i obejmował 180 gmin, w tym 3 miasta (Brochów, Kąty Wrocławskie, Sobótka). Taki stan rzeczy utrzymał się po 1945 r. aż do 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. powiat wrocławski obejmuje obecnie 9 gmin, w tym 2 miejsko-wiejskie (Kąty Wrocławskie, Sobótka) i 7 wiejskich (Mietków, Jordanów Śląski, Kobierzyce, Żórawina, Święta Katarzyna, Czernica, Długołęka). Na szczególną uwagę zasługuje gmina Święta Katarzyna, na której terenie w 1997 r. wieś Siechnice – niemająca żadnych tradycji miejskich – została podniesiona do rangi miasta.

Wrocław, ryc. (II poł. XIX w.)

Powiat wrocławski miejski

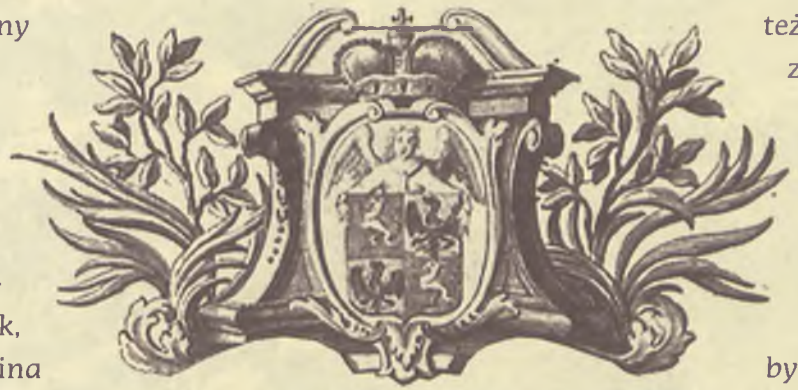

Miejski powiat wrocławski jest usytuowany w dolinie Odry, w widłach Widawy i Bystrzycy. Jego północna granica biegnie wzdłuż Widawy od jej ujścia do Odry, po czym przekracza ją w kierunku północno-wschodnim, aby na wysokości Długołęki skierować się na południe i przecinając Widawę i Odrę oraz zataczając łuk, przeciąć na południu Ślęzę. Następnie przecina Bystrzycę i kończy swój bieg na północy, nieco powyżej jej ujścia do Odry.

Wrocław (*Wratislavia, Breslau*), położony przy przeprawie przez Odrę na przecięciu się licznych szlaków handlowych, bardzo wcześnie osiągnął pozycję ważnego ośrodka politycznego i administracyjnego. Już w okresie plemiennym stanowił jeśli nie najważniejszy, to przynajmniej jeden z dwóch najważniejszych (obok Niemczy) grodów Ślężan. Po włączeniu Śląska do polskiego państwa Piastów około 990 r., Wrocław stał się ośrodkiem prowincji (*sedes principales*) i siedzibą jej namiestnika (*comes provinciae*) oraz okręgu grodowego (kasztelanii). Jego pierwszoplanowe znaczenie na Śląsku podkreśliło umieszczenie w nim w 1000 r. siedziby biskupstwa. Na Ostrowie Tumskim został też usytuowany książęcy gród, który później zostanie przeniesiony na lewy brzeg Odry i zbudowany w miejscu dzisiejszego budynku głównego Uniwersytetu. O znaczeniu Wrocławia dla najbliższej okolicy oraz całego Śląska miały jednak zdecydować intensywne procesy urbanizacyjne. W sensie socjologicznym Wrocław był już miastem w XI w., ale w ustrojowo-prawnym stał się nim dopiero w XIII w. Już na początku tego stulecia był rozwiniętą osadą targową, zapewne jeszcze prawa polskiego, określaną już jednak jako miasto (*civitas*). Proces przenoszenia miasta na prawo niemieckie (magdeburskie) nastąpił w trzech etapach, pierwszy został zapoczątkowany prawdopodobnie w latach dwudziestych tego stulecia, drugi w 1242 r., natomiast trzeci w 1261 r. W efekcie Wrocław stał się korporacyjną osobą prawną (*communitas civium*), posiadającą rozwinięty samorząd miejski ze zbiorowymi i monokratycznymi organami. Przywilej z 1261 r. określił też zasięg nowego okręgu miejskiego, wykraczającego poza linię powstających już może w tym czasie murów miejskich, który uległ powiększeniu w stosunku do wcześniejszej lokacji. Jurysdykcją władz

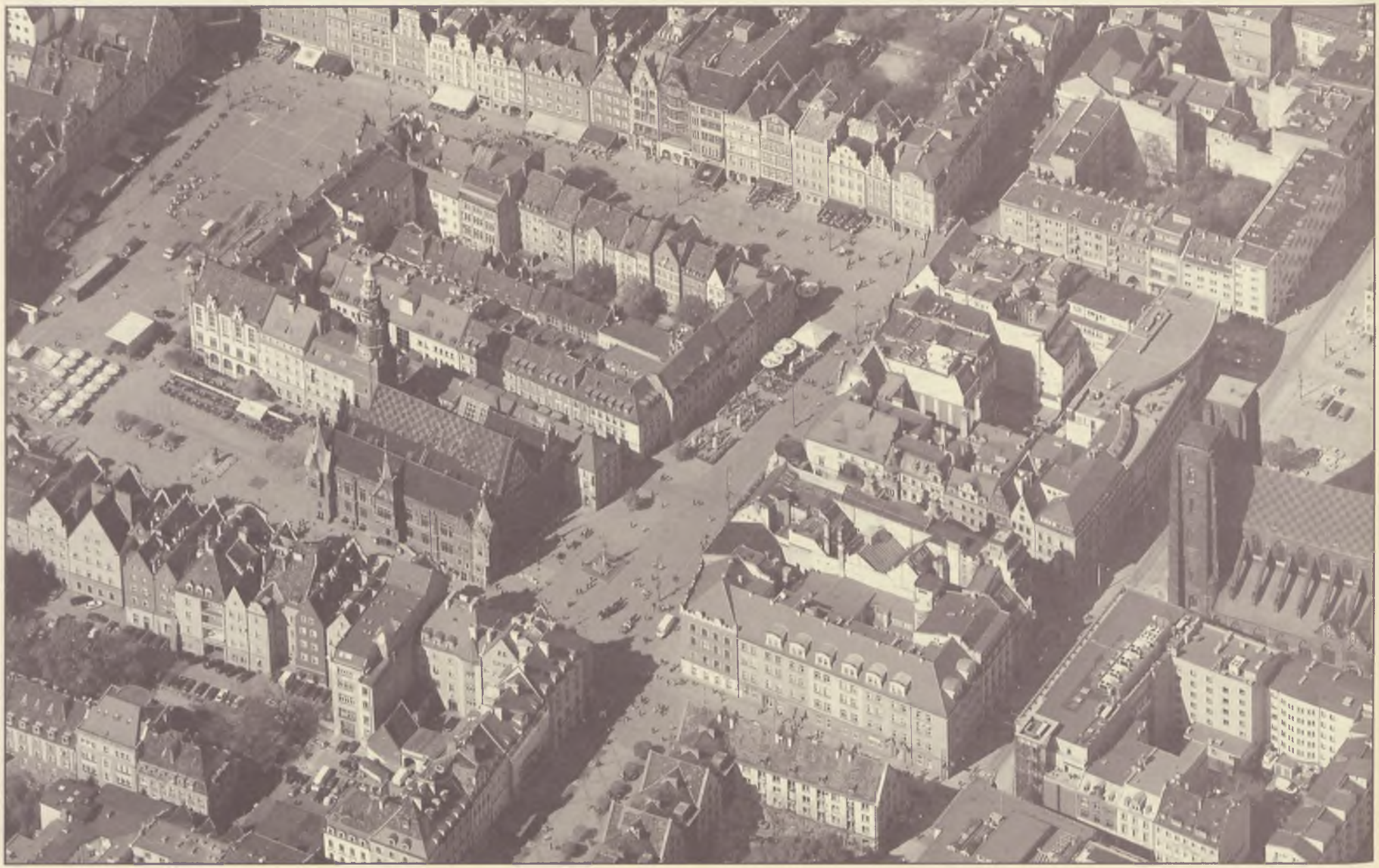

Wrocław.

miejskich objęto bowiem podmiejskie parcele i ogrody oraz generalnie tereny na północ i południe od pierwotnego lokacyjnego miasta. Tereny te jeszcze przez kilkaset lat zachowały swój pierwotny charakter, stając się z biegiem czasu polami i ogrodami mieszczańskimi albo ubogimi przedmieściami. Powstały w ten sposób dystrykt (*districtus civitatis*) albo weichbild miejski uległ później terytorialno-administracyjnemu podziałowi na trzy części: Wygon Świdnicki, Pola Stawowe i Glinianki. Zapewne już w tym czasie Wrocław był ponadto ośrodkiem weichbildu ziemskiego. W 1290 r. Stare Miasto otrzymało prawo mili. Tę milę liczono od granic okręgu miejskiego. Jeśli mila wrocławska liczyła 6,48 km, oznacza to, że Psie Pole i Leśnica zostały usytuowane zaraz za granicą tej mili.

Na uwagę zasługuje fakt, że za murami miejskimi, po wschodniej ich stronie, w 1263 r. na mocy książęcego przywileju lokowano kolejną osadę miejską zwaną Nowym Miastem. Ideą przyświecającą tej akcji osadniczej było stworzenie miasta satelitarnego związanego rzemieślniczo i handlowo ze Starym Miastem. Równoległe funkcjonowanie dwóch miast przetrwało kilkadziesiąt lat. W 1327 r. odrębność administracyjna Nowego Miasta została zlikwidowana przez jego włączenie do Starego Miasta.

Na przełomie XIII i XIV w. Wrocław w obrębie pierwszych murów miejskich podzielono na 4 kwartały: Starych Jatek, Wielki, Kuśnierzy i Kupców. Północno-wschodni narożnik rynku był punktem wyjścia linii granicznych tych kwartałów, które biegły prostopadle do siebie środkiem ulic św. Mikołaja, Kuźniczej, św. Wojciecha i Świdnickiej. Kwartały pełniły funkcje podstawowych jednostek podziału administracyjnego miasta, które były poddane zarządowi specjalnych urzędników kwartalnych (*circularii in quartalibus*). Podział na kwartały przetrwał do 1740 r.

Od pierwszej połowy XIV w. na obrzeżach powiększającego się miasta, poza linią pierwszych murów miejskich, powstały kolejne kwartały: Słodowniczy, Waloński (albo Galijski), Nowomiejski i Piaskowy. Podział ten ilustrował historię osadniczą miasta na zewnątrz murów miejskich. W drugiej ćwierci XV w. kwartał Słodowniczy i Waloński zlikwidowano i włączono do kwartałów wewnątrz murów miejskich: Rzeźniczego (Stare Jatki), Kupców i Kuśnierzy. W pierwszej połowie XVI w. kwartał Piaskowy wcielono do kwartału Wielkiego, a Nowomiejski do Nowotarskiego i Kuśnierskiego. W tym czasie uległo też zmianie nazewnictwo kwartałów, Kuśnierski stał się Oławskim, Rzeźników stał się Odrzańskim, Kupców stał się Ruskim. W ten sposób w tym stuleciu przywrócono podział miast na cztery kwartały, w obrębie pierwszych i drugich murów miejskich.

Po 1742 r. miasto dla celów administracyjnych podzielono na 4 kwartały policyjne (policja=administracja): odrzański, nowotarski, oławski i ruski. Nawiązywał on do dawnej terytorialnej właściwości straży miejskiej, którą określano w relacji do rynku i wychodzących z nich głównych ulic, które prowadziły do bram miejskich: Odrzańskiej, Oławskiej, Mikołajskiej i Nowomiejskiej. Na czele każdego kwartału stał komisarz, któremu podlegali: pisarz (czasami dwóch), kwatermistrz i 3-5 policjantów.

Powstały w drugiej połowie XV w. wspólny dla dawnego Starego i Nowego Miasta pierścień fortyfikacji powstrzymał dalszą jego rozbudowę. Dopiero w 1808 r. przyłączono do miasta niektóre przedmieścia i jurydyki kościelne. Rozwój gospodarczy i przyrost ludności sprawił, że w latach 1854, 1856 i 1868 włączano do miasta podmiejskie wsie m.in. Nową Wieś Komandorską, Gajowice, Dworek, Glinianki, Huby, Szczytniki Stare i Rybaki. Na przełomie XIX i XX w. wcielano do miasta kolejne wsie i miejscowości. W 1897 r. Popowice i Borek, 1904 r. Gaj, Tarnogaj, Rakowiec i Zalesie, 1911 r. Grabiszyn. Począwszy od 1924 r. do 1945 r. włączono do Wrocławia kolejnych 30 miejscowości, w tym dwa dawne miasteczka: Leśnicę i Psie Pole, włączone w 1928 r.

Wrocław.

Leśnica (*Lesnicz, Lesna, Lissa*, od 1873 *Deutsch Lissa*), położona 14 km od centrum Wrocławia na lewym brzegu Bystrzycy przy przeprawie przez nią, już na przełomie XII i XIII w. była polską osadą targową pełniącą ważne funkcje gospodarcze, o czym świadczy m.in. usytuowanie tu dworu książęcego (*curia*) jako ośrodka zarządu domeny książęcej. W 1238 r. występuje kasztelan w Leśnicy, co wskazuje na tendencję do przekształcenia tego ośrodka w kasztelanię. W 1247 r. odbył się tu wiec książęcy, co dodatkowo podkreśla znaczenie Leśnicy. Przed 1261 r. nadano jej niemieckie prawo miejskie, ponieważ w tym roku pojawia się pierwsza wzmianka o wójcie. W 1289 r. sąsiadująca z Leśnicą wieś Mokra (*Muckerau*) została lokowana przez jej dwóch (!) wójtów na prawie niemieckim, z zastrzeżeniem podległości prawnej Leśnicy. Sygnalizuje to rozpoczęcie procesu łączenia okolicznych wsi z Leśnicą, co mogło prowadzić do wykształcenia się odrębnego weichbildu leśnickiego. W 1320 r. występuje nawet wzmianka o wsi położonej w dystrykcie leśnickim. Jednakże w 1338 r. Leśnicę określa się jako miasteczko położone w weichbildzie wrocławskim. W rejestrze podatkowym Księstwa Wrocławskiego z 1425 r. Leśnicę (*oppidum Lesna*) wymienia się jednak w weichbildzie średzkim, co oznacza, że w tym okresie zmieniła się jej przynależność. Już od 1330 r. Leśnica była nadawana mieszczanom wrocławskim i stopniowo stała się ośrodkiem dużego kompleksu majątkowego, obejmującego ostatecznie następujące wsie: Mokra (*Malkwitz*), Romnów (*Rommenau*), Królikowice (*Krolkwitz*), Bogunów (*Bogenau*), Wojkowice (*Weigwitz*) i Krajków (*Kreike*). W 1611 r. cesarz Maciej, na prośbę ich ówczesnego właściciela Henryka von Hornigk, nadał każdemu z nich z osobna status wolnego lenna zamkowego (*freie Burglehen*). W wyniku protestu ziemian Księstwa Wrocławskiego i samego Wrocławia zostały one tylko częściowo wyłączone ze struktury administracyjnej weichbildu średzkiego i Księstwa Wrocławskiego. Po wojnie trzydziestoletniej ten kompleks majątkowy rozpadł się i powstało z niego kilka lenn zamkowych, które w 1741 r. weszły w skład powiatu wrocławskiego. Leśnica jeszcze w 1736 r. była miasteczkiem, ale już u schyłku XVIII w. traktowano ją jak zwykłą wieś.

Psie Pole (*caninus campus, Hundsfeld*, od 1743 r *Friedrichsstadt*) jako majątek ziemski wymieniony jest w dokumentach na początku XIII w., choć późniejsi kronikarze pisali o nim jako miejscowości, która odegrała ważną rolę w wojnie niemiecko-polskiej już w 1109 r. Jednym z właścicieli Psiego Pola był klasztor św. Wincentego, któremu Henryk III wrocławski w 1252 r. zezwolił na lokowanie w tym miejscu osady targowej na prawie niemieckim na wzór Kostomłotów (*Kostenblut*). Instytucje miejskiego prawa niemieckiego pojawiają się w Psim

Polu stosunkowo późno, rada miejska w 1408, natomiast wójt dziedziczny dopiero w 1473 r. Miasteczko leżało na ważnej drodze handlowej z Wrocławia przez Oleśnicę do Torunia albo do Krakowa i Lublina. Było to źródłem konfliktów książąt oleśnickich z Wrocławiem jako miastem i administratorem starostwa ziemskiego Księstwa Wrocławskiego. W latach 1459 i 1533 występuje jako ośrodek dystryktu (weichbildu). U schyłku średniowiecza miasto wraz z folwarkiem znalazło się we władaniu książąt oleśnickich (w 1459 r. wraz z Psarami [*Hünern*]), w latach 1527-1534 w zastawie miasta Wrocławia, od 1571 r. różnych rodzin szlacheckich, od 1629 do 1810 r. stało się własnością klasztoru św. Wincentego. O związkach Psiego Pola z Księstwem Oleśnickim świadczy fakt, że rzemieślnicy psiepolscy jeszcze w XVIII w. należeli do cechów oleśnickich. Psie Pole należało początkowo do Księstwa Wrocławskiego, następnie od 1294 r. do Głogowskiego, a po jego podziale w 1312 r. do Oleśnickiego. W 1741 r. weszło w skład powiatu wrocławskiego, a od 1872 r. miejskiego powiatu wrocławskiego. W 1928 r. zostało włączone w granice administracyjne Wrocławia. W latach 1952-1990 stanowiło dzielnicę samorządowo-administracyjną Wrocławia, która objęła północno-wschodnią część miasta o powierzchni 97,7 km^2. Na jej terenie powstało następnie 11 osiedli samorządowych, zarządzanych przez Rady Osiedli jako jednostki pomocnicze Rady Miejskiej Wrocławia.

Po II wojnie światowej, w latach 1951, 1970, 1973, w granice administracyjne Wrocławia włączono kolejne miejscowości, w większości silnie powiązane funkcjonalnie z miastem. Powiększyło to jego obszar do 292,8 km^2. Wśród tych miejscowości na uwagę zasługuje Brochów jako dwudziestowieczne miasto satelitarne, przypominające średniowieczne Nowe Miasto Wrocław.

Brochów (*Prochov, Brockau*), miejscowość położona 8 km na południowy wschód od centrum Wrocławia, był już w 1193 r. posiadłością klasztoru Kanoników Regularnych na Piasku, którą pozostał aż do 1810 r. Rozwój gospodarczy wsi i folwarku, wchodzącego w skład weichbildu, a następnie powiatu wrocławskiego, nastąpił u schyłku XIX w. Jego rezultatem było nadanie Brochowowi praw miejskich w 1939 r. W 1945 r. władze polskie pozbawiły go jednak tych praw i pięć lat później włączyły w granice administracyjne miasta Wrocławia, które od 1957 r. miało status województwa miejskiego.

W 1872 r. Wrocław w granicach miasta uzyskał status powiatu miejskiego, a więc jednostki podziału terytorialno-administracyjnego wyodrębnionej z ziemskiego powiatu wrocławskiego. W 1939 r. miał on powierzchnię 175 km^2 i liczył 629 tys. mieszkańców. Status powiatu utrzymał Wrocław do 1950 r., w którym został zlikwidowany w wyniku ogólnopolskiej reformy administracji.

Powiat miejski Wrocław został reaktywowany w 1999 r. Jego granice pokrywają się z granicami Gminy Wrocław, utworzonej w miejsce dotychczasowych pięciu dzielnic w 1990 r., która składa się z 47 osiedli o statusie samorządowych jednostek pomocniczych.

Zamek w Kamieńcu Ząbkowickim, ryc. (II poł. XIX w.)

Powiat ząbkowicki

Usytuowany jest na Przedgórzu Sudeckim. Na południu sąsiaduje z Kotliną Kłodzką, od której oddzielają go Góry Złote i Bardzkie. Na zachodzie naturalną granicę tworzą Góry Sowie, na północnym zachodzie Wzgórza Niemczańskie, natomiast na wschodzie Wzgórza Strzelińskie z Gromnikiem. Jego część południowo-zachodnia obejmuje dorzecze środkowej Nysy Kłodzkiej, natomiast północno-wschodnia dorzecze dolnej Oławy i źródła Ślęzy.

Obszar ten stanowił, jak się wydaje, najdalej na południe wysunięte rubieże plemiennego państwa Ślężan o strategicznym znaczeniu, związanym z sąsiedztwem plemion czeskich i Kotliny Kłodzkiej, przez którą wiodła najbardziej dogodna droga do centrum Śląska i stołecznych miast powstałego później państwa polskiego oraz państwa czeskiego ze stołeczną Pragą. Z tego powodu bardzo wcześnie na pograniczu ślężańsko-czeskim i następnie polsko-czeskim budowano grody mające pełnić funkcje militarne, ale z natury rzeczy także szeroko rozumiane administracyjne. Do najbardziej znanych i najstarszych należy Bardo (*Wartha*), zbudowane być może już w X w. Niejednokrotnie zdobywane przez władców czeskich stało się ostatecznie ośrodkiem polskiego okręgu grodowego, zarządzanego przez kasztelanów i potwierdzonego źródłowo w 1155 r. Identyczną rolę grodu przygranicznego z kasztelanem na czele, który nie stał się jednak ośrodkiem okręgu grodowego, pełnił od schyłku XI w. położony nad Nysą Kłodzką, ale na wschód od Barda, Kamieniec Ząbkowicki (*Kamenz*) oraz od początku lat dziewięćdziesiątych XIII w. Chałupki (*Novum castrum, Neuhaus*), leżące na wschód od Kamieńca w sąsiedztwie Margrabstwa Morawskiego i powstającego księstwa biskupów wrocławskich ze stolicą w Nysie.

Rozwój osadnictwa związanego z lokacjami na prawie niemieckim, widoczny już w pierwszej połowie XIII w., spowodował powstanie na

Henryków.

tym obszarze dwóch nowych ośrodków politycznych i administracyjnych, które będą pełniły te funkcje przez następne stulecia. Chodzi o lokowane na prawie niemieckim dwa miasta, Ziębice (*Münsterberg*) i Ząbkowice (*Frankenstein*). Ziębice jako miasto założono na miejscu dawnej osady słowiańskiej Sambice (stąd polska nazwa) na prawym brzegu rzeki Oławy na krótko przed 1253 r., u schyłku XIII w. były już ośrodkiem weichbildu, składającego się z kilku lub nawet kilkunastu wsi. Około 1300 r. został w nich zbudowany zamek książęcy. Ząbkowice lokowano jako miasto na prawie niemieckim później, przed 1287 r., zapewne na surowym korzeniu. Było ono położone na żyznym terenie między Górami Bardzkimi i Wzgórzami Niemczańskimi, na tzw. drodze królewskiej wiodącej z Czech przez Kłodzko, Bardo i Niemczę do Wrocławia, na którym prowadzona była już wcześniej intensywna akcja osadnicza, wyrażająca się zwłaszcza w lokacji dwóch miasteczek, Przyłęku (*Prilanc, Frankenberg*) przed 1253 r. oraz Kozińca (*Löwenstein*) przed 1282 r., które nie zdołały przejąć funkcji ośrodka gospodarczego i administracyjnego w stosunku do otaczających je wsi. Lokacja Ząbkowic w połowie drogi między tymi miasteczkami była związana z wcześniejszym pozbawieniem ich praw miejskich i okazała się skuteczna. Na przełomie XIII i XIV w. Ząbkowice przejęły administracyjne funkcje kasztelańskiego Barda, o czym świadczy m.in. zbudowanie w nich w tym czasie książęcego zamku, i stały się ośrodkiem nowego weichbildu.

Weichbild ziębicki i ząbkowicki wchodziły początkowo w skład Księstwa Wrocławskiego. Po śmierci Henryka IV Probusa w 1290 r. przypadły one Bolkowi I jako księciu świdnickiemu. Po śmierci Bolka I w 1301 r. nastąpił podział Księstwa Świdnickiego, w wyniku którego najmłodszemu z jego trzech synów, Bolkowi II, wydzielono w 1314 r. osobną dzielnicę z ośrodkiem rezydencjalnym w Ziębicach. Wybór Ziębic na stolicę nowego księstwa świadczy o ich przodującej roli w tym regionie, obok Świdnicy i Jawora. Samodzielne rządy Bolko II objął jednak dopiero w 1322 r., po ustaniu opieki brata Bernarda. W skład powstałego w ten sposób Księstwa Ziębickiego wchodziły, poza Ziębicami i Ząbkowicami, następujące miasta wraz z weichbildami: Kąty Wrocławskie (*Kanth*), Dzierżoniów (*Reichenbach*), Sobótka (*Zobten*), Strzelin (*Strehlen*) i Wiązów (*Wansen*). Z biegiem czasu były one zastawiane i sprzedawane przez Piastów ziębickich, co doprowadziło do sytuacji, że w 1385 r. Księstwo Ziębickie ograniczało się tylko do stołecznego weichbildu ziębickiego. Bohaterska śmierć ostatniego Piasta ziębickiego w bitwie z Husytami w 1428 r. sprawiła, że weichbild ziębicki jako opróżnione lenno przypadł królowi czeskiemu, który następnie oddał go w zastaw, wraz z wcześniej już pozyskanym weichbildem ząbkowickim (1348, 1351), czeskiemu magnatowi Puocie z Czastolowic. W ten sposób oba weichbildy zostały ponownie połączone, tym razem już na stałe, aż do schyłku XVIII w. Odtąd oficjalna nazwa tego dwuweichbildowego terytorium brzmiała: Księstwo Ziębice i Weichbild Ząbkowice (*Fürstentum Münsterberg und Weichbild Frankenstein*). Obejmowało ono niewielki obszar, liczący 861 km^2.

W weichbildzie ziębickim w 1502 r. wieś Ciepłowody (*Tepliwoda*, od 1936 *Lauenbrunn*) uzyskała pewne prawa miejskie i stała się miasteczkiem. Przed 1334 r. powstało miasteczko w Bardzie. Miasteczkiem górniczym, związanym z wydobyciem złota, był już przed rokiem 1344 Złoty Stok (*oppidum aurifodiorum, Reichenstein*), podniesiony w 1491 r. do rangi wolnego miasta górniczego. W 1536 r. książęta ziębiccy nadali górnikom wydobywającym srebro w pobliżu wsi Budzów (*Schönwalde*) prawa wolnego miasta górniczego, nazwanego Srebrną Górą (*Silberberg*). W 1599 r. te dwa miasta górnicze stały się własnością książąt legnickich z dynastii Piastów, a po ich wymarciu w 1675 r. Korony Czeskiej i z tego powodu zostały wyłączone z weichbildu ząbkowickiego.

Odtąd Księstwo Ziębickie jako lenno króla i Korony Czech podlegało różnym zastawnikom i właścicielom. W 1454 r. przypadło Jerzemu

z Podiebradu, późniejszemu królowi Czech, i następnie jego synom. W rękach Podiebradów jako książąt ziębickich pozostało aż do 1569 r., w którym, w wyniku ich katastrofalnego zadłużenia, księstwo zostało wykupione przez miejscowe stany, co było wydarzeniem bez precedensu w dziejach Śląska. Po przejęciu pełnej władzy książęcej stany ziębickie i ząbkowickie przekazały ją w następnym roku królowi czeskiemu, pod warunkiem zachowania dotychczasowych wolności, praw i przywilejów oraz utrzymania po wsze czasy statusu dziedzicznego księstwa Korony Czeskiej, tj. księstwa podlegającego bezpośrednio królowi czeskiemu, co oznaczało zakaz nadawania go w lenno. Król czeski przyjął te warunki, które formalnie potwierdził w dwóch odrębnych przywilejach dla weichbildu ziębickiego i ząbkowickiego w 1570 r. Zobowiązanie do nienadawania go w lenno złamali jednak wiarołomni Habsburgowie po wojnie trzydziestoletniej w 1654 r., przekazując w nim władzę książęcą Auersbergom, którą sprawowali do początku lat dziewięćdziesiątych XVIII w. W 1791 r. książę ziębicki Karol Józef von Auersberg sprzedał je za 100 tys. dukatów królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi II.

Według wykazu z 1619 r. w skład księstwa i wspomnianych dwóch weichbildów wchodziło 109 wsi i 63 folwarki. Weichbild ziębicki graniczył na zachodzie z ząbkowickim i niemczańskim, na północnym zachodzie ze strzelińskim oraz na wschodzie i południu z otmuchowskim. Natomiast weichbild ząbkowicki graniczył na południu i zachodzie z Hrabstwem Kłodzkim, na północy z weichbildem dzierżoniowskim i niemczańskim, na wschodzie z ziębickim i otmuchowskim. Po 1740 r. każdy z nich stał się odrębnym powiatem, choć nadal nawet w aktach urzędowych określano je łącznie nazwą księstwa. Powiat ziębicki graniczył na południu z grodkowskim, na południowym zachodzie z ząbkowickim, na zachodzie z niemczańskim, na północy ze strzelińskim, na wschodzie i południu z grodkowskim. Powiat ząbkowicki graniczył na zachodzie z dzierżoniowskim, na północy z niemczańskim i ziębickim, na wschodzie z grodkowskim, nyskim i na krótkim odcinku z częścią Śląska pozostałą przy Austrii (Śląsk Austriacki) oraz na południu z kłodzkim. Po 1815 r. na południu sąsiadował ponadto z nowo utworzonymi powiatami, bystrzyckim i noworudzkim. W 1784 r. znajdowały się w nich 3 miasta i 123 wsie oraz 2 klasztory polne (*Feldkloster*), mianowicie cystersów w Henrykowie i Kamieńcu Ząbkowickim, które zamieszkiwało prawie 42 tys. osób.

W powiecie ziębickim znajdowało się tylko jedno, stołeczne miasto, 59 wsi i 63 udziały oraz klasztor polowy w Henrykowie. Jego powierzchnia wynosiła 5,92 mile^2, co sytuowało go w grupie najmniejszych powiatów w skali całego Śląska. W latach 1778/79 znajdowało się w nim tylko 6 osobiście osiadłych szlachciców, co też sytuowało go w grupie powiatów o najmniejszej liczbie szlachty. Szlachta ziębicka tworzyła wspólnie ze szlachtą powiatu ząbkowickiego i Hrabstwa Kłodzkiego wspólne ziemstwo. Zamieszkiwało w nim w 1778 r. 13098, 1807 r. 17783 i w 1817 r. 17098 osób. W jedynym mieście powiatu mieszkało w 1807 r. 2253, a w 1817 r. 2368 osób. Wynika stąd, że w powiecie mieszkało prawie osiem razy więcej osób niż w stołecznych Ziębicach. Administracja powiatu ziębickiego spoczywała w rękach radcy ziemskiego, deputowanego powiatowego, fizyka powiatowego i poborcy podatkowego.

Powiat ząbkowicki składał się z dwóch miast (Ząbkowice i Bardo), 64 wsi i 81 udziałów. Jego powierzchnia wynosiła 9,74 mile^2, co sytuowało go w grupie powiatów o powierzchni poniżej średniej (14). Mieszkało w nim w 1778 r. 21568, 1807 r. 26053, a w 1817 r. 26166 osób. W czterech miastach tego powiatu (Ząbkowice, Bardo, Złoty Stok, Srebrna Góra) mieszkało w 1807 r. 5818, w 1817 r. 7387 osób. Oznacza to, że liczba ludności w powiecie w 1807 r. była tylko czterokrotnie większa niż w miastach. W latach 1778/79 osiadłej osobiście szlachty też było w nim mało, ponieważ tylko 8 osób. Szlachta two-

Srebrna Góra.

rzyła ziemstwo wspólnie z ziębicką i kłodzką. W sprawach sądowych szlachta powiatu podlegała jurysdykcji rejencji w Ząbkowicach, od której przysługiwała apelacja do Urzędu Zwierzchniego we Wrocławiu. Administracja powiatu należała do radcy ziemskiego, komisarza marszowego, deputowanego, fizyka powiatowego i poborcy podatkowego.

Powiaty ziębicki i ząbkowicki funkcjonowały w strukturze administracyjnej Śląska do 1932 r., w którym ten pierwszy został zlikwidowany i włączony do drugiego. W 1939 r. miał on powierzchnię 774 km² i obejmował 103 gminy, w tym 5 miast. Taki stan rzeczy utrzymał się także po 1945 r. aż do reformy podziału administracyjnego Polski w 1975 r.

Reaktywowany w 1999 r. powiat ząbkowicki składa się z 7 gmin, w tym z 2 miejskich (Ziębice, Złoty Stok), 3 miejsko-wiejskich (Bardo, Kamieniec Ząbkowicki, Ząbkowice Śląskie) i 2 wiejskich (Ciepłowody, Stoszowice).

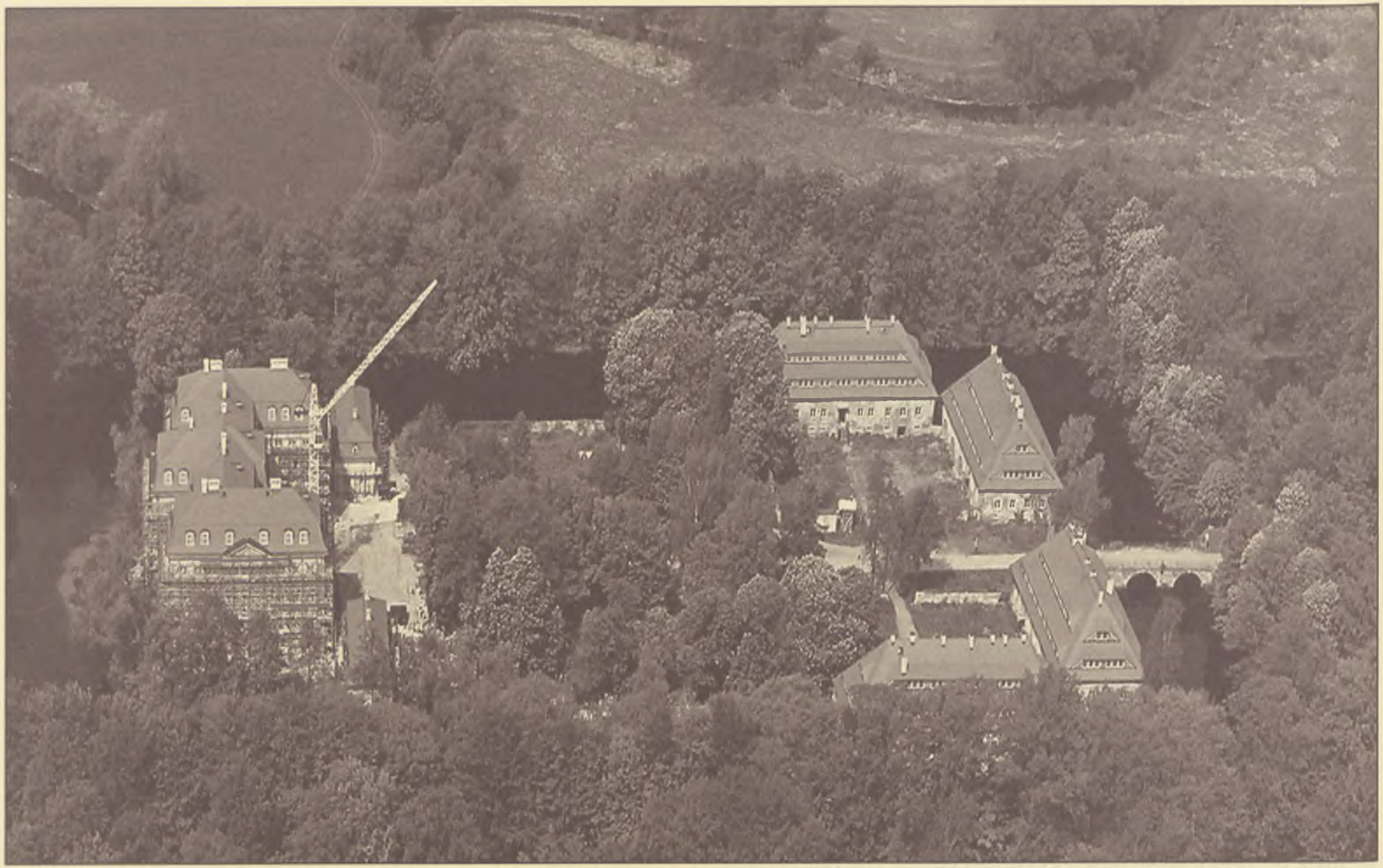

Radomierzyce.

Powiat zgorzelecki

Położony jest na prawym brzegu górnej Nysy Łużyckiej, która stanowi jego zachodnią granicę na całej długości. Na południu naturalną granicę tworzy pasmo Gór Łużyckich i Izerskich, na wschodzie wododział Nysy Łużyckiej i Kwisy oraz rzeka Czarna Wielka. Na północy sięga Niziny Śląsko-Łużyckiej i Borów Dolnośląskich i obejmuje górny bieg Czarnej Młodszej.

Początków tej jednostki podziału terytorialno-administracyjnego można już się doszukiwać w okresie plemiennym. Po obu stronach Nysy Łużyckiej w okolicach dzisiejszego Zgorzelca lokalizuje się wymienione przez Geografa Bawarskiego w połowie X w. słowiańskie plemię Bieżuńczan (*Besunzane*). Czołowym ich grodem był zapewne *Businc*, identyfikowany z zachowanym grodziskiem koło wsi *Klein Biesnitz*, położonym na odosobnionym wzniesieniu *Landeskrone*. Jest to najmniejsze z plemion wymienionych przez tego autora, który przypisuje mu posiadanie tylko dwóch grodów (*civitates*). Nie jest wykluczone, że między górną Nysą Łużycką a Kwisą znajdowało się jeszcze jedno małe, ale bezimienne plemię, które podporządkowane zostało w końcu X w. innemu słowiańskiemu plemieniu, mianowicie Milczanom. Dokument cesarski z 1017 r. wymienia bowiem Zgorzelec (*villa Goerlitz*) na terytorium Milczan. Być może jest to późniejsza ziemia Zagost (*terra Zagost*), znana z dokumentów pochodzących z lat 1144-1241. Milczan, z trzydziestoma grodami w IX w., sytuuje się na zachód od Bieżuńczan w dorzeczu dolnej Szprewy i Czarnej Elstery. Ośrodkiem tego plemienia był gród w Budziszynie (*Bautzen*), wzniesiony nad Szprewą. Będzie ona później nazywać się ziemią budziszyńską. Z obu tych ziem powstanie terytorium określane jako Górne Łużyce (*Lusatia Superior*) przy zachowaniu podziału na te dwie ziemie, który zostanie ugruntowany w 1268 r. przez podział Łużyc między dwie linie margrabiów brandenburskich. W skład ziemi zgorzeleckiej w pierwszej połowie XIV w. wchodził weichbild zgorzelecki, lubański i żytawski (*Zittau*), powiat

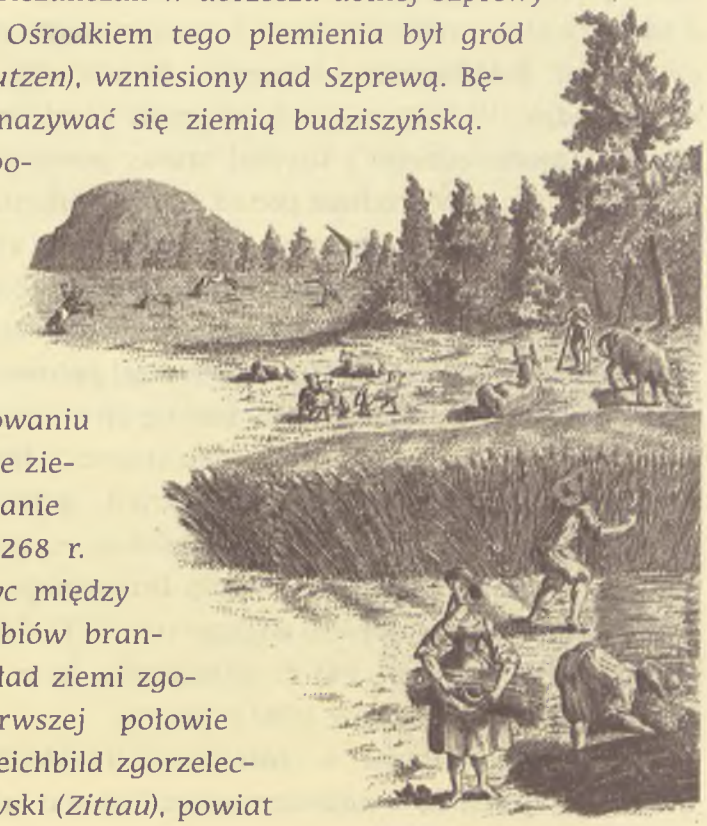

kwiski (*Queis Creis*) oraz kilka tzw. państw, wśród których na szczególną uwagę, ze względu na rolę w podziałach terytorialno-administracyjnych Górnych Łużyc, zasługują Pieńsk i Zawidów.

Swoją bardzo wczesną rolę ośrodka politycznego i administracyjnego zachował Zgorzelec (*Görlitz*) także w późniejszym czasie. Przyczyniło się do tego położenie na ważnym szlaku komunikacyjnym przy przeprawie przez Nysę Łużycką. Około 1215 r. uzyskał prawo miejskie i u schyłku XIII w. był już ośrodkiem nie tylko własnego weichbildu, ale także drugiej jednostki podziału terytorialnego Górnych Łużyc, jaką była ziemia, a następnie powiat (*Kreis*). W 1815 r. ówczesny powiat zgorzelecki został przyłączony do pruskiej prowincji śląskiej i stał się odtąd w sensie administracyjnym powiatem śląskim, a nie łużyckim. Graniczył odtąd z następującymi powiatami prowincji śląskiej: Bolesławcem i Lubaniem na wschodzie oraz Rozborkiem na zachodzie. W 1875 r. Zgorzelec został wyodrębniony z ziemskiego powiatu zgorzeleckiego i uzyskał status powiatu miejskiego, który miał w 1939 r. powierzchnię ponad 30 km^2. Taki stan rzeczy utrzymał się do 1945 r. Ziemski powiat zgorzelecki miał w 1939 r. powierzchnię 841 km^2 i obejmował 88 gmin, w tym 1 miasto (Bogatynia).

Pieńsk (*Penzig*), położony na prawym brzegu Nysy Łużyckiej około 10 km powyżej Zgorzelca, już w pierwszej połowie XIII w. należał do miejscowego rodu szlacheckiego. Stał się on stopniowo ośrodkiem dużego kompleksu majątkowego po obu stronach Nysy, sytuującego ich właścicieli w gronie najznaczniejszych górnołużyckich wasali. U schyłku XV w. został on jednak podzielony na mniejsze części. Przemysł szklarski i wydobywanie węgla brunatnego w drugiej połowie XIX w. spowodowało dopiero większy rozwój Pieńska. Jego rola wzrosła jeszcze bardziej po 1945 r., co sprawiło, że w 1954 r. uzyskał status osiedla miejskiego, a w 1962 r. miasta.

Pierwsza wzmianka o Zawidowie (*Seidenberg*) pojawia się w 1188 r. w związku z nabyciem przez biskupa miśnieńskiego posiadania dóbr ziemskich wokół góry zwanej Syden, na której posadowiony był gród. U jej podnóża istniała już zapewne w tym czasie wieś Zawidów, przy której w latach 1253-1278 król czeski Ottokar II zezwolił na lokację miasta. Jest ono jednak źródłowo potwierdzone dość późno, bo dopiero w 1396 r. U schyłku XIII w. wraz z tutejszym grodem (zamkiem) było nadawane różnym rodom szlacheckim i stało się ostatecznie ośrodkiem dużego, uprzywilejowanego kompleksu majątkowego określanego już w połowie XVI w. państwem stanowym (*Standesherrschaft Seidenberg*), położonym na zachód od powiatu kwiskiego, liczącego 100 km^2 i mającego kształt równobocznego trójkąta, którego ramiona tworzyła Kwisa od miejsca, w którym gwałtownie skręca na wschód (Leśna) do miejsca (Gryfów Śląski), w którym znowu skręca gwałtownie, ale w kierunku południowo-zachodnim aż do swoich źródeł w Górach Izerskich. Przynależąc do powiatu lubańskiego, taki charakter utrzymało do 1945 r., w którym zostało pozbawione praw miejskich, ale w 1957 r. uzyskało status osiedla miejskiego.

W połowie drogi między Zgorzelcem i Zawidowem, na zachodnim stoku wzgórza o wysokości 230 m, na miejscu dawnej osady słowiańskiej, powstało około 1230 r. prywatne miasto Sulików (*Schönberg*), potwierdzone źródłowo (*civitas*) w 1268 r. Było to miasto otwarte, czyli nieotoczone murem, które nie zdołało się gospodarczo rozwinąć i w 1572 r. określano je już mianem miasteczka. Położony w powiecie lubańskim prawa miejskie zachował jednak do 1945 r., w którym go ich pozbawiono i do dnia dzisiejszego jest zwykłą wsią.

W przeciwieństwie do Sulikowa Węgliniec (*Kohlfurt*), położony na południowy wschód od Pieńska, pojawia się dopiero na początku XVI w. jako kuźnica, przy której wkrótce powstała wieś o tej samej nazwie. Dopiero na przełomie XIX i XX w. jest widoczny wyraźny rozwój tej miejscowości, spowodowany umiejscowieniem tu węzła kolejowego i otwarciem w pobliżu kopalni węgla brunatnego. Awans ad-

ministracyjny nastąpił jednak dopiero po 1945 r. W 1954 r. Węgliniec uzyskał bowiem status osiedla miejskiego, a w 1967 r miasta.

Podobny awans, związany z budową dużej elektrowni, opierającej swoją działalność na wydobyciu węgla bunatnego, był udziałem Bogatyni (*Reichenau*), która uzyskała prawa miejskie w 1945 r. W 1959 r. powstały dwa osiedla miejskie: Turoszów (*Türchau*) i Sieniawka (*Kleinschönau*).

Ustalenie w 1945 r. przebiegu zachodniej granicy polsko-niemieckiej na Nysie Łużyckiej sprawiło, że po stronie polskiej znalazła się tylko ta część powiatu zgorzeleckiego, która znajdowała się na wschód od tej rzeki oraz taka sama część miejskiego i ziemskiego powiatu żytawskiego (*Zittau*), należącego przedtem do Saksonii. Ośrodkiem polskiego powiatu zgorzeleckiego został wschodni, prawobrzeżny Zgorzelec. W granicach tego powiatu znalazła się także prawobrzeżna (wschodnia) Żytawa (*Sieniawka*). Miejski powiat zgorzelecki uległ likwidacji w 1945 r., natomiast ziemski funkcjonował dalej, granicząc na zachodzie z Niemiecką Republiką Demokratyczną (DDR), na południu z Republiką Czechosłowacką, na wschodzie i północy z powiatami: Lubań, Bolesławiec, Żagań i Żary. W wyniku likwidacji powiatów w 1975 r. Zgorzelec stał się ośrodkiem gminy, która graniczyła na zachodzie z DDR, natomiast na pozostałych kierunkach geograficznych z polskimi gminami: Pieńsk, Lubań, Siekierczyn, Sulików i Bogatynia.

Od 1999 r., w którym nastąpiła reaktywacja powiatu w strukturze administracji terytorialnej Rzeczypospolitej Polskiej, powiat zgorzelecki obejmuje 7 gmin, w tym 2 miejskie (Zgorzelec, Zawidów), 3 miejsko-wiejskie (Bogatynia, Pieńsk, Węgliniec) i 2 wiejskie (Zgorzelec, Sulików).

Złotoryja.

Powiat złotoryjski

Położony jest w dolinie górnego biegu dwóch rzek, Kaczawy i Skorej. Na północy obejmuje Równinę Chojnowską, dalej w kierunku południowym Pogórze Kaczawskie i dochodzi do Gór Kaczawskich.

Pierwszym ośrodkiem administracyjnym na obszarze dzisiejszego powiatu złotoryjskiego był Grodziec (*Gröditzberg*), usytuowany na bazaltowym wierzchołku najwyższego wzniesienia Pogórza Kaczawskiego o wysokości 389 m, na północny zachód od wsi o tej samej nazwie. Już na przełomie X i XI w. funkcjonował tu polski obwałowany gród. Otaczał go silnie zalesiony obszar stanowiący zapewne granicę między siedzibami plemienia Bobrzan (jeśli usytuować ich nad Bobrem) i Trzebowian. W dokumencie papieskim z 1155 r. występuje gród kasztelański *Godiuice*, który najprawdopodobniej trzeba utożsamić z grodem w Grodźcu, w którym (*castrum Grodiz*) książę Bolesław Długi wystawił w 1175 r. dokument fundacyjny klasztoru Cystersów w Lubiążu. W wyniku lokacji wsi i miast na prawie niemieckim w kasztelanii grodzieckiej w XIII w. nastąpił upadek znaczenia Grodźca jako ośrodka administracyjnego i jego funkcje przejęły dwa miasta weichbildowe: Chojnów (*Haynau*) i Złotoryja (*Goldberg*).

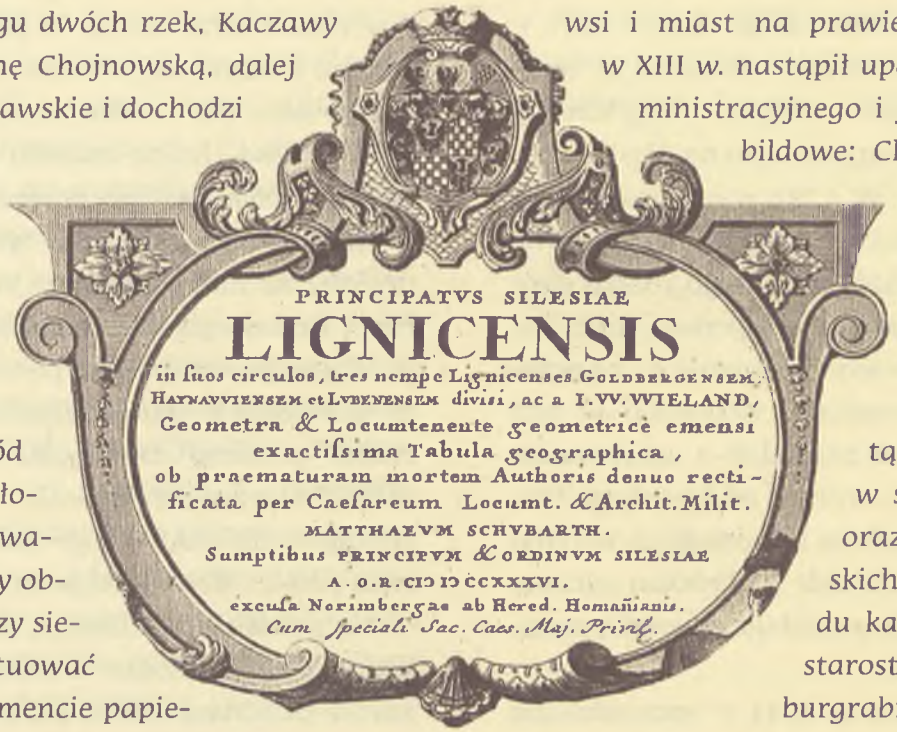

W 1320 r. książę Bolesław III legnicki zastawił zamek w Grodźcu swojemu rycerzowi Bożywojowi, po czym w 1473 r. przejęli go ponownie książęta legniccy i podjęli jego odbudowę i rozbudowę, którą ukończyli w latach 1522–1524. Odtąd zaczął on ponownie pełnić ważną rolę w systemie obronnym Księstwa Legnickiego oraz w zarządzie domeną książąt piastowskich. Grodziec stał się bowiem siedzibą urzędu kameralnego (*Ambt*), na którego czele stał starosta grodowy (*Burghauptmann*) zwany też burgrabią kameralnym (*Cammer-Burggraf*). Obejmował on 6 wsi i 2 folwarki. Był on jednym z sześciu urzędów kameralnych księstwa, którym były przyporządkowane okoliczne wsie i folwarki. Pozostałe były usytuowane w Legnicy, Budziszowie Wielkim, Chojnowie, Lubinie i Prochowicach. W zarządzie książęcą dome-

ną można zatem mówić o funkcjonowaniu administracyjnych okręgów kameralnych. Zamek w Grodźcu został poważnie zniszczony w wyniku działań militarnych w okresie wojny trzydziestoletniej. Ambitny plan jego odbudowy, podjęty przez ostatniego Piasta śląskiego Jerzego Wilhelma, nie został zrealizowany wskutek jego nagłej śmierci w 1675 r. Wkrótce przestał on pełnić swoją dotychczasową funkcję, ponieważ został zastawiony, a następnie sprzedany przez Habsburgów przedstawicielom możnych rodów szlachty niemieckiej.

Złotoryja, położona na prawym brzegu Kaczawy, w środkowej części Pogórza Kaczawskiego, na południowy wschód od Grodźca, zawdzięcza swoje powstanie i nazwę górnictwu złota. Już w 1211 r. książę Śląska Henryk I nadał osadnikom w Złotoryi (*de Auro*), tj. tamtejszym kupcom i rzemieślnikom, prawo miejskie Magdeburga z 1188 r. W ten sposób Złotoryja stała się najstarszym na Śląsku miastem lokowanym na prawie niemieckim. W 1292 r. otrzymała jego śląską odmianę, mianowicie prawo magdebursko-legnickie. Zapewne u schyłku XIII w. było już ośrodkiem weichbildu, jednego z kilku tworzących Księstwo Legnickie. Pomimo upadku górnictwa złota już u schyłku XIV w. Złotoryja nie utraciła swojego znaczenia aż do połowy XVIII w. W skład weichbildu złotoryjskiego wchodziło w tym czasie 39 wsi. Do 1741 r. graniczył on na zachodzie z weichbildem lwóweckim, na północy z chojnowskim, od którego oddzielały go tzw. enklawy jaworskie i jeden z czterech majątków wchodzących w skład tzw. biskupiego klucza legnickiego, na wschodzie na krótkim odcinku drugi powiat weichbildu legnickiego oraz weichbild jaworski, natomiast na południu weichbild jeleniogórski.

Powołanie do życia pruskich powiatów w 1741 r. spowodowało dalszy wzrost znaczenia Złotoryi, ponieważ uzyskała ona status miasta powiatowego, ale powiatu o większej od dawnego weichbildu złotoryjskiego powierzchni. Przyłączono bowiem do niego dawny weichbild chojnowski, na który składały się 42 wsie z jego dotychczasowym ośrodkiem, Chojnowem. Nosił on od tej pory nazwę powiatu złotoryjsko-chojnowskiego. Graniczył on na zachodzie z powiatem lwówecko-bolesławieckim, na północy z lubińskim, na wschodzie z legnickim i jaworskim, na południu z jeleniogórskim. Po wyodrębnieniu po 1815 r. z jeleniogórskiego powiatu świerzawskiego z nim graniczył na południu. Powiat złotoryjski miał powierzchnię 10,16 mil^2, która sytuowała go w grupie powiatów małych, znacznie poniżej średniej w skali całego Śląska. Obejmował on 94 wsie i 146 udziałów. Zamieszkiwało go w 1778 r. 21404, 1807 r. 30316, w 1817 r. 28809 osób. W jego miastach (Złotoryja, Chojnów) mieszkało w 1807 r. 7883, a w 1817 r. 8224 osoby. W powiecie mieszkańców było zatem ponad trzy razy więcej niż w miastach. W latach siedemdziesiątych XVIII w. znajdowała się w nim stosunkowo duża, przekraczająca średnią ogólnośląską, liczba osiadłej szlachty wynosząca 37 posesjonatów. Między innymi z tego powodu w opisach powiatu podkreślano, że w Złotoryi odbywały się w tym czasie sejmiki powiatowe stanów. To przecież na nich wybierano najważniejszych urzędników stanowych: radcę ziemskiego, komisarza marszowego, deputowanego powiatowego, fizyka powiatowego i poborcę podatkowego. Szlachta tego powiatu wchodziła w skład Ziemstwa Księstwa Legnickiego. Zasięg terytorialny powiatu złotoryjsko-chojnowskiego zwiększył się jeszcze w 1932 r. przez przyłączenie na południowym wschodzie przeważającej części zlikwidowanego powiatu świerzawskiego. W takich granicach powiat złotoryjski przetrwał do 1975 r.

Na południe od Złotoryi, też na prawym brzegu Kaczawy, między Pogórzem Kaczawskim a Górami Kaczawskimi, położona była Świerzawa (*Schönau*), która stała się ważnym ośrodkiem administracyjnym. Była to początkowo osada słowiańska, o której pierwsza kronikarska wiadomość pojawia się w 1159 r. Określenie czasu uzyskania praw miejskich przez Świerzawę nie jest łatwe ze względu na brak stosownych dokumentów lokacyjnych. Przypuszcza się, że mogło to

nastąpić już w pierwszej połowie XIII w. Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak wersja zakładająca, że Świerzawa (*Sonove*) otrzymała prawa miejskie z nadania księcia Bolka lwówecko-jaworskiego (1278-1301), wedle tradycji w 1296 r. Miało to zapewne związek z podziałem Księstwa Legnickiego w 1278 r., w wyniku którego powstało Księstwo Jaworskie i od weichbildu złotoryjskiego odłączono wsie położone w dolinie górnego biegu Kaczawy i ich administracyjnym ośrodkiem uczyniono jedną z nich, zapewne najbardziej rozwiniętą, którą była Świerzawa. Już w 1295 r. Bolko I świdnicki wystawił w niej (*Sonove*) dokument, a w 1321 r. jest już wprost nazwana miastem. Choć jeszcze w drugiej połowie XIV w. Świerzawa była określana również jako „twierdza i targ" (*veste und markt*) była już niewątpliwie ośrodkiem nowego weichbildu. W ostatniej ćwierci XIV w. zamek i miasto znalazły się w prywatnych rękach, co ostatecznie doprowadziło do likwidacji weichbildu świerzawskiego, który został włączony do weichbildu jeleniogórskiego. Sytuacja taka utrzymała się także po 1740 r. Przynależność dawnego weichbildu świerzawskiego do powiatu jeleniogórskiego przetrwała do 1818 r., w którym z północnej części powiatu jeleniogórskiego utworzono nowy powiat z ośrodkiem właśnie w Świerzawie. Graniczył on na północy z powiatem złotoryjsko-chojnowskim i jaworskim, na wschodzie z bolkowskim, na południu z jeleniogórskim i na zachodzie z lwóweckim. Obejmował on dolinę górnego biegu Kaczawy a na północy jego granica oscylowała wokół Bobru. Awans w strukturze administracyjnej Świerzawy do rangi miasta powiatowego przetrwał ponad sto lat, ale ostatecznie w 1932 r. powiat świerzawski został zlikwidowany i w większości przyłączony do powiatu złotoryjskiego. Według danych z 1939 r. miał on powierzchnię 850 km^2 i obejmował 74 gminy, w tym 3 miasta (Złotoryja, Chojnów, Świerzawa). Po 1945 r. Świerzawa utraciła prawa miejskie (1947), ale w 1957 r. awansowała do rangi osiedla miejskiego, a w 1983 r. stała się znowu miastem.

Wśród miejscowości dawnego weichbildu i następnie powiatu świerzawskiego na uwagę zasługuje Wojcieszów (*Kauffung*), położony w Górach Kaczawskich na lewym brzegu górnego biegu Kaczawy, w pobliżu jej źródeł. Jako leśna wieś został już wymieniony w dokumencie z 1268 r. Należy do pierwszych wsi powstałych po wewnętrznej stronie przesieki w okresie rządów piastowskiego księcia Henryka I. Stała się ona wkrótce majątkiem rycerskim. Występujący tu wapień i marmur sprawił, że w XIX w. przekształciła się ona w wieś przemysłową. Po II wojnie światowej w 1956 r. Wojcieszów uzyskał status osiedla miejskiego, a później także miasta.

Powstały w 1999 r. powiat złotoryjski obejmuje 6 gmin, w tym 2 gminy miejskie (Złotoryja, Wojcieszów), 1 gminę miejsko-wiejską (Świerzawa) i 3 gminy wiejskie (Złotoryja, Zagrodno, Pielgrzymka).

Prof. dr Kazimierz Orzechowski

Profesor zwyczajny Uniwersytetu Wrocławskiego. Ukończył studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego w 1949 r., doktor nauk prawnych – 1950, docent – 1957, profesor nadzwyczajny – 1962, profesor zwyczajny 1976.

Prodziekan Wydziału Prawa Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1958–1960, dziekan Wydziału Prawa w latach 1960–1962, prorektor Uniwersytetu Wrocławskiego do spraw nauczania w latach 1962–1965. Poseł na Sejm PRL VIII i IX kadencji. Członek honorowy Polskiego Towarzystwa Historycznego, Polskiej Akademii Umiejętności, członek: Commission Internationale d'Histoire des Assemblées d'États, Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Instytutu Zachodniego, Instytutu Śląskiego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Opolu.

Zainteresowania badawcze: historia ustroju i prawa, formy władania ziemią, dzieje parlamentaryzmu, historia ustroju Śląska, dzieje skarbowości.

Autor ponad 400 publikacji naukowych, m.in. monografii: *Własność feudalna i jej przemiany u schyłku epoki* (1957), *Chłopskie posiadanie ziemi na Górnym Śląsku u schyłku epoki feudalnej* (1959), *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe* (1979), *Katastry śląskiego podatku szacunkowego 1527–1740* (1992), *Rachunki śląskich stanów 1527–1741. Studium źródłoznawcze* (1994), *Podatek szacunkowy na tle systemu daninowego dawnego Śląska 1527–1740* (1999), *Historia ustroju Śląska 1202–1740* (2005) oraz wydawnictw źródłowych: *Relacje deputatów miasta Jawora z lat 1669–1685* (1991), *Właściciele budynków we Wrocławiu w latach 1671 i 1726. Rejestry indykcji podatku szacunkowego budynków we Wrocławiu z lat 1628, 1671, 1726* (1993), *Indykcja dominiów, poddanych i miast Śląska według „pierwszej rewizji" z 1726 r. Materiały do statystyczno-geograficznego opisu Śląska z pierwszej połowy XVIII wieku* (1995).

Dr Dariusz Przybytek

Ur. w 1965 r., historyk, kartograf i *screen-designer*. Publicysta, autor i redaktor wielu map i atlasów historycznych oraz kartograficznych prezentacji multimedialnych. Doktor nauk humanistycznych (1995), absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego (1989) i Akademii Multimedialnej w Moguncji (2003). Stypendysta Deutscher Akademischer Austauschdienst w Marburgu (1990–1991) oraz Austriackiego Instytutu Europy Południowo-Wschodniej w Wiedniu (1994).

Zainteresowania naukowe: historia kartografii i kartografia historyczna jako metoda przedstawiania badań historycznych.

Do 2001 r. kartograf-redaktor w Polskim Przedsiębiorstwie Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera we Wrocławiu. Obecnie prowadzi samodzielną działalność edytorską oraz pełni obowiązki kierownika Oddziału Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego. Jest współzałożycielem i członkiem Rady Fundacji im. Eugeniusza Romera.

Ważniejsze publikacje:

• *Multimedialny atlas historyczny świata*, wyd. PPWK, Warszawa–Wrocław 1999.

• *Atlas historyczny. Od starożytności do współczesności. Szkoła podstawowa*, wyd. I, PPWK, Warszawa–Wrocław 1999, red. razem z B. Konopską; Przewodnik metodyczny do atlasu (2000).

• *Atlas historyczny. Od starożytności do współczesności. Gimnazjum*, wyd. I, PPWK, Warszawa–Wrocław 2000, red. razem z B. Konopską i I. Hajkiewicz.

• *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX w.*, Wrocław 2002.

• *Atlas historia dla szkoły podstawowej*, wyd. I, Wrocław 2004, razem z S. Mierzwą.

• *Atlas historia dla gimnazjum*, wyd. I, Wrocław 2005, razem z S. Mierzwą.

• *Deutsche Geschichte und Kultur im östlichen Europa. Eine Überblickdarstellung auf digitalen historischen Landkarten*, Potsdam 2005.

Strona domowa: http://www.dariusz-net.de

Prof. dr hab. Marian J. Ptak

Profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Wrocławskiego. Ukończył studia na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego w 1976 r., dr nauk prawnych – 1982, doktor habilitowany w zakresie historii państwa i prawa – 1991, profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Szczecińskiego – 1994/1995, profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Wrocławskiego – 1995.

Zastępca dyrektora Instytutu Historii Państwa i Prawa w latach 1993–2004, kierownik Zakładu Powszechnej Historii Państwa i Prawa od 2001 r., dyrektor Instytutu Historii Państwa i Prawa od 2004 r., prodziekan Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 2002–2008.

Stypendia: Deutscher Akademischer Austauschdienst (Köln 1992), Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz (Stuttgart 1993/1994), Polska Akademia Umiejętności Fundacja z Brzezia Lanckorońskich (Wiedeń 1998).

Zainteresowania badawcze: historia państwa i prawa, powszechna historia państwa i prawa, historia ustroju i prawa Śląska (ze szczególnym uwzględnieniem dziejów parlamentaryzmu, wymiaru sprawiedliwości i partykularnego prawa).

Autor ponad 120 prac naukowych, m.in. monografii: *Sądy prawa polskiego na tle organizacji wymiaru sprawiedliwości księstwa oleśnickiego XIV–XVIII w.* (1988); *Zgromadzenia i urzędy stanowe księstwa głogowskiego od początku XIV w. do 1742 r.* (1992) oraz cyklu monograficznych studiów poświęconych zgromadzeniom i urzędom stanowym księstw i państw Śląska (1985–2008); w przygotowaniu fundamentalna monografia *Życie polityczne książąt i stanów Śląska (1138–1848/1875). Ustrój i prawo* (2009). Współautor opracowań książkowych: *Mapy Śląska i księstw śląskich oraz Łużyc i Hrabstwa Kłodzkiego XVIII wieku. Reprodukcje map z oficyny Homanna* (2007); *Powiaty dolnośląskie w podziałach terytorialno-administracyjnych od X do XX wieku* (2008). Redaktor naukowy pracy zbiorowej *Sejm czeski od czasów najdawniejszych do 1913 roku*, Opole 2000.

MARCK BRANDENBURG
HERTZOGTHUM
SCHLESIEN
SÆCHSISCHER CREIS
CHURSÆCHSISCHER CREIS
NIEDERLAUSITZ
LUCKAUISCHER CREIS
CALAUISCHER CREIS
OBERLAUSITZ
BUDISSINISCHER CREIS
GŒRLITZER CREIS
MEISSNISCHER CREIS
KŒNIGRECH
BŒHMEN
TOTIUS MARCHIONATUS LUSATIAE
Bobersberg
Christiansdorf
Sagan
Sprottau
Bautzen
Reichenberg
Cabel
Pantzen
Tetschen
Schmiedeberg
Dresden
Meissen
Lausan
Görlitz
Friedland
Kreibitz
Kommits
Cergentzel
Schluckenau
Zittau
Bautzen
Hoyerswerda
Calau
Luckau
Lübben
Cottbus
Peitz
Guben
Sorau
Tribel
Drebkow
Vetschau
Sonnewalde
Schönwalde
Ortrand
Senftenberg
Ruhland
Elsterwerda
Mühlberg
Liebenwerda
Warenbrück
Uhigen
Dahme
Luckau
Baruth
Teupitz
Bucholtz
Weissenburg
Gultzen
Guterbock
Mühlrose
Forstenberg
Stift Zelle
Cottbus
Peitz
Sorau
Tribel
Amt Triebel
Amt Fortsa
Amt Sonnewalde
Amt Senftenberg
Amt Ortrand
Amt Hoyerswerda
Amt Ruhland
Amt Calau
Amt Luckau
Amt Lübben
Amt Peitz
Amt Guben
Amt Sorau
Amt Christiansdorf
Amt Bobersberg
Amt Sagan
Amt Sprottau
Amt Bautzen
Amt Zittau
Amt Cottbus
Amt Dresden
Amt Meissen
Amt Lausan
Amt Görlitz
Amt Budissin
Amt Hoyerswerda
Amt Senftenberg
Amt Ortrand

Comitatus Glaciensis
Tabula Geogr.
Notarum Explicatio
Urbs
Urbs communis
Oppidum
Scalæ pro mensurandis locorum distantiis
Longitudines
Duchatus Schwid
Nizensis Pars
Principatus Bregensis
Pars
Neurodier
Weichbild
Monasterberg
Franken
Fürstenstein
Pars
Boheme
Comitatus
Glatz
Glatz
District
Glacensis
Habelswerder
Landecker
District
Silesia
Pars
Moravia
Pars
Mæhrie
Neustadt
Dobruka
Braunau
Neurode
Wunschelburg
Reichenbach
Landeck
Wilhelmsthal
Altstadt
Goldenstein
Kallsen
Wernersau
Ottmachau
Silesia

Cykl wydawniczy „DOLNY ŚLĄSK WCZORAJ I DZIŚ":

Tom I *Dolny Śląsk 1945 — Dolny Śląsk 2005*, pod red. B. Cybulskiego, Wrocław 2006.

Suplementy:

G. Trzaskowska, *Polski Cmentarz Wojenny na Grabiszynie we Wrocławiu*, Wrocław 2006.

Stan wojenny na Dolnym Śląsku, pod red. B. Cybulskiego i Wł. Sulei, Wrocław 2006.

A. Juzwenko, L. Kaletowa, M. Matwijów, *Ossolineum we Wrocławiu*, Wrocław 2007.

Sponsorzy:

KGHM Polska Miedź S.A.

Koncern Energetyczny EnergiaPro Wrocław

Wydawca:

Stowarzyszenie na Rzecz Promocji Dolnego Śląska — Wrocław